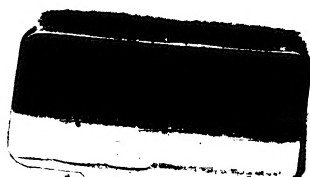
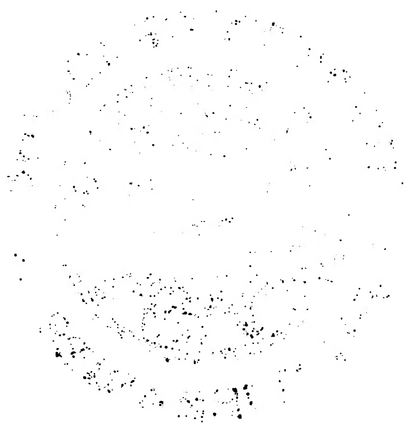

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES
1817

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ
ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՊԷՐՓԵՌՈՒԺԷՆ, ԼԵԿԱՊԵՆ, ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԶՄՇԿԻԿ, ՎԱ-
ՍԻԼ Բ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը. - ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ. Կ. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1905

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ

ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆ, ԼԵԿԱԲԵՆ, ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԶՄՇԿԻԿ, ՎԱ-
ՍԻԼ Բ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը. - ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ. Կ. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

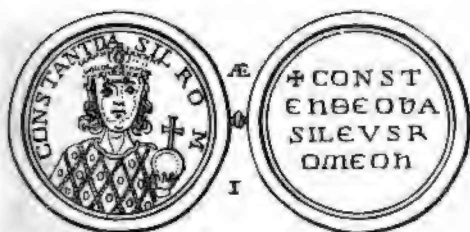

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

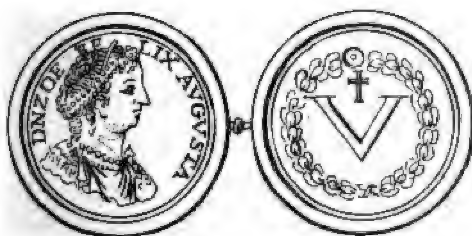
1905

ԴՐԱՄՔ ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐԱՑ

ՈՐ Ի Բ· ՀԱՏՈՐԻՍ

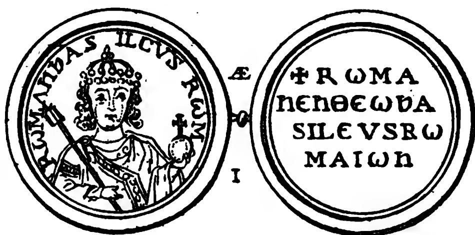
Կոստանդին Պերփեռուժէն

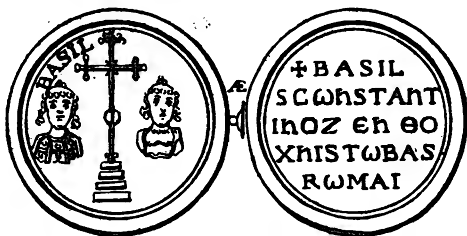
Զոյէ Քարպոնոփսին

Ռոմանոս Լեկաբենոս

Ռոմանոս Բ. Կրտսեր

Վասիլ Բ. և Կոստանդին Ը.

Է.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆ

(913–959)

Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐԸ

Պատմիչ մը՝ որ սոյն կայսեր երիտասարդութիւնը տեսած է, այսպէս կը նկարագրէ զինք. բարձրահասակ էր նա, նոճիի մը պէս ուղղաբերձ, ճակատը լայն, աչքը չնորհալի, քիթը արծուունգն, մորթը շուշանափայլ, դէմքը վարդագոյն, պարանոցն երկայն. Թիկնաւէտ էր նա և լայն ուսերով: (Թէոփանէս Շարայարեալ, յէջ 468):

Հելլենական արձանի, ըմբշամարտի այդ ձեւերուն տակ՝ որ յիշողութիւններ էին իր տրդատեան ծագման, հոգիներուն ամենէն նուրբը կը բնակէր:

Երբ, գահու վրայ բարձրացաւ նա,

Սրբազան Պալատը ներկայացուց իրեն՝ երկրիս բոլոր վայելքները. Կոստանդին անոնց մէջէն՝ գրականութիւնն ընտրեց. անյագ խանդավառութեամբ մը դէպ ի գեղեցիկն ու ճշմարիտը, փնտռեց զանոնք ամէն արուեստի, ամէն գիտութեան մէջ։

Հիմնող և անխոնջ ընթերցող մեծ գրատան մը, զոր յետոյ հասարակաց ընծայեց, էր միանգամայն իր դարու մեծագոյն մատենագիրը. պատմաբան էր, բանաստեղծ, երաժիշտ. ոչ միայն, Լեւոն Հայկազնի պէս, մեծ ուրախութիւն կը զգար հրապարակաւ շարական գեղգեղելով՝ այլ նա և անձամբ շարականի նոր եղանակներ կը հնարէր։

Լաւ ճարտարապետ մ'էր և ոչ մէկուն կը կարօտէր՝ երբ հարկ ըլլար պալատի մը յատակագիծը շինել. ճարտար մեքենագործ, անմրցելի մետաղագործ, քիչ մ'ալ արձանագործ, քաջ նուագէտ,—այնպէս որ սենեկին մէջ նստած՝ նաւու մը ներքին մանրամասնութիւնները նկարելով՝ նորոգութեան հրահանգներ կը ղրկէր ծովակալին,—էր միանգամայն իր դարուն մեծագոյն նկարիչը, առանց երբէք վարժապետ ունեցած ըլլալու։

Այսպէս. երաժիշտներ, թիավարներ, բանաստեղծներ, որ կային կու գային, միշտ

իրենց արուեստին վրայ նոր բան մը սովրելով դուրս կ՚ելլային։ Ու Պերփեռուժէն ոչ միայն մեծագոյն մարդը՝ մեծագոյն միտքը կը համարուէր իր տէրութեան մէջ։

Այս ձիրքերը իրեն ընծայողը սակայն՝ է այն անանուն պալատականը որ Պերփեռուժէնի հրամանաւ Թէոփանէսը շարադրեց, և որ ըստ բազմաց, է նոյն ինքն Կոստանդին։

Իրաւունք չունի՞նք ուրեմն զեղչելու մաս մ՚այդ գովեստներէն։

Կոստանդին, օրինակ իմն, չէր կրնար բանաստեղծ ըլլալ, քանի որ իր պատմական ոճը՝ ճիշդ հակառակ տրամադրութիւն մը կ՚ապացուցանէ, (թէպէտ և գովելի են միշտ այն ոտանաւորները՝ որ կայսեր պատիւը պահելու համար՝ կորսուեցան անձնանուիրաբար)։

Ով որ Բիւզանդիոյ անհեթեթ պատկերները տեսած է, կ՚ըմբռնէ թէ ինչ ըսել է՝ այդ դարու մեծագոյն նկարիչ ըլլալը։

Հաւատալի չէ դարձեալ որ ուսուցիչ ունեցած չըլլայ. այս բանս հիւղերու մէջ կը պատահի, ո՛չ պալատներու։

Մայրական գորով ունէր դէպ իր ընտանիքը, խոր ատելութիւն՝ դէպ ի անիրաւութիւնները

– զորս նոր օրէնքներով արմատախիլ ընել ջանաց – ընկերոջ ընտանութիւն դէպ ի գիւղացիներն ալ, (ինչ որ պալատականաց ազնուականութիւնը կը վերցնէր՝ այնքան ահաճութիւն պատճառելով անոնց), և մագնիսացեալի հպատակութիւն դէպ ի անոնք՝ զորս կը սիրէր։ Ինքը զօրութիւն կը կառավարէր, զինքն ալ Հեղինէ հայուհին, որ իր կայսրուհին եղաւ։ Գտան՝ իր սովորական վարմանց մէջ, կը դիւահարէր հազուադէպ զայրութին ժամանակ։ Ընդհանրապէս՝ բարեկամ էր խնջոյքներու, զուարթ և գինեսէր, ինչպէս կը վկայեն անկողմնակալ պամիչներ։

Ահաւասիկ Պերիխեսուժէնի մարմնական և հոգեկան պատկերը, որ ամենէն հազուագիւտներէն եղաւ անտարակոյս։

Բայց Կոստանդնի պէս անձ մը, զուտ գաղափարապաշտ խառնուածքով, ի՞նչ կարող էր ըլլալ գործնական ասպարէզին մէջ։

Գերազանց մարդ մ'էր. արդահատելի դիւանագէտ մ'եղաւ։ Մատենագրական անձ պէտք էր ըլլալ, ոչ պատմական։

Իր թագաւորութիւնը պիտի կրնայինք դատարկութեան [illegible] անուանել, եթէ սակայն իրեն թողուցած ըլլային մինակ թագաւո-

րել...։ Պերփեռաժէնի վարքը՝ այս խօսքի ապացոյցն և մեկնութիւնն է միանգամայն։

Բ. — ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆԻ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ ՊԱԼԱՏԻՆ ՎՐԱՅ։

Լեւոն Իմաստասէր, 896ին, դէպ ի գերեզման կը տանէր զԵւդոկիա, իր կայսրուհիներուն երրորդը։ Նա մեռած էր, առանց Լեւոնի յաջորդ մը տալու, առանց ծնունդի մը՝ որ իր մահն սփոփէր։ Եւ յուղարկաւոր թափօրին մէջ՝ Իմաստասէրը, գլուխը կախած, կը մտածէր Զօյէ Քարբոնոփսինի վրայ — թուռն Թէոփանէս պատմչի – զոր ի վաղուց արդէն մտքէն անուանած էր իրեն չորրորդ կայսրուհի։

Բայց այս բանը, եկեղեցական օրէնքէն արգիլուած ըլլալով, մեծ խռովութիւն պիտի չհանէ՞ր տէրութեան մէջ, և ո՞վ կ'ապահովցնէր զինք թէ Զօյէ ժառանգ պիտի տայ իրեն։ Ուստի, ձրի տեղ իր տէրութեան ծովը չալեկոծելու համար, որոշեց նախ որդի ունենալ, յետոյ ամուսնութեան խորհուրդը կատարել։ Այսպէս Զօյէ պալատ կանչուեցաւ, և յետ երեք տարի զԼեւոն տենդոտ սպասումով մը տանջելու, ի լոյս ընծայեց տղայ

մը՝ որ պիտի կոչուէր Կոստանդին Պերփիւռուժէն (905ի սեպտ. 1ին)։

Քանի մ'օրէն, բոլոր ծերակոյտին և իր Աղեքսանդր կայսերակից եղբօր հետ, որ կնքահայր պիտի ըլլար, Ս. Սոփիա իջաւ, և հոն Նիկողայոս Հայրապետի ձեռամբ մկրտել տուաւ նորածինը։ Լեւոն իմաստասէր, շատ հեռի խղճահարութիւններէ, արցունքով շնորհակալ կ'ըլլար Աստուծոյ՝ որ վերջապէս հաճեցաւ բովանդակ տէրութեան փափագը կատարել՝ իրեն թագաժառանգ մը շնորհելով։ Յետոյ, Նիկողայոս Հայրապետին մօտենալով, իմացուց թէ քանի մ'օրէն կ'ուզէր շքեղ հարսանիքով ամուսնութեան խորհուրդը կատարել։ Հայրապետը, անվախ, բարկացաւ, յանդիմանեց, մերժեց։ Լեւոն ամենայն անտարբերութեամբ պալատը դարձաւ և առանց շատ դժուարութիւն կրելու, շահուէր եկեղեցական մը գտնելով Թովմաս անունով, անոր ձեռամբ խորհուրդը կատարել տուաւ։

Եպիսկոպոսները բողոքեցին. Լեւոն շատերը կաշառքով լռեցուց. ուրիշներն ալ, Նիկողայոսը միասին, աքսորեց, չարախօսները բանտեց, տանջեց, չարչարեց, յետոյ իր աստղաբաշխական ուսումներուն դարձաւ, որ

այս դէպքին պատճառաւ քիչ մը ժամանակ ընդհատուած էին։

Զարագուշակ գիտաւորը՝ որ սոյն դարու մէջ բոլոր Թագաւորներու ծննդեան հանդիսակից կ՚ըլլար, այս անգամ ալ յայտնուեցաւ՝ իմացնելու համար թէ կայսեր տեղ՝ գիտնական մը կը ծնանէր։

Կոստանդին, իր առաջին տարիներուն մէջ, քնքոյշ և հիւանդոտ էակ մ՚եղաւ, այնպէս որ երբ իր Աղեքսանդր հօրեղբայրը սպաննել կ՚ուզէր զինք, կայսերական գահը իր ընկերշակներուն անցնելու համար, հաւատացուցին իրեն թէ բնութիւնն արդէն իր կամքը պիտի կատարէր և նոր գահճի մը հարկ չկար։

Տարի մը վերջ, փոխանակ Պերփեռուժէնի, ինչպէս կը սպասուէր, Աղեքսանդր մեռաւ։

Դատարկ գահը Կոստանդնի կը պատկանէր. զոնէ այս օրէնքը ճանչցաւ Աղեքսանդր, և վերջի վայրկեանին՝ զինքն իր յաջորդն անուանեց։

Այսպէս Կոստանդին հռոմէական տէրութեան կայսր կը հրատարակուէր, իր վաղանշոյլ փառքին համար՝ Ծիրանածին (Պերփեռուժէն) տիտղոսն առնելով։

Դեռ եօթն տարեկան էր. Աղեքսանդր եօթն

խնամակալ թողուցած էր իրեն, իր տարիքը ճշդիւ ի նկատի առնելով։

Բայց այնքան անխոհրդաբար վարուած էր նա այս ընտրութեան մէջ, որ խնամակալներէն ոչ ոք պատերազմի հասկացողութիւն ունէր, և այս այն ժամանակ՝ երբ Բուլգարները բոլոր ոյժերնին կը հաւաքէին՝ ջախջախիչ հարուած մը տալու համար հռոմէական պետութեան։

Ուստի ժողովուրդը պահանջեց՝ որ ութերորդ խնամակալ մ'ալ ընտրուի։

Կայսերահայրերը ժողովք ըրին՝ և նախագահը, Նիկողայոս հայրապետ, ճառով մ'ապացուցուց թէ որքան անհրաժեշտ է Կոստանդին Դուկաս զօրավարը պալատ կանչել և իրենց պաշտօնակից ընել։

Հասարակաց հաւանութեամբ հրաւէրը ղրկուեցաւ Դուկասի. նա, խոհեմութենէ կամ կասկածէ դրդեալ, առաջարկը մերժեց. երդման գիր ղրկեցին, պատասխանը դարձեալ մերժում մ'եղաւ։ Ամէն Բուզանդացի խաչ մը կը կախէր կուրծքէն՝ որուն յանձնումը երդմունքէն աւելի կ'արժէր. խնամակալները՝ իրենց կուրծքին խաչերը ղրկեցին Դուկասի. այս անգամ տեղիք տալով, հեծեալներով շրջապատեալ՝ ճամբայ ելաւ, և

գիշեր ատեն հասնելով Պոլիս, իջեւանեց Գրիգորեան անուամբ խնամիին տանը։ Այստեղ իմացաւ՝ թէ դաւ մը մեքենայուած էր իրեն դէմ. յուսախաբութիւնը մեծ էր. ենթադրած էր թէ խմբապետները պալատական գունդերով իրեն ընդառաջ պիտի գան՝ հանդիսով զինք ընդունելու համար։ Անոնցմէ ոչ ոք երեւցաւ։ Ժողովուրդը սակայն կը խռնէր իր տան մէջ, ծերակուտի անդամներուն հետ. կը խոստանային բանի զինքը գահ հանել. «Կեցցէ՛ կայսրն Դուկաս» երգելով, մէկ մէկ ջահ ձեռքերնին, մէջտեղ առին զինքը և սկսան դէպ ի կրկէս երթալ։

Լուրը ննջաւոր խմբապետներուն հասած ըլլալով, Յովհաննէս Եղատաս որչափ զինուոր և նաւաստի գտաւ՝ գիշեր ժամանակ ամէնքն ալ կարգաւորեց, զինեց, և պատրաստ բռնեց զինուորութեան, Դուկասի գալուն սպասեց։

Խոր գիշեր էր. կրկէսի բոլոր դռները գոցուած էին. կը լսուէր պահապաններուն ստանձայնը՝ որ կը ճեմէին կրկէսին մէջ, առաջուց հսկողութեան խիստ հրահանգներ ստացած ըլլալով։

Հեռաւոր աղմուկէ մը վերջ՝ նշմարեցին հազարաւոր ջահերու թափորը, որ քալող

երկինք մը կը թուէր, և ժողովուրդը – բիւրաւոր գլուխները՝ կէս լուսաւորուած, կէս մութի մէջ – յառաջ եկաւ Կեցցէ՜ Դուկաս քայլերգը կրկնելով։ Պահապանները՝ հարուածնին պատրաստեցին անոր դէմ՝ որ առաջին անգամ դրան պիտի մօտենար։

Ամբոխը կրկէսին առջեւ կանգ առաւ. ձիաւոր մը՝ որ ամենուն առջեւէն կ'երթար, վար ցատքեց իսկոյն և կացինի ուժով հարուած մ'իջեցուց դրան։ Դիմացէն նիզակ մը սողոսկեցաւ մութին մէջէն և խրեցաւ ճիշդ սրտին մէջ։ Երիտասարդը գետին փռուեցաւ։

Դուկասի ախոռապետը մեռած էր։

Չուզեց Դուկաս կրկէսին առջեւ իր կուսակիցները յոգնեցնել, և ուղղակի դէպ ի Նպատակը, դէպ ի Սրբազան Պալատը քալեց։ Կացինով Խալքի դուռը խորտակելով, մտաւ գաւթին մէջ որ կը տարածուի պալատին առջեւ։ Յովհաննէս Եղատաս յարձակման նշան տուաւ. բաղխումը սկսաւ երկու կողմէն գիշերային մթութեան մէջ՝ արհաւրալից կերպարանք մ'առնելով։ Գաւիթը կը լեցուէր դիակներով և կոխկռտուած վիրաւորներով. այնքան կատաղութիւն կը բորբոքէր երկու կուսակցութեանց մէջ, որ

ծերակուտի անդամներ ալ կը մասնակցէին կռուին և անոնցմէ շատերն ընկան։

Դուկաս ձիուն վրայ հեծած, արիւնաթաթաւ սուրը ձեռքին մէջ, հրամանը շըրթունքին, ամէն կողմ կը վազէր եւ մղելով խնամակալաց զօրքերը։ Ցանկարծ սակայն՝ ձիուն ոտքը սահեցաւ, և թագապահանջը գետին ընկաւ. Թշնամեաց նետերէն մին, որ իրեն դէմ միաբանած էին, ճեղքեց կուրծքը և սրտին մէջ մխուեցաւ ։ «Վա՜յ ինձ, ի՞նչ բանի համար եկայ հոս» հառաչեց Դուկաս, և հազիւ խօսքը աւարտած՝ վերջին շունչը տուաւ. քիչ մ'առաջ՝ իր ոտքին ընկած էր։ Թշնամի զինուոր մը Դուկասի դիակին վրայ յարձակեցաւ, գլուխը կտրեց, և յաղթանակաւ վեր առաւ, մինչդեռ ժողովուրդը իրարու վրայ խռնուած կը փախչէր՝ դիակներ թողլով ճամբուն վրայ։ Քաղաքին դռները գոցուած էին առաջուց. սպանելոյն կուսակիցներէն ոչ ոք կարող էր փախչիլ. երեք հազար հոգի ջարդուեցան։ Երկրորդ օրը թագապահանջին գլուխը՝ ցիցի մը ծայր անկած մեծ հանդիսով շրջեցուցին քաղաքին մէջ։ Պարտեալներէն շատերը գլխատուեցան, կամ ածխլուելով աքսորուեցան և ինչքերնին կորսնցուցին։ Իսկիւտարի ծովափի երկայնքէն

կախաղաններ շարուած էին Դուկասեանց համար պատրաստուած. շատեր հոն կախուելով ծով նետուեցան. այսպէս դիակներին անգամ չյանձնուեցան այն թշուառներուն՝ որ արտասուօք հրաման կը խնդրէին՝ գերեզման մը տալու իրենց սիրելեաց։

Գ. — ԱՐՔՈՒՆԵԱՑ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՊԵՆՈՍ ԿԱՅՍՐ։

Զոյէ, Կոստանդինի մայրը՝ ի վաղուց հալածուած էր պալատէն։

Փոքրիկ կայսրը, մօրը կարօտցած, յամառութեամբ և արտասուօք զինքը կ'ուզէր։ Հարկ էր տեղի տալ. խնամակալները, հակառակ իրենց կամքին, Զոյէի թուղթ գրեցին որ Պալատ գայ։

Կայսրուհւոյն մուտքը՝ քաղաքական յեղափոխութիւն մ'եղաւ։ Կեանքի նոր շրջան մը կը բացուէր Կոստանդինի համար, որ ամենէն փափուկ հասակին մէջ որբ և թշնամիներէ շրջապատեալ՝ վերջապէս մայրական ձեռքի մ'անոյշ փայփայանքը կը վայելէր։ Եօթ խնամակալներն ալ վռնտուեցան պալատէն։ Նիկողայոսի սատանալիքներ դրկուեցան՝ հրամայելով չանցնիլ իր եկեղեցւոյ սահմանէն, և իր ժամերգութիւններովը զբաղիլ՝ փոխա-

նակ տէրութեան գործերուն խառնուելու։ Պալատական բոլոր պաշտօնեայները փոխուեցան. այս ամէնը շանթահարիչ տպաւորութիւն գործեց ժողովրդեան վրայ, որ վերջապէս կ՚իմանար թէ գլուխ մ՚ունէր, ազդեցիկ և գիտակցաբար գործող։

Այս փոփոխութեանց ժամանակն էր՝ որ Դոմինիկոսի կատակերգական միջադէպը պատահեցաւ։

Տէրութեան ամենէն արդիւնաւոր անձինքներէն մին էր ասիկա, և օտարազգի Թիկնապահներու զօրավար եղած՝ երկար ժամանակ։

Տեսնելով Զոյէի ատելութիւնը խնամակալաց դէմ, ուզեց նոյն ոգւով վառեալ երեւցնել զինք, և յիրաւի մեծ աշխատութիւն ցուց՝ Նիկողայոս Հայրապետը պալատէն դուրս հանելու առթիւ։ Այս գործը այնքան հաճոյ անցաւ դշխոյին՝ որ պատրկութեան աստիճանը ուզեց շնորհել իրեն։

Թագուհւոյն սենեկապետը Կոստանդին, հազիւ լուրը առնելուն պէս, իսկոյն անոր ներկայացաւ. «Ի՞նչ կ՚ընես հարցուց տագնապեալ. տէրութեան դաւաճան մը պատրի՞կ կ՚անուանես. կ՚ուզես Դոմինիկոսի ձեռք զէ՞նք տալ զքեզ սպաննելու. նա դաւ մը պա-

տրաստած է իր եղբայրը գահ հանելու համար. այս նոր պատուով օգնե՞լ կ'ուզես իր անզգամ դիտաւորութեանց »:

Զօյէ, առանց երկար քննելու, իսկոյն մարդ ղրկեց իմացնելու համար Դոմինիկոսի՝ թէ այլ եւս դիտում չունէր զինք պատրիկ ընելու:

Բայց արդէն Դոմինիկոս ամէն բան պատրաստած էր, պալատը զարդարած, ազգականները հանդէսին հրաւիրած և նոյն իսկ ճամբայ ելած դէպ ի Ս. Սոփիա՝ պատրկութեան կարգն առնելու համար: Դշխոյի պատուիրակները ճամբան հանդիսական թափօրին հանդիպեցան և Դոմինիկոսի մօտենալով՝ ցած ձայնով իմացուցին թէ խաբուած էր ինքզինք պատրիկ կարծելով, չափազանց աճապարած, և թէ պէտք էր հիմա տունը դառնալ:

Թափօրը ամօթահար ետ դարձաւ, առարկայ ըլլալով բոլոր ժողովրդեան ծաղրածութեանց:

Սակայն եկեղեցւոյ մէջ ալ ամէն պատրաստութիւնք տեսնուած էին և հայրապետը կը սպասէր. երբ կայսրուհւոյն իմացուցին այս պարագայն՝ հրամայեց որ Գարիտաս անուամբ մէկը տանին և պատրիկ ընեն: Այնուհետեւ Դոմինիկոսի պատրկու-

թիւնը, ժողովրդեան մէջ, անհաճոյ անակընկալներ առաջող դէպքն եղաւ։

Բացարձակ տէր պալատին, Զոյէ նետուեցաւ զբօսանաց և հաճոյից մէջ։ Վասիլ անուամբ Մակեդոնացի մը, պարագայներէն խրախուսուած, գահ բարձրանալ փորձեց՝ հաւատացնելով թէ Կոստանդին Դուկաս է ինք։ Նորասէրներէ շատեր իր դրօշին տակ հաւաքուեցան. վտանգը չմեծցած՝ Զոյէ բռնել տուաւ զինք, և այս անգամ ապահով կերպով մեռցնելու համար զԴուկաս, ողջ ողջ այրեց զանիկա։

Այս միճակի մէջ էր ներքին կառավարութիւնը. արտաքուստ Բուլղարներ կը սպառնային. Զոյէ (917ին) Արեւմուտքի և Պաղտատու Արաբաց հետ խաղաղութիւն ընելով՝ բոլոր բանակները Արեւմուտք փոխադրեց՝ Բուլղարաց ոյժը հիմնովին կործանելու համար։

Ցամաքի զօրավար ընտրուեցաւ Լեւոն Փոկաս, ծովակալ՝ Ռոմանոս Լեկաբենոս Հայազգին։ Ցօյն բանակը Բիւզանդիոնի պարիսպներուն առջեւ շարուեցաւ. քահանայ մը, խաչը ձեռքին մէջ, հայրենասիրական ճառ մը խօսելէ յետոյ, երդում ընել տուաւ զօրաց՝ որ պիտի մեռնին՝ կամ պիտի յաղ-

թէն։ Խառնուրդին ժամանակ, — ան տեղի ու-նեցաւ Դանուբի եզերք, Աքելանու դղեակին մօտ, — Բուլղարները, մեծագոյն զանգուածէն ճնշուած, նահանջել սկսան։ Լեռան մը քով ծղարապետը աղբիւր մը նշմարելով՝ վար իջաւ ձիէն ջուր խմելու համար։ Ճիշդ այդ վայրկեանին ձին փախաւ, և սկսաւ բանակին մէջէն վազելով երթալ. «Փոկա՛ս մեռած է» աղաղակեցին ամէնք. տագնապը տիրեց Յու-նաց. ամէն մարդ, առանց երդումը յիշելու, փախչիլ սկսաւ։ Բուլղարաց Սիմէոն Թագա-ւորը, շփոթութիւն մը տեսնելով հեռուէն, ետ դարձաւ, յարձակողականը բռնեց, դիակ-ներով դաշտը ծածկեց և ձեռք բերաւ յաղ-թութիւնը՝ զոր Փոկասի ձին իրեն կը շնոր-հէր։

Ռոմանոս Հայազգին որուն յանձնուած էր վարձկան Փացինակները՝ Դանուբէն փո-խադրել, ոչ միայն այս բանս ի գլուխ չկրցաւ հանել, այլ և ոչ նաւերուն մէջ ընդունեցաւ փախստականները։ Իբրեւ մատնիչ, դատա-պարտուեցաւ կուրնալու։ Զօյէ զինքն ազա-տեց։ Չէր ուզեր կայսրուհին՝ արքունիքը զարդէ մը զրկել. գեղեցիկ էր Ռոմանոս և վեհ արտաքինով։

Բուլղարաց յաղթանակը՝ վտանգաւոր չէ-

դաւ Բիւզանդիոնի, որովհետեւ Լեւոն Փոկաս կրկին Թշնամեաց վրայ յարձակելով՝ նահանջի ստիպեց զանոնք։ Իր Նիկոպոլսոս որդին, դիւցազնական միջադէպերէ վերջ, ընկած գտնուեցաւ՝ պատերազմի դաշտին վըրայ։

Այս պատերազմէն յետոյ՝ բոլոր ժողովրդեան աչքը դարձաւ երկու ախոյեաններուն վրայ. Լեւոնի և Ռոմանոսի, նախանձորդ իրարու, երկուքին փափագն ալ էր՝ գահ բարձրանալ, քանի որ այնքան դիւրին էր նուաճել թէ կայսրն և թէ Զոյէ, — մանուկ մը՝ և կին մը։

Ռոմանոս մրցանքին մէջ յաղթական ելաւ, աւելի կեղծաւոր և անխիղճ ըլլալով։ Իրեն օգնեց նաեւ Թէոդոր, Կոստանդնի դաստիարակը, որ կ՚ըսէր թէ Կոստանդին առանց Ռոմանոսի օգնութեան՝ պիտի չկարենայ գահը Լեւոնի մեքենայներէն ազատել։

Այս համոզմամբ Զոյէ և Կոստանդին հրաման ղրկեցին ծովակալին՝ պալատ գալու։ Ռոմանոս կայսեր հետ արքունական մատուռը գնաց, հոն երդում տուաւ իրեն օգնական ըլլալու մինչեւ մահ, և ստացաւ իբր պաշտօն, օտարազգի Թիկնապահաց զօրավարութիւնը։ Պերփեսուժէն ամուսնացաւ,

Ռոմանոսի Հեղինէ դստեր հետ. դիւանա-
գիտօրէն անխոհեմութիւն մ'էր ասիկա, բայց
Կոստանդին աւելի կ'ընտրէր առանց թագի
ապրիլ քան առանց Հեղինէի, որուն վրայ
ամէն ձիրք կը տեղան պատմիչներ։

Քանի մ'ամիս վերջ Ռոմանոս կեսար
կ'անուանուէր, քիչ վերջ գահակից Կոս-
տանդնի, որ այդ պատիւները հայ գիւղաց-
ւոյն տուած ժամանակ, չէր գուշակեր թէ
ինքզինքը կը խաւարեցնէր։

Եւ յիրաւի թագաւոր օծուելէն յետոյ,
Ռոմանոս ինքզինք բացարձակ տէր նկատեց
Հռոմէական տէրութեան, բոլոր որդիքները
մի առ մի կայսր անուանեց, և Կոստանդնի
ոչինչ թողուց՝ բաց ի իւր գրքերէն։ Իր ար-
քունի պատմաբանը կը համարէր զայն, ու-
րիշ ո՛չինչ։

Ցորչափ Ռոմանոս թագաւորեց (920–
944) Կոստանդին առանձնական կենօք ա-
պրեցաւ, կրելով սակայն կայսր տիտղոսը։
Ռոմանոսի գահ բարձրացած պահուն՝ հնգե-
տասանամեայ էր նա. կարող ենք ըսել ու-
րեմն թէ ծաղիկ հասակի մէջ կը մեռնէր։

Քսանեւհինգամեայ անգործութեան մէջ՝
Կոստանդին, յուսահատած պատմութեան
առարկայ ըլլալէ, անոր հեղինակ ուզեց

հանդիսանալ, գրելով Վասլի կենսագրութիւնը, Եզեկիոյ պատկերին պատմութիւնը, բանակաթեմերու վրայ անգին գրութիւն մը՝ ուր այնքան տեղեկութիւնք կան շրջակայ ազգաց վրայ, և երկու ընդարձակ գլուխներ՝ Հայոց Տարօն և Այրարատ գաւառներուն վրայ, կայսերական արարողութեանց ծիսարան մը, բժշկական, երկրագործական երկեր, ինչպէս նաեւ բովանդակութիւնը այն գրքերուն՝ զոր հաւաքած էր իր մեծ գրատան մէջ, և կատարելագործեալ օրինագիրք մը :

Դպրոցական դաստիարակութիւնը բարւոքելու համար ամէն ջանք ի գործ դրաւ. մտացի աշակերտները կը վարձատրէր, անոնց բարձրագոյն պաշտօնները կու տար, մինչեւ ծերակուտի անդամ ալ կ'ընտրէր, յաճախ սեղանակից կ'ըլլար անոնց : Այսպէս մտաւոր աշխարհի վրայ կը թագաւորէր Կոստանդին, մինչ Ռոմանոս արտաքին աշխարհը կը կառավարէր:

Դ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐԴԻՈՑ ԱՔՍՈՐԸ. — ՊՈՐՓԵՌՈՒԺԷՆ ՄԻԱՅՆԱԿ ԿԱՅՍՐ:

Երբ քառասուն տարեկան եղաւ, վճռեց

ձեռք ձգել կրկին փառքը՝ որ իր իրաւունքն էր և իր որդւոյն յանձնել թագը՝ զոր իր մահէն առաջ, արդէն կը կրէին Ռոմանոսի որդիքներ։

Վտարիլ ձնձղուկ կոչուած նենգաւոր պալատականին միջոցաւ՝ Ռոմանոսի Ստեփանոս որդւոյն յաջողեցաւ սա համոզմունքը տալ՝ թէ տէրութիւնը երիտասարդ կառավարչի մը կարօտ է, ոչ թէ իր հօր պէս հիւանդոտ բռնաւորի մը և թէ բոլոր ժողովուրդը երախտապարտ պիտի ընէր իրեն՝ եթէ իր հայրը վանքի մը մէջ փակելով, ինքն անցնէր անոր տեղ։ Ո՛ գիտէ թէ իր հայրը ե՛րբ պիտի մեռնէր. եթէ այն ատեն Ստեփանոս գահ բարձրանար, ի՛նչ դարման պիտի կարենար ընել չափազանց խարխալեալ տէրութեան մը։

Ստեփանոս, թագաւորելու անհամբեր, խիղճը լռեցնելու պատրուակն ալ գտնելով, և հօր հիւանդութիւնն ալ յարմար առիթ, օր մը դաւակիցներու ընտրեալ խումբով մը՝ պալատ մտաւ, հայրը անկողնով միասին վար իջեցուց, նաւակի մէջ դրաւ, և ղրկեց Փռօթէ կղզին ուր նա ապրեցաւ այնուհետեւ իբրեւ պարզ կրօնաւոր։

Երբ երկրորդ դաւադրութիւն մը կը պա-

տրաստէին Կոստանդինի դէմ, կանխեց ասիկա, խնջոյքի ժամանակ երկուքն ալ բռնել տալով՝ ղրկեց իրենց հօր հետ ճգնելու։

Վերջապէս Կոստանդին իրապէս կայսր կ'ըլլար Բիւզանդիոյ։ Այս դէպքը սակայն պալատին պաշտօնէից համար աւելի կարեւորութիւն ունեցաւ քան տէրութեան։ Հեղինէ, դուստր Ռոմանոսի, — ամուսնացած Կոստանդնի հետ, — լիուլի իշխանութիւն կը սանձէր. բոլոր անոնք որ Պերփերուժէնի դաւակից եղած էին՝ վարձատրուեցան մեծամեծ պաշտօններով։

Եթէ Սրբազան Պալատը, Պերփերուժէնի ամբողջ թագաւորութեան ժամանակ, անընդհատ խռովութեանց մէջ եղաւ, տէրութիւնն ալ ազատ չմնաց աւերիչ պատերազմներէ։

Բուլղարներէն զատ, Արաբացիք (945ին) արշաւեցին Ասիոյ կողմէն, — Մարաթի քով սակայն՝ չարաչար յաղթուեցան, — Հոնք ալ մինչեւ Օթրանթոյ հասան ետեւնին անապատներ թողլով (947). Արաբացւոց երկրորդ արշաւանք մը (949ին) ի սկզբան յաղթական, ծանր պարտութեան մ'յանգեցաւ։

Այս պատերազմին առթիւ էր որ այնքան քաջ հանդիսացաւ Հայէպցի քահանայ մը՝ Թէմէլ անուամբ։

Պատարագ կ'ըսէր նա՝ երբ աղմուկ մը լսեց եկեղեցւոյ դրան առջեւ ու տեսաւ ժողովուրդը տագնապալից յուզման մէջ. ի՞նչ եղած էր արդեօք. — Ներս խուժած էին Արաբացիք ։ Քաջասիրտ աբեղայն, իսկոյն սկիհն և աւետարանը խորանի վրայ ձգելով, պատարագի զգեստները դեռ վրան, վազեց զանգակատուն, առաւ մուրճը՝ որով զանգակը կը բախէին և ուղղակի թշնամեաց վրայ դիմեց. ոչ մէկ դիւցազնի վրայ նոյնչափ կատաղութիւն տեսնուած չէր. առաջին հանդիպած արաբացւոյն գանկը կը ջախջախէր կամ գէթ անդամներէն մին անգործածելի կ'ընէր. գետինը արեամբ ոռոգեց. արաբացիք իր զգեստներէն, դէմքի վայրագութենէն, բազկի հարուածներէն ազդուած, հեւալով փախչիլ սկսան և ոչ մէկը իշխեց մնալ եկեղեցւոյ մօտ ։

Երբ Թէմէլ շունչ առնելով յաղթանակաւ ետ կը դառնար, սպասելով գովեստներ լսելու, եպիսկոպոսը իր առջեւ ելաւ, յանդիմանեց զինք և ցմահ բանադրեց ։ Թէմէլը դառնացած որ ուրիշներու կեանքը ազատած ժամանակ՝ այնքան ապերախտութեան կը հանդիպէր, իսկոյն Արաբացւոց գնաց, մահմետականութիւն ընդունեցաւ, լախտ և սուր

խնդրեց, բանակի մը գլուխ անցաւ, և սկսաւ անխնայ ջախջախել զանկը բոլոր քրիստոնեայներուն՝ որոնց կը հանդիպէր։ Քաղաքներ և գաւառներ աւերելով՝ փոթորկի արագութեամբ մինչեւ Կապպադովկիա հասաւ. ոչ մէկ բան կարող էր դիմանալ իր կատաղի եռանդեան. ասով ապացուցուց՝ որ եթէ աւելի կանուխ սկսած ըլլար զինուորական ասպարէզը՝ մեծագոյն աշխարհակալներէն պիտի ըլլար։

Մինչ Սարակինոսաց պատերազմին մէջ Բարդաս Փոկաս և իր Նիկեփոր որդին պարտութեան նախատինքը կը կրէին, Լեւոն, իր միւս որդին, յետ մեծ յաղթութեան մը գերի կը բռնէր Ապուլաշայիր անուամբ արաբացի սպարապետը (956ին)։

Կոստանդին կառքի մը մէջ պառկեցուց զանիկա, և անոր մարմինը իր ոտքին պատուանդան ընելով՝ յաղթանակաւ պտտեցաւ բոլոր քաղաքին մէջ։ Սոյն հանդէսը կրկնեց նաւամարտէ մը յետոյ՝ ուր յունական կրակով՝ Վասիլ ծովակալը այրեց Տարսոնի մէջ գտնուող սարակինոսներու բոլոր նաւատորմիղը. իր քառաձի կառքին կը հետեւէին սեւ գերիներու երկայն գիծ մը՝ շղթայակապ։ Նոյն Վասիլ Սիկիլիոյ մէջ ալ ծովային յաղ-

թանակ մը տարու (958ին). Արաբացիք վրէժն առնելու համար Օթրանթոյի մէջ Մարիանոսի նաւատորմիղին վրայ յարձակեցան, ջնջեցին անոր և փախչելու ստիպեցին, բայց վերադարձած ժամանակ փոթորիկ մ'ալ զիրենք յաղթահարեց:

Այսպէս անընդհատ կռուի մէջ էին Արաբացիք Բիւզանդացւոց հետ, և բաղդը, որ ընդհանրապէս անիրաւ կը կոչուի, երկուքին ալ կ'օգնէր փոփոխակի:

Ե. — ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ՄԱՀԸ:

Կոստանդինի կենաց պատկերը չներկայացներ մեզի զօրաւոր ստուերներ. եթէ իր կեանքը նախանձելիներէն եղաւ, իր մահը ամենէն թշուառներէն պիտի ըլլար:

Պիտի թունաւորուէր նա, և նոյն իսկ իր որդիէն: Ռոմանոս Բ, ամուսնացած էր փառասէր աղջկան մը՝ Թէոփանոյի հետ: Կայսրուհի ըլլալու անհամբեր, կը հարցնէր միշտ ամուսնոյն՝ թէ հայրը ե՞րբ պիտի մեռնի. օր մը յանդգնեցաւ աւելցնել. «Հայրդ մեռցո՛ւր»:

Թէոփանոյի սէրը՝ ուրիշ ամէն զգացում աւրած էր Ռոմանոսի սրտէն, բաց ի թերեւս փառասիրութենէն:

փոքրիկ տկարութեան մը պատճառաւ՝ Կոստանդին դեղ կ'առնէր. Ռոմանոս կաշա-ռեց Նիկողայոս անուամբ խոհարարը և ա-նոր մէջ թոյն դնել տուաւ։

Կայսրը սովորական ժամէն գնաց դեղը առնելու. երբ թունաւոր բաժակը ձեռքը կու-տար, ոտքը սահեցաւ, բաժակը գետին թա-փեցաւ։

Կոստանդին ազատած էր։

Փոքրիկ մնացորդը սակայն՝ զոր խմեց, առանց ազդեցութեան չմնաց. բժշկուելու համար՝ Բիւթանիոյ լեռները գնաց, ճգնա-ւորներուն այցելեց, անոնց օգնականից ե-ղաւ, ինքզինք անոնց աղօթից յանձնեց, Պրուսայի ջերմուկներուն մէջ բաղնիք ըրաւ, բայց երկուքէն ալ օգուտ չգտնելով Պոլիս վերադարձաւ՝ սաստիկ ջերմէ բռնուած։

Ռոմանոս Հօր մահը երագելու համար՝ կրկին թոյն դրաւ իր դեղին մէջ։ Բուլղան-դացիք կը պատմեն թէ իր հոգեվարքի ժա-մանակ՝ պալատին վրայ քարերու անձրեւ մը կը տեղար, ինչպէս թէ ամբողջ ժողո-վուրդը կայսեր դէմ ցոյց մ'ընէր։ Զինուոր-ներ դուրս վազեցին յանցաւորները բռնելու համար, բայց ոչ ոք գտան. Հաստեցուցին թէ քարերը երկինքէն թափած էին։

Կոստանդին որ ոչինչ կը կասկածէր որդիէն, կանչեց զԹոմանոս, լալով սրտագին զինքը օրհնեց, պատուէրներ տուաւ՝ և յետոյ աչքերը փակեց։

Ցուցարկաւորութեան ժամանակ յայտնի եղաւ՝ թէ ժողովուրդը որքան կը սիրէր զՊերփեռուժէն. ոչ ոք կու լար. ամէնքը կը հեծկլտային։

Բիւզանդիոյ կայսրներուն մէջ ամենէն թոյլ նկարագիրն եղած էր թերեւս, բայց ամենէն գողտր սիրտն էր և ամենէն բարձր միտքը՝ ապահովապէս։ Իր գրական անմահութիւնը բաւական պիտի ըլլար իրեն, եթէ չունենար փառքն ալ՝ զոր ծննդեան իրաւունքը իրեն կու տար։

Եթէ հաւատանք բիւզանդացւոց, անխուսափելի գիսաւորը կրկին յայտնուեցաւ. Կոստանդնի ծննդեան վրայ խորհելով, — որուն ականատես եղեր էր 55 տարի առաջ — մելամաղձիկ կերպով կը հետեւէր ոսկեղէն գագաղի մը՝ ուր ոսկեղէն սիրտ մը կը հանգչէր։

Ը.

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՊԵՆՈՍ

Ը.

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱԲԵՆՈՍ

(920 – 944)

Ա. ՔԱՋԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — ՅԱՂԹՈՒԱԾ ԱԹՈՌԸ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ։

Արեւելքի մայրաքաղաքը, որ ամէն օր մրրկուելու դասեր կ'առնէր շրջակայ ալիքներէն, ամենէն ցնցող հակապատկերները տուաւ պատմութեան. գիւղացիներ ծիրանիի տակ տեսաւ, ոճրագործները՝ վանական սքեմի տակ, և ոսկի գաւազան այն ձեռքերուն մէջ, որ բահ բռնելու սահմանուած էին։

Վասն զի Բիւզանդիոյ ժողովուրդը իր առանձին իմաստասիրութիւնն յօրինած էր. հանրապետութեան սկզբունքը, միապետութեան ձեւն ունէր. կ'ուզէր այնպիսի իշխան մ'ունենալ՝ որ փորձառու եղած ըլլայ աղքատութեան տառապանքներուն և հետեւա-

բար կտրճնայ ժողովրդեան ՚ցաւերուն կա-
րեկցիլ։

Այսպիսի ընկերութիւն մը սիրող կայսր պիտի ողջունէր Ռոմանոս Լեկապենոսը. գիւ-
ղի մէջ ծնաւ, արքունեաց մէջ ապրեցաւ և վանքի մէջ մեռաւ. — այսպէս անցնելով մարդկային ընկերութեան բոլոր աստիճան-
ներէն։

Վասիլ Արշակունի, ինչպէս տեսանք, 870ին Արեւելք գացած էր՝ Արաբացւոց դէմ կռուելու. պատերազմի խառնուրդին ժամա-
նակ, անխոհեմ եռանդէ մը մղուած, բազ-
մութեան մէջ նետուեցաւ և սկսաւ գետինը ողողել արաբացի արիւնով։ Իր զրահն և քաջութիւնը՝ զինք մատնեցին սակայն. յան-
կարծ անդրադարձաւ թէ պաշարուած է թշ-
նամիներէն։ Այդ յուսահատ րոպէին, ան-
ծանօթ ձիաւոր մը, սուրը շողշողացնելով, — փայլակ մը՝ թշնամեաց ամպերուն մէջ, — հոն թռաւ՝ ճեղքեց թշնամիները, և կայսրը բռնելով դուրս հանեց վտանգէն։

Յաղթութեան գիշերը չլուսնցած, Վասիլ իր վրանը կանչել հրամայեց դիւցազնը. զի-
նուորներ զունդագունդ կայսեր կը ներկա-
յանային իւրաքանչիւրը երդուընլով թէ այդ քաջութիւնն իրեն կը պատկանի։ Վա-

սիլ անոնցմէ ոչ մէկը կը յիշէր տեսած ըլլալ. ամենէն յետոյ ներս մտաւ Հայ մը և Վասիլ իսկոյն իր ազատարարը ճանչցաւ. Նոյն կրակոտ աչքերն էին, նոյն վիթխարի հասակը և նոյն խրոխտ դէմքը։

— Ո՞վ ես դու, հարցուց Վասիլ։

— Հայ գիւղացի մը, պատասխանեց նա. անունս է Թէոփիլակտոս Սիմաստակտոս, Լեկաբենեանց ցեղէն։

Յունական բաժնի մէջ Հայք սովորութիւն ունէին կրկին անուն կրել, մին յունական (Թէոփիլակտոս) միւսը հայկական (Վաշտակ), իսկ Լեկաբենն ուրիշ բան չէ անշուշտ՝ բայց եթէ Գաբեղեանի աղաւաղումը։

— Խնդրէ՛ ինծմէ այն վարձքը որ կ՚ուզես, աւելցուց Վասիլ։

— Արտ մը, պատասխանեց Վաշտակ։

Քաջը գոհ պիտի ըլլար այսու, բայց ոչ նաեւ Վասլի զգացումը։ Գիւղացին պատրիկ անուանեց, և հրամայեց որ իր որդւոյն հետ, որ կը կոչուէր Ռոմանոս, Պօլիս գայ։ Վաշտակ, կեանքի անհաւատալի յեղաշրջութեամբ մը, արքունական շրջանի մէջ մտաւ, իսկ Ռոմանոս՝ նաւային զինուոր գրուեցաւ, և ամուսնացաւ Պօլսոյ մէջ, Թէոդորա անուամբ տիկնոջ մը հետ։

Քաջութիւն մը հայրը փայլեցուցած էր. ուրիշ մը իր որդին պիտի բարձրացնէր։

Օր մը Ռոմանոս, Լեւոն Իմաստասէրի հետ որսի գացած էր։ Իրենց կ'ընկերէին զինուորներ, պատրիկներ, ծերակուտի անդամներ։ Երբ բոլոր իշխանները, ուրաքանչիւրն իր որսին զբաղած՝ ցրուած էին ճախճախուտին մէջ, յանկարծ զարհուրելի մռնչիւն մ'օդը կողկղացուց. առիւծ մը, բաշերը թօթվելով, դուրս ցատքեց եղէգներու մէջէն. գազանաց թագաւորի բոցափայլ աչքերը իր պաշտօնակիցը փնտռել կը թուէին։ Յոյն իշխանները փախչիլ սկսան. անվախ Ռոմանոսը դէպ ի գազանը վազեց։ Ոյժը հաւասար էր. կռիւը երկարատեւ եղաւ։ Ծառերու ճիւղերու մէջէն կ'երեւային յոյն իշխաններու սարսափահար աչքերը, որ դէթ քաջութիւնն ունեցան դառնալու՝ կռիւը դիտելու։ Յանկարծ հիացման աղաղակ մը բարձրացաւ ամէն կողմէն. Ռոմանոս առիւծը գետին փռած էր։

Այս մենամարտութեան վրայ կայսրն ինքնին ափշեցաւ. մնաց առիւծին քով՝ զՌոմանոս Բիւզանդիոյ ծովակալ անուանեց։

Երկրորդ օր, Ոսկեղջիւրի մէջ, հռոմէական նաւատորմիղը, դրօշակներով զարդա-

րուած, իւր հայազգի ծովակալը կ'ողջունէր։

Այս դէպքը, Ռոմանոսի համար, էր հանգիստաւոր մուտք մը քաղաքական կեանքի մէջ։

Անձի մը նկարագիրը ճանչնալէ յետոյ, դիւրին է գուշակել ապագան։ Նկարագիրը այն է գործերուն՝ ինչ որ աղբիւրը վտակին։ Բայց Ռոմանոս երկու նկարագիր ունէր, իրարու հակասական. անոնցմէ մին երիտասարդութեան ժամանակ գործածեց՝ միւսը ծերութեան։

Առաջինն էր անյագ փառասիրութիւն, նրբամիտ նենգութիւն, բացարձակ անխղճութիւն. ոչ մէկ խոստում, ո՛չ մէկ երդում կարող չէին զինքն արգիլել ձեռնարկէ մը՝ ուսկից շահ ունէր. կրօնքը կը յարգէր, բայց պայմանաւ որ իր քաղաքական գործոց չխառնուի։

Իսկ երկրորդ նկարագիրն եղաւ տարապայման խղճահարութիւն, սէր խոնարհութեան, մահացուցմանց, եռանդ՝ վանք և եկեղեցի շինելու,

Իր կեանքին մէջ սակայն՝ Ռոմանոս ունեցաւ միշտ առաքինութիւն մը, որ եթէ իշխանի մը գահակցի, մեծ արդիւնքներ կարող է յառաջ բերել.– գթութիւնը. և Ռոմանոս կարող չէր ողորմած չըլլալ աղքատ

դատակարգին քանի որ անոր պատկանած էր երբեմն։ — Հեզնող և զուարճախօս էր Ռոմանոս. հեշտասէր, բայց խոնարհ. օր մը Վասիլ անուամբ կրօնաւոր մը խոտիւ յանդիմանեց զինք. նա ոչ միայն չբարկացաւ, այլ իսկոյն դրամի մեծ գումար մը հանելով, հարցուց թէ ի՞նչ պէտք էր վճարել այդքան արդարացի յանդիմանութեանց համար։

Իր արտաքինովը՝ վսեմ էր Ռոմանոս. ունէր բարձր հասակ, դէմքի վայելչութիւն և զինուորական վեհութիւն մը։

Այս ձիրքերը, որ ուրիշ պարագայի մէջ քաղաքական նշանակութիւն պիտի չստանային, ընդհակառակն փառքի ասպարէզ մը բացին Ռոմանոսի. Թագաւորողն էր Զոյէ. պաշտող հայ ծովակալին, յուսախաբ կ'ընէր բոլոր անոր նախանձորդները։ Զրպարտութիւնք ապարդիւն կը մնային, իրական յանցանքներ ալ՝ զրպարտութիւն կը համարուէին։ Այսպէս Ռոմանոս յամենայն դէպս անմեղ կը հռչակուէր, և յաճախ յանցանքէ մը վերջ, նոր պատիւ մը կը ստանար։

Տէրութիւնը երկու կողմէ վտանգուած էր. յԱսիա Արաբներէն, յԵւրոպա Բուլղարներէն։ Զոյէ որոշեց առաջիններուն հետ խաղաղութեամբ վարուիլ, վերջիններուն հետ պատերազմով։

Բ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ՆԱՒԱՏՈՐՄԻՂԸ ՊԱԼԱՏԻՆ ԴԻՄԱՑ։

Մարմարան, դարերէ ի վեր բարբարոսներու գետաբերանն եղած էր։

Զոյէ Արեւելեան և Արեւմտեան բոլոր բանակները միացնելով՝ Բուլղարաց դէմ ղրկեց. ցամաքի վրայ կը զօրավարէր Լեւոն Փոկաս, ծովու վրայ՝ Ռոմանոս։ Երկու մրրցակիցներ՝ որոնց վրայ սեւեռած էր ժողովրդեան նայուածքը։ Ռոմանոս Բուլղարական պատերազմէն օգտուեցաւ՝ իր նախանձորդը վարկաբեկ ընելու համար։ Երբ Դանուբի վրայ նաւարկելով կ'երթար դաշնակից Փացինաքները պատերազմի դաշտ փոխադրելու, այնքան կռիւ ըրաւ Յովհաննէս Բոկաս պատրիկին հետ՝ որ բարբարոսները գայթակղած հրաժեշտ տուին «անմիաբան» ազգի մ'օգնելէ։

Ռոմանոսի փափագածն ալ՝ ճիշդ այս էր։ Լեւոն Փոկաս ստիպուեցաւ իր զօրքերով միայն պատերազմիլ և յաղթուեցաւ։ Ռոմանոս իր նաւերուն մէջ կեցած՝ ուրախութեամբ կը տեսնէր յոյն զինուորներու տագնապն և փախուստը։ Մահուան երկիւղէն սարսռուն, դէպ ի նաւերը կը վազէին ա-

նոնք, բայց ճիշտ այն վայրկենին ուր ազատուած կը համարէին կեանքերնին, սպառնացող սուրը կրկին կը շողշողար իրենց գլխուն վրայ։ — Ռոմանոս չէր թողուր որ անոնք նաւերը մտնեն։ Կոտորածը օրինակ չէր ունեցած. զինուորներէն ոչ մին ազատեցաւ։

Անակնկալ պարտութիւնը լսելով, բոլոր ժողովուրդը ատելութեան ցոյցեր սկսաւ ընել Ռոմանոսի դէմ՝ որ Փացինաքները օգնութեան չէր բերած, յետոյ փախստականները՝ անսրտաբար թշնամեաց մատնած էր։ Ծերակոյտը վճռեց, իր երկու յանցանքներուն համար՝ երկու աչքերը կուրացնել։

Դատապարտութեան վճիռը լսելով թագուհին, շանթահարուած, ծերակոյտին վազեց.

«Ի՞նչ կը խորհիք, կը գոչէր նա, տէրութեան սի՞ւնը, կայսերական գահին հի՞մը փլցնել։ Լեւոն Փոկաս, անյագ փառասէր, կայսր ըլլալու առիթը կը փնտռէ. եթէ կշիռքի հակառակ նժարէն Ռոմանոսը վերցնենք, եթէ առանց նախանձորդի մնայ, Կոստանդին վանքի մը մէջ պիտի ըլլայ երկրորդ օր, և Լեւոն արքունեաց մէջ։ Ոչ միայն պէտք չէ պատժել զՌոմանոս, այլ և պէտք է պալատ կանչել, վարձատրել, զինքը կայսեր պաշտպան հռչակել»։

Ո՞վ պիտի համարձակէր Թագուհւոյն դիմախօսել. իսկոյն պալատ գալու հրաւէր ղրկուեցաւ Ռոմանոսի։ Հայ ծովակալը, իր ոճիրներուն խորապէս գիտակից, հաստատապէս համոզուած էր թէ զինքը ձերբակալելու հնարք մ'էր որ կը փնտռէին. պատասխանի արժանի չհամարելով նամակը, յայտարարեց թէ իր նաւերով Կրետէ պիտի երթար, արաբացւոց գլուխ պիտի անցնէր, և պիտի գար Բիւզանդիոնը հիմնայատակ ընելու։

Սարսափ տիրեց արքունեաց և քաղաքին վրայ։ Կայսրը իր ձեռքով երկրորդ նամակ մը գրեց. Ռոմանոս հաճեցաւ այս անգամ մերժողական պատասխան մը գրել։ Յուզումներ, պաշտօնէայներու յանկարծական փոփոխումներ, անընդհատ ժողովքներ կը յաջորդէին իրարու գիշեր ցորեկ՝ անհամբեր հետաքրքրութեան մը մէջ թողլով ժողովուրդը։

Ռոմանոս պալատին մէջ բարեկամ մը՝ և մեծ թշնամի մ'ունէր, երկուքն ալ իրենց դիրքով ազդեցիկ. առաջինն էր Թէոդոր, փոքրիկ կայսեր դաստիարակը, երկրորդը՝ Կոստանդին, Զոյէի սենեկապանը, որ վտանգը հեռացնելու համար, Արաբացւոց արշա-

ւանքներն առիթ առնելով, հրամայեց Ռոմանոսի Սիկիլիա երթալ։

Խորամանկ ծովակալը հասկցաւ սենեկապանին դիտաւորութիւնը. չհնազանդեցաւ՝ պատճառ բերելով որ իր նաւաստեաց թոշակները դեռ չեն վճարուած։ Սենեկապետը իր հետ առատ դրամ և թիկնապահներու ստուար գունդ մ'առած՝ նաւատորմիղը գնաց հատուցումներն ընելու համար։

Այցելութեան լուրն առնելով առաջուց, Ռոմանոս ամենէն վիթխարի և կորովի նաւաստիներն ընտրեց՝ և իրենց հրամայեց իսկոյն ձերբակալել զԿոստանդին՝ երբ իրենց նշան ընէ։ Յետոյ, բարեկամական ժպտով դէմքը ծպտելով, ընդ առաջ ելաւ սենեկապանին. «Կը ցաւիմ, կ'ըսէր Ռոմանոս, որ անտեղի լուրեր կը պտտին քաղաքին մէջ. մեր ամենուս ջանքն է տէրութեան բարիքը, կայսերական գահին պահպանումը՝ և յարգանք ամէն անոնց՝ որ իշխանութիւնը կը ներկայացնեն»։ Յետոյ սկսաւ ոգեւորութեամբ իւրաքանչիւր նաւուն մասին իր հրամայած նորոգութիւնները պատմել, այսպէս նաւէ նաւ պտտցնելով զինք բերաւ մինչեւ անոր մէջ՝ ուր ինքը կը բնակէր։ Ընտրեալ նաւաստիները հոն էին. Ռոմանոս, — որ

չէր դադրած դեռ կոստանդնի գովեստներ տեղալէ և կը շարունակէր զինքն՝ իր զինուորաց և նաւերու հետ միասին՝ կոստանդնի խոնարհ ծառայներն անուանել, — յանկարծ ետ դարձաւ, ձայնը փոխեց և հրամայական կերպով գոչեց. «Բռնեցէ՛ք»:

Նաւաստի հսկայներ՝ ամէն կողմէն կոստանդնի վրայ խուժեցան, շղթայի զարկին զինք և բանտեցին նոյն նաւուն սենեակներէն միոյն մէջ: Այն ատեն միայն հասկցաւ կոստանդին թէ ինչ դառն հեգնութիւններ էին Ռոմանոսի խօսքերը: Յետոյ հայ ծովակալը սկսաւ խրոխտ քայլերով ճեմել այն տախտակամածին վրայ, որուն տակ արքունի սենեկապանը կը գտնուէր:

Զօյէ՝ պատրիարքն և մեծամեծ իշխանները ղրկեց կոստանդինը պահանջելու համար. անոնք հազիւ մօտեցած էին նաւատորմղին երբ քարերու կարկուտ մը սկսաւ տեղալ իրենց վրայ, փախչելու բռնադատելով: Քիչ վերջ Ռոմանոս իր բոլոր զինուած նաւերով Սրբազան Պալատին վրայ կը քալէր՝ և կանգ կ՚առնուր անոր Պուքոլէոն նաւահանգստին մէջ: Տագնապը, Ռոմանոսէն առաջ, մտեց պալատին. ծովակալին թշնամիները փութացին փախչիլ. Զօյէ և կայսրը

ընդ առաջ ելան իրեն, յարգանօք պալատ ընդունեցան և յետ արքունի մատրան մէջ ճշմարիտ խաչափայտին վրայ երդուընցնելու զՌոմանոս որ կայսեր իրաւանց պիտի չվնասէ, զինքն անուանեցին զօրավար Թիկնապահ զօրաց: Կայսեր կեանքը այնուհետեւ Ռոմանոսի ձեռքին մէջն էր. իր մրցակիցը յաղթուած, խաւարած էր. գահ ելնելու միայն մէկ արգելք կը մնար.— երդումը՝ որ սակայն շուտով պիտի եղծուէր Ռոմամանոսի յիշողութենէն:

Գ.— ՓՈԿԱՍԻ ԲԱՆԱԿՆ Ի ՔԱՂԿԵԴՈՆ.— ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՃԱՌԸ՝ ԿԱՐՄԻՐ ԿՕՇԻԿՆԵՐՈՒՆ ԱՌԹԻՒ.— ՌՈՄԱՆՈՍ ԿԱՅՍՐ:

Ռոմանոս, որ կայսրուհին իրեն գերի ընելով յաջողած էր այնքան բարձրանալ, նոյնպիսի շաւիղ մ'ընտրեց գահուն աւելի մերձենալու համար.— Հնգետասանամեայ Կոստանդինի սիրտը ջանաց իր Հեղինէ դստեր հետ կապել: Այսու կայսերական սերունդ մը պատրաստած պիտի ըլլար՝ իր իսկ ցեղէն: Ծրագիրը յաջողցնելու համար հարկ չեղաւ շատ հնարքներ մտածել. Հեղինէ ունէր բարձրագոյն աստիճանով ամէն ձիրք մարմնաւոր, հոգեկան, և մտաւոր: Կոստան-

դին որ զուրկ էր քաղաքական հեռատեսութենէ, փութաց Հեղինէի հետ նշանուիլ, և 919ի Զատկին շքեղօրէն կատարեց հարսանիքը, որով Հեղինէ՝ կայսրուհի, Ռոմանոս կայսերահայր տիտղոսը կ'առնուր և կարմիր մոյկեր գործածելու իրաւունք։

Սակայն ուրախանալու ժամանակ չկար. քանի որ Լեւոն Փոկաս և Կոստանդին սենեկապան արեւելեան գունդերով կու գային կայսրը «բռնաւորին ձեռքէն ազատելու»։ Ապստամբները բանակեցան ասիական ծովափին վրայ, — Խրիսոպոլսէն մինչեւ Քաղկեդոն, — աչքերնին դէպ ի Պօլիս։ Ժամանակի սովորութեան համեմատ, բանակէ մ'առաջ՝ Ռոմանոս բանադրանքի թուղթ մը ղրկեց Փոկասի դէմ.

«Ով որ դաւադրութիւն մը կամ ապստամբութիւն մը կազմակերպէ, նզովեալ եղիցի։

Ամէն ոք որ իւր հաւատարացութեան մեղսակից կամ օգնական կ'ըլլայ՝ նզովեալ եղիցի։

Ով որ անոր խորհրդական և գրգռիչ կ'ըլլայ, նզովեալ եղիցի։

Ով որ իւր դրօշակներուն տակ քալէ, նզովեալ եղիցի։

Այն քահանայները, որ զէնքը կը խոս-

տոլանցնեն, ցորչափ չէ զղջացած իր հաւատուրացութեան վրայ, և չէ հրաժարած անկից, նզովեալ եղիցին»։

Ինչպէս սակայն այս նզովքները Փոկասի բանակին մէջ շրջեցնել պիտի կարենային։ Այս բանիս համար Ռոմանոս երկու հոգի ընտրեց. Միքայէլ անուամբ կղերիկոս մը, և Աննա անուամբ անհամեստ կին մը։ Ասոնք իրենց գերը յաջողութեամբ ի գլուխ հանեցին, թէ և կղերիկոսը վերջ ի վերջոյ բռնուելով անդամատութեան դատապարտուեցաւ. – քիթն և ականջները կտրեցին։ Երրորդ նամակ մը հասաւ նոյն իսկ Կոստանդինէն գրուած.

«Փորձով իմացած եմ, կ'ըսէր նա, Ռոմանոսի արթնութիւնն և հաւատարմութիւնը. Աստուծմէ վերջ՝ ինքն է իմ պաշտպանս և պահապանս. համոզուած եմ որ գիս հայրական սիրով կը սիրէ, և անոր համար զինքը՝ իմ հայրս կը յայտարարեմ։

Գալով Լևոնի, որ միշտ մեր տէրութիւնը կը խռովէ ծածուկ մեքենայութիւններով, և հիմակ ալ յայտնի պատերազմով, զինքը կը յայտարարեմ պաշտօնանկ, մատնիչ, դաւաճան, և բարկութեանս արժանի։ Ուրեմն դուք որ իր սուտերով խաբուած էք, ճանչ-

ցէք ճշմարտութիւնը, բաժնուեցէք զզուելի ապստամբէն, և հնազանդեցէք ձեր օրինաւոր կայսեր»։

Արքունի քարտուղարներէն մին, Սիմէոն անուամբ, Քաղկեդոն տարաւ այս նամակը. կայսեր կողմանէ գրուած ըլլալով՝ ոչ ոք յանդգնեցաւ ընթերցումն արգիլել։ Բոլոր բանակը Լեւոն Փոկասի դէմ դարձաւ, կեցցէներ գոչելով Կոստանդնի և Ռոմանոսի։ Երբ Լեւոն տագնապալից բերդէ բերդ կը փախչէր, գունդ մ'իր ետեւէն հասաւ, բռնեց զինք և նաւակի մէջ դրաւ. Քաղկեդոնի և Պոլսոյ ճիշդ մէջտեղ նաւակը կանգ առաւ. երկու զինուոր ոտքի ելան, պառկեցուցին զԼեւոն, և տաքցած երկաթներ մխեցին իր բիբերուն մէջ։ Ռոմանոս, — որ քանի մ'ամիս առաջ բարեկամութեան երդում տուած էր Լեւոնի — այս պատժով ալ գոհ չեղաւ. կոյր Լեւոնը ջորիի վրայ հեծցնելով վազցնել տուաւ Պոլսոյ բոլոր փողոցներուն մէջ. սպարապետը, որ այնքան անգամ կեանքը հայրենեաց համար վտանգի մէջ դրած էր, ծիծաղի տեղ՝ ժողովրդեան արտասուքը շարժեց։

Հեղինէի հարսանեաց վրայ տարի մ'հազիւ անցած էր, (920 սեպտ.) երբ Ռոմանոս՝

կայսրը և ծերակոյտը հաւաքելով՝ հետագայ ճառն արտասանեց... իր կարմիր մոյկերուն վրայ շարադրուած։

«Դուք, ով ազնուականք և դիւցազունք, միաձայն հաւանութեամբ հրաման տուիք՝ որ ես կարմիր մոյկեր գործածեմ։

Շնորհակալ եմ ձեր թանկագին ընծային համար, բայց փափագելի էր որ քիչ մ'աւելի մտածէիք պարագաներուն վրայ։

Ի՞նչ բանի կը նմանիմ ես հիմա. – այն միմոսներուն և խեղկատակներուն, որ ժողովրդեան ծիծաղը դեռ աւելի շարժելու համար, գոյնզգոյն զգեստներ կը հագուին։

Ուրիշներուն պէս՝ ես ալ կը ծիծաղիմ ինքնիրենս վրայ, երբ կատարակութեան կը ներկայանամ՝ ոտքերուս միայն կայսր, իսկ գլխով՝ սովորական մարդ մը։ Ի՜նչ ծաղրական բան. աւելի լաւ հատակերգութիւն մը կարո՞ղ էիք մտածել։ Ուրեմն կամ ինձի թագ մ'ալ տուէք, և կամ հանեցէք ոտքէս այս կայսերական մոյկերը, որ զիս նիւթ կ'ընեն ժողովրդեան ծաղրածութեանց»։

Ամէնքը իրաւունք տուին Ռոմանոսի և Կոստանդին յետ նախ զինքը կեսար անուանելու, (24 սեպտ. 920) Նիկողայոս հայ-

րապետի ձեռամբ կայսերական թագ մը զե-տեղեց անոր գլխուն վրայ 920, դեկտ. 17)։

Ամէն երդում մոռնալով, Ռոմանոս սկսաւ գործել իբր միակ կայսր Հռոմէական պե-տութեան. Կոստանդինը՝ անուն մ՚էր միայն այնուհետեւ. նոյն իսկ անհրաժեշտ բաները կը զլացուէին իրեն. ապրելու համար ստի-պուեցաւ նա երբեմն իր նկարչութեան գոր-ծիքները, կամ գրքերէն մի քանին ծախե-լու։ Դրամները Ռոմանոսի պատկերը կը կրէին։

Դ. — ԿԱԼԻԳՈՒԼԱ՝ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ ՊԱ-ՐԵԼՈՎ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆ Կ՚ԸՆԵՆ։ — ՋՈՒԱՐԹՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԸ։

Զոյէ և Թէոդոր, Ռոմանոսի մեծագոյն բարերարները, վանքի մէջ փակուեցան՝ հոն «իմաստասիրութեամբ զբաղելու համար», ինչպէս կ՚ըսէին Բիւզանդացիք։

Այսու Կոստանդին դեռ աւելի անպաշտ-պան կը մնար։ Ռոմանոս յաջորդաբար գա-հակից անուանեց իրեն՝ իր Քրիստոֆ (921), Ստեփան և Կոստանդին որդիները (927) և նոյն իսկ իր Ռոմանոս անուամբ թոռնիկը (Քրիստոֆի որդին)։

Եկեղեցական կառավարութիւնն ալ ձեռք

բերելու համար՝ Ռոմանոս իր Թէոփիլակտոս որդին կղերիկոս ընել տուաւ, և քիչ յետոյ պատրիարք (940) երբ դեռ հազիւ տասն և վեց տարեկան էր։ Յետոյ իր որդւոյն երախտապարտութիւնը պատրուակ առնելով՝ սկսաւ եկեղեցական գործերը ինք կարգադրել։

Թէոփիլակտոս պատրիարքը՝ որուն մանրամասն կենդանագիրը կ'ընէ մեզ Կեդրենոս (յէջ 333, ըստ տպ. Նիպուհրի) պատմութեան ամենէն եզական դէմքերէն մին է։ Եկեղեցւոյ վրայ մտածելու տեղ իր ախոռով կը զբաղէր. երկու հազար ձի ունէր. Կալիգուլան անգամ այնքան խանդաղատանք չէր ցուցած իր ձիերուն վրայ, որ պալատական իշխանուհեաց կեանքը կ'անցնէին. գարիի տեղ կու տային անոնց ազնիւ կերակուրներ անուշահոտ գինիներով եփուած. բալասմին, կինամոմոն, ամէն տեսակ համեմներ կը ղրկուէին պատրիարգարան, ուկից կը տարուէին ձիերուն։ Աւագ հինգշաբթի օր մը երբ նա ձայնաւոր պատարագ կ'ընէր, քուռակի մը ծնունդն աւետեցին իրեն. զգեստները մէկդի նետել, եկեղեցիէն դուրս վազելը մէկ ըրաւ. ուրախութենէն՝ չէր հաւատար եղածին. յետոյ դարձաւ

զուարթութեամբ զգեստները հագաւ, և ձայնաւորը շարունակեց։

Սակայն ինքնիրեն ալ ոչ նուազ խնամք կը տանէր. եկեղեցւոյ բոլոր պաշտօններուն սուղ գիներ որոշած ըլլալով, բաւական դրամ շահեցաւ սրբապիղծ վաճառականութեամբ։ Եթէ մէկը դանդաղէր կամքը կատարելու, «Մտիկ ըրէ՛ ինձ, կ'ըսէր նա, քեզ եպիսկոպոս կը ձեռնադրեմ... ամենէն ընդարձակ թեմերէն մէկուն վրայ»։

Իր բոլոր հպատակաց մեղքերը թերեւս կրնային թուալէս քան իր գործածները գերազանցել, բայց ոչ նաև ըստ տեսակի։

Զուարթ բնաւորութիւն ունենալով, շատ կը ձանձրանար ժամերգութեանց լուրջ և տխուր հանդիսաւորութենէն։ Հնարք մը կը մտածէր՝ զանոնք աւելի դիւրամատչելի և հրապուրիչ ընելու համար իրեն յանձնուած հաւատացելոց։ Այս նպատակաւ հրամայեց. պարելով ժամերգութիւն ընել, ինչ որ գրեթէ երկու դար հաւատարմաբար կատարուեցաւ։ Քանի մը շարական երգելէ վերջ, հարսանեաց երգ մը կը յաջորդէր, յետոյ քահանայք և աշխարհականք մեծ ոգեւորութեամբ պարել կը սկսէին։ — Այս եղելութիւնը տարակոյսի չկրնար ենթարկուիլ.

որովհետեւ ժամանակակիցներ կը պատմեն-
զայն և Կեդրենոս կը գանգատի որ փոխա-
նակ արտասուքով և զղջացեալ սրտիւ կա-
տարելու ժամերգութիւնքը, անառակ երգե-
րով, ծիծաղով, յիմարական աղաղակներով
և «սատանայական պարերով» կը կատա-
րուէին անոնք։ Այսպիսի սովորութիւն մը,
եկեղեցական իշխանութենէն հրամայուած,
տէրութեան ամէն կողմը՝ մեծ ընդունելու-
թիւն գտաւ։ Եւ Թէոփիլակտոս զուարթու-
թեան պարագլուխ մը բացաւ։
Ձիերը, զորս այնքան սիրած էր պատ-
րիարքը՝ իր մահուան պատճառ պիտի ըլ-
լային։... Օր մը գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ
աշտանակած, իր սովորական շարժումնե-
րով՝ գլուխները կը հիացնէր, կը ճեմէր
ծովափին վրայ պարտէզներու երկայնքէն.
յանկարծ ձին սահեցաւ և հայրապետը նե-
տուելով օդին մէջ՝ քարերուն զարնուեցաւ։
Յորդահոս արիւն սկսաւ վազել։ Իսկոյն
անկողին տարին, ուր անշարժ մնաց երկու
տարի. կարելի չէ գուշակել թէ ինչ պատու-
թիւն պատճառեց իրեն այս հիւանդութիւնը,
իրեն՝ որ քանի տարի հեծելութեամբ ան-
ցուցած էր կեանքը։ Յետոյ ջրգողութիւն
ունեցաւ և մեռաւ (27 փետր. 956)։ Սոյն

Հայրապետը կենաց մէջ պալատական դաւաճանութիւններ ալ կազմակերպած էր, բայց պարելու ծրագրին պէս յաջողութիւն չգտան։

Է. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆՔ՝ ԻՐ ԿԵՆԱՑ ԴԷՄ։ — ՊՈՆՏՈՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ։

Համոզումները բաղդին պէս բաժնուած են։ Ընկերվարականութիւնը աղքատ դասակարգին կը պատկանի, ինչպէս ազնուապետութիւնը՝ հարուստներուն. և եթէ եղած են մեծամեծներ որ ռամկավար հանդիսացած ըլլան, ժողովուրդը իրենց գործիք ընելու համար եղած է յաճախ։ Գաղափարի հսկայական ընդարձակութիւն պէտք է ունենալ ազնուականի մը, որպէս զի, հակառակ իր շահուն, ռամկին դատը պաշտպանէ։

Ռոմանոս սակայն երկու դասակարգին ալ պատկանած էր. իր հոգւոյն մէջ անկողմնակալ կերպով ընկերական բարեշրջման մեծ գաղափարական մը կը սնուցանէր։ Կալուածատիրութիւնը ժողովուրդը կը կեղեքէր դարերէ ի վեր. Ռոմանոս յայտնի պատերազմ մղեց անոնց դէմ, գիտնալով հանդերձ թէ

իշխաններէ շրջապատուած, վրանքի մէջ կը դնէր իր կեանքը։ «ԶԱստուած օրինակ առած եմ ինձի» կ՚ըսէր նա։

Իր համոզմամբ պէտք էր միշտ թագաւոր մը աւելի ուշադրութիւն դարձնէր իր ժողովրդեան երջանկութեանը՝ քան արտաքին պատերազմներու։ Անոր պարտքն է նախ հպատակները պահպանել, յետոյ սահմանները.— Հպատակները՝ սահմաններէն աւելի բան մըն են։

Նոր օրէնքներ հանեց նա ի նպաստ գիւղացւոց, անբութեան զանձը բարւոքեց, կանոններ դրաւ զինուորական ռոճիկներու մասին։

Ցանկալի մենամարտ մ՚էր, զոր կը մղէր նա իր պարուն ոգւոյն հետ. վերջնական յաղթանակը դժուարին էր շահիլ. բայց Ռումանոս այն քաջերէն եղաւ՝ որ իրենց թշնամին ալ կը հիացնեն։

Իր ողորմածասիրութիւնը սահման չունէր։ Ամէն օր իր հետ երեք աղքատ սեղանի կը նստէին, միայն պահոց օրերը,— կերակուրները չափաւոր ըլլալուն համար,— աղքատաց թիւ՝ երեք խստակեաց կրօնաւոր բերել կու տար վանքերէն։

Ռոմանոս եղաւ հնարող այն զոց և միայն

մէկ ծակ ունեցող տփիկներուն՝ որ փողոցի վրայ կը կախուէին՝ քաղաքացիները ողորմութեան հրաւիրելով։ Կայսեր օրինակը բոլոր իշխանաց վրայ ազդեց, նոյն իսկ հեռաւորներուն. Աշոտ Ողորմած որ Ռոմանոսէն քանի մը տարի վերջ (952) *Հայոց գահը կ'ելնէր, գթութեան նոյնպիսի սրտաշարժ ապացոյցներ տուաւ։*

927*ին հանդիպած մեծ սովին ժամանակ, արքունի գանձէն աղքատները կերակրեց. ամէն կողմ հիւանդանոց, աղքատանոց, որբանոց կը կանգնէր այն ստակով, որ Կոստանդնի ձեռքին մէջ մեծ գրատան մը շինութեան պիտի ծառայէր անշուշտ։ Ընտանիքներ կային՝ պարտքի տակ ճնշուած. բոլոր այդ պարտքերուն հաշիւը առաւ, ամէնքն ալ տէրութեան գանձէն վճարեց, յետոյ մուրհակները հրապարակաւ այրել տուաւ։ Նոր պարտէզներ կը շինէր ժողովրդեան զուարճութեան համար, իսկ նոր եկեղեցիներ՝ քաւելու նպատակաւ իր մեղքերը, — որ յիրաւի բազմաթիւ էին։*

Կոստանդնի և ազնուապետութեան կուսակիցները կարող չէին սրտանց երկար կեանք մաղթել կայսեր մը՝ որ երկուքին ալ կը վնասէր։ Եօթն դաւադրութիւն յաջորդե-

ցին իրարու՝ Ռոմանոսը գահէն կամ կեան-
քէն զրկելու համար։ Բայց նա գիտէր պա-
տիժը կանխել քան յանցանքի գործադրու-
թիւնը, և կը վարուէր իր պաշտօնեաներուն
հետ «Գիտակից, սկզբունքով եղած անգթու-
թեամբ մը» ինչպէս կը վարդապետէ Գել-
ցէր (յէջ 983)։

Զոյէ Թունաւորել փորձեց զինք. իր սէրը
ատելութեան փոխուած էր. Հոգեկան խո-
րունկ պատուութեամբ նա կ՚իմանար հիմա՝
թէ որքան խաբուած էր Ռոմանոսէն, որ ոչ
թէ իր անձը՝ իր գահը սիրած էր միայն։
Երբ անհամբեր Թոյնի արդիւնքներուն կը
սպասէր, յանկարծ դուռը բացուեցաւ և վար-
սավիրայ մը՝ զինուորներու հետ միասին
ներս մտաւ. — դաւը յայտնուած էր. գեր-
ծեցին Թագուհին, ականակուռ զգեստներու
տեղ՝ սեւ զգեստ մը նետեցին վրան, յետոյ
ղրկեցին Փրինքիփօյ, կուսանաց վանքին մէջ
ապաշխարելու համար։

Պալատականներէն ոմանք որ կեանքեր-
նին վտանգի ենթարկել չէին ուզեր, պաղատի
ժողովքով որոշեցին քանի մ՚աւազակ կան-
չել, տալ դրամ խոստանալ և անոնց մի-
ջոցաւ, որսի ժամանակ սպաննել զՌոմա-
նոս։ Դիւրին եղաւ Բիւզանդիոնի մէջ աւա-

զակ գտնել, և, փափագուած ժամուն։ Բայց կայսրը դաւն իմացաւ իսկոյն. բազմաթիւ գունդերով անտառը գնաց... աւազակներն որսալու։ Ամէն կողմանէ պաշարեց զանոնք, և մի առ մի ձերբակալեց։ Յետոյ հանդիսաւոր կերպով քաղաքը բերաւ, ծեծեց, կուրցուց, ջորիի վրայ հեծցնելով, մէկ ձեռքի մէջ ագին՝ միւսին մէջ խարազան մը տալով, հրամայեց, ըստ սովորութեան ժամանակին, Պոլսոյ փողոցներու մէջ ձիարշաւ ընել. դաւը կազմակերպուած էր՝ Լեւոն Փոկասի վրէժն առնելու համար. ուստի կոյր Փոկաս ալ ջորիի վրայ հեծած իբրեւ ընդհանուր սպարապետ, կ'ընթանար աւագակաց աջեւէն (920)։

Յաջորդ տարւոյն մէջ (921) երեք դաւաճանութիւնք եղան Ռոմանոսի դէմ. յանցաւորները յայտնուեցան, գանակոծուեցան, կուրցան, իշու վրայ հեծած Պոլսոյ փողոցները թափառեցան, յետոյ դատապարտուեցան կրօնաւոր ըլլալու։

Յովհաննէս անուամբ իշխանը որ վեցերորդ դաւադրութեան մը հեղինակն էր, իր ծրագիրը մատնուած տեսնելով և գիտնալով միանգամայն Ռոմանոսի սովորութիւնքը, չսպասեց տեսանի վճռին. կրօնաւորի զգեստ

Հագաւ, նստուեցաւ նաւակի մը մէջ և Իշխանաց կղզիները դիմեց վանական ըլլալու։ Այսու արարողութեան անհրաժեշտ մէկ մասը — ծեծուիլ, կուրնալ, և ջարխով թափառիլ, — յաջողեցաւ կրճատել։

Բոմանոս վեհանձն էր իր թշնամեաց նկատմամբ։ Աքսորեալներուն ներում կը շնորհէր շուտով, և այն օրը՝ ուր զինք վանքի մը մէջ կը բանտէին, միակ աքսորեալն էր իր ամբողջ պետութեան մէջ։

Այն օրէն ի վեր երբ Հայ ազգի մէկ մասը Յունաց հպատակեցաւ, գաղթականութեանց անընդհատ հեղեղ մը կ'երկարէր բնաշխարհէն մինչեւ Բիւզանդիոն։ Այս գըծին վրայ եղած բոլոր քաղաքները Հայ բնակիչներով լեցուեցան, այնպէս որ Կեդրենոսի քով Հայաստան գործածուած կը գտնենք ո՛չ միայն Կապադովկիոյ, այլ և Պոնտոսի տեղ. իսկ ըստ Յովհ. Կաթող. (տպ. Երուս. 1867, էջ 88) Մորիկ նոյն իսկ «զՊոնտոս՝ կոչէ մասն մեծ Հայոց»։

Տասներորդ դարու մէջ սակայն՝ Հայոց կեդրոնացումը հոն այնքան խտացած էր որ կարելի եղաւ ապստամբութեան փորձ մ'ալ ընել (զոր կը պատմեն Թէոփանէս Շարայարեալը, էջ 404, Սիմէոն Մագիստրոս 734, Գէորգ Կրօնաւոր, 896)։

Խաղդեաց և Պոնտոսի կառավարիչն էր այս ժամանակ հայ մը՝ Վարդ Բոյլ անուամբ (Βάρδα Βόϊλα). տեղացի հայ հարուստներուն ապստամբելու խորհուրդ տուաւ՝ խոստանալով այն ամէն օգնութիւն զոր իր պաշտօնին շնորհիւ կարող էր ընձեռել իրենց։

Քիչ յետոյ Տաճատ անուամբ մին, Ճանճ մականուանուած (յոյնք կը գրեն Γατξάκης և Τξάντξης πλούσιος πάνυ) և հարստութեամբը մեծահռչակ, Ադրիանոս Խաղտիացւոյն հետ միանալով՝ յարձակեցաւ Բաբերդի վրայ, աւրեց և հոն ամրացաւ։

Գուրգէն հայկազն, տասներորդ դարու մեծագոյն զօրավարը, արեւելեան բանակին հետ Կապպադովկիա կը գտնուէր. ապըստամբութիւնը խեղդելու համար. բաւական էր ուրեմն պաշտաման հրահանգ ղրկել անոր և Բիւզանդիոնէն ալ քանի մը գունդ. այսու երկու սուրի մէջ պիտի մնային ապըստամբք, և անձնատուր պիտի ըլլային։ Գուրգէն սակայն արդէն միայնակ յաջողեցաւ տիրել Բաբերդի, Ադրիանոսը կուրացուց, իր զինուորները ցրուեց. իր ընկերը որ դղեակ մ'ապաւինած էր, Ռոմանոսէն թողութեան գիր ստանալով, Պօլիս եկաւ. Ճանճը կայսեր թիկնապահ անուանեցին. հպարտ վաճառա-

կանը սովորական զինուորի մը փոխուած տեսնելով ինքզինք, և պահապան այն մարդուն՝ զոր սպաննել կ'ուզէր, փախչելու փորձ ըրաւ. Ռոմանոս զինքը ձերբակալեց, կուրացուց։ Ինչպէս յանցանքին, պատժին ալ մասնակից պէտք էր ըլլալ Վարդ Բոյլը, Ռոմանոս սակայն զինքը կը սիրէր. վրան գթալով, ծեծել տուաւ, ածիլեց, յետոյ վանքի մը մէջ փակեց։

Այսպէս Ռոմանոս, գթութեան մարմնացում, գիտէր թէ որքան վնասակար է նա՝ քաղաքականութեան մէջ, և հարուստներու աչքերը կը կուրայնէր այն պահուն՝ ուր զբաղած կը թուէր աղքատին արցունքը սրբելու։

Զ.—ԲՈՒԼՂԱՐՔ ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄՕՏ.—ՀԱՅԱԶԳԻ ԾՈՎԱԿԱԼ ՄԸ ԽՂԴՈՒԱԾ.—ՌՈՄԱՆՈՍ ԿԱՆԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ ՀԱԳՈՒԱԾ՝ ԴԷՊ Ի ԹՇՆԱՄԻՆԵՐ Կ'ԵՐԹԱՅ.—ԱՆՀԱՃՈՅ ԸՆԾԱՅ ՄԸ։

Պօլսոյ արուարձանները հրդեհել, իր բնակիչները կոտորել, հարստացած վերադառնալ, — այս ամէնը ազգային սովորութիւն մը դարձած էր Բուլղարաց. ամէն տարի պիտի կատարէին զայն ։ Ամէն Գարուն՝ — ծաղիկ-րէ կամ — Բուլղարներ ալ կը բերէր իր հետ։

Ռոմանոսի ժամանակ երեք մեծ արշաւանք ըրին անոնք (922, 923, 924)։

Յոյն զօրավարները որ թշնամիաց առաջին հեղեղին առջեւ թումբ ըլլալու կոչուած էին, Բուլղարները հորիզոնի վրայ նշմարելով՝ այնքան խառնակ կերպով դէպ ի նաւեր փախչիլ սկսան, որ բազմութիւն մը ծով թօթափելով խեղդուեցաւ։ Ծովակալն էր այն ժամանակ հայազգի մը՝ Ալեքսիս Մոզելէս (Մուշեղ) կոչուած. կը ճեմէր իր նաւուն վրայ՝ արհամարհական նայուածքը դէպ ի թշնամիներ, երբ փախչող բանակի մը տեսարանը հանդիպեցաւ անոր։ Յոյներուն տեղ ինքը ամչցած, կատաղութիւնը չկրնալով

զսպել, հրամայեց իր զէնքերն ու զրահները բերել. սուրը մերկացած՝ նետուեցաւ նաւակի մը մէջ, ցամաք ելաւ, և սկսաւ Բուլղարները կոտորել։ Ասոնք յառաջ եկած էին, գրեթէ այն երագութեամբ՝ որով Յոյները կը փախչէին։ Դիւցազնութիւնն անգամ այլ ևս անօգուտ էր. Մուշեղ, միայնակ մնացած, ստիպուեցաւ նահանջել. զինուորներու խուռն բազմութիւն մը կը շարունակէր տագնապաւ նաւու սանդուխներէն վեր մագլցել. այնքան շփոթութեան մէջ Մուշեղ սխալ քայլ մ՚ըրաւ, և մեծ աղմուկով գլորեցաւ ծովուն մէջ։ Ի զուր լողալու փորձ կ՚ընէր. ծանր զրահները զինք դէպ ի յատակ կը ձգէին. Հայազգի ծովակալը խղդուեցաւ։

Այնուհետև զօրավարներէն ոչ ոք յանձն կ՚առնէր Բուլղարաց դէմ երթալ. — Ինչպէս քաջութեան խոստումներ առնել անոնցմէ. — Ռոմանոս այս հնարքը մտածեց։

Դիտած էր շատ անգամ՝ թէ իշխանները ոչ երբէք այնքան արիասրտութիւն ցոյց կու տան, ինչպէս խնջոյքներու ժամանակ և իրենց մեծագոյն դիւցազնութիւնները կը կատարեն՝ արքունական բաժակները դատարկելէ յետոյ։

Ամենաճոխ ընթրիք մը պատրաստել տուաւ

և բոլոր իշխանները հրաւիրեց. խօսակցութիւնը բնականաբար քաղաքագիտութեան վրայ դարձաւ. կայսրը իր բոլոր զուարճախօսութիւնը գործածեց՝ ժամանակակից դէպքեր ակնարկելու, նորերու վատութիւնը ծաղրածելու, փափաք յայտնելով հին քաջերու յաղթութեանը՝ որոնց պէտքը զգացնել կու տային Բուլղարք: Բոլոր իշխանները մեծ ճարտասան, մեծ դիւցազներ դարձած, սկսան սպառնալիքներ տեղալ Բուլղարաց հասցէին. Ասկտրիկիոս անունով մին, հանդիսաւոր կերպով խոստացաւ նոյն իսկ՝ քանի մը ժամէն Բուլղարներուն մեծ կոտորած մը տալու: Եւ յիրաւի, նոյն գիշեր, առաւօտեան մօտ, գիշերապահ գունդով մը դուրս ելաւ Բիւզանդիոնէն, Բուլղարաց վրայ յարձակեցաւ, գերեց, ջարդեց, շփոթցուց, փախուց: Լոյսը սակայն իր մատնիչն եղաւ. Թշնամիներէ պաշարուած՝ ետ նահանջեց. գետակէ մ'անցած ժամանակ՝ ձիուն ոտքը տղմին մէջ խրրեցաւ, և ճիշդ մի և նոյն ժամանակ նիզակ մ'ալ՝ իր կուրծքին մէջ: Քիչ յետոյ մեռաւ, դիւցազնի համբաւը թողլով իր քաղաքակցաց մէջ:

Ռոմանոս իր այս հնարքէն ալ մեծ օգուտ չգտնելով, որոշեց Բուլղարաց Սիմէոն Թա-

գաւորին հետ տեսակցութիւն մ՚ընելով, զանիկա խաղաղութեան յորդորել ։ Բայց կը վախնար որ նենգաւոր Բուլղարք զինքը չպահեն ։ Այս բանիս դէմ գիւտ մը փընտռեց. մտածեց հրաշագործ զգեստ մը հագուիլ, որմէն ոչ նետ, ոչ սուր կարենայ անցնիլ ։ Այս նպատակաւ՝ հրամայեց Պղաքեռնեանց Սուրբ Կոյս եկեղեցւէն՝ Աստուածածնայ պատմուճանը հանել. մեծ հաւատքով հագուեցաւ զանիկա, և առանց թիկնապահի, անվախ, դէպ ի թշնամիներ սկսաւ երթալ ։ Բիւզանդացիք և Բուլղարք, որ փութացած էին երկու թագաւորներուն հանդիպումը դիտելու, չկրցան ծիծաղնին զսպել՝ Հռովմայեցւոց կայսրը տեսնելով կանացի պատմուճանի մը մէջ, որ այնքան քիչ կը յարմարէր իր քայլերուն, և այնքան լաւ՝ իր բնաւորութեան ։ Բուլղարաց թագաւորը՝ թիկնապահներով ընդ առաջ ելաւ իրեն՝ և սիրով ընդունեցաւ ։ Մտիկ ըրաւ Ռոմանոսի ճառին, որով պատերազմը կը ներկայացնէր բռնաբարում մը քրիստոնէական և մարդկային զգացմանց, թշուառութիւն ժողովրդոց, պատճառ ոչ միայն պարտելոց, այլ նաև յաղթողաց. Սիմէոն համոզուեցաւ, և Ռոմանոսի անձնական ձիրքերուն վրայ հիա-

ցած, իսկոյն ստորագրեց խաղաղութիւն բառին, որ երջանկութիւնը պիտի ըլլար թէ՛ իր թշնամեաց և թէ՛ իր հպատակաց։

Հայ կայսրը սակայն շարունակեց գաղտնապէս Բուլղարաց վնասել։ Անոնց կուսակցութիւններէն մին կը զօրացնէր, երկպառակութեան կ'օգնէր, և այսու կը յաջողէր տկարացնել զանոնք։ Բուլղարաց Պետրոս թագաժառանգին դէմ դաւ մը պատրաստուած էր. յանցաւորները բռնադատուեցան կրօնաւոր ըլլալու. անոնք Բիւզանդիոն փախան։ Ռոմանոս մեծ հիւրասիրութիւն ցոյց տուաւ անոնց, գրեթէ եկեղեցական հանդիսաւորութեամբ կրօնաւորական զգեստը հանելով՝ աշխարհականը հագուեցուց, իշխանուհիներ՝ կնութեան տուաւ, և պալատներ բնակութեան համար։

Բուլղարք, որ փոքրագոյն առիթներու մէջ պատերազմ հրատարակած էին, իրենց լռութեամբ ցոյց տուին՝ թէ ո՛րքան վնասուած էին Ռոմանոսի նենգաւոր քաղաքականութենէն։

Իտալիոյ իշխաններուն նկատմամբ ալ՝ նոյն դրութիւնը կը գործածէր Ռոմանոս։ Իր կեդրո՛նը Պարի ընտրած էր։ Մանր տէրութիւնները իրարու դէմ հանելով քիչ ան-

պամ՝ առիթ կ՚ունենար ինքը կռուելու. կայսերութիւնը ընդհանրապէս յաղթական կ՚ելլար դքսութեանց դէմ։

Հուգոն, որ իբրեւ Թագաւոր Իտալիոյ, աւելի խոհեմութեան պէտք ունէր, բազմաթիւ ընծայներով Լուիթբրանդ եպիսկոպոսը ղրկեց՝ Ռոմանոսի բարեկամութիւնը խնդրելու համար։ Լուիթբրանդ իր նուիրակութեան պատմութիւնը գրած է, ուր զբօսալի ոճով դուրս ցայտեցուցած է Ռոմանոսի նկարագիրը։ Անոր բերած նուէրներուն մէջ կային նաեւ որսական երկու մեծ շուներ. կայսրը շքեղութիւն ցուցնելու համար բիւզանդական տարօրինակ սարազները հագուած էր. փայլուն գոյներէն կատողելով, և որսական կենդանի մը կարծելով զՌոմանոս, բարակները անպատկառ կայսեր վրայ յարձակեցան։ Թիկնապահներու գունդը հազիւ ազատելու յաջողեցաւ անոր կեանքը, զոր այնքան պաւադրութիւնք յաջողած չէին նոյնչափ վտանգի ենթարկել։

Թէպէտ Ռոմանոս շատ գոհ չեղաւ այդպիսի ընծայներէ, բայց ի վերջոյ դաշնակցեցաւ Հուգոնի հետ։

Է. ԳՈՒՐԳԷՆ ՀԱՅԿԱԶՆԻ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆՔԸ.—ԱՐԱԲԱՑԻՔ ԲՌՆԱԴԱՏՈՒԱԾ ԻՐԵՆՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱՑ ԴԷՄ ԿՌՈՒԵԼՈՒ.—ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ։

Մինչդեռ Աշոտ Երկաթ, ծովափի ժայռէ մ՚աւելի պինդ, արաբական յորձանքները կը փշրէր Հայաստանի մէջ, ուրիշ Հայ մը, որուն Պողպատ տիտղոսը պէտք էր տալ, անոնց պետութեան շրջագիծերը կ՚աւրէր՝ թշնամի արեամբ նոր մը գծելու համար։

Գուրգէն էր նա. զինքը ժամանակակիցներ Բելիսարիոսէն ալ վեր կը համարէին. իրեն կենսագրութեան՝ Մանուէլ անուամբ կորսուած պատմիչ մը ութ գիրք նուիրած էր։ Արեւելքի զօրավարը, Պոնտոսը խաղաղեցնելէ յետոյ՝ Արաբացւոց դէմ գնաց։ Անոնք կեդրոնացեր էին Մելիտինէի մէջ, որ մրցանակ մը կը թուէր երկու քաջերու մէջ դրուած, և ռազմագիտական կարեւորութեամբ կրնար զուգակշռի գալ Թէոդոսուպօլսի հետ անգամ։

Գուրգէն մերձակայ գիւղեր հիմնայատակ ընելով անկարելի ըրաւ ո՛ և է օգնութիւն հասցընել քաղաքին. պարիսպներու վրայէն դիտող մը բացավայր դաշտերուն վրայ կար-

միր ծովու մը ալեկոծութիւնը տեսնել կը կարծէր։ Մելիտինէ արաբական քաղաք մը կը թուէր՝ անապատի մէջ հիմնուած։ Կղզիացումէն վերջ, յարձակումը սկսաւ Գուրգէն։ Արաբացւոց կը հրամայէր Ապուխաֆս քաջ ամիրայն։ Ժամանակը, որ պաշարողներու լաւագոյն նիզակակիցն է, օգնութեան եկաւ Գուրգէնի. զուրկ կերակրէ, գինուորէ, Ապուխաֆս մեծամեծներուն հետ՝ Գուրգէնի վրանը գնաց, ծունր դրած, քաղաքին բանալիները ձեռքին մէջ, աղաչական նայուածքով մը՝ կեանք խնդրեց։ Հայը խոստացաւ իրենց թողուլ թէ կեանքն և թէ զէնքերը, եթէ զանոնք Արաբաց դէմ գործածէին։

Ապուխաֆս ամիրայն դիւցազնական քաջութեամբ կռուեցաւ . . . իր հայրենակցաց դէմ. Գուրգէն յաղթանակաւ Պօլիս դարձած ժամանակ՝ զինքն ալ իր հետը տարաւ։

Ամբոխը դիզուած էր պարիսպներուն, Ոսկեղրան առջեւ՝ որ կարծես պիտի փլչէր կեցցէներու և ծաղիկներու ծանրութեան տակ։ Ջրահներ, սուրեր, նիզակներու անտառը հեռուն սկսաւ շողշողալ, և փողերու յաղթական երգը Արեւելքի երազկոտ տեսարանները գծեց Բիւզանդացւոց խանդավառուած հոգիներուն մէջ։ Շքեղ հեծելազունդը

մօտեցաւ. Գուրգէն նստած էր քառաձի կառքի մը մէջ. անցաւ ոսկեզօծ քարերու և ծափահարութեանց կրկին կամարներուն տակէն: Իր ետեւէն կու գային հայկական և յունական գունդեր. անոնցմէ վերջ, արաբացի նժոյգներու վրայ, Մելիտինէի Ապուխաֆս ամիրայն և իր բանակը. իրենց արդիւնքը Բիւզանդացւոց ցուցնելու համար, կը բերէին իրենց ետեւէն արաբացի գերիներու թափոր մը, որ երկայն ճանապարհի մ'եզերք տընկուած նոճիներու զուգահեռական շարք մը կը թուէին: Այս մարդիկ, որոնց մարմնոյն վրայ՝ շղթայն մինակ սպիտակ կ'երեւէր, կը կրէին սպիաւոր դրօշակներ, որ իրենց պէս գերի, կ'երթային հայկազն կայսեր մ'ոտքին տակ փռուելու:

Դէպքի բարոյական իմաստը շատ աւելի մեծ էր քան նիւթականը. Բիւզանդացւոց բորբոքուած երեւակայութիւնը օդին մէջ դղեակներ կը կառուցանէր: Իրենց աշխարհակալութեան ուղեգիծը, խնկեննեաց և արմաւեննեաց մէջէն՝ մինչեւ Մէքքէ երկնցուցին ... Գուրգէն զաւեշտական կերպով գործածեց Հերակլ կայսեր խրատը. — ադամանդը ադամանդով փշրեց: Այսպիսի փառք մը քրիստոնէութիւնը դեռ չէր ունեցած.

իբրեւ Գուրգէնի վերապահուած, ապագային մէջ ալ չկրկնուեցաւ։

Ապուխաֆսի մեռած ժամանակ, նախատինքը քաւելու համար, Արաբացիք ուզ հանեցին Մելիտինէն։ Սակայն Գուրգէն և Մելիաս (Մեղրիկ) կոչուած ուրիշ հայ զօրավարի մը հետ հայկական գունդերով իսկոյն նուաճեցին զանիկա (934)։

Հայաստան արիւնհեղութեանց մէջ էր, Աշոտ Երկաթը մեռած (927). Հիւսիսէն Վրացիք կը յարձակէին, հարաւէն Արաբներ. Աբաս, Աշոտի եղբայրը, Կարս կը փոխադրէր իր գահը, առանց զայն ապահովցնել կարենալու։ Ռոմանոս իրեն օգնութեան ղրկեց Գուրգէնը իր բոլոր բանակով. Գուրգէն բարեպաշտ սովորութիւն մ'ունէր. ուր քաղաքի յաղթէր, անոր մզկիթին վրայ խաչ մը կը անկէր։ Բասեանի, Դուինի, Ախլաթի, Բաղէշի մզկիթներուն վրայ խաչ անկեց։

Մինչդեռ Արեւմուտքի Արաբացիք Սիկիլիոյ կը տիրէին, քրիստոնեայները նաւերու մէջ կը լեցնէին, յետոյ ծովուն մէջ անոր նաւը ծակելով՝ զանոնք ջուրերու տակ կը թաղէին (934), յԱրեւելս ճգնաժամի մէջ էին։

Տիգրանակերտի շրջակայ երկիրներն ա-

ւերելով, բնակիչները ջարդելով, Գուրգէն Եդեսիա հասաւ. Արաբացւոց խոստացաւ քաղաքը և իրենց բոլոր գերիները ազատ թողուլ եթէ Քրիստոսի դաստառակը իրեն յանձնեն։ Ուրախացած այսքան թեթեւ պայմանի վրայ, դաստառակը Գուրգէնի ուղարկեցին։ Ոչ մէկ լուր աւելի ցնցած չէր Բիւզանդիոնը, ոչ մէկ յաղթանակ նոյնչափ ոգեւորութիւն չէր պատճառած. բոլոր ժողովուրդը ոտք ելաւ. Բիւզանդական պատմիչ մ՚Հարկաւոր էր հոս՝ արտասուախառն հըրճուանքով տեսարանին յուզմունքը բացատրելու համար։ Պատրիարքը, եպիսկոպոսներ, քահանայներ, ծերակուտի անդամներ, գործաւորներ Բիւթանիա սկսան երթալ՝ «ընդ առաջ Յիսուսի». վերջին դատաստանի տեսարաններէն մին կը թուէր։ Անպատմելի եղաւ այն վայրկեանը, ուր ժողովուրդը Քրիստոսի սուրբ դաստառակը նշմարեց յաղթական կառքի մէջ, ուր բազմիլ յանձն չէր առած Գուրգէն։ Եկեղեցական շքեղութեամբ աստուածային նկարը (օգ. 15, 944) տարուեցաւ Պլաքեռնեանց եկեղեցին, ուսկից Ս. Սոփիա, յետոյ արքունիք։ Բիւզանդացիք որ իրենց դրամին մէկ կողմը Յիսուսի պատկերը կը գծէին, հպարտացան երկնքի թագաւորը իրենց արքունեաց մէջ տեսնելով։

Այս գործով Գուրգէն աւելի պաշտելի դարձաւ Բիւզանդացւոց քան իր բոլոր քաջութեամբք։

Գուրգէն պատմութեան մեծագոյն անձինքներէն մին կը համարուի, նոյն իսկ ըստ օտարազգեաց։

Արաբական պետութեան համար որ այնքան փառքերով և սարսափներով անմահացած էր, անկման դարագլուխ մը բացաւ. « Հայաստան այնուհետեւ զատուեցաւ բոլորովին արաբացւոց իշխանութենէն, Բիւզանդիոյ հետ սերտ կերպով դաշնակցեցաւ, և յառաջապահն եղաւ քրիստոնէութեան։

ԶԱրեւելք ներկայացնող իսլամը, Պարթեւներու ժամանակին պէս, քաշուեցաւ Ատրպատականի լեռնային պատուարներուն մէջ։ Այն ժամանակ Հայերն էին, — ու շատ երկրորդաբար Վրացիներ, — որ կ'երեւային համաշխարհի պատմութեան տեսարանին մէջ։ Այս ազգերու քաջ և խոհեմ որդիքները, թէ՛ զօրավարութեան, թէ՛ տէրութեան ուրիշ պաշտօններու մէջ՝ ամենէն փառաւոր դիրքը բռնած էին, և զայն կը վարէին պատուաւոր կերպով »։ (Գելցեր)։

Ընդհանուր սպարապետը հայազգի մըն էր. հայ կայսեր մը կը հնազանդէր, հայ

զինուորներու կը հրամայէր . Հպատակու-թեան շաւղով հայ ազգը Բիւզանդիոնի տէրն էր դարձած, ինչպէս իրմէ քիչ առաջ՝ Ցոյնը ըրած էր Հռովմայեցւոց ։ Ռոմանոսի կայսրու-թիւնը՝ էջ մը կը թուի ազգային պատմու-թեան ։

Ը. ՌՈՒՍՔ ՎՈՍՓՈՐԻ ԱՌՋԵՒ. ԻՐԵՆՑ ՆԱՒԱՏՈՐՄԻՂԸ ՓՃԱՑԱԾ. — ՄԻՋԱԴԷՊԵՐ ։

Ռուսերը , այս դարուն մէջ , Թափառա-կան ժողովուրդ մ'էին. Գոթաց նման՝ իրենց կոյս հանճարը նոր տանջանքներ գտնելու կը գործածէին ։ Կը սիրէին մասնաւորապէս գերիները նիզակով գետին գամել , կամ ձեռքերնին մուրճեր առած գերիի մը շուրջ բազմիլ՝ և ժամանակ անցնել՝ գամեր տնկե-լով անոնց գանկին մէջ ։

Պերփեռուժէն իր որդւոյն խրատ կու տայ որ երբ Ռուս իշխան մը կայսեր վերապա-հուած զգեստներէն մին կամ յունական կրակը պահանջէ , հետեւեալ պատասխանը դրկէ. անոնք մարդկային ձեռքով կամ ա-րուեստով շինուած չեն, այլ, « ինչպէս ա-մենահին գրքերու մէջ գրուած գտանք », հրեշ-տակ մը երկնքէն ընծայ բերաւ Կոստան-

դիմնոսի և երկնքի ամենաբացայայտ հրամանով արգիլուած է զանոնք օտարի մը տալ. այս կանոնը չյարգեց Լեւոն խաւրացի, անոր համար յանկարծ ածուխ մը ցատքելով, ամբողջ երեսը այրեց, և այլն։

Հակառակ ամէն զգուշութեան, Ռուսեր պատերազմ բացին Բիւզանդացւոց դէմ. անոր միակ շարժառիթն այն էր՝ որ իրենք աղքատ էին, Յոյներ՝ հարուստ։ (941)։

Քառասուն հազար Ռուս զէնք առին. 2000 նաւակներով տորմիղ մը կազմուեցաւ։ Ինգոր իշխանը՝ ծովակալը պիտի ըլլար։

Բարեպաշտ Ռոմանոսը, ենթադրելով որ անշուշտ իր մեղքերուն համար՝ Աստուած Ռուսերը տէրութեան դէմ կը ղրկէ, ամէն միջոց ձեռք առաւ՝ նախ երկնքի բարկութիւնը իջեցնելու։ Արտասուեց, սուգ մտաւ, ծոմ պահեց, զղջացեալ սրտիւ աղօթեց, և յետոյ ինքզինք բոլորովին Աստուծոյ խնամոց յանձնեց։

Նոյն պահուն Գուրգէն, Ռուսաց գալուստն իմանալով, Հայաստանէն ճամբայ կ'ելնար Բիւզանդիոն. Թէոփանէս պատրիկն ալ Ռուսաց դէմ կ'երթար, որ Վոսփորի մուտքին առջեւ կանգ կ'առնէին։ Նա կը հրամայէր

տասն և հինգ նաւերու՝ որ փտտուած ըլլալուն պատճառաւ՝ Պոլիս մնացեր էին. բայց անոնք մեծագոյն ոյժ մ՚էին թշնամւոյ մը հանդէպ՝ որ նաւակներով եկած էր Բիւզանդիոնի տիրելու։ Յունական կրակի և մեքենայներուն տակ, իսկոյն կ՚ընկղմէին ասոնք՝ իրենց բովանդակութեամբը միասին. Ռուսերը ջղաձգօրէն ծով նետուելով՝ կ՚ազատէին բոցերէ, բայց ոչ նաև մահուանէ։ Փախըստեան ճամբայն գոցուած գտնելով յոյն նաւատորմղէն, որ ուրիշ կէտի մը վրայ ալ կոտորածը երկրորդեց, ցամաքի ապաւինեցան. Գուրգէն հասած էր ճիշտ այդ վայրկենին. երրորդ կոտորած մը տուաւ և յաղթանակը վերջացուց. Ինգոր սպանուած էր. գերիները գլխատուեցան. շատ քիչեր յաջողեցան հայրենիքնին տեսնել. Ռուսեր, սարսափած, երկայն ժամանակ անշարժ մնացին։ Իրենց նաւակատորմիղը բոլորովին փճացած էր։ Յեղակից Սքլավոնները, որ, 926ին, ապըստամբութիւն մը փորձած էին Պեղոպոնեսի մէջ, յաղթուեցան Արոտրաս Քրենիթեէն և ութ ամիս վերջ՝ բոլորովին անձնատուր եղան։

Հունգարները երկու անգամ մինչև Թրակիա արշաւեցին (934ին և 944ին). Ռո-

մանոս՝ առաջին անգամ ստակով, երկրորդ անգամ զէնքով խաղաղ մնալու բանադրանց զիրենք։ Յաղթութիւններէ խրախուսուած, Ռոմանոս ծրագիր մը շինեց Եգիպտոսի տիրելու։ Հազար պատերազմի նաւակներ ճամբայ ելան, փոթորիկը զայն կիսեց, միւսները ետ դառնալ ստիպուեցան։ Յոյն լրտես մը ձերբակալուած ըլլալով Եգիպտոսի մէջ՝ Արաբացիք կարող եղան հզօր դիմադրութեան մը պատրաստութիւնը տեսնել։

Այս պատերազմներուն ժամանակ՝ մի քանի միջադէպեր հանդիպեցան։ Վրաց Կիւրոպաղատը Պոլիս գալով՝ ընդունուեցաւ մեծ հանդիսով. մեկնեցաւ՝ հիացած Պոլսոյ և մասնաւորապէս Ս. Սոփիայի վրայ, որուն որմերը ծեփուած էին շքեղ գորգերով։ Հայաստանէն՝ հրէշ մը բերուեցաւ. երկու գլուխ ունէր չորս ոտք, մէկ իրանով միացած։ Իր ուտքն ի Բիւզանդիոն աւելի աղմկաւոր եղաւ քան Թագաւորի մ'այցելութիւնը։ Ռոմանոս չար գուշակութիւն մը նկատելով զայն՝ Պոլսէն հեռացնել տուաւ, բայց Կոստանդին Պեռփեռուժէնի ժամանակ կրկին բերուեցաւ։ Տղաքներէն մին հիւանդանալով՝ մեռաւ. բժիշկներ այնպիսի ճարտարութեամբ վիրահատութիւնը կատարեցին՝ որ միւսը կարող

եղաւ դեռ երկայն ժամանակ ապրիլ։ Մ՛եծ դէպք մ՚է ասիկա, — բիւզանդացի պատմչաց համար։

Ռոմանոս՝ չորրորդ ամուսնութիւնը եկեղեցիէն դատապարտել տուաւ և այդ վճիռը հրատարակեց Պերփեաուժէնի ձեռամբ՝ որ չորրորդ ամուսնութենէ ծնած էր։ Այսու իր գահակիցը անգամ մ՚ալ կը նախատէր անգութ հեգնութեամբ։ Եկեղեցական վէճեր դադրած էին. Ռոմանոսի ժամանակ փոխանակ կայսերք աստուածաբանութեան մէջ նետուելու, եկեղեցականք ալ քաղաքականութեան տուած էին զիրենք, — ինչպէս տեսանք Նիկողայոս հայրապետին վրայ խօսելով. մահուանէն վերջ այս նենգաւոր մարդը սուրբերու կարգ դասուեցաւ. կրնանք ասկից գուշակել թէ ի՛նչ եղած պիտի ըլլան բիւզանդացւոց մեղաւորները։

Պղնձեայ երեք սափորներ գտնուեցան (922ին). Ռոմանոս անոնց խորաքանդակներէն իմանալով՝ թէ Մօրիկի և իր որդւոց աճիւնը կը բովանդակեն՝ հանդիսով փոխադրել տուաւ Միւրելեան վանքին մէջ։

Յովհաննէս Ռատինոս պատրկի ձեռամբ ծովահէնները ջախջախեց, բայց անոնց գլխաւորը, Լեւոն Տրիպօլսեցին՝ մէկ նաւով փախչիլ յաջողեցաւ։

Խաղաղութիւնը կը տիրէր՝ թէ՛ ծովու, թէ՛ ցամաքի վրայ։ Միայն մէկ տեղէ մը բացակայ էր. Ռոմանոսի սրտէն։

Երդմնազանցութեամբ ստացուած փառքերը՝ Դժոխքի բոցերը կը ճառագայթէին իր աչքին։ Արքունեաց մէջ ալ ձայն մը կար՝ որ շողոքորթել չէր գիտեր. — իր խղճմտանքը։

Թ. — ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԴԷՄ. — ԴԻՒԱՆԱԳԷՏ ՀԱՑՈՒՀԻ ՄԸ. — ԱՔՍՈՐԱՆՔԻ ԳԻՇԵՐԸ. — ԴԷՊԻ ՓՌՈԹԻ։

Պալատական խուլ պայքարներու, դաւաճանութեանց ժամանակ, զգայուն հոգի մը կար՝ որ ամենէն աւելի կը տանջուէր. — Հեղինէ հայուհին, Պերփեռուժէնի ամուսինը։

Որո՞ւն կուսակից ըլլար. իր հօր և եղբայրներո՞ւն, թէ իր փեսային։ Ծնողակա՞ն սիրոյն աւելի կարեւորութիւն պէտք էր տալ, թէ ամուսնականին։ Այս տարակոյսներով տանջուած ժամանակ՝ պարագաները եկան որոշ բառերով իմացնելու՝ թէ ի՛նչ ուղղութիւն պէտք էր բռնել։

Իր Թոդէորա մայրը մեռաւ. Ռոմանոս, Հեղինէի տեղ, իր Քրիստոֆ որդւոյն Սոփիա

կինը ծանոյց Հռովմայեցւոց կայսրուհի։ Տեսնելով որ իր բոլոր բաղդը Պերփեռուժէնի փառքէն կախում ունի, որ երբեմն հինգերորդ կայսր ալ համարուեցաւ, մնաց Հեղինէ բացարձակապէս իր ամուսնոյն կուսակիցն ըլլալ։ Նախանձէն յուզեալ, արցունքի և անքնութեան գիշերներու մէջ, յանկուցն ծրագիր մ'յօրինեց. երեք կայսր կործանել։ Հրեշտակի անմեղութիւնը, որ կը փայլէր իր բոլոր անձին և իր վարմունքին մէջ, երեւոյթ մ'էր միայն։ Իրօք խռովայոյզ, մեքենայող, անհանդարտ ոգի մ'էր. հանճարեղ և գործունեայ։ Վերջապէս ունէր այն յատկութիւնները, որ կը պահանջուէին իր ամուսնէն։ Գրգռեց անոր անձնասիրութիւնը, գործունէութեան ասպարէզը հրաւիրեց, ըզգացնել տալով թէ որքան Ռոմանոս ծաղրական ըրած էր զինք՝ մականը ձեռքէն յափըշտակելով և գրիչ մը դնելով անոր տեղ։

Պերփեռուժէն անսովոր թափով գործելու սկսաւ։ Պէտք էր դաւադրութիւն մը կազմել Ռոմանոսի դէմ, բայց, — ո՛ և է վտանգի չենթարկուելու համար, — դաւը կազմել տալ նոյն իսկ իր որդւոց ձեռամբ, զանոնք համոզելով՝ թէ Հայրերնին բաւականէն աւելի թագաւորած է, իրե՛նք պէտք են գահ ելնել։

Դժուարին դեր մ'էր այս, զոր սակայն սիրով ստանձնեց Թոչեւիկ Վասիլ անունով պալատականը։ Ստեփանի վստահութիւնը շահելէ յետոյ, իմացուց իրեն՝ թէ ծածուկ խորհուրդ մ'ունէր տալիք, խորհուրդ մը որ կրնար ի սկզբան յանդուգն երեւել, բայց զոր ստիպուած էր տալ՝ պարզապէս տէրութեան բարւոյն համար, — իր հայրը վանքի մը մէջ փակել։ Նա ծերացած է, կ'ըսէր, տէրութիւնը պէտք ունի երիտասարդի մը՝ որու սուրի տակէն անցնին Բուլղարները, որու համբաւը Արաբները դողացնէ անապատին մէջ. յետ Ստեփանի ապագայ պատերազմներուն հմայիչ նկարագրութիւնն ընելու, աւելցուց. Ռոմանոս թագաւոր չէ, հայր անգամ չէ. բռնաւոր մ'է։ Փոխանակ նոր յանցանքներ գործելու՝ թող երթայ արդէն գործածները ապաշխարելու։

Ստեփան, որ արդէն ձանձրացած էր հօր երկարակեցութենէն, այս առաջարկը շատ անտեղի չգտաւ։ Անշուշտ Հեղինէ ալ քրոջ մը բոլոր խանդաղատանքը կեղծելով, օգնեց Վասլի յաջողութեան։

Ռոմանոս Սարգիս անուամբ խոստովանահայր մ'ունէր, որ ըսած էր Ստեփանի և Կոստանդնի համար. «Հեղի քահանայա-

պետի որդւոց վերջը պիտի ունենան»։ Ինքը սուրբ կը համարուէր, իր ամէն խօսք՝ մարգարէութիւն։ Ռոմանոսի որդիք ենթադրելով թէ իրենց հայրը անշուշտ այդ խօսքը պիտի իրագործէ, զայն գահընկէց ընել մտածեցին։

Ըստ Բիւզանդացի և եւրոպացի պատմչաց՝ այս երկու պարագաները եղան շարժառիթ՝ Ռոմանոսի դէմ կազմուած դաւադրութեան։ Ըստ մեզ անբաւական էին անոնք՝ այդ արգիւնքը յառաջ բերելու։ Ի՞նչպէս յանձն պիտի առնէր Ստեփան, քիչ մ'աւելի շուտ թագաւորելու համար, արդէն հիւանդ և ծեր հայր մը աքսորել, նախ իր կեանքը վտանգի ենթարկելով։ Կրօնաւորի մը սպառնալիքը կրնա՞ր այդքան մեծ ոճիր ներշնչել, և Ռոմանոսի որդիք աւելի Պերփեռուժէնի վրայ պիտի չկասկածէի՞ն քան իրենց հօր։

Ռոմանոսի արքունիքէն հեռացած ժամանակ՝ գտնուեցաւ իր գրած կտակը, յորում մեծագոյն կայսր կը դնէր զՊերփեռուժէն, իսկ իր որդիներն՝ անոր ստորակարգեալ։ Կ'երեւի թէ Ստեփան և Կոստանդին այս կտակը կարդացած էին ո՛ր և իցէ կերպով և փութացին հայրերնին գահընկէց ընելու, անոր գործադրութիւնը խափանելու համար։ Ահաւասիկ դաւադրութեան իրական պատճառը,

որուն կրնային օգնած ըլլալ Պերփեռուժէն, Հեղինէ, Վասիլ, Սարգիս։

Լաբիւրինթոսի նմանող պալատներէն մէկուն խորը՝ ժողով մը կազմեց Ստեփան, յետոյ սկսաւ մակեդոնացի գունդեր հաւաքել, իր հօրը Թիկնապահներուն տակ ցրուել։ Դաւակցաց մէջ Քուրդիկ անուամբ հայ մ'ալ կար, և Մարիանոս անուամբ կրօնաւոր մը։

Որոշեալ օրը Ստեփան և իր դաւակիցները տագնապի, սրտատրոփ անձկութեան մէջ էին։ Ամէն վայրկեան օր մը կ'երեւնար. ամենէն չնչին պարագայն իրենց դաւադրութիւնը կարող էր բերել։ Անհամբեր՝ մէկու մը կը սպասէին. ո՞վ էր նա. — Գիշերը, դաւաճանութեանց հասարակաց մեղսակիցը։ Երբ ան ալ եկաւ, մակեդոնացի զինուորներով դէպ ի կայսեր սենեակը դիմեցին. Թիկնապահները, առաջուց կաշառուած, անհետ եղեր էին արդէն. Ռոմանոս վագրի մորթի մը մէջ փաթթուած կը քնանար։ Զինք շրջապատող այդ վերմակը խորհրդանշանն էր արքունիքի մը՝ ուր իր որդիէն ալ պէտք էր կասկածիլ։ Քնաթաթախ կայսրը սաւանի մը մէջ փաթթեցին և ծրար մը կազմելով սկսան վար իջնել. սրահներուն մէջ անոնց հանդիպողը՝ լաթերու կոյտ մը միայն կը տես-

նէր, առանց գուշակել կարենալու՝ թէ Հռովմայեցւոց կայսրը կը գտնուէր անոնց տակ։ Կոստանդին, Ստեփանի եղբայրը, որ ի սկզբբան տարտամ էր, իր եղբօր ծրագրի յաջողումը տեսնելով, ինքն ալ անոր հետ միացաւ։ Աճապարանօք թանկագին ծրարը նաւակի մէջ դրին, և հրամայեցին անոր դէպ ի փոթի դիմել։ Անուշակ գիշեր մ'էր, Ռոմանոսի համար միայն դառն. խաղաղ լուսընկայն՝ արծաթեայ ալեկոծութիւն մը կը յօրինէր Մարմարայի վրայ. լռութեան մէջ կը լսուէր միայն ճեղքուող ալիքներու ողբը, հովերու հառաչը որ կարծես Ռոմանոսի հոգիէն ելած՝ կորսուած կայսերութիւն մը կ'երգէին։ Ռոմանոս, ազատելով իւր ծածկոյթներէն, ալեզարդ գլուխը ետ դարձուց. վերջին անգամ մը տեսաւ իր պալատը որ լուսընկայի և կիսաստուերներու, շքեղութեանց երգող յիշատակներու մէջ, աւելի գեղեցիկ երեւցաւ քան իր ամբողջ կեանքին մէջ։ Վոսփորը, Ոսկեղէն քաղաքը, Քաղկեդոնը երագաբար կ'անցնէին իր քովէն, և անոնցմէ իւրաքանչիւրը ունէր միշտ երջանիկ յիշատակ մը՝ որուն «Մնաս բարով» կ'ըսէր Ռոմանոս։ Իշխանաց կղզիները երթալով կը մեծնային. Նաւակը փոթիի առջեւ կանգ

առաւ. գիշեր ժամանակ վանքի մը դուռը բաղխեցին. կրօնաւորները տարաժամ աղմուկը լսելով՝ իմացան թէ նոր աքսորեալ մը կու գար. ո՛ գիտէ թէ ո՞ր իշխանը ընկեր պիտի ըլլար իրենց. ինչ մեծ եղաւ իրենց զարմանքը, երբ տեսան, նաւակին մէջ, կայսրը ինքնին (944, դեկտ. 19)։

Ռոմանոսի մազերը կտրեցին. կրօնաւորի զգեստները նետեցին վրան յետոյ փակեցին խուցի մը մէջ։ Կրկին Թիբրու ճողփիւնը լսուեցաւ ծովափին վրայ. աքսորելոյն նաւակը, Ռոմանոսէն աւելի բաղդաւոր, երջանկութեանց պալատը կը վերադառնար։

Ժ.—ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ։—ՀԵԳՆՈՒԹԵԱՄԲՔ ԻՐ ՈՐԴԻՈՑ ԸՆԴ ԱՌԱՋ Կ'ԵԼԼԱՑ։—ՏԱՐՕՐԻՆԱԿ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆՔ ՄԸ.—ԱՔՍՈՐԵԱԼԻՆ ՄԱՀԸ։

Ռոմանոսի փառքը անհետացած էր անոյշ երազի մը, ասուպի մը նման. յաղթանակներ անոր նախերգանքն եղան, և աքսորն անոր վերջաբանը. մին է նա Մեծն Նափոլէոնի նախապատկերներէն, որ այնքան բազմաթիւ են Բիւզանդիոյ պատմութեան մէջ։

Փաոթի՝ Լեկաբենի Ս. Հեղինէն եղաւ։

Ի՞նչ կը զգար նա երբ երեկոյեան դէմ ծովափը կը նստէր, երբ հեռաւոր յիշատակներու պէս աղօտ, ուրուագծուած կը տեսնէր Բիւզանդիոնի պալատները, որուն գմբեթներէն ոմանք իր ձեռակերտներն էին։ Ի՞նչ կը մտածէր նա երբ յեղյեղուկ ալիքներու լեռնանալն և յանկարծական փշրումը կը տեսնէր. իւր ո՞ր յոյսը կը նշմարէր անոնց ոսկեզօծումին մէջ, կամ իւր ո՞ր վիշտը կը յիշէր՝ երբ անոնք կուլային գիշերուան քօղերուն տակ. գաղտնիք մ'է մեզի համար, մեզի՝ որ չենք փորձած թէ ինչ ըսել է առաջին օր գիւղացի ըլլալ, երկրորդ օր կայսր, և արեւը չմտած՝ վերադառնալ թշուառութեան ծոցը։

Աքսորեալը դեռ քանի մը շաբաթ կայսեր մը պատկառանքը կ'ազդէր իր վանքի կրօնաւորներուն. խաւարած արեգակ մը թուէր նա վանքի կամարներուն տակ թափառող. մինչեւ որ, մտքերու մէջ ալ գահընկէց, հաւասարեցաւ բոլորովին՝ իր դրացի ճգնաւորներուն։

Պալատին մէջ ՝արդէն Ռոմանոս սկսած էր իր մեղքերուն վրայ ապաշխարել. յաւիտենականութեան մտածումը, Աստուծոյ դատաստանը՝ այնքան սարսափեցուցած էին

զինք, որ գրեթէ ուրախութեամբ ընդգրկեց վանական կեանքը, խորունկ դառնութեամբ յիշելով սակայն՝ թէ զինք մատնողները իր որդիքներն էին։

Յետ ազատելու իրենց հօր գերիշխանութենէն, կրկին դաւակցութիւն մը կազմեցին անոնք՝ Պերփեռուժէնն ալ գահընկէց ընելու համար. այն գիշեր՝ ուր զՌոմանոս աքսորեցին, Բիւզանդիոնի մէջ սխալ լուր մը տարածուեցաւ՝ թէ Պերփեռուժէն սպաննուած է. ժողովուրդը ոտք ելաւ, ապստամբութիւն հրատարակելով պալատին վրայ դիմեց. ի զուր Ստեփան կ՚ուզէր համոզել զանոնք թէ աքսորեալը Ռոմանոսն է. արիւնհեղութիւնը մօտ էր սկսելու. յանկարծ պալատի պատուհաններէն մին բացուեցաւ և Պերփեռուժէն արձանի մը դիրքով, կանգնեցաւ պատշգամին վրայ։ Անէծքները ծափահարութեանց փոխուեցան, կատաղութիւնը ուրախութեան. կարծես թէ սիրական մեռեալ մը՝ յարութիւն առած էր. և ժողովուրդը ցրուեցաւ, Ռոմանոսի մասին անհոգ, իբր թէ ոչինչ գործուած ըլլար նոյն գիշեր։

Այս դէպքը ցոյց տուաւ թէ ժողովուրդը զՊերփեռուժէն միայն կը ճանչնար իրեն օրինաւոր կայսր։ Ստեփան և Կոստանդին,

նախանձը յագեցնելու ուրիշ միջոց չգտնելով, մակեդոնացի գունդերով իրենց պալատները լեցուցին և որոշեցին օր մը զՊերփեուժէն սեղանի կանչել, յանկարծ զինքը ձերբակալել։

Այս դաւադրութիւնը պատմութեան ամենէն թատերական միջադէպերէն մին կը համարուի, և Լուիթբրանդ ժամանակակից պատմաբանը կ'ըսէ թէ Եւրոպայի, Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ բազմաթիւ երգեր շինուած էին անոր վրայ։

Ստեփանի դաւակիցներուն մէջ կար նաև Դիավոլինոս անուամբ մէկը, նենգաւոր ու մատնիչ, որ իսկոյն Պերփեռուժէնի գնաց, յայտնեց թէ խնջոյքի ժամանակ զինք պիտի կապեն՝ վահանի թնդիւնով ձերբակալման նշանը տալով. անշուշտ Հեղինէ, իբրև քոյր, այս անգամ ալ դեր մ'ունեցաւ և հանգոյցներ յօրինեց։ Պերփեռուժէն որոշեց Ստեփանն և Կոստանդինը սեղանի կանչել՝ ճիշդ այն օր՝ զոր անոնք սահմանած էին, և իրենց ծրագիրը իրենց վրայ գործադրել։

Ժամադրեալ օրը կը մօտենար. դաւակիցներ սարսափեցան՝ տեսնելով որ Կոստանդին ալ իր պալատը կը լեցնէր մակեդոնացի գունդերով։ Պատրաստութիւնք յա-

ռաջ կ'երթային լուռ կատաղութեամբ. մէկ օր մնացած էր միայն դաւը ի գլուխ հանելու՝ երբ յանկարծ Պերփեռուժէնէն՝ իրենց խնջոյքի հրաւիրագիր մ'եկաւ. կասկածեցան, արիւննին սառեցաւ իրենց երակաց մէջ, տարտամ աչքերով իրարու նայեցան, բայց զուգադիպութիւն մը համարելով՝ հրաւէրն ընդունեցան։

Խնջոյքը արտասովոր շքեղութիւն մ'ունէր, զուարթ խօսակցութիւնք՝ ամէն կասկած մոռցնել կու տային. դաւադիրները բաժակները անհոգաբար կը դատարկէին՝ խոստանալով Պերփեռուժէնի փոխադարձ խնջոյք մը տալու։ Յանկարծ ցնցուեցան ամէնքը և մեռելական լռութիւն մը տիրեց խօսակիցներուն վրայ. վահանի ահաւոր թնդիւն մը լսուած էր, աղմուկ մը մերկացող սուրերու, բաղխուող զէնքերու, շղթաներու. դաւադիրները իրենց պատրաստած նշանը ճանչնալով՝ գոյներնին նետեցին. երկու հայ եղբայրներ՝ վիթխարի հասակով, Թոռնիկ անուամբ, Կոստանդնի և Ստեփանի վրայ յարձակեցան. չիշխեցին անոնք՝ փոքրիկ դիմադրութիւն մ'ալ ընելու. կապեցին զիրենք, նաւակի մէջ դրին, և ղրկեցին դէպ ի իշխանաց կղզիներ։

Աքսորեալները շնորհք մը խնդրեցին Պեր-փեռուժէնէն . — Փողթի հանդիպիլ՝ իրենց հօրմէն ներում խնդրելու համար . Ուսմանոս, լսելով թէ իր որդիք իրեն կու գան, ծովափ վազեց հեգնական ժպիտ մը դէմքին վրայ. « Որդիս ծնայ և բարձրացուցի, գոչեց նա, և նոքա զիս անարգեցին », յետոյ աւելցուց.

« Ա՛հ, երջանիկ վայրկեան, յորում օգոստափառ կայսրներ կը հաճին մեզի պէս ոչինչ մարդիկներու այցելել. ես գիտէի արդէն թէ դուք զիս շատ կը սիրէք, և զիս հոս դրկելէ վերջ, ձեր որդիական սէրէն բռնադատուած՝ պալատը պիտի թողուիք և իմ քովս գայիք ։

Աղէկ որ զիս առաջուց հոս դրկեցիք. սա իմ եղբայրներս, միամիտ կրօնաւորներ ըլլալով, և զբաղած իրենց երկնաւոր տեսիլներուն հետ, ինչ պիտի գիտնային՝ թէ կայսրները ինչպէս պէտք է ընդունիլ, եթէ ինձի պէս մարդ մը չըլլար որ պալատի բոլոր նուրբ արարողութիւնները գիտնար ։

Հիմակ նայեցէք. արդէն ամէն բան պատրաստուած է ։ Ջո՞ւր կ'ուզէք . սառնատան ջուրէն աւելի պաղ. համով համով բակլայներ, թարմ կաղամբներ, նոր փրցուած

պրասներ։ Մի՛ վախէք. միշտ ձուկ ուտելով՝ մարդս չհիւանդանար, այլ միայն՝ քիչ մ'աւելի պահք պահած կ'ըլլայ։

Բայց միայն մէկ բանէ մը պիտի զրկուիք հոս. աղքատ ըլլալով՝ տեղ չունինք ձեր բազմաթիւ և փայլփլուն ծառայներուն. մենք զձեզ միայն կ'ընդունինք, վեհափառ կայսերք, որ եկաք ձեր հօր ծերութիւնը մխիթարելու»։

Կոստանդին և Ստեփան Փառթիէն հանուելով զրկուեցան այլ և այլ կղզիներ. առաջինը բանտուեցաւ յԱնտերովիթոս. անկից փոխադրուեցաւ Տենեդոս, յետոյ Սամոթրակէ, ուսկից փախչիլ փորձեց իր Նիկետաս պահապանը սպաննելով. այս յանցանքին համար ինքն ալ սպաննուեցաւ, յետ երկու տարի բռնի կրօնաւոր ըլլալու։ Նոյն գիշերը Ռոմանոս իր որդին դժոխքի բոցերուն մէջ տեսնելով, երկրորդ առտու բոլոր իր ծանօթ կրօնաւորաց, Հռոմայ քահանայապետին և Երուսաղէմայ պատրիարքին նամակ գրեց՝ Կոստանդնի հոգւոյն համար աղօթք խնդրելով։ Իր եղբայրը Ստեփան աւելի համակամ եղաւ իր ճակատագրին, որ սակայն երբէք չժպտեցաւ իրեն։ Իսկ Ռոմանոս, անձնատուր եղաւ երկնաւոր խոկումներու և զառանցանքի մօտեցող խոր-

հըրդապաշտութեան։ Երկչոտ ու ծիծաղական բնաւորութիւն մ'առաւ. ամէն տարօրինակ միջոց ձեռք կ'առնուր, իր մեղքերը ապահովապէս ջնջելու համար. Մակրեթի քնաշրջիկին նման, որքան լուար, դեռ արիւն կը տեսնէր իր ձեռքերուն վրայ։

Բիւզանդիոնի բոլոր վանքերուն շրջաբերական մ'ուղղեց. կը ծանուցանէր՝ թէ հրապարակաւ խոստովանանք պիտի ըլլայ. և կը խնդրէր որ ամէն եղբայրակից գայ այս հանդէսին։ Երեք հարիւր կրօնաւոր, հետաքրքրուած, փութի վազեցին։

Ռոմանոս շաբաթներով աշխատեցաւ, իր բոլոր մեղքերը գրի առաւ, ցանկի վերածեց։

Հանդէսը սկսաւ պատարագով. Սրբութիւն սրբոցը դարձուցած ժամանակ, մէկը դուրս ելաւ կրօնաւորաց կարգէն՝ վեղարին մէջ ծածկուած. սգաւորի կերպարանքն ունէր, մերթ կը հեծկլտար, մերթ կուրծքը կը բաղխէր. կանգնեցաւ ճիշդ եկեղեցւոյն մէջտեղ. փիլոնը վար նետած պահուն, ճանչցուեցաւ Ռոմանոսը, որ միայն սպիտակ շապիկ մը հագուած, տխուր և յուզեալ շեշտով, իր մեղաց ցանկը սկսաւ կարդալ. իւրաքանչիւր յանցանքէն յետոյ կը հեծկլտար. Հանդի-

սականները կը պատասխանէին «Տէր ողոր-մեա» գոչելով. ընթերցումը երկար տեւեց, առանց, իր պարունակութեանը շնորհիւ, ձանձրացուցիչ ըլլալու։

Ռոմանոս իւրաքանչիւր կրօնաւորի առջեւ ծունր դրաւ, իւրաքանչիւրէն արձակում առաւ, յետոյ հաղորդուեցաւ։

Պատարագէն յետոյ հանդիսականները ճաշի հրաւիրուեցան. քիչ վերջ ներս մտաւ Ռոմանոս և կանգնեցաւ սեղանատան մէջտեղ՝ միայն շապիկ մը հագուած. տղայ մը գաւազանի հարուածներ կ՚իջեցնէր իր մարմնոյն վրայ, ըսելով. «Նստէ՛ կեր, անպիտան ծեր»։ Ամենէն յետոյ ինքն ալ սեղանի նստաւ, իրագործել ջանալով մարգարէին խօսքը թէ «Զմոխիր որպէս զհաց կերայ, և զըմպելին իմ արտասուօք խառնեցի»։ Ռոմանոս, իր մեղքերու ցանկէն մէկ մէկ օրինակ ղրկեց բոլոր այն կրօնաւորներուն, որ իր հրաւէրը չէին կրցած ընդունիլ։ Դըժբաղդաբար անոնցմէ ոչ մէկը չէ հասած մեզ. գիտութեան վրայ մեծ լոյս պիտի սփռէին, ամբողջ պատմութիւնն ըլլալով Ռոմանոսի կայսրութեան։

Այս բոլոր ապաշխարանքները կատարած ժամանակ, աքսորեալը դադրած չէր թագա-

ւորութեան փափագելէ. բայց անձկալի նաւակը չերեւցաւ։ Լսեց անգամ մը թէ իր Թէոփիլակտոս որդին, Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարք, դաւակցութեան մը գլուխն անցած է, աշխարհքս կրկին իրեն հպատակեցնելու համար. բայց երկրորդ լրաբերը՝ հայրապետի անյաջողութիւնն իմացուց։ Եւ երբեմնի կայսրը տեսաւ, որ վերջալոյսի ճառագայթներուն հետ, իր յոյսերն ալ դէպ ի ուրիշ աշխարհ մը կը մեկնէին։

Ապրեցաւ հոն, փառթիի մէջ, խաղաղ, ինչպէս կղզւոյն միայնութիւնը, խորհրդաւո՛ր՝ ինչպէս փլած արքունիք մը՝ լուսընկային տակ։

Արքունեաց մէջ միայն Հեղինէ մնաց. անշուշտ նա չուշացաւ զղջալու այն թշուառութեանց վրայ՝ որոնց պատճառն եղաւ. և իր երկնագոյն աչքերը յաճախ ցօղամած մանուշակներու փոխուեցան, երբ պալատական հանդէսներու ժամանակ բացակայ կը գտնէր իր հայրն և իր եղբայրները, երբ արքունի երաժշտութեանց ժամանակ կը յիշէր՝ թէ անոնք հիմա վանքի մ'անկիւնը կը հեծեծեն։

Թ.

ՌՈՄԱՆՍՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

Թ.

ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

(939 – 963)

Ա. ԿԱՆԽԱՀԱՍ ԱԽՏԱՒՈՐ ՄԸ. — ՀՆԳԱՄԵԱՅ ԱՄՈՒՍԻՆԸ. — ՎԵՑԱՄԵԱՅ ԿԱՅՍՐԸ. — ԳԻՆԵՊԱՆԻ ԴՈՒՍՏՐԸ ԹԱԳՈՒՀԻ. — ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ։

Քսան տարուններ անցած էին Պերփեռուժէնի Հարսանեաց վրայ, և դեռ կայսերական շառաւիղը նոր ծիլով մը չէր բողբոջած։ Թագաժառանգի տեղ՝ հինգ դուստր ունեցած էր։ Մինչդեռ կը տագնապէր՝ մտածելով թէ գահը իր նախանձորդներուն պիտի կտակուի, արեգակը խաւարեցաւ։ Արկածի մը նշանն էր անտարակոյս։ Եւ յիրաւի, քիչ յետոյ, ծնաւ Ռոմանոս Բ. (939)։

Ջուարճասէր կայսրներու շարքը, որ վայրկեան մ'ընդհատուած կը թուէր, պիտի գըտնէր իր շարայարութիւնը այս անձին մէջ՝

որուն արշալոյսն անգամ անսովոր գոյներէ բաղադրուած էր։

Հինգ տարեկան էր՝ երբ ամուսնացաւ փոքրանսի Հիւգոյ Թագաւորին՝ Բերթա անհարազատ դստեր հետ, որ Փասքալիոս զօրավարի ձեռամբ Պոլիս բերուեցաւ (944)։ Վեց տարեկան՝ երբ կայսր օծուեցաւ Թէոփիլակտոս ձիասէր հայրապետէն՝ որ իր քեռին էր (945)։

Փոքրիկ Թագուհին շուտով վախճանեցաւ (949)։ Ռոմանոս Բ, տասը տարեկան այրի մնացած, անձնատուր եղաւ զուարճութեանց, թափառելով փողոցներու, գինետուններու, որսական անտառներու մէջ։

Արդէն տասն և մէկ տարեկան եղած էր, երբ սիրտը յարեցաւ Քրաթերոս գինեպանի Անաստասիա աղջկան։ Բոլոր արքունիքը գործունէութեան մէջ մտաւ, անպատիւ հարսանիք մը խափանելու համար։ Բայց Պերփեռուժէն, թոյլ ի բնէ, որդւոյն հիւանդագին վիճակին վրայ գթալով, անոր կամքը կատարեց. ամուսնոյն տեղ՝ անոր անունը փոխեց. Անաստասիան՝ Թէոփանոյ կոչուեցաւ. — ինչպէս թէ անձը չըլլար վատահամբաւեալ, այլ .. իր անունը միայն։ Այս վէպակը սկզբնաւորութիւնն էր արիւնոտ

ողբերգութեան մը, որուն գլխաւոր դերասանն եղաւ Թէոփանոյ, կին երեք կայսերաց. Ռոմանոսի, Նիկեփորի, Զմշկիկի։

Ռոմանոս Բ, որդի մեծ մատենագրի, Թոռն մեծ քաղաքագէտի, ոչ մին պիտի ըլլար և ոչ միւսը։ Ժառանգութեան իրաւունքով նախանձելի ձիրքեր իր լուսապսակը պիտի կազմէին. և եթէ զուրկ եղաւ անոնցմէ՝ կըրթութեան պակասէն չէր. ընդհակառակն, այս մասին ոչ ոք մեծագոյն բաղդ ունեցաւ։ Իր դաստիարակն՝ հայրն ինքնին էր, որ գրքերով ալ ուղեգիծը տուաւ իր ապագայ կեանքին։ Ռոմանոս Բ առեղծուած մ'է, զոր այլասերման օրէնքը միայն կը մեկնէ։ Թերեւս Լեկապենն, որ քաջ ուսուցիչ կարող էր ըլլալ եպիկուրեան դպրոցի մը մէջ, չարիքի մէջ կը հրահանգէր զայն, — ինչպէս Պերփեռուժէն՝ բարւոյն։

Ռոմանոս Բ, ժպտուն նկարագրով, ոճիրներ գործեց՝ որ միայն յուսահատ և մելամաղձոտ հոգիներէ կարող են յարտադրուիլ։ Հակասութիւնը դիւրին է մեկնել. երկու կամք ունէր Ռոմանոս. նախ Թէոփանոյինը, յետոյ իրենը։

Մեղկ էր նա. ներողամիտ՝ ոչ միայն անձնական, այլ և տէրութեան թշնամինե-

րուն։ Բաղդը սակայն զինքը սրբագրելու համար, քաջ զօրավարներ ընծայեց իրեն։ Առատաձեռն էր. ցորեն կու տար ժողովրդեան, անկից ծափահարութիւն առնելու համար։ Բնութեան ոչ մէկ զգացում ունէր, բաց ի վատերէն։ Իր բարեկամութիւնքը անկեղծ էին և տեւական, — խեղկատակներու հետ։ Պէտք չէ մոռնանք իր բարեմասնութեանց մէջ նաեւ այն՝ որ գնդակախաղի մէջ ամենուն կը յաղթէր, եթէ բուզանդացի պատմչաց ազգային սնապարծութիւնը չէ ասիկա։ Ընդհանրապէս՝ մեղքերով կը զբաղէր։ Համառօտիւ կը պատկանի բիւզանդացի կայսերաց այն տիպարին, որու գլխաւոր ներկայացուցիչներն են Միքայէլ Արբշիռ, Լեւոն Իմաստասէր, Աղեքսանդր Արշակունի, թէպէտեւ պէտք է ըսել, — արդարութեան համար, — թէ ասոնցմէ ոչ մին մտածեց հայրը սպաննել, մայրը հալածել պալատէն, քոյրերը վանքի մէջ փակել։ Որսասէր էր. աւելի կ՚ընտրէր կենդանեաց դէմ գործածել իր զէնքը, քան իր նմաններուն։ Թէոփանէս Շարայարող, ժամանակակից ու շողոքորթ պատմիչ՝ հետագայ միջադէպը կը պատմէ ցուցնելու համար՝ թէ ո՛րքան անխոնջ էր Ռոմանոս Բ։

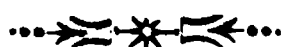
Ամբողջ օր մը կրցաւ նա անընդհատ զուարճութեամբ անցնել։ Առաւօտը կրկէսի մէջ՝ կառարշաւի և ա՛յլ մրցանքներու մասնակցեցաւ. յետոյ խնճոյք մը տուաւ մեծամեծներուն. բայց, առանց յոգնած ըլլալու, հրապարակ իջաւ և գնդակախաղով բազմաթիւ յաղթանակներ տարաւ։ Մեծաձորի շրջակայքը ծածկուած էին անտառներով, որոնց աւերակները դեռ կան՝ զուրկ իրենց գազան բնակիչներէն՝ և թագազարդ այցելուներէն։ Ռոմանոս անոնց մէջ որսալու գնաց, յաջողելով չորս կինճ սպաննել։ Յետոյ երեկոյեան պալատը դարձաւ՝ հպարտացած՝ իբրեւ յաղթող մարդկան և կենդանեաց։

Ռոմանոս Բ. որ հոգեկան ոչ մէկ ձիրք չէր ժառանգած Պերփեռուժէնէն, դէմքով գիծ առ գիծ իր հօր կը նմանէր. լայն ճակատ մ'ունէր, աղեղնաձեւ քիթ, անոյշ աչքեր, նուրբ ու վերասլաց հասակ, ցորենագոյն մորթ։ Գեղեցիկ Տղայն (Քալոն փէտիոն) Բիւզանդիոնի մէջ Ռոմանոս Բ. կը նշանակէր։

Իր բոլոր ձեւերուն մէջ կը տեսնուէր կանոնաւորութիւն մը, որ բոլորովին բացակայ էր իր գործերէն։

Արտաքին նմանութիւնը՝ յաճախ մեծ ազ-

դեցութիւն կ'ունենայ հօր մը սրտին վրայ։ Պերփեռուժէն՝ իր մանկութիւնը, իր երկրորդ եսը կը տեսնէր Ռոմանոսի մէջ։ Խանդաղատանքը, որ յառաջ կու գայ արեան կապէն, աւելի գողտր դարձած էր իր մէջ՝ արհեստագէտի կրթութեամբ. Ներողամիտ իր որդւոյն, վարժեցուց զայն՝ իր ամէն քմահաճոյքը կատարուած տեսնելու։ Վարդը փուշէն կը ծնանի, կ'ըսուի ընդհանրապէս. ասոր հակառակն ալ ճշմարտութիւն մ'է, բարոյական կարգի մէջ. չարիքներ կան՝ որ ազնուականի մը անարժան որդւոց կը նմանին. — բարութենէ ծնած են։ Ռոմանոս Բ. զոր իր հակումները, արքունիքը, Լեկաբենը, հանգամանքները բաւական էին զեղծ երիտասարդ մ'ընելու, աւելի երագ յառաջեց իր թիւր շաւղին մէջ՝ հօրը գորովանքէն զեղծանելով։ Ու Պերփեռուժէնի վերապահուած էր՝ իր սխալին դառնագոյն հետեւանքը. յանցանքը ինքնին քաւեց՝ իր ողբերգական մահուամբ։

Բ. ՀԱՅՐԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ.—ՄԱՅՐ ԵՒ ՔՈՅՐԵՐ ԱՔՍՈՐԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒԱԾ.— ԳԱՅԹԱԿՂԵՑՈՒՑԻՉ ՄԱՐԱՊԵՏՆԵՐ. ԿՐՕՆԱՒՈՐ ՄԸ՝ ԹԻԿՆԱՊԱՀ ԶՕՐԱՎԱՐ ԵՂԱԾ.—ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ։

Անակընկալ բաղդը, յանկարծական լոյսի մը պէս շլացնող, գոռոզ բնաւորութիւն մը կու տայ անոնց՝ զորս կը հովանաւորէ։ Գինեպանի դուստրը՝ այս անգամ փառքերով գինովցած, անհամբեր կը սպասէր այն վայրկեանին, ուր իբրեւ կայսրուհի պիտի ողջունուէր՝ իր երբեմնի զուարթ յաճախորդներէն։ Համոզեց զՌոմանոս վերջ դնելու իր հօր երկայն թագաւորութեան. Նիկողայոս խոհարարին ձեռքով՝ թոյն դրին Պերփեռուժէնի գեղի բաժակին մէջ. երբ ան, սխալ քայլի մը շնորհիւ, գետին թափեցաւ, թոյնը կրկնեցին եւ Պերփեռուժէն, դանդաղ քայլերով, գերեզման գնաց։

Ոչ մէկ գահակալութիւն այնքան նախատինք չեղաւ առաքինութեան։ Հայրասպան մը եւ գինեպանի աղջիկ մը՝ թագի կ՚արժանանային։ Չարութիւնն էր որ կը պսակուէր։

Բայց Ռոմանոս Բ. այն կայսրներէն պիտի չըլլար՝ որոնք, գահու սանդուխներուն վրայ ոճրագործ, կ՚առաքինանան նանոր,

վրայ բազմած ժամանակ։ Քսան և մի տարեկան էր, և դեռ կը յուսար ժամանակ ունենալ՝ նորագոյն ոճիրներ գործելու։

Հայրը սպաննելէն յետոյ՝ կարգը մօրը եկած էր։ Հեղինէն, աքսորի դատապարտուած, որդւոյն առջեւ վազեց, ու դառնագին ցաւէն ներշնչուելով՝ այնպիսի կրակոտ ճարտասանութեամբ որդւոյն ապերախտութիւնը յանդիմանեց, որ նա ետ կեցաւ սրբապիղծ մտածումը գործադրելէ։ Մօրը տեղ, միշտ Թէոփանոյէն դրդուած, իր հինգ քոյրերը վանք ղրկեց։

Ոչինչ աւելի գայթակղեցուցիչ կրնար ըլլալ քան այս իշխանուհիներուն վարքը՝ վանքին մէջ։

Հազիւ թէ հոն հասած էին, իրենց ընդառաջ ելաւ Քրիստոֆի Սոփիա կինը, բայց ոչ գոյնզգոյն ու նուրբ կերպասներուն մէջ, ինչպէս վարժուած էին արքունեաց մէջ զինքը տեսնելու, այլ սեւ քօղի մը, սեւ զգեստներու տակ։ Այս հանդիպումը բաւական էր իշխանուհիներուն վրայ տխուր տպաւորութիւն մ'ընելու։ Յետոյ նստան և ցաւերնին պատմեցին իրարու զայրոյթի մոլեգին շեշտերով. հոն որոշեցին վիմագրել իրենց ճակատագրին։

Քիչ յետոյ դուռը բացուեցաւ և ալեւոր ծերունի մը ներս մտաւ։ Սթուտիոն վանքի աբբահայրն էր։ Աշխարհիս յեղափոխութեանց վրայ խօսելով, իմացուց թէ հարկ էր մերկանալ իրենց սնոտի զարդերէն, երկայն խոպոպներէն, հնացած ախտերէն։ Յետոյ սովորական ոճով կատարուեցաւ արարողութիւնը, որու ժամանակ անհամբերութեան նշաններ ցոյց կու տային, սեւ տարազը ծանր զգալով իրենց ուսին։ Ծերունին, իր խրատը կրկնելով, մեկնեցաւ։ Մարապետները, որ աչքով իրեն կը հետեւէին, դուռը գոցուած տեսնելով, վեր ցատքեցին, տժգոհ դպրոցականներու աշխուժութեամբ գետին նետեցին իրենց քօղը, սկսան կրօնաւորական զգեստները կոխոտել։ Յետոյ, իշխանուհւոյ զարդերը հագուելով, մտան մարապետաց մէջ և ամբողջ վանքը խառնակութեամբ լեցուցին։ Մեծ հաճոյք կը զգային արգելք ըլլալով տեղւոյն սովորութեանց. ոչ մէկ կանոնի չէին հնազանդեր։ Վանքի մէջ շարունակեցին՝ ինչ որ կ'ընէին պալատին մէջ. — ամէն բան վեր ի վայր ընել։ Ռոմանոսի իմացուցին թէ իր քոյրերը շատ օրինակելի մարապետներ չէին և թէ իրենց ապաշխարանքը ուրիշները կը կատարէին։ Կայսրը անոնց թօշակ կապեց

յանձն չառաւ արքայասուհւոյ պաշտօնը գործածել, և անտեղի չերեւցաւ իրեն, որ, ինչպէս իր տէրութեան ամէն կողմ, վանքերու մէջ ալ բարեկարգութիւն պակսի։

Այս ժամանակ էր՝ որ վանքէ կրօնաւոր մը բերել տուաւ՝ իրեն թիկնապահ զօրավար ընտրելու համար։ Դարուն հանգամանքները նկատելով, զարմանալի չէ այս. աշխարհականաց մէջ քիչեր կը գտնուէին կրօնաւորաց չափ քաջասիրտ ու ռազմագէտ։ Աքսորուիլը՝ իշխաններու սովորական ճակատագիրն եղած էր. Բիւզանդիոյ ազնուականութիւնը՝ բաժնուած էր վանքերու և պալատներու վրայ։ Բիւզանդացիք կը տեսնէին յաճախ կրօնաւորներու խումբ մը՝ եկեղեցւոյ ճանապարհին վրայ տողուած, գլուխնին վայրահակ, աչքերնին դէպ ի գետին, կարծես դժոխքի տեսիլքի մը վրայ սեւեռուն. արդ, անոնցմէ մին պատրիկ եղած էր ժամանակաւ, միւսը զօրավար, ուրիշ մը գանձապետ։ Այսպիսի կրօնաւորներէն էր Յովհաննէս Քերինա, որ փայլուն անցեալի մը յիշատակը թողած էր արքունեաց մէջ, և փոքրիկ Ռոմանոսի մտերմութեանը արժանացած։ Միջին դարու ոգւոյն համեմատ, ամէն մարդ որ արատ մը կը թուէր ազ-

նուական շրջանակի, արժանի կը համարուէր կրօնաւոր ըլլալու։ Յովհաննէս, իր գայթակղութեանցը պատճառաւ՝ վանք մը աքսորուեցաւ. բայց երբ Ռոմանոս գահու վրայ բարձրացաւ, յիշեց զինքը, և տուանց անոր ուխտերուն կամ պատրիարքին բողոքներուն ուշ դարձնելու, զինքը Թիկնապահ և պատրիկ անուանեց։ Քերինա, նախորդ օրը, սեւ զգեստներու մէջ ծրարուած, — ուրուականի երեւոյթ մը, — հնազանդելու պատրաստ, ոչնչացած ես մը, երկրորդ օր զօրավարի գոյնզգոյն զգեստներու մէջ բարձրաձայն կը հրամայէր Թիկնապահ գունդերուն, կայսեր հետ կը շրջէր, սարսափ շնչելով ժողովըրդեան, և նախանձ՝ փառասէր սրտերուն։

Ռոմանոսի ժամանակ երկու մեծ հանճարներ կը տեսնենք, երկու սիւներ որ ծառայեցին՝ նոյն մակարդակի վրայ պահելու Հռոմէական պետութիւնը. Յովսէփ Բրինգաս, ծովակալ և սենեկապետ. Նիկեփոր Փոկաս, զօրավար. կարող ենք մին ներքին գործոց, միւսը՝ պատերազմի նախարար կոչել։ Միոյն գործունէութիւնը արքունեաց մէջ սահմանափակուած էր. միւսինը կը զեղոյր՝ տէրութեան սահմաններէն ալ անդին։ Նիկեփոր անհամեմատ կերպով աւելի օգտակար պի-

տի ըլլար պետութեան։ Ռոմանոսի ընտրութեանց մէջ՝ այս երկուքը միայն դատապարտելի չեն. անոնք միայն, առանց ախտաւոր ըլլալու, յաջողեցան՝ հաճոյ անցնիլ կայսեր։

Նախկին պալատականները, հակառակ իրենց բոլոր արդիւնքներուն, խաւարեցան, տեղիք տալով նոր լուսաւորներու։ Վրէժխնդրութեան զգացմամբ դառնացած, դաւադրութիւն մը կազմեցին. — պիտի սպաննէին զՌոմանոս Բ. իրեն տեղ գահ հանելու համար Վասիլ Թուչնիկը՝ որ այնքան ճարտարութեամբ յաջողեցաւ երբեմն Լեկաբենը աքսորել տալ նոյն իսկ իր որդիներուն ձեռքով։ Սպանումը ժամադրուեցաւ այն օրուան վրայ՝ յորում մեծ հանդէսներ տեղի պիտի ունենային կրկէսին մէջ. արիւնհեղութիւնը պալատի դրա՛ն առջեւ պիտի կատարուէր։ Առանց գիտնալու թէ Յովհաննիկ անուամբ մին՝ իրենց գաղտնիքը արդէն վաճառած էր կայսեր, աշխուժիւ կը պատրաստուէին՝ Վասիլի գահը խոր հիմունքներու վրայ դնելու։ Ռոմանոս Բ. կը կեղծէր ոչինչ գիտնալ. կը զբօսնոյր՝ հպատակութեան եռանդուն խօսքեր լսելով անոնցմէ, արհեստական միամտութեամբ մը՝ անոնց ծրագիրները խրախու-

սելով։ Միւս կողմէն, գաղտնապէս, յաղթական շքեղ կառք մը պատրաստել տուաւ. Հանդէսին օրը՝ զինուորներ զետեղեց հոն՝ ուր ոճիրը տեղի պիտի ունենար։ Դաւակիցները զինուած, պալատին մօտեցեր էին. յանկարծ գունդերը իրենց վրայ յարձակեցան, մի առ մի կառքին մէջ նետեցին, կապեցին. յետոյ Ռոմանոս Բ. իջաւ պալատէն և անխռով յաղթական կառքին մէջ նստաւ. Հոն կը գտնուէր նաեւ Վասիլ, որ գահէն զատ՝ բանականութիւնն ալ կորսնցուց։ Ռոմանոս, ժողովրդէն ծափահարուելով, քանի մը շրջան ըրաւ կրկէսին մէջ, յետոյ դաւակիցները աքսորեց։ Պատժի այս ընտրութեամբ ապացուցուց Ռոմանոս Բ. թէ առաքինութեան սերմերը՝ բոլորովին խղդուած չէին իր սրտին մէջ։

Այս միջադէպէն վերջ կրկէսի խաղերն սկսան, անոնց մէջ ամենէն նշանաւոր՝ հայու մը ծառայն հանդիսացաւ (Կեդրենոս Բ, էջ 343)։ Մուշեղ անուամբ իշխանը, զոր Յոյներ Ռոմանոս ալ կը կոչէին, — այս երկու անունները իբրեւ համանիշ կը գործածուէին այդ դարուն, — ազգական՝ Լեկապենեան մեծն Ռոմանոսի, ախոռապետ մ'ունէր Ֆիլորէոս (Φιλώραιος) կոչուած։

Սա կանգնեցաւ օղապարիկ նժոյգի մը վը-
րայ՝ որ արծուի նման կրկէսի շրջանը կ՚ընէր.
նոյն վայրկենին Հեծեալը, իբրեւ քարէ պա-
տուանդանի մը վրայ կանգնած, արձանի
մը պէս անզգայ, զինաշարժութեան հրա-
հանգներով կը զուարճանար։ Այսպէս հեծ-
ման և զբօսանքի օր մ՚եղաւ այն, ուր թը-
շուառութեան վիհը բացուեցաւ ոտքին տակ
այնքան մեծամեծներու։ Բաղդը թեւեր խօս-
տացեր էր անոնց. Ոսմանոս ստիպեց որ
փոխանակ դէպ ի փառք, երկինք երթալու
գործածեն զանոնք, — երկրաւորի տեղ՝ եր-
կընքի թագաւորութեան միայն հետամուտ
ըլլան։ Վասիլ Թոշնիկ, որ ցաւէն յիմարած
էր, Փրոկոնեսոս կղզւոյն մէջ մեռաւ, երա-
զած պալատին տեղ՝ գերեզմանի հանդիպե-
լով։ Իր ընկերները հրաման ստացան Բիւ-
զանդիոն դառնալու. Թագապահանջը թերեւս
աւելի բաղդաւոր եղաւ այն եղերերգական
յիշատակովը, զոր յաւիտենապէս աքսորեալ
մը կ՚ունենայ։

Գ. — ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ՝ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. ՀԱՅ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐ. ՀԱՅ ՍՈՒՐԲ ՄԸ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՄԱՀԸ։

Կրկին մեծ դժբաղդութիւններ ժամանակակից եղան Ռոմանոսի. Հիւանդութիւն մը, որ կոլերը, և, — ինչ որ չարագոյն է, — Արաբացւոց արշաւանքը՝ որ քրիստոնեայները կը սպաննէր։

Նիկեփոր Փոկաս՝ Հայազգի, Թրակացի և Մակեդոնացի գունդերով Կրետէն պաշարեց (960)*. բանակեցաւ Հովիտի մը մէջ այնքան նկարչական՝ որ զինուորները կը կարծէին մահէն առաջ արքայութեան մէջ գտնուիլ։ Թէպէտ ծովային ճամբան գոցուած էր բաղմաթիւ նաւերով, բայց մի քանի արաբացիներ, Ափրիկէի և Սպանիոյ խալիֆայներէն ղրկուած, յաջողեցան պարսպին մօտենալ։ Զուանէ սանդուխ մը վար իջաւ. պատուիրակները, գիշերուան մթութեան մէջ ծածկուած, մագլցելով վեր ելան։ Իրենց նպատակն էր քննել՝ թէ օգնութեան ո՛ր և է փորձ պիտի կարենա՞ր քաղաքը փրկել. Հակառակ բնակչաց թախանձանքին, իրենց վճիռն աննպաստ եղաւ։ Պաշարումը կ'անձկանար, կ'երկարէր. սովը տիրած ըլլալով ահբու-*

թեան մէջ, ոչ միայն քաղաքին բնակիչները, այլ նաեւ զայն պաշտպանողները զուրկ կը մնային հացէ։ Ցոյն բանակը ապստամբելու կը պատրաստուէր. Պոլսէն ցորեն ուղարկուեցաւ պաշտպանումը շարունակելու համար. Կրետացիք ոսկէն կիսուած, իրենց Քուրուփ ամիրային հետ՝ անձնատուր եղան, տասն ամիս դիմադրելէ յետոյ։ — Այս պատերազմին մէջ էր որ նշանաւոր հանդիսացան հայ ոճրագործներ և հայ սուրբ մը։

Լուսընկայ գիշեր մը, Նիկեփոր, իմանալով քառասուն հազար թշնամեաց մերձակայութիւնը, որոնք լերան մը գագաթէ իրենց վրայ պիտի խուժէին, որոշեց յարձակում սկսիլ արշալոյսը չծագած։ Պէտք էր բանակը լեռն ի վեր տանիլ. դիրքը վտանգաւոր էր, յաղթութիւնն անապահով։ Բայց նոյն իսկ այս պատճառաւ, մտածեց Նիկեփոր, պէտք է թշնամիք անհոգ վիճակի մէջ ըլլան. յանդուգն ծրագիրը իրագործեց։ Բոլոր Արաբները ջարդուեցան. հայ և յոյն զօրքեր՝ պարկեր բռնած ձեռքերնին, սկսան լեռնէն վար իջնալ. տեսնողը պիտի կարծէր թէ աւարներ կը բերուէին. այդ պարկերը ուրիշ բան չէին պարունակեր՝ բայց եթէ մարդկային գլուխներ, որ վայրկեան մ'առաջ

կտրուեր էին։ Նիկեփոր հրամայեց որ պարիսպներուն առջեւ ցուցահանդէսի դնեն զանոնք՝ Կրետացիները վախցնելու նպատակաւ. ամենէն աւելի հայ զինուորներ աշխուժութիւն ցոյց տուին այս անգութ տեսարաններն յօրինելու մէջ. գլուխները քարաձիգ մեքենայներու մէջ կը դնէին և զանոնք դէպ ի քաղաք կը նետէին. Կրետացիք բաղխում մը կը զգային իրենց կուրծքին վրայ. քիչ յետոյ, սոսկումով, արիւնոտ գլուխ մը կը ճանչնային։ Գլուխներուն մէկ մասը, կարգ կարգ ցիցերու վրայ տնկուած, մեռեալներու բանակ մը կազմած էին, որ կը թուէր քաղաքին վրայ քալել։ Հայ ոճրագործները վրէժխնդրութեան անսահման հաճոյք մը կը զգային այդ անգթութեանց ժամանակ, որ սակայն ոչինչ էին անոնց քով՝ զոր Արաբացիք ըրած էին իրենց երկրին մէջ։

Կրետէ մահմետական երկիր մ'էր, մզկիթներով, մինարէներով զարդարուած. քիչ յետոյ քրիստոնեայ դարձաւ նա՝ հայ սուրբի մը շնորհիւ։ Սա կը կոչուէր Նիկոն Ապաշխարեցէք. այս վերջին բառը (յն. Մէթանոյիթէ) այնքան կը կրկնէր իր քարոզին մէջ, որ իր մակդիրն եղած էր։ Պոնտոսի մէջ ծնած էր նա, հայ նախարարական ցեղէ մը, և,

տանց իր փայլուն յոյսերէն զրկուելու, մանկութենէ ի վեր Ոսկեքար վանքին մէջ կրօնաւորած։ Հոն բազմաթիւ ճառեր գրեց, որոնցմէ մին՝ ի վերայ Կրօնի Հայոց։ Անոնք մնացած են դեռ, և, անգին աւանդներ, կը պահուին Փարիզու գրատան մէջ։ Իբրեւ առաքեալ, Թափառեցաւ ընդերկար Հայաստանի մէջ. երբ Նիկեփոր Կրետէն գրաւեց, ինքն եւս հոն եկաւ՝ հոգիները հաւատքի գերելու համար։ Այս դժուարին գործը՝ միայն քսան տարուան մէջ ի գլուխ հանեց։ Աքայիոյ և Եպիրոսի մէջ եւս քարոզչական ընթացքը կատարելէ յետոյ, մեռաւ ի Պեղոպոնէս 998ին։ Այս սուրբը, սիրելի լատինաց և յոյներուն, անծանօթ է իր ազգին. նոյեմբեր 26ին կը տօնուի յոյն եկեղեցիէն։

Կրետէի դարձը քաղաքական մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ. յառաջ բերաւ արդիւնք մը՝ զոր պիտի չկարենային տալ ո՛չ տնտեսական և ոչ ալ ռազմական որ և է միջոցներ. Նիկոնի յաղթանակը աւելի մեծ եղաւ քան նոյն իսկ Նիկեփորինը։

Լեւոն Փոկաս արժանաւոր հանդիսացաւ՝ իր դիւցազն եղբօր. Գաղատիոյ մօտ այնքան արագ կոտորեց, որ դաշտին մէջ ոսկրեղէն բլրակներ ձեւացան։ Համատանեան

Սէյֆ—էտտուլահ զօրավարը հազիւ կարողացաւ փախչիլ. խառնուրդին մէջ կը գըտնուէր, երբ իր նժոյգը, լանջքէն խոցուած, գետին փռուեցաւ. Ցոյներ դիմեցին իր վրայ. Սէյֆ—էտտուլահ հաւատարիմ զինակիր մ'ունէր, երբեմն քրիստոնեայ։ Զօրավարը օրհասական տագնապի մէջ տեսնելով, իսկոյն վար նետուեցաւ իր երիվարէն, անոր տուաւ զայն՝ և ռուսերը մերկացած՝ յարձակողներուն դիմադրեց։ Բազմութենէն յաղթուած, մեռաւ. բայց զոհ էր նա. իր տէրը ժամանակ ունեցած էր փախչելու։ Հեծելազօրքը հետամուտ եղաւ Սէյֆ—էտտուլայի. Միհրդատայ նման, ոսկի ցանած էր ճամբուն վրայ. ոչ մէկ կախարդ լուսագոյն գիւթանք մը պիտի չգտնէր Ցոյները անշարժ կապելու համար. Սէյֆ—էտտուլա ազատեցաւ։

Նիկեփոր յաջորդ տարւոյն մէջ Ասորեստան գնաց. տիրեց յիսուն և հինգ դղեակներու, Դուլիկէ, Հերապոլիս և Անարզաբա քաղաքներուն. այս վերջինին քով՝ այնպիսի կոտորած մը տուաւ Արաբացւոց, որ ռազմադաշտին արեան լճակի մը կերպարանքն առաւ։ Աւանները մի առ մի անձնատուր կ'ըլլային. Հալէպը միայն ա-

նաւիկ պէտի ըլլար՝ եթէ չնչին միջադէպ մը անոր կործանումը չերագէր։ Քաղաքին մէջ սով տիրած էր. պարսպապահ զինուորներու խումբ մը տուներ կը մտնէր կերակուր յափշտակելու. ժողովուրդը կատղած, աւազակներուն վրայ յարձակեցաւ. աշտարակներու մէջ գտնուող զինուորները կռուի աղաղակն և շփոթութիւնը լսելով, իսկոյն քաղաքը վազեցին։ Յունաց համար բերդապահներու բացակայութիւնը՝ ամենէն անակընկալ առիթն էր. գիտցան օգտուիլ անկից. քաղաքը խուժեցին, ուր կարքեդոնեան դիմադրութեան մը հանդիպեցան. երեք օր պատերազմը տեւեց՝ քաղաքին փողոցներուն մէջ. միջնաբերդը դեռ կը դիմադրէր. Նիկեփոր արաբացի զօրավարներու մերձենալը լսելով՝ միջնաբերդի պաշարումը դադրեցուց. երկու հազար տղաքներ գերի տարաւ. աւարը այնքան ճոխ էր, որ կարելի էր արեւելքի թագաւորի մը գանձատունը շինել անով. միայն մէկ պալատի մէջ՝ երեք հարիւր պարկ դրամ գտան։ Երկիրը խաղաղելով դէպ ի մայրաքաղաք սկսաւ դիմել Նիկեփոր՝ իր յաղթանակը տօնելու համար։

Արքունիքը, այս պահուն, հանդիսատեղին եղած էր մթին դաւադրութեանց։ Թէո-

փանոյ. Նիկեփորի հեռաւոր փառքերովը դիւթուած, գաղտնի նամակներով իր հիացումը կը յայտնէր։ Դիւցազնը, վրանին առջեւ, կռուէն վայրկեան մ'առաջ, կը կարդար այդ նամակներէն մին՝ ուր կայսրութիւն կը խոստացուէր իրեն. կը փակէր զայն և սուրը մերկացած՝ թշնամեաց մէջ կը նետուէր, արժանիքը ստանալու համար իր ապագայ փառքին։ Լսելով Թէոփանոյ թէ նա Պոլիս պիտի վերադառնայ, թոյն դրաւ կայսեր բաժակին մէջ. անիրաւութիւն մը՝ որ միանգամայն արդարութիւն կարող էր կոչուիլ. Ռոմանոս խղճած չէր նոյն մահը տալու անոր՝ ուսկից կեանք ստացած էր։ Թէոփանոյի այս ոճիրը դեռ ստուգուած չէ. ըստ ոմանց՝ Ռոմանոս իր անձնական ախտերուն զոհ գնաց, ոչ Թէոփանոյի։ Ռոմանոս Բ.ի վերջին գործը իր կեանքի գեղեցկագոյնն եղաւ. գիտցաւ յարգել հանճարն և առաքինութիւնը, որոցմէ զուրկ էր. հրամայեց իր որդւոց՝ որ Նիկեփորը միշտ իր զօրավարութեան մէջ մնայ։ Յետոյ աչքերը փակեց, հառաչելով իր յոյսերուն, երազներուն և կեանքին վրայ, որ քսան և չորս տարի միայն տեւած էր։ (15 մարտ 963)։

Մեծ պիտի ըլլար իր հիացումը, եթէ

յարութիւն առնուր նա իր մահուան տարեդարձին. որդիքներուն տեղ՝ Նիկեփորը պիտի տեսնէր գահուն վրայ, տէրութիւնը յաղթանակներով լեցուած, պատմութիւնը հիացման, թշնամիները սարսափի մէջ։ Կրկին անգամ գերեզմանը մտած պահուն, պիտի յանձնէր նա. «Նիկեփորը թո՛ղ մնայ միշտ.. իր կայսերութեան մէջ»։ Փառքի ոսկեդար մ'էր, որուն շարայարութիւնը պիտի յանձնուէր ապետի մը, առիւծի պէս անվեհեր, կուռքի մը պէս պաշտուած, որ ընկերած էր Նիկեփորի Արեւելքի պատերազմներուն մէջ, և որ կը կոչուէր — Զմշկիկ։

ժ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՄՇԿԻԿ

Ժ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՄՇԿԻԿ

(969–976)

Ա. — ՀԱՅ ԱՍՊԵՏԸ. — ԻՐ ԴԻՄՔԸ. ԻՐ ՀՈԳԻՆ. — Ականատեսի մը նկարագրութիւնը։

Ջինուորական անուններ կան՝ որ ռազմական քայլերգ մը, սրբազան գրօշ մը կը թուին. կենաց, մահուան ու փառքի՝ ամենէն սարսուռն զգացումները կը շնչեն։

Չմշկիկ մեր ազգի գաղափարագրութիւնն է, ինչպէս Արարատ մեր երկրին, մեծագոյն Հայն՝ օտարութեան մէջ, ինչպէս Տիգրան Բ. իր պետութեան։

Աշխարհակալ մ'էր որ մինչեւ Բաբելոն հասաւ, ռամկավար՝ որ զոհ գնաց ազնուականներու դաւին, սիրտ մը՝ Թշուառութեանց առջեւ գորովիկ, կուռի մէջ անվեհեր։ Համազգային պատմութեան մէջ ալ քիչեր կան՝

որ նոյնչափ գերազանց եղած ըլլան իբրեւ թագաւոր, իբրեւ ընկերութեան մարդ, իբրեւ անհատ։

Լաւագոյն տեղը՝ ուր Բիւզանդիոնի թագը բազմեցաւ, Զմշկիկի ոսկեհիւս ծամերն էին, որ ծիրանուոյն վրայ, նշոյլներ կը թուէին իր բազկաւոր աստղէն կտրուած։

Փոթորիկները որ իր կեանքին մէջ կ'որոտան, դաւաճանութեան գիշերը, չուանէ սանդուխը որ կը քակուի թագուհւոյ մը մատներէն, նոյն հմայքը կու տան իր կեանքին՝ ինչ որ ասպետական ձիրքերը՝ իր անձին։ Ու սիրելի է Զմշկիկ, այն րոպէին մէջ ալ՝ երբ ծիրանի մ'ունենալու համար՝ իր զօրավարի պատմուճանը թագաւորի մ'արեան մէջ կը ներկէ։

Իր մասին վախ չունինք ազգային զգացում պարտուելու. ամբողջ պատմագրութիւնը կ'ընկերէ մեր հիացման։ Յոյն բանաստեղծներ երգ նուիրեցին իրեն, տարեգրողները գովեստ. Գելցեր զինք իր դարու մեծագոյն զօրավարն ու քաղաքագէտը կը նկատէ, որուն երկայն կեանք միայն պակսեցաւ. Շլիւմպերժեր՝ «Բիւզանդիոնի կայսերաց մէջ ամենէն քաջը՝ և թերեւս ամենէն լաւը». նոյնը Զմշկիկի ընդարձակ հա-

տոր մը կը նուիրէ՝ զայն «Բիւզանդական դիւցազներգութիւն» անուանելով. և յիրաւի նա մէկ բանէ միայն զուրկ է դիւցազներգութիւն ըլլալու համար. — կեղծիքէ։

Ժամանակը չէ սակայն՝ որ նուիրականութիւն տուած է Զմշկիկի. զինք տեսնողները՝ Հոմերոսի դիւցազները կը հեգնէին; Ասոնցմէ մին, Լեւոն Սարկաւագ, որուն գրիչը վրձինի յստակութիւնն ունէր, Զմշկիկի հետեւեալ նկարագիրն աւանդած է մեզի, անցագրի մանրամասնութեամբք։

Հզօր գոյներ, արհեստագէտի ճաշակով նետուած ստուերներ, որոշ, շօշափելի շրջագիծեր։ Զմշկիկի նկարն՝ և արձանն է միանգամայն։

«Իր կերպարանքը՝ այսպիսի էր։

Դէմքը ճերմակ էր և բարեգոյն. մազերը գեղին էին, ճակտին վրայ ցանցառ։

Իր աչքերը սուր էին և երկնագոյն. քիթը սիրուն և չափակցեալ։

Մօրուքի վերին մասը՝ բոցագոյն էր, կողմնակի՝ չափէն աւելի առատ էր, բայց վարը՝ չափաւոր ու բնական մեծութեամբ, ոչ ցանցառ։

Հասակը կարճ էր. կուրծքը և թիկունքը լայն էին»։

«Հսկայական ոյժ ունէր, ձեռաց ճարպկութիւն, և դիւցազնական անդիմադրելի կորով մը. գերբնական քաջասրտութիւն մը ցոյց կու տար՝ այն փոքրիկ մարմնոյն մէջ։

Զէր վախնար միայնակ թշնամեաց փաղանգին մէջ յարձակելէ. շատերը ջարդելով, սրաթեւ երագութեամբ իր բանակը կը դառնար, առանց վէրք մը կրելու։

Ցատքելու, գնտակ խաղալու, նիզակ նետելու, աղեղը լեցնելու և արձակելու մէջ՝ իր ժամանակի բոլոր մարդիկները կը գերազանցէր։

Կ՚ըսուի թէ. չորս անթամբ ձիեր իրարու քով շարելով, թռչունի նման (ցատքելով) ամենէն ծայրը գտնուող ձիուն վրայ կը նստէր։

Նետ նետած ժամանակ այնպէս լաւ նշան կ՚առնէր, որ մատանւոյ ծակին մէջէն՝ նպատակին կը զարնէր։ Այնչափ գերազանցած էր քան Հոմերոսի գոված կղզիաբնակը, որ տէգը տապարներուն մէջէն կ՚անցընէր։

Ապակեայ գաւաթի մը յատակը՝ կաշիէ գնտակ մը դնելով, ձին կը խարազանէր, ընթացքը կ՚երագէր, գաւազանիկով մը կը զարնէր գնդակին, և այնպէս կ՚ընէր՝ որ նա թռչելով դուրս կը նետուէր. իսկ գաւաթը

առանց շարժելու և առանց կտրելու իր տեղը կը մնար։

Բայց ամէն բանէ վեր՝ մեծապարգեւ և ամենաառատաձեռն էր. վասնզի ոչ ոք խընդիրք մը կ'ընէր՝ և յուսախաբ ետ կը դառնար։ Բարեսէր և զուարթ կերպով ամենուն մարդասիրութիւն կ'ընէր, մարգարէաբար՝ ողորմութեան իւղը բաշխելով։ Եւ եթէ Վասիլիոս սեննեկապանը արգելք չըլլար՝ իւր ցեղակիցներուն բարիք ընելու անյագ եռանդին, կայսերական գանձերն ալ շուտով պիտի սպառէր՝ կարօտեալներուն բաշխելով։

Յովհաննէսի պակասութիւնը այն էր որ՝ պատշաճէն աւելի կը խմէր և խնջոյք կը կատարէր, իսկ մարմնոյ. հաճոյից մէջ ալ՝ չափը կ'անցնէր» ։ — Լևոն Սարկաւագ Թերութիւն չէ համարած այն հաւասքը, զոր Զմշկիկ, իր նախորդներուն պէս՝ կ'ընծայէր աստեղագիտութեան ։ Գիսաւոր մը տեսնելով երկնից մէջ՝ բոլոր մասնագէտները ժողովքի կանչեց, ուր տագնապաւ խորհուրդ ըրին՝ թէ քաղաքական ինչ հետեւանքներ կրնային յառաջ գալ անկէ։

Ուրիշ տեղ մը՝ նոյն պատմիչը կ'ըսէ Զմշկիկի համար. (էջ 37)։

« Մարդ մը՝ եռանդուն հոգւով, տարօրի-

նակ կերպով յանդուգն և կրակուբոց, որչափ թերեւս ուրիշ ոչ ոք, թէպէտեւ չափէն աւելի կարճ էր, դիցաբանական քաջամարտիկ Տիւդէային նման։ Բայց դիւցազնական կորով և ոյժ կար՝ այն փոքրիկ մարմնոյն մէջ»։

Դարձեալ (էջ 85)։

« Կրակոտ մարդ մ'էր ի բնէ, արիասիրտ, որչափ թերեւս ուրիշ ոչ ոք, և արտաքոյ կարգի գործեր ձեռնարկելու մէջ՝ ամենայանդուգն »։

Բայց Հայ ասպետի ձիրքերուն այս ցանկը՝ դեռ կատարեալ չէ։ Իր փառքերէն մին կը պակսի հոն։ Զմշկիկ մեծ հայրենասէր մըն էր։ Իր թագաւորութեան երկրորդ առաւօտուն, հրամայեց որ իր տէրութեան բոլոր Հայերը ազատ ըլլան տուրքէ։

Իր զինուորական ճառերու մէջ՝ Վարդանայ շեշտը կայ. « Մանկութենէ ի վեր կռիւներու մէջ մնած եմ, և ինչպէս գիտէք, բազմաթիւ պսակներ և յաղթանակներ տարած »։ Թերեւս, պատերազմի դաշտին վրայ, Վարդանանց Պատմութիւնն ունէր իր ձեռքին մէջ։ Անմահներու գունդ մը կազմեց, — Եղիշէի յիշած մատեանին պէս, — որուն ինք կը զօրավարէր։ Պատմութեան մէջ մնացած են այդ անմահները, և հոն ալ Զմշկիկ կ'ա-

ռաջնորդէ անոնց...։ Կրօնական գաղտր զգացում ունէր, բայց գործնականին մէջ կ'արհամարհէր ամէն արգելք, ինչ տեսակի ալ պատկանէր։

Յաճախ աղքատներ և հիւանդներ իր ձեռամբ խնամեց։ Բուզանդացիք աներեւոյթ զինակից մը կ'ընծայէին իրեն, Ս. Թէոդորոսը. այսպէս հայ ասպետին քաջութիւնը՝ երկնային էակի մը միայն արժանաւոր կը տեսնուէին։ Ճարտասան էր, երբ զինուորներ ունենար ունկնդիր՝ և խօսակցութեան նիւթ՝ զէնքերն ու փառքը։

Բ. — ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐ ԾՆՈՒՆԴԸ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ԴՊՐՈՑԸ. — ԻՐ ԱՆՈՒԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. — ԴԻՒՑԱԶՆԵՐՈՒ ՑԵՂԸ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ։

Եփրատի ափունքները, քաջերու գերեզմաննոց, հայ դիւցազին ծննդավայրը պիտի ըլլային։

Յերապօլիս, որ հելլենական շրջանի մէջ՝ նուիրական դարձած էր իր մեհեաններուն համար, և մայրաքաղաքն եղած Չորրորդ Հայոց Խոզան գաւառի, դեռ աւելի պիտի երբազանուէր հայ կայսեր մը ծնունդով։ Հոն Զմշկիկ իր առաջին արեւն ողջունեց (924ին)։

Յերապօլիս, իր պարծանքն յաւէրժացնելու համար, Զմշկածագ անունն առաւ։

Գաղտնիք մնացած է անունը այն ամուսիններուն՝ որ այնքան հռչակաւոր անձ մը կ'արտադրէին։ Այս լռութիւնը սրբազան մառախուղն է, որ կը շրջի մեծ խանձարուրքներու շուրջ։

Իր պապը Թէոփիլոս կը կոչուէր և եղբայրն էր մեծահամբաւ Յովհաննէս Գուրգէնին, որ վերջնական հարուածը տուաւ Արաբական պետութեան։ Այս երկու զօրավարներն ալ, 924ին, Փոքր Հայոց մէջ կը գտնուէին. Զմշկիկի առաջին նայուածքը՝ յաղթանակի մը հանդիպեցաւ։ Մանկութենէ ի վեր, Աննիբաղի պէս, յանդգնութեան պասեր առաւ. խուժանի մէջ կը մտնէր, քաջութիւններ կ'ընէր, դափնեպսակներ կը շահէր։ Ընտանեկան հարստութիւնը, որուն մի մասն էր համբաւը, շուտով աճեցաւ կայսեր ընծայներով, ու թշնամեաց աւարով։

Պատերազմի դաշտը՝ Զմշկիկի դպրոցն եղաւ, զինաշարժութիւնն՝ իր ուսում, դիւցազներ՝ իրեն դաստիարակ։

Հասակը սակայն կարճ կը մնար, և աւելի ուշադրութիւն կը գրաւէր՝ իր ամենօրեայ քաջութեանց հակադրութեամբը։ Մրրկի

պէս աշխոյժ, կենդանի հրաշք մը, գերբնական ոյժ մը կը թուէր ։ Հայ զինակիցներ հեգնութեամբ՝ Յովհաննէսը Ջմշկիկ անուանեցին ։

Սա « Հայոց գաւառաբարբառին պատկանող բառ մ'է, և յունարէն կը թարգմանուի Μουζακίτης (Պատանեակ), վասնզի հասակաւ ամենակարճ ըլլալով՝ այս մականունն առած էր » ։ (Լեւոն Սարկաւագ, էջ 92)։

Սոյն հայերէն բառը, — զոր առաջին անգամ յոյն պատմչէ մը կ'ուսանինք, — կ'ելնէ պարսկերէն Ջէմշ բառէն, որ « վայելուչ հասակ » կը նշանակէ, ին փոքրացնող մասնիկն է. յիրաւի Ջմշկիկ՝ փոքր բայց վայելուչ հասակ ունէր (ստուգաբանութիւն Պրոսէ գաղղիացւոյն)։

Ամէն բացառիկ անձ, հին Յունաց քով, դիւցազներու ցեղէ մը յառաջ կու գար։ Ջմշկիկ այս ծագումն ունենալու համար՝ կարօտ չէ առասպելի։ Իր ապապայ քաջութիւնը մեկնելու համար՝ հարկ է նախ իր ցեղաբանութիւնը ընել ։

Վասիլ Արշակունւոյ ժամանակ կը տեսնենք Բիւզանդիոնի մէջ Գուրգենեան ընտանիք մը, որոնց մէջ ժառանգական էր զօրավարութիւնը՝ ինչպէս Մամիկոնեանց քով,

ժառանգական էին նաև Գուրգէն, Ցոլհաննէս անունները՝ ինչպէս Բագրատունեաց մէջ։ Անշուշտ այս նախարարութեան մէկ ճիւղն էր ան՝ օտար հողի վրայ անկուած։

Իրենց նախահայրը, Ցոլհաննէս Ա. Գուրգէն, Հիքանատեանց զօրավարն էր. կայսերական պահուն՝ վասլէն աւելի արժանաւոր տեսնելով ինքզինք, վաթսուն և վեց իշխաններով դաւակցութիւն մը կազմեց։

Կուսակիցներու թիւը բաւական է ցուցընելու՝ թէ ինչ վարկ ունէր ժողովրդեան առջեւ. դժբաղդաբար, այնքան բազմութեան մէջ, խղճահար մ'ալ կը գտնուէր։ Մատնութիւնը իրեն պարտք համարելով, պատճառ եղաւ այնքան իշխանաց աքսորման՝ և Ցոլհաննէսի կուրանալուն։

Այս ողբերգութիւնը տեղի ունեցաւ 886ի մարտ 25ին, Աւետման օրը, խառն կատակերգութեամբ, ինչպէս սովորութիւն էր Բիւզանդիոնի մէջ։ Մերկացուցին վաթսուն և վեց իշխանները, — շատերը ծերակուտի անդամ, մինչեւ այն ատեն պատկառելի, — և խարազանելով կը պտտցնէին Ս. Սոփիայի հրապարակին վրայ՝ ամբողջ ժողովրդեան առջեւ՝ ուր միայն շատ մերձաւոր ազգականները չէին նախատեր զիրենք։՝ Թագապա-

հանջը, — ծերունի կոյր մը, — խարխափելով կ'անցնէր այն ամբոխին մէջէն, որուն հրամայել երազած էր. բայց իր թշուառութեանց մէջ մեծ սփոփանքներ ունեցաւ. — իր երկու որդւոց յաղթանակները։

Անոնցմէ մին Յովհաննէս Գուրգէն (Բ) կը կոչուէր, Արեւելքի սպարապետ, միւսը՝ Թէոփիլոս, Խաղտեաց կառավարիչ։

Քաջութեան և յաղթանակի ընկերներ, Պոնտոսը նուաճեցին, Արաբացւոց յաղթեցին, Եդեսիոյ սուրբ դաստառակը բերին, և բիւզանդական դրօշը պարզեցին հազար դղեակներու վրայ։

Կեդրենոս պատմիչը նոր Տրայիանոս կ'անուանէ զԳուրգէն Բ. բայց նա սովորաբար երկրորդ Բեղիսարիոս կը կոչուէր, ինչպէս Թէոփիլոս ալ, անոր եղբօրը անուամբ՝ Արեւելքի Սողոմոն։

Զմշկիկ, որ թոռն էր այս Թէոփիլոսին, մօր կողմանէ մերձաւոր ազգական էր Նիկեփոր կայսեր։ Զինուորական ազնուականութիւնը իր մօրմէն պիտի ստանար, եթէ հայրը տուած չըլլար արդէն։ Ոչ թէ նախնեաց յիշատակը՝ անոնց օրինակն ունեցաւ աչքին առջեւ. — զարմանալի չէ որ պատերազմը իր մանկութենէն սկսաւ։ Յաղթանակ-

ներ առիթ եղան Զմշկիկի Բիւզանդիոն գալու՝ ուր իրեն արժանաւոր Հարսանիք մը կատարեց ։

Իր զինակիցներուն մէջ կար Հայ պատրիկ մը Վարդ Փոկաս կոչուած, որդի Նիկեռասի, որուն պալատը կ'իյնէր Զմշկիկ՝ մայրաքաղաքին այցելած ժամանակ և որուն Հետ կ'երթար իր առասպելական ճարտարութիւնը ցուցնելու՝ Վոսփորի անթառամ անտառներուն ։ Մարիամ, Վարդ Փոկասի քոյրը, Թագուհւոյ մը Համբաւն ունէր քաղաքին մէջ ։ Նա Զմշկիկի Հետ ամուսնացաւ. բայց միշտ Հեռի ապրեցաւ ամուսնէն, դալարագեղ ամարանոցներու մէջ. կ'ընդունէր միայն անոր միակերպ նամակները՝ ուր նա միշտ յաղթութեան մը վրայ կը խօսէր ։ Ծաղիկ Հասակի մէջ մեռնելով, գաՀակից չեղաւ իր ամուսնոյն՝ որուն սակայն Յովհաննէս անուամբ որդի մ'ընծայած էր ։ Սա միանգամ կը ներկայանայ պատմութեան Թատերաբեմին վրայ. երբ քառասուն Հազար զօրքով Անտիոքայ դղեակները՝ անձնատուր ըլլալու բռնադատեց ։ (969 նոյեմբ. 1ին) ։

Պատմիչներ զանց կ'ընեն մեծագոյն քաջութիւններն ալ, երբ անոնք զինուորի մը կը պատկանին ։ Զմշկիկի գործերուն մանրա-

մասն նկարագրութիւն կ'ընծայեն այն ժամանակ, երբ արդէն երեսուն և չորս տարեկան է, զօրավար ընտրուած (958ին) Արեւելեան բանակին, և Արաբացւոց դէմ կ'երթայ։

Սէյֆ-էտտուլահ, որ անոնց կ'առաջնորդէր, արժանի է Չմշկիկի հետ զուգակշռի գալու։ Երբ թշնամեաց մէջ կը նետուէր, իր ամեհի նժոյգին վրայ, իր ճերմակ տարազին մէջ պատատուած, կը թուէր բիւզանդացւոց՝ դեւ մը՝ լոյսերու մէջ, առիւծ մը, արիւնարբու վագր մը. բայց նա քաջ զօրավար, մեծ արհեստագէտ մ'ալ էր. հաւասար ճարտարութեամբ կը գործածէր զէնքն ու տաւիղը. բանաստեղծներ կը բոլորէին իր շուրջ, երբ զինուորներէ պատուած չէր. ոսկելից քսակներով կը վարձատրէր լաւագոյն ոտանաւորը՝ կամ մեծագոյն քաջութիւնը։

Առաւօտ յաղթութիւն կը տանէր, երեկոյ՝ վրանին տակ՝ զայն կ'երգէր։

Գ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ԴԵՐԸ ՊԵՌՓԵՌՈՒԺԷՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ԾԵՐՈՒՆԻԻ ՄԸ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆՔԸ. — ՅԱՂԹԱՆԱԿ ԵՒ ՍՈՒԳ. — ԱՐԱԲ ՀԵԾԵԼԱԳՈՒՆԴԸ՝ ԶՄՇԿԻԿԷՆ ԳԵՐԻ ԲՌՆՈՒԱԾ։

Հալէպի այդ ամիրայն, որ կ'ուզէր Աքիլլէսն և Հոմերոսն ըլլալ միանգամայն, Կապպադովկիա մտաւ հզօր բանակով մը և բազմաթիւ բանաստեղծներով՝ որ եկած էին իր քաջութիւնքը տեսնելու և զանոնք յաւէժացնելու համար։

Յուսախաբ չեղան անոնք. յունական քաղաքները՝ ծուխի փոխուած, գերեզմանները՝ որ գոցուեցան երեսուն հազար Յոյնի վրայ, բանտերը՝ երկու հազար նոր բնակիչներու առջեւ բացուած, իրենց ներշնչեցին մարգարէութիւններ՝ մսլիման հաւատքի վերջնական յաղթանակին։

Յունաց սպարապետը, Վարդ Փոկաս, արաբական ուրախութիւնը վաղամեռիկ ըրաւ հաւասարակշիռ հարուածով մը։ Երբ կ'անցնէին անոնք Տաւրոս լեռներէն, յանկարծ, ժայռերու ծոցէն, դուրս ժայթքեց փողերու գոչիւն մը, ռազմի աղաղակ մը և Վարդի բանակը, որ դարանի նստած՝ այդ րոպէին կը սպասէր։ Ի զուր էր դիմադրել. դիտակ-

ներ ծածկեցին ժայռերու կատարները՝ և հոն կերակուրն եղան արծիւներու. անթիւ էին աւարն ու գերին։ Վարդ Փոկաս, յաղթութենէն օգտուելով, առանց ժամանակ տալու թշնամւոյն՝ որ իր ուժերը հաւաքէ, հասաւ Ասորեստան, ուր հինգ հազար հոգի սուրի ենթարկեց, երեք հազար՝ շղթայի։ (950)։ Իր ագահութեամբը սակայն՝ ատելի դարձաւ բանակին. երբ Համտան, — որ անկարող էր իր պարտութեան վրայ համոզուիլ, — նոր բանակով մ՚իրեն առջեւ կանգնեցաւ, Վարդ և իր թիկնապահները թշնամեաց կեդրոնը մտացին՝ չորս կողմէն պաշարուած և զուրկ ո՛և է օգնականութենէ. զինուորները, խառնուրդին սկիզբէն ի վեր, նախապէս պատրաստուած ծրագրի մը համեմատ՝ փախուստի դիմած էին։ Վարդի մազերը ճերմկած էին, սիրտը դեռ չէր ծերացած. կորովի երիտասարդներ գետին փռեց իր հարուածներուն տակ։ Վայրկեան մը՝ և ահա ազատած էր անվնաս՝ երբ ծանր սուր մ՚իջաւ դէմքին վրայ, արեան հեղեղներ բանալով։ Վէրքը սակայն մահացու չէր. սուրին հետքը, ծերունւոյ ճակտին վրայ, փառապանծ հակապատկերն եղաւ ամօթին՝ որ իր զինուորաց ճակատը կը ստուերէր։ (953)։

Այս դիպուածէն յետոյ՝ ծերունին հրաժարական տուաւ իր պաշտօնէն, զոր իր երեք որդիները ժառանգեցին. — Լեւոն, Նիկեփոր, Կոստանդին։

Լեւոն Ապու–լաշայիրի դէմ գնաց. անոր բանակը ոչնչացուց, զօրավարը գերի բռնելով, Պօլիս ուղարկեց։ Պերփեռուժէն, գոռոզութեամբ մը, որ գրագէտէ մը դժուարաւ կը սպասուէր, Ապուլաշայիրը կառքի մէջ դրաւ, իր ոտքերուն տակ պառկեցուց և շրջեցաւ բիւզանդական ամբոխին առջեւ, ցուցընելու համար՝ թէ իր բոլոր միւս ձիրքերուն հետ՝ աշխարհակալութեան փառքն ալ ունէր։ Դժբաղդաբար, ճիշդ այդ բոպէին, սուրհանդակ մը հասաւ. «Նիկեփոր յաղթուած է Համտանէն, գոչեց նա, Կոստանդին գերի բռնուած, և յանձն չառնելով մահմետական դառնալ՝ թոյնով սպանուած։ Նիկեփորի զօրաց մէկ մասը մեռած է, միւսը գերի»։ Այս անակընկալը՝ յուսախաբութեան մը նման հիասթափ ըրաւ գիտնական կայսրը, և անոր խրոխտանքը ցրտացուց։

Սուգը, յանկարծական մրրկի պէս, տըխրեցուց քաղաքը և մանաւանդ ծերունի Վարդը, որ ներկայացաւ կայսեր՝ վերջին շնորհք մը խնդրելու համար. — գլխատել բոլոր այն

գերիները որ ո՛ և իցէ ազգականութիւն մ'ունէին Համտանի հետ։ Խնդիրքը կատարուեցաւ. դիւանագիտական սխալ մ'էր այս Պերփեռուժէնի կողմանէ, որ խաղաղութեան ո՛ և է փորձ՝ ապարդիւն պիտի ընէր։ (954)։

Զմշկիկ մասնակից եղած էր բոլոր այս պատերազմներուն, բայց դեռ բարձր դեր մը չէր յանձնուած իրեն։ Վասիլ Սենեկապան, Արեւելք ուղարկուելով, իբրեւ բարձրագոյն հրամանատար, նոր կազմակերպութիւն մը տուաւ բանակին. կենդանի էակներու այդ ծովը երեք մեծ գետերու վերածեց, որ Փոքր Ասիան պիտի ողողէին։ Առաջին թեւին ինք կը հրամայէր, երկրորդին՝ Լեւոն Փոկաս, երրորդին՝ Զմշկիկ։ Յետ մասնական բաղխումներու՝ վճռական պատերազմը սկսաւ Տամուշատի շուրջ. Նա պաշտպանուած էր անառիկ պարիսպներէ և Համտանէ։ Յաղթութիւնը Յոյներուն մնաց. պէտք էր օգտուիլ նպաստաւոր վայրկեանէն, դաշոյնի հարուածը թշնամւոյն սրտի խորերը հասցնել, ո՛ և է բժշկութիւն անհնարին դարձնելու համար։ Յոյն զօրքերը խոնջ և ջլատուած ըլլալով, Վասիլ Զմշկիկի հրամայեց յառաջ անցնիլ, փախուստը արգիլել, նոր ապացոյց մ'ընծայել իր կայծականման երագութեան։

Երբ ամիս մը յետոյ զօրավարները յաղթանակը տօնելու համար Պոլիս դարձան, անոնց մէջ մեծագոյն փայլը Զմշկիկն ունեցաւ. հազար եօթն հարիւր հեծեալ, արաբական սարագով կը հետեւէին իր կառքին. իրենց ոսկեձոյլ զէնքերը նոր նշոյլ մը կ'արձակէին իրենց նախատական պայմանին վըրայ։ Անապատի նժոյգները չէին կրցած խուսափել Զմշկիկի երագութենէն. Նա կտրած էր փախստականներու ճամբայն, դիմադրողները սպաննած, և ամբողջ հեծելագունդ մը գերի բռնած։

Հանդիսատես բազմութեան մէջ կային ծերունիներ՝ որ ժամանակակից եղած էին բազմաթիւ կայսերաց։ Զմշկիկը մատնանիշ ընելով իրենց որդիքներուն՝ կ'ըսէին անոնց. « Այսպիսի տեսարանի մի անգամ կը յիշենք ներկայ եղած ըլլալ. — երբ վերադարձաւ Եդեսիայէն Յովհաննէս Գուրգէն՝ . . . որուն թոռն է Զմշկիկ »։

Դ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ԴԵՐԸ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ։ — ՈՍԿՐԵՂԷՆ ԲԼՈՒՐՆԵՐԸ. — ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՄԸ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ։

Երբ Պերփեռուժէնի յաջորդեց Ռոմանոս Բ, Լեւոն Փոկաս իր նոր ինքնակալին հաւանւոյն արժանանալու համար՝ ուզեց որ իր հաղորդած առաջին լուրը՝ յաղթութեան աւետիք մ՚ըլլայ։

Բայց Համտան, Բիւզանդական երեւակայութեան մէջ, ահռելի վիշապ մ՚էր, որ միշտ նոր գլուխներ կը ծնանի։ Այնքան պարտութենէ յետոյ՝ լերանց մէջ առանձնանալու տեղ՝ մէկ թափով մինչեւ Գաղատիա հասաւ։ Անդրասի մօտ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ յոյն բանակին հետ. արաբացիք աւելի զօրք գործածեցին հոս, Յոյներ՝ աւելի նենգութիւն. վերջինները յաղթական ելան։ Արիւնհեղութեան ամենէն եռանդուն վայրկենին, սպաննուեցաւ Համտանի նժոյգը՝ որուն գեղեցկութիւնն և ոյժը անմահացուցած են արաբացի բանաստեղծներ։ Համտան գետին ինկաւ, նպատակ դառնալով բիւրաւոր հարուածներու. իր զինակիրը իսկոյն վար իջաւ իր ձիէն, զայն արաբացի դիւցազին յանձնեց՝ զէնքով անոր փախուստը ա-

պահովեց ։ Ջինակիրը , մահացու հարուած մ'ընդունելով , ուրախութեամբ փակեց իր բիբերը, որոնք իր տիրոջ ազատումը տեսած էին ։ Նա ուրացեալ մ'էր. ապացուցուց, թէ մարդկային ոյժը, միայնակ , գիւցազնութեան մինչեւ ո՛ր աստիճան կարող է հասնիլ երբեմն ։

Աւարը զինուորներուն խոստացուած ըլլալով՝ արտասովոր եռանդով կռուեցան անոնք ։

Արաբացի զօրաց ճակատագիրն եղաւ սպանուիլ կամ գերի ընկնալ ։ Լեւոն Պոլիս վերադարձաւ՝ յաղթանակի հանդէսներ կատարելու համար ։

Ժամանակակից պատմիչներ , յաղթութեան մեծութիւնը ցուցնելու համար կ'ըսեն թէ՝ մայրաքաղաքի ամէն տան համար գերի մը գտնուեցաւ, և աւելնալով՝ ցրուեցան շրջակայ աւաններու մէջ ։

Կոտորեալներու թիւը սակայն՝ աւելի մեծ եղաւ ։ Գաղատիայէն ճամբորդողը՝ դաշտին մէջ կը նշմարէր ճերմակ բլուրներ . Արաբացւոց ոսկրներն էին անոնք ։ (961) ։

Համտանի բանակը կը նմանէր այն ծառերուն՝ որոնք որչափ ճիւղատուին՝ այնքան աւելի կը մեծնան ։ Անկարող հաստատուն

աշխարհակալութեան մը, քաջ՝ երկիրներ աւերելու մէջ, Համտան աւելի յելուզակ մը կը թուէր քան ռազմագէտ մը։ Այս աւերող մրրիկը կրկին երեւցաւ յունական պետութեան սահմանածայրերուն վերեւ։ Այս անգամ Նիկեփոր ընտրուեցաւ իրեն ախոյեան. երկու հարիւր հազար զօրքով տիրեց Դոլիխէի, Մեմբիկի, Անազարբայի, նոյն իսկ Հալէպի, որ Համտանի մայրաքաղաքն էր։ Միջնաբերդը միայն անառիկ մնաց. Նիկեփոր, արաբական նոր բանակէ մը պաշարուելէ վախնալով, նահանջեց։

Զմշկիկ և իր եղբօրորդին Ռոմանոս, Նիկեփորի բազուկներն եղան՝ այս փառապանծ դէպքերու ժամանակ։ Արեւելքի քաղաքականութեան ընթացքը տեւական և նոր ուղղութիւն մը պիտի ստանար, եթէ Ռոմանոս Բ.ի մահը (963) յեղափոխութեան մը չափ չկերպարանափոխէր զԲիւզանդիոն։

Նիկեփոր մոռցաւ Արաբները. Պալատին մէջ մեծագոյն թշնամիներ ունէր. Բրինգաս, տէրութեան ամենէն ազդեցիկ իշխանը, Նիկեփորի շիրիմը կը պատրաստէր։

Ե. — ՆԻԿԵՓՈՐ՝ ԿԱՅՍՐ. ՋՄՇԿԻԿ՝ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԶՕՐԱՎԱՐ. — ԱՐԻՒՆԷ ՋՐՎԷԺԸ. — ԲՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱԿԱՊԱՏԿԵՐ ՄԸ. — ԱՆՏԻՈՔԱՅ ԱՌՈՒՄԸ. — ՋՄՇԿԻԿ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԱՑ ԳԼԽԱՒՈՐ. — ՋՄՇԿԻԿ՝ ԱՔՍՈՐԵԱԼ։

Ժողովուրդը բազմաթիւ երգեր յօրինած էր Նիկեփորի քաջութեանց վրայ. զինքը կ'անուանէին «աստղ առաւօտեան, ծագող Արեգակ, պատուհաս Սարակինոսաց»։

Թէոփանոյ կ'երկրպագէր առաւօտեան աստղին. իր զգացումը լիապէս կը ներդաշնակուէր դիւանագիտական պահանջներու հետ. իր կարծեօք, եթէ Նիկեփորի հետ ամուսնանար՝ երջանկութիւն պիտի տար միանգամայն՝ թէ՛ իր անձին և թէ՛ իր պետութեան։ Երբ այս մտածմանց մէջ էր թագուհին, Բրինգաս երկու նամակ ղրկեց Արեւելք. մին ուղղուած Ջմշկիկի, միւսը՝ Ռոմանոս Գուրգէնի։ Երկուքն ալ նոյն բովանդակութիւնը ունէին. կը յորդորէր դաւաճանութիւն մը կազմակերպել Նիկեփորի դէմ, զայն սպաննել, և ստանալ, իբր վարձք, զօրավարութեան բարձրագոյն աստիճանը։ Ջմշկիկ և Ռոմանոս՝ նամակը Նիկեփորի ցուցին. յետոյ սուրերնին անոր կուրծքին վրայ դնելով գոչեցին. «Պիտի կատարենք յանձնա-

պարիսպներու մէջ առանձնացած, վստահացած եգիպտական նաւատորմղին վրայ, ուսկից զէնք և ցորեն պիտի ընդունէին, ամէն յարձակում ընդունայն հանեցին, յետոյ սովէն բռնադատուած՝ անձնատուր եղան: Ճիշդ այս պահուն եգիպտական նաւատորմիղը Տարսոն հասաւ: Յուսախաբ, ետ դառնալ փորձելով, Յունաց նաւերէն կռուի բռնադատուեցաւ. — յաղթուելէ ու կիսատուելէ վերջ միայն կարող եղաւ Եգիպտոս վերադառնալ: Այս յաջողութիւններէն վերջ, կայսրը Պօլիս եկաւ յաղթանակի հանդէսներ կատարելու համար. ժողովրդեան աչքը ամենէն աւելի գրաւեցին՝ երկու դռներ, որ իբրեւ աւար, Պօլիս բերուած էին. անոնք երկու պարտեալ քաղաքներու կը պատկանէին. Տարսոնինը՝ միջնաբերդի յատկացուեցաւ, Մոպսուեստիայինը՝ Ոսկեղէն մուտքին: Այսպէս Նիկեփոր, իր տիրած քաղաքներուն բնակիչներուն հետ՝ ամբողջ դռներն ալ կը փոխադրէր, ո՛րպէս զի մայրաքաղաքի մը վրայ բացուելով՝ հոն մտնող ազգերուն իր քաջութիւնները յիշեցնեն:

Բիւզանդացիները Արեւելք գտնուած ժամանակ՝ տէրը կ'ըլլային Ասորիքի, բայց հազիւ Բիւզանդիոն հասած՝ անոնց կորստեան

գոյժը կը հասնէր իրենց խուէն։ Փոքր Ասիան, զարնան ժամանակ, Ցունաց կը պատկանէր, ձմեռ ժամանակ՝ Արաբացւոց։ Երկու ազգերն ալ զուրկ էին հռմէական ձիրքէն՝ դանդաղ, բայց հաստատուն աշխարհակալութիւն մ'ընելու։ Գիտէին տիրել՝ բայց ոչ պահել. և այս՝ աղետալի յիմարութիւն մ'էր, որուն զոհ կ'երթային այնքան երիտասարդ կեանքեր։ Երկու հեղեղներ էին, որ թափ ունէին և աղմուկ, բայց յաճախ կը ցամքէին։ Նիկեփոր շահածները չկորսնցնելու՝ և նոր տիրապետութեանց ճանապարհը հարթելու համար, Անտիոքայ շրջակայքը թողուց երկու զօրավարներ. — Վուրց, և Պետրոս Փոկաս։

Երկու հակառակ նկարագիրներ էին ասոնք, բարոյական երկու տարբեր տիպարներ։

Վուրց ձեռնարկող էր, մտածութեամբ՝ իրեն հրամայողներէն աւելի յառաջ վազող, զանոնք սրբագրող, գործունէութեան առիթ փնտռող, աւելի պարագայներու հնազանդող՝ քան իրեն տրուած հրահանգներուն։

Պետրոս Փոկաս, ընդհակառակն, ցուրտ էր բնաւորութեամբ. կարգապահութեան՝ անողոք պաշտպան, դատապարտելի կը գտ-

նէր ո՛ և է գործ որ չէ հրամայուած. — սկըզբունք՝ որ յառաջ կու գայ յաճախ պատասխանատուութեան երկիւղէ ։ Մեքենական հնազանդութիւնը իր սեւեռումն և գաղափարականն էր, և ո՛ և է ճարտասանութիւն կարող չէր զինքը շարժել դէպ ի ամենէն յայտնի օգուտն անգամ, ... եթէ չէր հրամայուած ։

Այս երկու հակասական բնաւորութեանց հանդիպումը՝ կարող էր մեծ դժբաղդութիւն մը յառաջ բերել ։

Եւ յիրաւի Վուրց, անգործութենէ ձանձրացած, հակառակ ձմեռնային եղանակին և հակառակ կայսեր հրամաններուն, երեք հարիւր զինուորով գնաց դէպ ի Անտիոք՝ աշխարհակալութիւններ ընելու ։ Զօրքերու պակասը կը թելադրէր իր մտքին՝ միշտ նորանոր հնարքներ փնտռել ։ Արաբացի մը գերի բռնելով, ստակով բազմաթիւ տեղեկութիւններ գնեց անկէց, որոց մէջ նաեւ թուաբանական հաշիւներ՝ Անտիոքայ պարիսպներու բարձրութեան մասին ։ Աշտարակներու հասակակից սանդուղներ շինելէ յետոյ, սպասեց գիշերուան մը՝ ուր քաղաքացւոց ուշադրութիւնը նիրհէր ։

Ձմեռ էր. Վուրց դիւրաւ գտաւ ամպոտ

երկինքը, անթափանց խաւարը՝ որոց կ՚անձկար։ Անտիոք որ մարմարեայ քաղաքի մը երեւոյթն առած էր, կորսուեցաւ գիշերային սեւութեանց մէջ, լռութիւնը պատեց ամէն կողմ, և սառած հով մը, դաշտին մէջ, ամէն կենդանի իր որջը հալածեց, ամէն թռչուն՝ իր բոյնը։ Կեանքն իսկ այս պահուն, ձիւներու վրայ, հրաշք մը կը թուէր. ոչ ոք կրնար գուշակել թէ կարող է գտնուիլ մէկը՝ որ պատերազմի վրայ մտածէ։

Վուրց արթնցուց իր զինուորները, հանեց վրաններէն՝ ուր դժնդակ քուն մը կը քաշէին, և նորակերտ սանդուխներով պարսպին վրայ դիմեց։ Հոն ոչ մէկ լոյս, ո՛չ մէկ ձայն պահպանութեան նշան չտուաւ. Վուրցի զինուորները լռելեայն վեր ելան, սանդուխը զետեղեցին աշտարակներուն ծայր, ներս խուժեցին, Արաբները սպաննեցին։ Արդէն երկու աշտարակ ամբողջապէս գրաւած էին, երբ յարձակումը յայտնուեցաւ. բարաններով քաղաքացիք Վուրցի դէմ ելան. պաշարեալները՝ այժմ Յոյներն էին. մեքենաներու ծանր հարուածներ սկսած էին վէրքեր բանալ աշտարակներուն վրայ. պէտք էր անոնց փլատակներուն տակ վտանգաւոր հրդեհը մարել, պէտք էին քաղաքացիք ի-

ընծց սրով վիրահատութիւնը կատարել՝ ամբողջ մարմինը փրկել կարենալու համար։ Վուրց անընդհատ սուրհանդակ կը հաոցնէր Պետրոս Փոկասի՝ իմացնելով թէ ի՛նչ մեծ յաղթութեան և ի՛նչ մեծ վտանգի մէջտեղ կը գտնուի և եթէ իր օգնութիւնը զլանայ, կ՚ըսէր նա, տէրութիւնը քաղաք մը՝ և իր բանակներէն մին պիտի կորսնցնէ։ Փոկասի պատասխանը հատու եղաւ. առանց այլայլելու, հանդարտ ձայնով մը յայտարարեց՝ թէ ինքը այդ մասին՝ հրահանգ մը ստացած չէր։ Վուրց իր աշտարակներուն մէջ կը կռուէր, մերթ Փոկասի ցրտութիւնը, մերթ իր չափազանց աշխոյժը անիծելով՝ որոնց պատճառաւ անել դրութեան մը մէջ կը գտնուէր հիմա. նորանոր սուրհանդակներ կը հասցնէր. և անհամբեր, աշտարակներու պատուհաններէն դաշտերը կը դիտէր, նայելով՝ թէ արդեօք յոյն բանակը կու գա՞յ. — ոչ մէկ նշան, կամ յուսախաբող նշաններ միայն։ Քաղաքացիք միշտ կը փոփոխուէին, մինչ իր զօրաց՝ և ոչ վայրկեան մը հանգիստ շնորհուած էր։ Երկու օր անցաւ, Փոկասի բանակը դեռ չէր երեւեր. վերջապէս սոյն տարտամ զօրավարը, վախնալով որ մի գուցէ պատասխանատուութենէ մը

խոյս տուած պահուն, ծանրագոյն պատաս-
խանատուութեան մէջ ընկնայ, իր հեղգու-
թիւնը, այս պարագային մէջ, անհնազան-
դութեան չափ դատապարտելի համարուի,
ու չկարծուի նախանձու համար՝ Վուրցի
օգնականութիւն զլացած ըլլալ, որոշեց բա-
ցառութիւն մ'ընել իր ամբողջ կենաց մէջ.
իր բանակովը միասին՝ Անտիոքայ ճանա-
պարհը բռնեց։ Երրորդ օրը ծագած էր ար-
դէն, և Վո՛ւրց, իր պաշտօնակցի անխախտ
բնաւորութիւնը գիտնալով, արդէն ամէն յոյս
կորուսած, երբ հեռուն՝ յունական բանակը
տեսնուեցաւ։ Արաբացիք, մոլեգնած, քա-
ղաքին քրիստոնեայներուն վրայ յարձակե-
ցան. իրենց զօրավարը, Քրիստափոս Հայ-
րապետին հանդիպելով՝ նիզակը քաշեց և
զայն գետին փռեց։ Վուրց այս վայրկենին
քաղաքին դռները խորտակած էր կացինով,
և յոյն բանակը ներս ընդունած։ Անտիոքայ
փողոցները՝ արեան ջրանցքներու փոխուե-
ցան։

Նիկեփոր չվարձատրեց անհնազանդու-
թիւնը Թէպէտ և նա յաջողութեամբ պսա-
կուած էր. եթէ տեղեակ ըլլար հանգամանք-
ներուն՝ նոյնը պիտի հրամայէր, ինչ որ
Վուրց գործեց։ Յանդգնութիւն մը գործած չէր

ան, այլ կայսեր դիտումներուն մէջ թափանցած. և յանցաւոր չէր՝ քանի որ կայսեր խօսքերուն տեղ՝ անոր մտածումներուն հնազանդած էր։

Նիկեփոր, իր զօրավարներուն յաղթութիւնը մոռցնելու համար, Արեւելք արշաւեց։ Թէպէտ յաջողութենէ զուրկ մնաց՝ Տիգրանակերտի և Մծբնայ առջեւ, բայց իր սարսափը յաղթանակի մ'արդիւնքն ունեցաւ՝ տարածուելով մահմետական աշխարհներու հեռաւոր սահմանները։ Եդեսիան այրելով Հայաստան մտաւ և աւրեց Մանազկերտի ու Տարօնի։

Զմշկիկի փառքը, այս պատերազմներուն ժամանակ, զօրավարներու նախանձը գրգռեց. այնքան կ'ատէին զինք՝ որքան զօրքերը կը սիրէին։ Լեւոն Փոկաս, իբրեւ սպարապետ՝ կրցաւ գրպարտութեան առիթ մը գտնել և իբրեւ կայսեր եղբայր՝ զանոնք ընդունելի ընել։ Զմշկիկ պաշտօնանկ եղաւ, սուրհանդակաց գլխաւոր անուանուելու համար։ Ասպետ մը, որ այնքան եռացող արիւն կը կրէր իր երակներուն մէջ, կարող չէր այդ նախատանաց և այդ պաշտօնին հանդուրժել։ Վրէժխնդրութիւն երդուընցաւ կայսեր և անոր եղբօր դէմ. իր զայրոյթը, որ անշուշտ դա-

ւադրութիւն մը ներշնչած էր իրեն, գաղտնի չմնաց. Զմշկիկ, իր նոր պաշտօնէն ալ զըրկուելով, աքսորուեցաւ Ցերապօլիս։ Ի՛նքը ընծայած էր կայսեր այն իշխանութիւնը՝ որ իր պատուհասն էր. արդ. ապերախտութեան մարմնացումը միայն կը տեսնէր այնուհետեւ Նիկեփորի մէջ, ու կը ցաւէր որ ի՛ր ձեռքով այդ սեւ ախտին՝ ծիրանի հագուեցուցած էր։ Միայնութեան մէջ, իր հայրենեաց բլուրներուն վրայ նստած, տխրօրէն կը նայէր ընդարձակ դաշտերուն՝ որոնց ամէն մէկը իր քաջութիւններէն մին կը յիշեցնէր, հիմա բոլորովին անտես եղած։ Իր հառաչանքները կ'ընդհատէին սպառնալիքներէ, ցաւի կը յաջորդէր վրէժխնդրութեան յանկարծական բորբոքում մը։ Այսպէս կ'անցնէր միակերպ օրերու շարք մը՝ անգործութեան ձանձրոյթը միայն բերելով իրեն։ Դառնութիւնը տիրած էր իր հոգւոյն, ու խաւարն՝ ապագային վրայ։ Զմշկիկ ինքզինք այլ եւս մոռցուած կը համարէր աշխարհէ. բայց մէկը կար, արքունեաց մէջ, որ դեռ զինքը կը յիշէր...

— Թագուհին։

Զ. — ԹԷՈՓԱՆՈՑ ԵՒ ԶՄՇԿԻԿ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — ԶՈՒԱՆԷ ՍԱՆԴՈՒԽԸ. — ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԾՈՎԱՓԻՆ ՎՐԱՅ. — ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ։

Քաղաքական հանդէսներու ժամանակ, Թէոփանոյ, իր արքունեաց պատշգամէն՝ տեսած էր յաճախ Բիւզանդիոնի զօրավարներուն անցքը. ոչ ոք անոնցմէ այնքան փայլ ունէր իր անձին վրայ, և այնքան համբաւ իր անձին շուրջ՝ ինչպէս Զմշկիկ։

Թէոփանոյ՝ իր գաղտնի պաշտամունքը ներկայացուց Զմշկիկի, խնդրելով իրմէն՝ ամէն իրիկուն պալատին մէջ տեսակցիլ։ Թագուհւոյն աղերսը ընդունեցաւ Զմշկիկ։

Այս պարագայն անշուշտ մին է այն պատճառներէն՝ որոց համար հայ զօրավարն աքսորուեցաւ։

Թէոփանոյ, կայսեր կասկածները արդարացնելէ վախնալով, ոչ մէկ արգելք դրաւ անոր հրամանին. բայց հազիւ քանի մ'ամիս անցած էր, ժամանակակից դէպքեր առիթ տալով, «Տէ՛ր արքայ, գոչեց, ի՞նչպէս կարող եղար աքսորել մարդ մը՝ որ այնքան կարեւոր էր տէրութեանդ, որ քեզի այնքան մերձաւոր ազգական էր, որ զքեզ գահու վրայ բարձրացուց. եթէ իր յանդգնութիւնը

քեզի կասկածներ կը չնչէ, կանչէ՛ զինք աքսորէն, հրամայէ՛ իրեն Քաղկեդոն ապրիլ, և երբէք Պօլիս չմանել»։

Այս վերջին պայմանը յօրինուած էր՝ կայսեր ուշադրութիւնը փարատելու դիտմամբ։ Զմշկիկ ազատեցաւ աքսորէն՝ Քաղկեդոն բնակելու և Պօլիս չմանելու հրամանագրով։

Տօմը հիմա Թագուհին կը բաժնէր սպարապետէն. նա հսկողութեան ենթարկուած էր. կայսրը հանգստացաւ և աւելի հանգարտ սրտով ըսաւ այնուհետև ամենօրեայ ժամերգութիւնները, որոց շնորհիւ սուրբի համբաւ կ'ուզէր վայելել, առանց աէրութիւնը կեղեքելէ դադրելու։

Մինչդեռ Զմշկիկ Քաղկեդոնի մէջ կ'ապրէր, — մայրաքաղաքի հեռանկարին առջև, որ այնքան զգացումներ կ'արթնցնէր իր խոցուած սրտին մէջ, — պալատի ծառայներէն մին նամակ մը ներկայացուց իրեն. Թագուհւոյն ստորագրութիւնը կը կրէր. կը ծանուցանէր թէ ծովն անկարող է իրենց սրտերը բաժնելու և թէ այնուհետև, ամէն իրիկուն, աստղերու լոյսով, պալատի պատուհանէն՝ իր նաւակը պիտի փնտռէր ծովուն մէջ։

Զմշկիկի համար՝ վտանգը հրապոյր մ'էր

միայն։ Աչքը նամակէն դէպ ի մայրաքաղաք բարձրացուց. ոսկեզօծ փառքեր կը ճառագայթէին հանդիպակաց ափունքին վրայ, մոռցնելով սպառնալից անդունդը՝ որ զինքը անոնցմէ կը բաժնէր։ Վճռեց Զմշկիկ կայսր ըլլալ կամ մեռնիլ։

Ամէն իրիկուն, երբ արեգակը խղդուիլ կը թուէր արեան լճակի մը մէջ, — խորհրդապատկեր՝ փառաց մէջ ապրողի մը եղերական մահուան, — Զմշկիկ, անժպիտ ու մտածկոտ, կը շրջէր Քաղկեդոնի այն գալարագարդ ափունքին վրայ, որուն մէկ կողմը Իշխանաց կղզիները կ՚ուրուագծուէին, միւս կողմը՝ արքունական պալատներ. աչքը մերթ միոյն ուղղելով, մերթ միւսին, կը հարցնէր ինքնիրեն. «Երկուքէն ո՞րը պահուած է ինձի»։ . . .

Ու կը շարունակէր շրջիլ, մտքովը փառքի յաւիտենականութեան մէջ նետուած, եթերին վերեւ սաւառնող արծուի մը նման։ Եւ մտածութեանց տուեր մը, առանց վերջին ճառագայթներէն եղծուելու, կը թափառէր իր վեհ ճակտին վրայ։ — Սրբազա՛ն դաշտեր, որոց վրայ արդ կոխելու համար պէտք է երկնքի թագաւորութեան պատկերը ունենալ մտքին մէջ, կամ պատմական անմահու-

թեան տենչը՝ սրտին. — վտանգի կարելի չէ ունայն խորհուրդներով շրջագայիլ հոն՝ ուր Զմշկիկ թագաւորութիւն մը երազեց։...

Ցետոյ, երբ գիշերը կ'իջնար և լռութիւնը կը տիրէր ամէն կողմ, Զմշկիկ կը մօտենար ծովափին, կը հրամայէր իր նաւավարին՝ զինքը դէպ ի պալատ տանիլ։ Այդ ուղեւորութեան ամէն վայրկեան՝ մահուան սպառնալիքն ունէր իրեն մէջ. պէտք էին մեծ յուզումներ անցնիլ այդ պահուն՝ Զմշկիկի հոգիէն, ծովու մէջտեղ, աստղազարդ երկինքին ներքեւ։ Երբ պալատին կը մօտենար, նաւակը կանգ կ'առնուր լռութեամբ, և չուանէ սանդուխ մը, մութի մէջէն, աներեւոյթ ձեռքէ մը՝ դէպ ի վար կը սահէր։ Զմշկիկ, որ այնքան պաշարումներու մէջ գտնուած էր, քաջավարժ էր այսպիսի վերելքներու. աշխուժիւ բարձրանալով՝ պատուհանէն ներս կը մտնէր, և թագուհւոյն սենեակին մէջ, ազատ շունչ մը կ'առնէր։

Գիշերուան ժամերը թանկագին էին այնքան վտանգներէ յետոյ. երբ աստղերու դիրքը առաւօտեան մերձակայութիւնը կ'աւետէր, չուանէ սանդուխը կրկին կ'իջնար պատուհանէն, և Զմշկիկ կրկին նաւակը մտնելով, կը դիմէր Քաղկեդոն. երկրորդ օր իր պա-

լատէն ելած ժամանակ, ոչ ոք իր գիշերային ուղեւորութիւնը կարող էր գուշակել։

Այսպէս ամէն երեկոյ Զմշկիկ ծովը կ'անցնէր, պալատ կը մտնար, յետոյ, առանց իր արկածախնդիր վարմունքին վրայ կասկած մը տալու, կը վերադառնար Քաղկեդոն։ Բոլոր բանակէն սիրուած ըլլալով, իր պահապանները գործակից ըրած էր իրեն։

Սակայն փոթորկալից գիշերները, պալատական հանդէսները՝ յաճախ Զմշկիկի գալուստը կը խափանէին, և կայսրուհին, զինք տեսնելու անհամբերութեան մէջ, մեծագոյն ոճիր մը մտածեց. Նիկեփորը սպաննել, Զմշկիկը գահու վրայ բարձրացնել։ Թէոփանոյ երբէք չէր տարակուսած զօրավարին անկեղծութեան վրայ, քանի որ նա, ամէն երեկոյ, յանձն կ'առնուր իր կեանքը վտանգի մէջ դնել։ Անգութ յուսախաբութիւն մը պատրաստուած էր իրեն։ ....

Հայ սպարապետը սիրով ընդունեցաւ առաջարկը. — Թագուհիէ մը կու գար։

Պէտք էր նախ դաւակցութիւն մը կազմել. դիւրին էր Նիկեփորը սպաննել, ներկայ պարագաներուն մէջ, բայց նոր կայսր մը ընդունելի ըլլալու համար հարկ էր սպառնալ ժողովրդեան՝ զինուորական ոյժերով. պէտք

էր նուիրական տաճար մը քանդել, նոր մը կանգնել, և այս՝ մէկ գիշերուան մէջ։

Զմշկիկ այնքան բարեկամ ունէր՝ որքան Բիւզանդիոն՝ ռազմիկներ։ Անոնց մի մասը տժգոհ էր Նիկեփորէն, իրենց անձնական արժանիքները անվարձ տեսնելուն համար, ուրիշներ՝ Զմշկիկի կրած արհամարհանքներուն պատճառաւ։

Հայ սպարապետը տեղեակ էր անոնց տրամադրութեանց. իր դիտաւորութիւնքը յայտնեց նախ Վուրց զօրավարին, որ յանգուցն ի բնէ, անհաճոյ եղած էր Նիկեփորի՝ Անտիոքայ տիրած ըլլալուն համար։ Ուրիշ զօրավար մը, Թէոդոր անուամբ, Սեւ մակդիրով, և Լեւոն Վալանէս (անշուշտ Վահան), ինչպէս նաեւ բազմաթիւ սպայներ՝ երդում ըրին Զմշկիկի փառաց համար մեռնելու։

Դաւակիցներու խումբը հետզհետէ ճոխացաւ. Նիկեփորի անժողովրդականութիւնը օրէ օր դեռ աւելի կը շեշտուէր. արքունիքը, բանակը, ժողովուրդը պատրաստուած կը թուէր նոր կայսր մ'ողջունելու, մանաւանդ եթէ ան Զմշկիկի արժանիքներն ունէր։

Նոյն իսկ կայսերական պալատին մէջ՝ դաւակիցները վերջին ժողովք մ'ըրին, որուն

Թագուհին կը նախագահէր. հոն իր ամուսնոյն դատապարտութեան վճիռն արտասանեց։ Դաւակիցներու խումբը երկուքի պիտի բաժնուէր. կէսը պալատին մէջ ծածկուած պիտի մնար, կէսը պալատ պիտի մտնէր ժամադրութեան օրը։

Ամէնքը բացարձակ գաղտնապահութիւն երդուըն ցան։ Մեռնիլ կամ սպաննել Նիկեփոր. ահաւասիկ բոլոր խօսակցութեանց վերջին բառը։ Արիւնոտ տեսարանի նախագաղափարը, կեանքի և հոգւոյ կորստեան վըտանգը, տարտամութիւններ կը ձգէին մի քանի ոճիրի անփորձ հոգիներու մէջ, բայց Զմշկիկի խօսքերուն կրակը, վճռականութիւնը, և շեշտը՝ որով «Վրէժ» բառը կը հընչեցնէր, կ'ամրապնդէր ամէն սիրտ։ Եղեռան պահուն, ինչպէս պատերազմի, օրինակը կ'ոգեւորէ, կ'արբեցնէ, կը ձգէ դէպ ի արիւնհեղութիւն։

Վճռեցին սպանութիւնը կատարել՝ դեկտեմբեր 10ին, գիշեր ատեն։

Է։ — ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՅՏՆՈՒԱԾ. — ՆԻԿԵՓՈՐԻ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ՏԱԳՆԱՊԱԼԻՑ ԻՐԻԿՈՒՆ ՄԸ. — ԱՐԻՒՆՀԵՂՈՒԹԵԱՆ ԳԻՇԵՐ։

Որոշեալ օրը, երեկոյեան դէմ, դաւակիցները, կին ձեւանալով, զգեստներուն տակ զէնքեր ծածկած, Թագուհւոյն ներկայացան։ Թէոփանոյ կեղծ իշխանուհիները տարաւ մութ սենեակ մը, որ իրեն կը պատկանէր, և յետ զիրենք այլ և այլ անկեանց մէջ ծածկելու, դուռը կղպեց և հեռացաւ։ Թագուհին դաւակցութեան մասնակից ըրած էր ոչ միայն զօրականներ, այլ և իր նաժիշտները և պալատական ներքինիներէն շատեր։ Թէոփանոյի սիրտը ուժգին կը բաբախէր։ Անհամբեր կը դիտէր իր պատուհանէն՝ թէ Զմըշկիկի նաւակը կ'երեւնա՞յ։ Պալատի աշտարակներուն վրայ բազմաթիւ ուրիշ կուսակիցներ նոյն սեւ կէտը կը փնտռէին ծովուն մէջ։

Վայրկեանները տարուան մը դանդաղ քայլերով կը յառաջէին. փոքրիկ դէպք մը, մոռցուած պարագայ մը՝ կարող էր նշոյլ մ'ըլլալ եղեռնաւոր գաղտնիքին համար։ Դաւակիցները, թէպէտ միշտ երկիւղի մէջ, չէին գիտեր սակայն թէ ինչ վտանգի մէջ

կը գտնուէին․ — արդէն մտածուած էին ...։

Նոյն իրիկուն, երբ կայսրը, սենեակին մէջ առանձնացած, իր ժամերգութիւնքը կը կատարէր, դուռը յանկարծ բացուեցաւ․ քահանայ մը, ուրուականի մը պէս համր, կանգ առաւ կայսեր առջեւ, նամակ մը նետեց, յետոյ, առանց բառ մ'ըսելու, անհետ եղաւ։

Կայսրը նամակը վեր վերցուց․ հազիւ մի քանի տող կարդացած էր, գոյնը նետեց․ հոն կ'ըսուէր թէ դաւակցութիւն մը պատրաստուած է իր կենաց դէմ, նոյն իսկ այս գիշեր պիտի սպաննուի, և թէ դաւակիցներու մէկ խումբը՝ Թագուհւոյն սենեակին մէջ կը գտնուի։

Նիկեփոր իսկոյն Վասիլ Սենեկապանը կանչեց և հրամայեց իրեն՝ պալատին բոլոր սենեակները, բոլոր անկիւնները քննել, զո՛վ գտնէ՝ շղթայակապ իր առջեւ բերել։

Կարելի չէ երեւակայել տագնապը՝ դաւակիցներուն․ կը լսէին դուրսը պալատականներուն աղմուկը, որ սպառնալից խօսակցութիւններով քննութիւնը կը կատարէին։ Մահը անխուսափելի էր․ Զմշկիկի գահը այժմ ծաղրական երազ մը կը թուէր իրենց․ յանդուգն ձեռնարկին վրայ զղջա-

ցած, վայրկենէ վայրկեան ձերբակալուելու կը սպասէին. տղմուկը երթալով կը մօտե-նար. տագնապի գերագոյն րոպէն եղաւ այն՝ յորում Սենեկապանն և իր ընկերները կանգ առին իրենց դրան առջեւ. ոչ ոք այլ եւս շունչ կ'առնուր. ահա դուռը կը բացուի, կը մտածէին, ահա շղթայն, ահա սուրը. բայց Վասիլ յանկարծ ճանապարհը փոխեց, և դաւակցաց սենեակը զանց ընելով, ուրիշ մը սկսաւ քննել: Վտանգը անցած էր. Սե-նեկապանը, Թէոփանոյէն կաշառուած, այժմ դաւակիցներու թիւին կը պատկանէր:

Նիկեփոր, այս միջոցին, կ'աւարտէր նա-մակ մը, որով իր Լեւոն եղբօր կը հրա-մայէր իսկոյն քանի մը գունդով պալատ գալ, որովհետեւ մեծ վտանգ մը կը սպառ-նայ իր կենաց. խաղամոլ էր Լեւոն. երբ նամակը յանձնուեցաւ իրեն, նա զբաղած էր ճրագի դիմաց, իր սիրած զուարճու-թեամբ. և ճիշդ խաղին ամենէն հետաքըր-քրական վայրկեանն էր, մեքենաբար նա-մակն առաւ, առանց հասցէին իսկ ակնարկ մը տալու, աջակողմը դրաւ. «Այս յաղ-թութիւնն ալ շահինք, ըսաւ, յետոյ կը կարդանք»: Եւ սկսաւ ոգեւորութեամբ խա-ղը շարունակել: Փոքրիկ պարագայ մը՝ ո-

րուն աղետալի հետեւանքները պիտի տեսնենք քիչ յետոյ։ Նիկեփոր գոհ չեղաւ ձեռք առած իր այս կրկին միջոցներով։ Որ և իցէ դաւադրութիւն ապարդիւն հանելու համար, իր պալատին մօտ դղեակ մը շինել տուած էր խորհրդաւոր ուղիներով, և որ մէկ օր առաջ՝ աւարտեր էր։ Կայսրը նախ իր սովորական սենեակին մէջ պառկեցաւ. հոն Թէոփանոյ երեկոյեան ողջոյնները տալով մեկնեցաւ, — որովհետեւ Նիկեփոր ճգնաւորաբար ապրիլ առաջադրած էր, — դուռը կիսաբաց թողլով։ Կայսրը, իր կնոջ չափ նենգաւոր, քիչ յետոյ ելաւ անկողնէն, դուռը նոյն դիրքի մէջ թողուց՝ անյայտացաւ իր նոր դղեակին մէջ. հոն, յետ ժամերգութիւնքը ըսելու, խաղաղ սրտով ննջեց։

Թէոփանոյ և իր կուսակիցներ՝ սեւեռուն աչքով ջրեղէն հորիզոնը կը դիտէին։

Ծովը, ձմեռնային հողմերէն տանջուած, մինչեւ անդունդները կ՚ալեկոծէր։ Ո՞վ կարող էր այդ պահուն ալիքներուն իր կեանքը վստահիլ։ Թագուհին յուսահատօրէն կը մտածէր թէ Զմշկիկ անկարող պիտի ըլլայ գալու, կամ եթէ փորձէ՝ նաւաբեկուելու համար միայն պիտի ըլլայ։ Դաւադրութեան յետաձգումը՝ ուրիշ արդիւնք պիտի չունե-

նար՝ բայց եթէ չարիքը մեծցնել։ Զմշկիկի հետ՝ բոլոր դաւակիցները պիտի մեռնէին. — չափազանց յառաջեր էին, յետադարձը անկարելի էր։ Ու Թէոփանոյ, Թագակապ գլուխը հակած՝ ապարանջաններով և մատանիներով զարդարուն ձեռքին վրայ, որ այնչափ անգամ Թոյնի բաժակը բռնած էր, զայրոյթի արցունքով կ՚անիծէր ալիքները, — որոնք հակառակ դաւադրութիւն մը կազմած կը թուէին՝ իր սիրելւոյն կեանքին դէմ։

Զմշկիկ, իր կուսակիցներուն հետ՝ Քաղկեդոնի ծովափին վրայ կանգնած կը հարցընէր նայուածքով՝ թէ կարելի պիտի ըլլա՞յ փոթորկին յաղթել։ Վճիռը յանդգնութիւնը տուաւ. իջաւ նաւակին մէջ, ինքզինք իր բաղդին յանձնելով։ Ամպերը կը թանձրանային մթնոլորտին վրայ. երկնքի ոչ մէկ բեկոր կը տեսնուէր, — բաց ի Զմշկիկի աչքերէն։ Նաւակը ալիքներու կատարէն կը գահավիժէր անոնց հովիտներուն մէջ. հողմը կարծես արգիլել կը փորձէր եղեռնաւոր մտածման գործադրութիւնը. ամէն քայլ՝ գերեզման կը թուէր։ Այս գիշերուան մէջ պիտի հասնէր Զմշկիկ կամ ծայրագոյն երջանկութեան կամ աղէտներու չարագոյնին. կամ կայսրը պիտի ըլլար Արեւելքի, և կամ,

— զոհ ալիքներու, — պիտի կորսնցնէր միանգամայն իր կեանքն և երկինքը: Իր բիւզանդացիի երեւակայութիւնը, մերթ անդունդները ճեղքելով, դժոխքի բոցերը կը ցուցնէր և մերթ, հեռուն, արքունեաց գիշերները, որ իր փառքերով պիտի լուսաւորուէին: Բայց սփոփանք մ'է ինքնին՝ յանդուգն գաղափարի մը զոհն ըլլալ և Զմշկիկ կը յառաջէր, ալեկոծութիւնը՝ իր շուրջը միայն ունենալով:

Ուրախութեան հառաչ մ'արձակեց Թէոփանոյ Թիերու ձայն մը լսելով հեռուն. դիտակները աշտարակներէն նաւակը տեսած էին. Թագուհւոյն շուրջ հաւաքուեցան: Ծածկուած դաւակիցները ոտնաձայն մը լսելով սրահին մէջ՝ կրկին մատնուելու կասկածը առին, տագնապը տիրեց իրենց վրայ՝ երբ բանալի մը մխուեցաւ նոյն իսկ իրենց դրան մէջ. բարեբաղդաբար Թագուհին էր: Զմշկիկէ հասնիլն աւետելով, հրամայեց անշշուկ իրեն հետեւիլ: Կեդրոնացան Թագուհւոյ սենեկին մէջ, որ Պուքոլէոն նաւահանգիստը կը դիտէր: Չուանէ սանդուխ մը երկնցաւ դէպ ի վար, և քիչ յետոյ Զմշկիկ տեսնուեցաւ պատուհանին վրայ. միւս դաւակիցները կարգաւ ներս մտան կամ նոյնպիսի սան-

գուխներով կամ զամբիւղներու մէջ նստե-լով՝ զորս վեր կը քաշէին Թէոփանոյի նաժիշտները։

Դաւակիցներու թիւը ամբողջ էր հիմա։ Միասին Թագաւորի սենեակը դիմեցին. Թէոփանոյի դէմքին վրայ գոհունակութեան ժպիտ մը փայլեցաւ՝ դուռը գտնելով այնպէս՝ ինչպէս թողած էր։ Դաւակիցները, սուրերնին պատրաստած՝ ներս մտան։ Ոչ ոք կար. Ինչպէս կայսրը կրնար փախած ըլլալ, եթէ դուռը մատնուած չէր։ Մինչդեռ կը խորհէին փութալ, կեանքերնին ազատել, պարիսպներէն վար նետուիլ, մութին մէջէն ձայն մը «Կեցէ՛ք» գոչեց. — ներքինի մըն էր։ Պատմեց նա Թագուհւոյն՝ թէ կայսրը իր նորակերտ դղեակը ապաւինած էր, և թէ այս պահուն կը նիրհէր խաղաղիկ։ Ներքինին տեղեակ ըլլալով դղեակի լաբիւրինթանման շաւիղներուն՝ լապտեր ի ձեռին յառաջ անցաւ. դաւակիցները լուռ իրեն հետեւեցան։ Ներքինին դուռը բանալով, ճանապարհ տուաւ Զմշկիկի և Թագուհւոյն։

Ընդարձ սենեակը դատարկ անկողին մը միայն կը պարունակէր։ Մատնութեան կասկածը արթնցաւ ամենուն մէջ՝ ու զայրոյթ ներքինիին դէմ, երբ յանկարծ, անկողնոյն

քով, վագրի մորթի մը վրայ, Զմշկիկ մարմին մը նշմարեց. Նիկեփորն էր. աքացի մը տալով Նիրհող կայսեր՝ բազմեցաւ անկողնին վրայ՝ իբրեւ դատաւորական գահու մը վրայ. կայսրը, հարուածէն արթնցած, աչքերը բացաւ, և ափշած, գլուխը վեր հանեց՝ նորօրինակ տեսարանը ըմբռնելու համար. նոյն րոպէին Լեւոն Վահանի սուրը իր գանկին վրայ իջաւ և զայն պատառեց. «Տէր ողորմեա, Ս. Աստուածածին» կ'աղաղակէր Նիկեփոր հեւալով. դաւակիցները՝ յանցաւորը Զմշկիկի ոտքը բերին. վրէժխնդրութենէ բորբոքած՝ հայ զօրավարը Նիկեփորի կը յիշեցնէր իր ապերախտութիւնը, իր ագահութիւնը, և կ'ուզէր գիտնալ, զինքը մեռցնելէ առաջ, թէ ինչ պատճառաւ իր տէրութեան ամենէն արդիւնաւոր զօրականը՝ պաշտօնընկեց կ'ընէր, կ'աքսորէր։ «Տէր ողորմեա, Ս. Աստուածածին» կը պատասխանէր Նիկեփոր որուն մեծագոյն տանջանքն եղաւ՝ Թէոփանոյի ներկայութիւնը իր դահիճներուն մէջ։ Զմշկիկ, առանց իր զոհին յորդահոս արիւնէն ողոքելու, իր լռութենէն աւելի կատղած, անոր մօրուքը փետտեց, ծնօտը ջախջախեց. Սեաւ Թէոդորը նիզակը մխեց Նիկեփորի սրտին մէջ, որ դադրեցաւ բաբա-

խելէ։ Կայսեր գլխակը պատուհանէն վար նետեցին ձեան վրայ. հոն անթաղ մնաց ամբողջ օր մը, ժողովրդեան տեսարանը դառնալով։

Առաջուց պատրաստուած էր խումբ մը՝ որուն պաշտօնն էր աղաղակել փողոցներու մէջ. «Սպանուեցաւ Նիկեփոր. կեցցէ կայսրն Զմշկիկ»։ Ամէնքը գիշերային զգեստներով դուրս կ'ոստնուէին իրենց տունէն՝ ու պալատ կը վազէին եղելութիւնը ստուգելու, անգթութեան վրէժն առնելու համար։ Թիկնապահ գունդը արթննալով՝ դաւադիրները պաշարելու փորձ մը կ'ուզէր ընել։ Լեւոն, կայսեր եղբայրը, իր խաղը կը լմնցնէր այս պահուն և կը սկսէր նամակը կարդալ. փութաց հրամանը կատարելու. երբ կրկէսէն կ'անցնէր, ափշեցաւ՝ զայն բազմութեամբ խռնուած տեսնելով, և լսեց թափառական ձայներ՝ որ կ'աղաղակէին. «Մեռաւ Նիկեփոր, երկա՜յն կեանք Զմշկիկի»։ Վախնալով իր կեանքն ալ կորսնցնել, ճանապարհը փոխեց ու Ս. Սոփիա մտաւ։

Ամբոխը հետզհետէ կը խռնէր պալատին առջեւ՝ զայրոյթով մը որ կ'ընդհանրանար, կը բորբոքէր, և մոլուցքի աղաղակներով կը յայտնուէր։

Զմշկիկ տիրած էր բոլոր պալատին. ոչ մէկ վախ ունէր այնուհետեւ։ Պատուհանը բացաւ և արձանի դիրքով, ջահերէ լուսաւորուած, Նիկեփորի արիւնոտ գլուխը ժողովրդեան կարկառեց։

Ամբոխը, սարսափահար, ցրուեցաւ։

Ը. — ԶՄՇԿԻԿ ԿԱՅՍՐ ՕԾՈՒԱԾ. — ԹԷՈՓԱՆՈՅԻ ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ։ — ԻՐ ԱՔՍՈՐԸ։

Գիշերուան չորրորդ պահը դեռ չէր հնչած. մեռելական լռութիւնը կը տիրէր փողոցներուն մէջ. միայն « Կեցցէ Զմշկիկ » աղաղակը քաղաքին շուրջ կը թափառէր, մերթ մերձենալով՝ և մերթ հեռանալով։ Բուզանդացիք, իրենց տան մէջ փակուած, ճրագի դողդոջուն լոյսով իրարու կը նայէին, համր և ապշած. արիւնը սառած էր իրենց երակներուն մէջ. վտանգ չկար տէրութեան՝ քանի որ նա Զմշկիկի մը կը յանձնուէր, բայց կարելի չէր չարտասուել սպանելոյն վրայ՝ որ լաւագոյն բաղդի մ'արժանի էր։

Բիւզանդիոնի աւազակները հանրածանօթ սովորութիւն մ'ունէին. յեղափոխութեան գիշերները՝ տօն էր իրենց համար. հասարակաց շփոթութենէն և մթութենէն օգտուե-

լով՝ տուներու վրայ կը յարձակէին, կ՚առեւանգէին, քաղաքական պատրուակով անձնական ոխերու վրէժը-կը հանէին։ Բայց այս անգամ բաղդը չժպտեցաւ իրենց. Զմշկիկ զօրագունդեր կը հասցնէր ամէն փողոց, աւազակները հալածելու և ընտանիքներու վըրայ տիրած սարսափը փարատելու համար։

Նիկեփորի սպանութիւնը կատարուեցաւ գիշեր մը, ուր շաբաթ կը լուսնայր։ Արշալոյսին հետ՝ Զմշկիկ իր ծիրանին հագուեցաւ, և կայսերական թիկնապահներէ շրջապատուած, քաղաք իջաւ Ս. Սոփիա երթալու։

Ժողովուրդը խռնուած էր հրապարակին վրայ, իր նոր կայսրը՝ և անոր օծման հանդէսը տեսնելու համար։ Զմշկիկի երեւումը՝ միահամուռ ծափահարութեանց և կեցցէներու ժայթքումը եղաւ։ Դեռ եւս Նիկեփորի մարմինը անթաղ կեցած էր ձիւներու վրայ, բայց ամբոխը զայն կը մոռնար, և այնքան յոյսեր կը նշմարէր Զմշկիկի ապագային մէջ, որքան հարկ էր Նիկեփորի անցեալին վրայ այլ եւս չմտածելու համար. կայսրը յանկարծ կանգ առաւ. եկեղեցւոյ սեմին վրայ, նշանաւոր եկեղեցականներու մէջտեղ՝ կանգնած էր Պօլիէքտոս հայրապետը. — զայրացկոտ նայուածք մը պատրաստած էր նա և

մաքէն կը կրկնէր այն խօսքերը, որով Զմըշկիկի խիղճը պիտի ցնցէր։

Կայսրը Ս. Սոփիայի դրան մօտեցաւ. — Ո՛չ, գոչեց նա, պիտի չմտնես. այդ ձեռքերդ, որ ներկուած են քու տիրոջդ և քու ազգականիդ արեամբ՝ արժանի չեն դեռ արքունի դաւազանը բռնելու։

Սուրի մէկ հարուածով իր պատուոյն վրէժը պիտի առնէր Զմշկիկ, բայց հոս քաղաքագիտութիւն հարկ էր։

— Տիրասպանը ես չեմ, պատասխանեց նա, այլ Լեւոն Վահան ու Սեւ Թէոդոր։

— Երեք պայման կը դնեմ քու վրադ, աւելցուց Պոլիեւկտոս, զքեզ ձեռնադրելու համար։ Աքսորել Լեւոն ու Թէոդորը որ իրենց տէրը սպաննեցին, աքսորել Թէոփանոյն, որ իր ամուսինին դաւաճանն եղաւ, ջնջել Նիկեփորի այն հրովարտակը՝ որով կ'արգիլէ եկեղեցականներուն կտակ ընել։ Քանի որ չես կատարած այս պայմանները, եկեղեցւոյ սեմը պիտի չկոխես, և դժոխքի դուռը միայն բաց պիտի ըլլայ քու առջեւդ»։

Զմշկիկ, որուն ուղղուած էր բոլոր ժողովրդեան աչքը, և որ խորապէս անոր տրամադրութիւնքը կը ճանչնար, աչքերու համեստ ակնարկէ մը վերջ՝ բեկեալ ձայնով

յայտարարեց թէ գիտակից էր իր ոճիրին մեծութեան, և յանձն կ'առնուր պատժել ամէն անոնք՝ որ զինքը առ այն մղեցին։

Զմշկիկ ետ դարձաւ դէպ ի արքունիք, դեռ լսելով ականջին մէջ անողոք եկեղեցականին ձայնը՝ որ դատապարտութեան ամենէն անգութ վճիռը կու տար. — կամ հրաժարիլ գահէն, ՚յետ այնքան աշխատութիւն և վտանգ կրելու, կամ իր սիրելիները պատժել։

Նիկեփորի սպաննողները աքսորուեցան, Թէոփանոյ ղրկուեցաւ Փռոթի. կղերին դէմ հրատարակուած օրէնքը վերցուց. և մէկ շաբաթուան մէջ՝ ագահ Նիկեփորի վսեմ հակապատկերն հանդիսանալով՝ իր հպատակաց բոլոր սրտերը գրաւեց։ Ո՛չ մէկ արգելք կար այնուհետև օծումը կատարելու. Հայրապետն ու տէրութիւնը պատրաստ էին ոճիրին արդիւնքը՝ եկեղեցական հանդիսով սրբազանելու։ Ծննդեան օր, 25 դեկտեմբեր 969, Զմշկիկ, Ս. Սոփիայի մէջ, ընդունեցաւ հայրապետէն՝ կայսերական թագը, օրինաւոր կայսր ծանուցանելով զՎասիլ Բ և Կոստանդինը, իսկ ինքզինքը՝ անոնց խնամակալ։ Երբ պալատը վերադարձաւ ծերակոյտի անդամներու, զօրագունդերու հետ,

որ գոյնզգոյն նկար մը կը կազմէին, — բայց կենդանի և շարժուն, — ժողովուրդը հեռացաւ իրեն՝ անդադար ծափահարելով և կեցցէներ գոչելով։ Զմշկիկ իսկոյն հրամայեց իր անձնական գանձը աղքատներուն բաշխել, հիւանդանոցներուն մեծամեծ գումարներ ղրկեց, Հայերը ազատ հրատարակեց տուրքէ, ծերակոյտին համար սահմանուած ընծայները ճոխացուց, ցորեն բաժնեց ժողովրդեան՝ որ երեք տարիէ ի վեր կը տանջուէր։

Թէոփանոյ, Փռոթի կղզիին մէջ դատապարտեալի մը կատաղութեամբ կը տանջուէր։ Սիրել այնքան կոյր անձնուիրութեամբ, զոհել անոր իր ամուսինը, իր առաքինութիւնը և համբաւը, զայն գահու վրայ բարձրացնել, և այն պահուն ուր իր փափագներու լրման կարծէր հասած ըլլալ, աքսորի վճիռը լսել անկէց։ Թէոփանոյի սէրը անծայր ատելութեան փոխուած էր, կ'ուզէր վայրկեան մը միայն իր նախկին իշխանութիւնն ունենալ, անօրինակ վրէժխնդրութիւն մ'ընելու համար, բայց ի զուր։ Զմշկիկի թագաւորութեան ամէն րոպէ հեգնութիւնն էր իր պատրանքներուն. իր կրած նախատինքին՝ բոլոր ազգերն էին հանդիսատես։

Յուսահատ ժամեր անցընելէ վերջ միայնութեան մէջ, յաջողեցաւ իր կուսակիցներուն հետ բանակցիլ, փախստեան ճամբայ մը գտնել։ Գիշեր ժամանակ անծանօթ նաւակ մը կանգ առաւ վանքին առջեւ. Թէոփանոյ գաղտնապէս դուրս ելաւ իր սենեակէն, նաւակ մտաւ և դիմեց դէպ ի Պօլիս. ուղղակի ապաւինեցաւ Ս. Սոփիա, յուսալով որ իր ներկայութիւնը բաւական պիտի ըլլար քաղաքական յեղափոխութիւն մը յառաջ բերելու։

Երկրորդ առաւօտ բոլոր քաղաքացիք յուզմամբ կը խօսէին Թէոփանոյի վերադարձին վրայ. կը խուժէին եկեղեցին՝ Թագուհին տեսնալու համար. յանկարծ գունդ մը, զօրավարի մ'առաջնորդութեամբ, ներս մտաւ. Վասիլ Սենեկապանն էր։ Բռնի դուրս հանեց Թէոփանոյն. Նա խնդրեց՝ երկրորդ աքսորէն առաջ՝ Զմշկիկի հետ տեսակցիլ։

Պատմութեան մէջ չկայ թերեւս տեսարան մը, որ առանց արիւնհեղութեան, այնքան յուզումնալից եղած ըլլայ, ինչպէս Թէոփանոյի և Զմշկիկի հանդիպումը։ Եւ ոչ մէկ պատերազմի մէջ այնքան քաջասիրտ չհանդիսացաւ կայսրը, ինչպէս այն վայրկենին՝ երբ հանդուրժեց Թէոփանոյի առաջին սեւե-

ռուն ակնարկին, ակնարկ մը որ Զմշկիկի կը յիշեցնէր իր երբեմնի խանդաղատանքը, աստղազարդ գիշերները, երջանկութիւնը՝ որուն ի զուր յուսացեր էր։ Կայսրը անտարբեր կը մնար. բոցեր ցոլացին Թէոփանոյի աչքին մէջ, սանձուած հրաբուղխը դուրս ժայթքեց իր սրտէն. «Դաւաճան, գոչեց, նենգաւոր, մատնիչ» և կայսրը նախատելու համար՝ սկսաւ բարձրաձայն պատմել բոլոր այն մեղքերը՝ զոր իրեն հետ գործած էր։ Կայսրը, անտարբեր լռութեամբ մտիկ կ՚ընէր. չկարենալով կոյր կատաղութիւնը զսպել, պժախային ոգիի մը պէս, մազերը օդին մէջ ցցուած, բազուկները վեր բարձրացուցած, նետուեցաւ Վասիլ Սենեկապանին վրայ և սկսաւ բռնցիներ իջեցնել երեսին. Թիկնապահներ հազիւ յաջողեցան հեռացնել Թագուհին, որ խոժոռ նայուածքներ ուղղելով՝ կը շարունակէր զինքը նախատել, «Սկիւթացի և բարբարոս» անուամբ, Վասլի անհարազատ ծնունդը ակնարկելով։ (Սենեկապանը, ինչպէս տեսանք, որդի էր Լեկաբենոսի՝ և Բուլղար գերիի մը)։

Նիկեփոր հայկական բանակաթեմին մէջ Դաւմիս անուամբ վանք մը շինած էր. Զմըշկիկ, երգիծանքի նրբութեամբ մը՝ որ խո-

ցոտիչ էր՝ սրածայր դաշոյնի մը պէս, Դամիս վանքը աքսորեց զթագուհին. այսպէս Թէոփանոյ՝ Նիկեփորի գերեզմանը շինեց. Նիկեփոր՝ իր բանտը։

Ցիրաւի արտասուք պիտի շարժէր թագուհւոյն թշուառութիւնը, եթէ անով իր կեանքն աւարտէր. բայց նա, Զմշկիկի մահէն վերջ՝ վերստին պալատ պիտի դառնայ, և պիտի շարունակէ ապրիլ նորանոր փառաց և հաճոյից մէջ։

Թէոփանոյի մայրը, որ դեռ կ՚ապրէր խոր ծերութեան մէջ, և չէր կարող քաղաքական յանցանքի մէջ գտնուիլ, Կապադովկիոյ Մանտինէա վանքը աքսորուեցաւ։ Զմշկիկ ուզեց թագուհւոյն զգացնել այսու՝ թէ ինքնին ոճիր մ՚էր Թէոփանոյի պէս էակ մը ծնանիլ։

Թ. — ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ. — ՃԳՆԱՒՈՐ ՄԱՐԳԱՐԷՆ։ — ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒ ԴԱՒԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ։ — ԱՂԱՆԴԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԶՄԸՇԿԻԿԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ։

Թագուհւոյն դառնութիւնքը դեռ վերջացած չէին. իրեն՝ դե՛ռ աւելի անգութ տանջանք մը պատրաստուած էր. Նախանձորդ մը իրեն տեղ, Զմշկիկի գահակից պիտի ըլլար։

Իբրեւ դիւանագէտ, Հայ կայսրը մտածեց այնպիսի ամուսնութիւն մը կատարել, որով իր որդիքները իրաւունք ունենային օրինաւոր կերպով թագաւորելու։

Այս հնարաւորութեամբ կայսրուհի անուանեց իրեն զԹէոդորա, դուստր Պերփեռուժէնի, առաքինութեամբը նշանաւոր։ Հարսանեաց առթիւ (971 նոյեմբ.), քաղաքը աղմկաւոր հանդէսներ կատարեց և Զմշկիկ առիթ գտաւ ժողովրդեան իր առատաձեռնութիւնը ցուցնելու։

Զմշկիկ աքսորեալները ազատեց պատժէ և բոլոր իր կուսակիցներուն պաշտօններ բաժնեց։

Երբ նա Փոքր Ասիա կը գտնուէր, առիթ ունեցաւ ծանօթանալու ճգնաւորի մը հետ՝ Թէոդոր անուամբ. քաջութեանց համբաւը մտած էր մինչեւ մթին քարայրը՝ ուր նա երկնից արքայութեան վրայ կը մտածէր։ Իր սրբութեան համբաւէն ձգուած, Հայ զօրավարը օր մ'անոր ուխտի գնաց. ճգնաւորը իրեն կայսրութիւն մարգարէացաւ, յորդորելով որ առանց ոճիրի անոր հասնի, այլապէս կարճատեւ փառք մը միայն պիտի ունենայ։

Գահուն վրայ բարձրանալէն յետոյ, Զմըշ֊

կիկ յիշեց ճգնաւոր մարգարէն, զայն Պօլիս կանչեց, և Անտիոքայ եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ։

Պոլիէվկտոս Հայրապետը մեռնելով (16 յունուար 970) Զմշկիկ անոր յաջորդ ընտրեց կրօնաւոր մը, որ Ոլիմպոս լերան կատարը միայնացած, սրբութեան համբաւ կը ճառագայթէր Կոստանդնուպօլսոյ վրայ. նա կը կոչուէր Վասիլ Սքամանդրեցի, Սքամանդր գետոյն եզերք վանք մը շինած ըլլալուն պատճառաւ։ Չափազանց խիստ և անողոք, եպիսկոպոսներու անհաճոյ անցաւ. անոնցմէ ոմանք միանալով, դաւակցութիւն մը կազմեցին իրեն դէմ՝ զինքը գահազուրկ ընելու՝ և բարոյապէս սպաննելու համար։ Կայսեր ամբաստանեցին թէ Հայրապետը կայսեր դէմ դաւակցութիւն մը կազմած է. Զմշկիկ դատաստանի կանչեց զինք. Վասիլ պատասխանեց՝ թէ իր աստիճանի արժանապատւութեան դէմ գործած պիտի ըլլար, իբրև սովորական յանցաւոր, աշխարհական իշխանութեան ներկայանալով։ Զմշկիկ, որ շատ հաճոյք չէր զգար եկեղեցականներու հետ վիճելէ, փութով վերջ տուաւ խնդրոյն, Վասիլը աքսորելով Սքամանդրի վանքը զոր ինքնին շինած էր, և անոր տեղ ընտրելով

ուրիշ կրօնաւոր մը Սթուդիոն վանքէն, Անտոն անուամբ. Նա սրբութեան համբաւով հաւասար էր նախորդին՝ իսկ գիտութեամբը գերազանց (974)։ Պոլիքտոս Հայրապետը նշանաւոր է պատմութեան մէջ՝ աղանդաւորներու գաղթականութեան պատճառն ըլլալուն համար։ Իր թելադրութեամբ հրամայեց Զմշկիկ՝ Ասիոյ մէջ Մանիքեցիները փնտռել, հաւաքել և Թրակիոյ Փիլիպպոպոլիս քաղաքը փոխադրել։ Այսու կղզիացնել կը յուսային զանոնք, բայց Մանիքեցիք վնաս չկրեցին. փոխանակ Ասիոյ՝ Եւրոպայի մէջ տարածուեցան։

Նիկեփոր ծուխի վրայ անգամ տուրք դրած էր. ամէն վառարանի համար պէտք էր հարկ վճարել. Զմշկիկ «ծուխի տուրք»ը ջնջեց։

Այսպէս Զմշկիկի ներքին կառավարութիւնը միշտ բարերար եղաւ ազգերու, և ներքին խաղաղութիւնը միայն մէկ անգամ վրդովեցաւ. — Փոկասեանց յարուցած քաղաքական պատերազմով։

Ժ. — ՓՈԿԱՍԵԱՆՑ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԴԱՒԱԴԻՐՆԵՐ. — ՄԱՏՆԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԸ. — ՉՄՇԿԻԿԻ ՎՍԵՄՈՒԹԻՒՆԸ ԴԷՊ Ի ԻՒՐ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐ։

Փոկասեանց ընտանիքը, որ Նիկեփորէն վերջ կը յուսար կայսրներու շարք մը դեռ արտադրել, իր բոլոր յոյսերը Չմշկիկի սուրով խորտակուած տեսաւ։ Վրէժխնդրութեան պարտք մը կը զգային. Չմշկիկ զիրենք ազատեց անկից՝ ամէնքն ալ մի առ մի աքսորելով։

Լեւոն, Նիկեփորի եղբայրը, ինչպէս տեսանք, սպանութեան գիշերը Ս. Սոփիա ապաւինեցաւ. այնքան հարուստ էր, որ եթէ ագահ չըլլար, կարող էր ինքզինք կայսր հրատարակել նոյն իսկ այն գիշեր՝ դրամ բաշխելով հրապարակին մէջ հաւաքուած ժողովրդեան։ Լեւոն, երկրորդ օր բռնի հանուեցաւ եկեղեցիէն և աքսորուեցաւ Լեսբոս կղզւոյն Մեթեմնոս կոչուած վանքը։

Լեւոն երկու որդի ունէր. Վարդ, որ աքսորուեցաւ Ամասիա, և Նիկեփոր՝ որ ուղարկուեցաւ Իմբրոս կղզին։ Այսպէս Փոկասեան բոլոր ընտանիքը ցրուեցաւ վանքերու մէջ. դաւակցութեան ամէն փորձ անկարելի կը թուէր այնուհետեւ։ Բայց, բարեկամներու

շնորհիւ, Լեւոն և իր կրտսեր որդին յաջողեցան փախչիլ իրենց կղզիներէն. եկան Թրակիա՝ իրենց կուսակցութեան գլուխն անցնելու համար։ Ժամանակի սովորութեան համեմատ՝ դաւակցութեան մաս կը կազմէին կրօնաւորներ, քահանայներ, եպիսկոպոսներ։ Բիւզանդացի պատմագիրները կ'ըմբռնէին թէ եկեղեցական մը ինչ խոր ազդեցութիւն կրնայ ընել ժողովրդեան վրայ, և թէ իրենց խօսքը որքան աւելի բեղնաւոր կրնայ ըլլալ երբ ներկայացուի՝ Աստուծոյ կողմանէ եկած։ Լեւոն և Նիկեփոր, ծպտեալ, ամենուրեք կը թափառէին գաղտնապէս, ատելութիւն քարոզելով Զմշկիկի դէմ. այս պաշտօնը յանձն առաւ նաև Աքիւղոսի եպիսկոպոսը, որ սակայն շուտով ձերբակալուեցաւ, չկարենալով իր դերը ըստ բաւականի ճարտարութեամբ գործածել։ Զմշկիկ տանջանքի մեքենայները պատրաստել տուաւ, յետոյ եպիսկոպոսը ներս հրաւիրեց. զանոնք մատնանիշ ընելով, սպառնացաւ զինք ըկտտամահ ընել՝ եթէ իր դաւակիցները չյայտնէ։ Եպիսկոպոսը, որ մինչև այն ժամանակ դիւրակեցութեան մէջ ապրած էր, այնքան տանջուիլը իր արժանապատուութեան դէմ սեպելով, անկեղծ խոստովանութեամբ ապացուցուց՝ թէ հարկ

չկար խիստ սպառնալիք ընել իրեն։ Լեւոն և Նիկեփոր դեռ չէին գիտեր թէ արդէն իսկ մատնուած են. զինուորներու գունդ մը, յանկարծ, իրենց տունը մտաւ, շղթայի զարկաւ զիրենք և բերաւ պալատ։ Մահը անխուսափելի կարծեցին անոնք. Զմշկիկ հրամայեց միայն կուրացնել զիրենք։ Յանցաւորները դուրս ելած էին ատեանէն, երբ Զմշկիկ պահիճը ներս կանչեց և ցած ձայնով մ'ըսաւ. «Ձեւացուր թէ կը կուրացնես. և ոչ ոք թող գիտնայ թէ իմ հրամանաւս այդ կեղծիքը կատարեցիր»։

Բիւզանդացի ոչ մէկ կայսր նոյնչափ ծայրայեղ եղած էր իր գթութեան, և այնքան նուրբ՝ համեստութեան մէջ։ Զմշկիկի այս վսեմութիւնը դէպ ի իր թշնամիները, ինքնին բաւական էր՝ իր նախկին ոճիրը քաւելու։

ԺԱ. — ՄԵԾԱԳՈՅՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ՎԱՐԴ ՓՈԿԱՍ ԿԱՅՍՐ. — ՄԵԾԱՄԱՐՏ. — ԲՌՆԻ ԿՐՕՆԱՒՈՐԸ։

Փոկասեանց ընտանիքը դեռ հոս իր դատը չէր կորուսած։

Վարդ Փոկաս, իր վանդակը կոտրելով, արծուի թեւերը պարզած էր դէպ ի կռիւ ու փառք։ Իմանալով թէ նա յանդուգն դի-

տուժներ ունի, բազմաթիւ իշխաններ իր շուրջ հաւաքուեցան. Դիոգենէս Ատրալեստոս, Թէոդուլեան եղբարք, Սիմէոն Ամփելաս։ Բիւզանդիոյ մէջ, ուր և իցէ նոր կայսր՝ պաշտօնեայներու հասարակաց փոփոխութիւն մը կ'ընէր՝ իր գաղափարակիցները վարձատրելու համար։ Գլուխը չէր միայն որ կը փոխուէր, այլ ամբողջ վարչական մարմինը։ Անոնք որ Նիկեփորի հետ իրենց արեամբ պատերազմի դաշտեր ներկեր էին, կամ իր անուան տակ նահանգներ կառավարեր, չհանդուրժելով հիմա ապրիլ՝ ինչպէս ստուերի մէջ ծնած մանուշակներ, Նիկեփորը փընտռեցին՝ իր եղբօրորդւոյն մէջ։

Կուսակիցներու թիւը օրէ օր կ'աճէր. ամբողջ բանակ մը կազմուած տեսնելով, Վարդ Փոկաս կայսր հրատարակեց ինքզինք՝ Կեսարիոյ մօտ, և դիմեց դէպ ի Պոլիս։

Զմշկիկի զօրավարներուն մէջ ամենէն աւելի հռչակուած էր իր սրտովը ու նենգութեամբ՝ հայազգին Վարդ, որ Սքլերոս մականունը կը կրէր իր խստաբարոյ բնաւորութեանը համար։ Սքլերոս հնազանդեցաւ կայսեր հրամանին, բայց ակամայ. — Փոկասի Սոփիա քոյրը՝ իր Կոստանդին եղբօր հետ ամուսնացած էր. հոգեկան տագնապներ

կրնլէ վերջ միայն յանձն առաւ զէնք գործածել այն անձին դէմ՝ որուն հետ կապուած էր խնամութեամբ ու բարեկամութեան յիշատակներով։

Վարդ Սքլերոս խաղաղութեան ճառ մը պատրաստեց և զայն արտասանել տուաւ իր նուիրակներուն։ Զինքը աւելի դիւրաւ նուաճելու համար՝ կայսեր կողմանէ կը խոստանար իրեն՝ ներում, հարստութիւն, փառք։ Սակայն իր գործածած համեստ լեզուն՝ վախի ու տկարութեան նշան կարծուելով, նոր խրախոյս մ'եղաւ ապստամբներուն։ Փոկաս՝ Սքլերոսի առաջարկը մերժեց, նախատինքներ աւելցնելով Զմշկիկի դէմ, որուն « բոլոր դիւցազնութիւնը կը կայանար՝ միայն քնացող » կայսրները սպաննելու մէջ։

Սքլերոսը, խօսքը անբաւական գտնելով՝ զէնքի դիմեց. վերջալոյսի նշոյլներով՝ ապստամբներ հորիզոնի վրայ նշմարեցին կայսերական բանակը՝ որ յառաջ կու գար, ահագին ընդարձակութիւն մը ծածկելով. սարսափը տիրեց զինուորներուն վրայ. կռուիլ այնքան մեծ բանակի և այնքան մեծ ռազմագէտի մը դէմ, և այս՝ ստանալու համար Փոկասէն, — յաջողութեան պարագային, — ինչ որ արդէն առանց արեան կը խոստացուէր իրենց։

Գիշեր ժամանակ տագնապալից մրմունջ մը կը պտտէր բանակին մէջ. զինուորներ կը կրկնէին իրարու՝ անունը այն իշխաններուն՝ որ Սքլերոսի բանակը անցած էին. անոնք որ ապստամբութեան ոգին կը կազմէին, պատալիք եղած ըլլալով, բոլոր զինուորները պահանջեցին իրենց սպայներէն՝ Սքլերոսի կողմն անցնիլ: Թագապահանջը լուսնին տակ կեցած, մտածկոտ և յուսահատ, կը տեսնէր իր զօրաց աղմկաւոր մեկնումը. լռութիւնը պատեց իր շուրջ. միայնակ մնացեր էր, սակաւաթիւ հաւատարիմներու հետ: Փոկաս դարձաւ և դառնութեամբ հարցուց՝ թէ իրենք ալ փափաք չունէի՞ն մեկնելու: Յետոյ իր նժոյգին վրայ հեծաւ և սկսաւ դիմել դէպ ի Թիւրանոն կոչուած դղեակը:

Սքլերոս, այս պահուն, Քարոն զօրավարին առաջնորդութեամբ հեծելագունդ մ'ուղարկած էր, Փոկասը ձերբակալելու համար: Քարոն, ճանապարհին ծայրը, փախստական ապստամբը նշմարելով,

— Կեցիր, ով վատ, գոչեց, եթէ զօրավարի սիրտ ունիս, կանգ առ, մենամարտինք: Քեզի պատիւ պիտի ըլլայ իմ ձեռքովս մեռնիլ:

Եւ դարձաւ Փոկաս, ուղղեց շանթահար նայուածք մը, ուր իր հոգւոյն բոլոր պառնութիւնը նկարուած էր, և պատասխանեց։

— Նախատինքի տեղ արտասուք կը յուսայի քեզմէ, որ իմ զօրավարն եղած ես։ Կեսարու թոռ մը, կիւրապաղատի որդին, կայսեր մը եղբօրորդին, մանիշներու պատճառաւ, փախչելու բռնադատուած է. հարկ կա՞ր իր թշուառութիւնը աւելցնել։ Բայց քանի որ զիս նախատեցիր, ես գիտեմ վրէժս առնել։

Լախտի մէկ հարուածով Քարոնը գետնի փռեց։ Իր հեծելազունդը սարսափահար փախաւ։ Փոկաս, իր դղեակին մէջ Սքլերոսի ամբողջ բանակէն պաշարուելով, անձնատուր եղաւ, յետ խոստում առնելու որ իր կեանքին չվնասեն։ Զմշկիկ զինքը Քիօ կղզին աքսորեց բռնի կրօնաւոր ընելով։

Այսպէս Զմշկիկի ներքին քաղաքականութիւնը երեք նպատակ ունեցաւ իրեն. Թէոփանոյի ազդեցութիւնը աքսորել արքունիքէն, անոր որդւոց վրայ կատարելապէս իշխելու համար. Նիկեփորի ընտանիքը ցրուել՝ թագապահանջէ ազատ մնալու համար. ու վերջապէս ժողովրդեան սիրտը գրաւել՝ առատաձեռնութեամբ անոր ցաւերը սփոփելով։

Ցետ հպատակաց սրտին տիրելու, — որ ամենէն մեծ աշխարհակալութիւնն է, — Զմշկիկ որոշեց Թշնամի երկիրներու ալ տէրն ըլլալ։

ԺԱ. — ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՑ ՎՐԱՅ. — ՎԱՐԴ ՍԿԼԵՐՈՍ. — ԴԱՐԱՆԱԾ ԲԱՆԱԿԸ. — ՌՈՒՍ ԳՈՂԻԱԹԸ. — ՄԵՆԱՄԱՐՏՆԵՐ։

Նիկեփոր, Բուլղարաց արշաւանքներէն ազատելու համար՝ քաղաքագիտական մեծ սխալ մը գործած էր։ Ռուսերը յորդորած էր Բուլղարիա արշաւել (969ին), և անոր կողոպուտովը հարստանալ։ Այսու կը յուսար երկու վտանգներ իրարու բախել, տկարացնել, փշրել. բայց Ռուսեր այնքան շուտ տիրեցին Բուլղարիոյ, որ Նիկեփորի ծրագիրը բոլորովին հակառակ կերպով իրագործուեցաւ. փոքր սպառնալիքին՝ մեծը յաջորդեց, Բուլղարներու տեղ՝ իրեն դրացի ունեցաւ Ռուսերը, որ աւելի քաջ, ընչաքաղց և յանդուգն էին։

Քալոքէյրոս անուամբ յոյն իշխանը, որուն յանձնուած էր Սլաւներուն դէպ ի Բուլղարիա արշաւանքի մը հրաւիրագիրը տանիլ, գեղծաւ իր պաշտօնով։ Ցետ դանոնք

Բուլղարիա հասցնելու, յորդորեց Պօլիս գալ, տիրել, յունական գանձերով հարստանալ, պայմանաւ որ զինքը Բիւզանդիոնի կայսր ընեն։

Ո՛ր և իցէ Թշնամւոյ յաղթելու համար՝ հարկ է նախ նիւթական ոյժ ունենալ, յետոյ լաւ տեղեակ ըլլալ անոր ներքին վիճակին։ Ռուսեր՝ ոյժն ունէին, Քալոքիր՝ գիտութիւնը. երկուքը միացած էին Յոյներուն դէմ։ Բիւզանդիոն, որ շատ ճգնաժամեր ունեցած էր, աւելի ահեղ վտանգ մը չէր յիշեր։ Բարեբաղդաբար Բիւզանդիոնի Զմըշկիկ մը կ'իշխէր, և իրեն հրամանին տակ Անմահներու գունդը պիտի պատերազմէր։

Զմշկիկ, Ռուսաց իշխանին՝ Վինցէսլաւի հրահանգ ղրկեց, շուտով Բուլղարիան պարպելու և հեռանալու։ Ռուսեր դիւրաւ չէին թողուր երկիր մը, ուր ո՛ր և է պատրուակաւ մտած էին։ Վինցէսլաւ պատասխանեց. «Պատասխանս տալու համար՝ Պօլիս պիտի գամ»։

Զմշկիկ պատերազմ հրատարակեց (970) և արեւելեան բանակը փոխադրելով յԱդրիանուպօլիս, հրամայեց թշնամութիւնքը սկսիլ. սպարապետ ընտրուած էր Հայ մը՝ Վարդ Սքլերոս։ Ռուսեր, աւելի պատրաստ,

Բուլղարներու, Հունգարներու, Փացինաքներու բազդախնդիրներով աճած բանակով մը, որ ընդ ամէնը երեսուն հազար զինուորներէ կը բաղկանար և երեք թևի բաժնուած էր, անցաւ Հեմոս լեռնէն, հեղեղօրէն Թրակիոյ դաշտերուն մէջ գահավիժեցաւ, լայնցաւ, ողողեց, աւերեց, գիւղներ փռեց և բանակեց Սքլերոսը, իր բանակովը միասին, Ադրիանուպոլսի մէջ։ Պաշարեալները ամէն օր գիշերային նուագահանդէսներ կը վայելէին. որովհետև Ռուսերը դափ ու թմբուկով, սրինգներով, քնարներով կ'երգէին, կը պարէին պարիսպներուն առջև, և Վարդի անգործութիւնը կը ծաղրէին։ Վարդ քաջասիրտ էր, բայց միանգամայն նենգաւոր. չէր ուզեր զոհեր տալով յաղթել, երբ փառքը աւելի աժան գնով կրնար առնել։ Ահա թէ ինչ խորհեցաւ։ Տեսնելով որ թշնամիք համոզուած են իր անկարգութեան վրայ, — ինչպէս ինքը կը փափագէր, — դարանի նըստաւ, հրամայելով իր Յովհաննէս Ալակաս զօրավարին՝ թշնամեաց ներկայանալ և կեղծ կռուէ մը վերջ փախչիլ՝ թշնամիները իր հետ ձգելով։ Առաւօտ էր. Թրակիոյ դաշտերը հազիւ սկսած էին լոյսով ճերմկնալ, երբ արթնցող հսկայաձև բարբարոսները թշնա-

միներու գունդ մը նշմարեցին իրենց դիմաց։ Ի՛նչ ուրախութիւն. կռուի կարօտցած էին։ Փացինաքները, որ բանակի առջեւը կը գտնուէին, ամենէն առաջ զէնք կ'առնուն, կարգի կը մտնան և կը յարձակին Ցունաց վրայ։ Ցոլհաննէս Ալակաս մի քանի վայրկեան կանոնաւոր դիմադրութիւն կ'ընէ, յետոյ աստիճանաբար կը մեղմացնէ, և հուսկ ուրեմն փախուստ կը սկսի։ Անհեղլի աղաղակներով իրենց կը հետամտին բարբարոսները. յանկարծ, իրենց ետեւը, թմբուկներ, փողեր, վահաններ կը գոռան, կը խառնուին հազարաւոր ռազմիկներու մեծագոչ ձայնին հետ, և Վարդի բանակը գազանաբար կը սկսի Փացինաքները ջարդել։ Սարսափ, շփոթութիւն, յուսահատ կատաղութիւն սփրեցին Թշնամեաց վրայ. կը ջանան կարգի մտնել, դիմադրել, յաղթել, բայց նոյն վայրկենին յունական երրորդ բանակ մ'ալ կը հասնի, արիւնհեղութիւնը կ'աճի, Փացինաքներ կը սպաննուին, կը գերուին, առանց բացառութեան։

Զօրաց կատաղութիւնը չմարած, Վարդ կը դիմէ ուղղակի Ռուսաց բանակին վրայ. իր նպատակն էր երկու թեւերը առանձինն փշրել. բայց անոնք, սարսափահար,

ձուլուած էին, կեդրոնացած ։ Խառնուրդը սկսաւ՝ երկինքը լեցնող փոխթորկալից փոշիով և աղաղակներով ։ Վսեմագոյն տեսարանն եղաւ առաջինը, Հեծելագունդերու բաղխումը, երբ պատերազմը կարծես օդոյ մէջ տեղի կ'ունենար, երբ ռազմիկներ և երիվարներ կ'իյնային, կը կոտուէին իրարու վրայ ու զէնքերու տակ կը թաղուէին ։ Վարդ, մերկացած սուրը օդին մէջ բարձրացուցած, շանթը բռնող Արամազդ մը կը թուէր. արհաւիրքներու կեդրոնը կը նետուէր, կը խրախուսէր, կը հրամայէր, նախ ինքը՝ իր հրամանը կատարելով ։ Իր հետ կը սլանար իր եղբայրը՝ Կոստանդին. նա իր ծնողներէն՝ հաւասար ժառանգութիւն մը առած էր ուժի և արութեան ։ Վարդ կոտորածի զբաղած էր, երբ հսկայ թշնամի մը աչքերը որած՝ ինչպէս որսը գտած արծիւ մը, ուղղակի ասպարապետին վրայ կը դիմէ և վաղակաւորի հարուած մը կ'իջեցնէ սաղաւարտին. սա, կը ծռի, բայց չի փշրիր ։ Վարդ Սքլերոս կը փութայ հարուածին պատասխանը տալ. սուրը կ'իջեցնէ Ռուսի գանկին, որ երկուքի կը ճեղքուի, գլուխն մէկ մասը թոյլ կերպով մէկ ուսին վրայ կ'իյնայ, ու մէկը՝ միւսին. մինչ ահարափա-

Հար նժոյգը՝ անգլուխ հսկայն առած՝ կը պարայնէ ռուսական բանակին մէջ։ «Վրէ՛ժ» կ՚աղաղակէ ուրիշ Ռուս մը և կը դիմէ Վարդի վրայ. յոգնած է նա, ուժաթափ. իր տեգը՝ իր կիսցաղն եղբայրը յառաջ կը նետուի իբր ախոյեան. ուժգին հարուած մը պատրաստած է նա բարբարոսին համար՝ որ մէկ շարժումով սակայն զինք յուսախաբ կ՚ընէ։ Հարուածը կը վրիպի, բայց ձիուն կը հանդիպի, որուն գլուխը կը թռցնէ. բարբարոսը՝ իր ձիուն հետ գետին կ՚իյնայ. վար կը նետուի Կոստանդին, կը սպաննէ, վերստին թամբին վրայ կ՚ելնէ և աներևոյթ կ՚ըլլայ թշնամեաց բազմութեան մէջ, ուր իր սուրը՝ մանգաղ մը կը թուի՝ Մահէն գողցուած։ Իր շուրջը մեծագոյն քաջութիւններ կը գործուէին, որ չարձանագրուեցան, որովհետև զօրավարի մը չէին պատկաներ։ Ցոյներէն ոչ ոք առանց վէրքի դարձաւ այս կռուէն. բայց մեռեալները հարիւրէն աւելի չեղան. մինչդեռ Ռուսներէն՝ սպաննուեցան 25,000 հոգի։

Զմշկիկ, այսպիսի յաղթութեան մը լուրն առնելով, խորապէս տրտմեցաւ. մասնակից եղած չէր անոր։

ԺԳ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ. — ՓԱՐԱՍԹԼԱՒԱ՝ ԵՐԿՈՒ ՕՐՈՒԱՆ ՄԷՋ ԱՌՆՈՒԱԾ. — ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ ՌՈՅԵՐՈՒ ՄԷՋ. — ՅՈՎՀԱՆՆՈՒՊՈԼԻՍ։

Բոլոր ձմեռը՝ պատրաստութեամբ անցուց Զմշկիկ, զօրացնելով մասնաւորապէս Բիւզանդական նաւատորմիղը։ Երբ եկաւ գարունը, պատերազմի եղանակը, Զմշկիկ, զէնքերը օրհնել տալէ վերջ, խաչի դրօշը ձեռին, Հեմոս լեռնէն Բուլղարիա դիմեց։ Բանակին առջեւէն՝ Անմահից գունդը կ'երթար, յետոյ կու գային հինգհարիւր հետեւակներ, և երեքտասան հազար հեծեալներ։

Թմբուկներու, ծնծղաներու, փողերու ռազմագրգիռ աղմուկով՝ Փարասթլաւա քաղաքին վրայ յարձակեցաւ։ Յանկարծ դռները բացուեցան և Ռուսերը — հեծեալ, հետեւակ, ու ռամիկ ամբոխը, — միանգամայն Զմշկիկի բանակին վրայ խուժեցին։ Մինչդեռ անոնք կոյր եռանդով կը կռուէին, Զմշկիկ զօրագունդ մը անցուց իրենց ետեւ, քաղաքին մուտքը արգիլեց, և ութ հազար հոգի սպաննեց։ Երկրորդ օր, բարձր բեմի վրայ կանգնած, Վասիլ Սենեկապանի նոր բերած բանակը ցուցնելով՝ Զմշկիկ պերճ ճառախօսութեամբ մը՝ Ռուսերը անձնատուր ըլլա-

լու յաջողեց: Անոնք մերժեցին. յարձակողականին նշանը տուաւ. սանդուխներ բարձրացան. քաջեր վեր խուժեցին, ներս մտան, դռները բացին: Անխնայ կոտորած մը սկսաւ. տուները՝ բոցերով ծածկուած էին, փողոցները՝ արեամբ: Արքունիքը սակայն միջնաբերդի պէս ամուր էր, և ութ հազար Ռուս հոն կեդրոնացեր էին: Ի սկզբան դուռը բաց թողուցած էին, որպէս զի աւարառու զինուորներ ներս մտնեն, բռնուին, սպաննուին: Զմշկիկ, նենգութիւնը իմանալով, չորս կողմէն պաշարեց զայն. առաջին յարձակողն ինքն եղաւ: Ռուսեր յամառաբար կը դիմադրէին: Տեսնելով Զմշկիկ՝ որ զէնքով արքունեաց տիրելու համար՝ շատ զոհեր պէտք է տալ, կրակ տուաւ արքունեաց. բոցեր շրջապատեցին զայն. ամէն Ռուս, որ փախչիլ փորձեց, սրախողխող եղաւ: Վարդի գունդը միայն՝ եօթն հազար Ռուս սպաննեց: Բուլղարաց Բորիս արքայն և իր ընտանիքը՝ անշուք տան մը մէջ գտնուելով՝ ուրիշ աւարներու հետ՝ Զմշկիկի բերուեցաւ:

Փարասթլավա, իր տէրերուն հետ՝ անունն ալ փոխեց. ի յիշատակ երկու օրուան մէջ առնուած մեծ յաղթանակին՝ կոչուեցաւ Յովհաննուպօլիս:

ԺԴ. — ՏՐԻՍԹՐԱՅԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ. — ՄԵՆԱՄԱՐՏ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԵՒ ՌՈՒՍԻ. — ԶՄՇԿԻԿ՝ ՌՈՒՍԱՑ ԻՇԽԱՆԸ ՄԵՆԱՄԱՐՏԻ ԿԸ ԿԱՆՉԷ. — ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — ՅԱՂԹԱՆԱԿ։

«Դէպ ի Տրիսթրա» ըսաւ Զմշկիկ իր զօրքերուն՝ առանց անոնց հանգիստ շնորհելու։ Հան ամրացած էր Վինցէսլաւ, Ռուսաց ընդհանուր հրամանատարը։

Ճանապարհէն վրայ՝ տիրեց Զմշկիկ բերդերու, գիւղերու, աւաններու. իր յառաջապահները, — երեք հարիւր հեծեալ, — յաղթեցին եօթն հազար Ռուսի։ Քաղաքէն քիչ հեռու՝ երկու մեծ բանակները բաղխուեցան իրարու. պատերազմը տեւեց առաւօտէն մինչեւ խոր գիշեր. բաղդը՝ տասուերկու անգամ փոխուեցաւ։ Զմշկիկ, սուր ի ձեռին, ամենուն առջեւէն թշնամեաց մէջ կը նետուէր ու կը հնձէր. ամենէն ահեղ կոտորածը իր շուրջ կ'ըլլար, իր համար։ Յաղթանակը Յոյներ տարին. կայսրը շնորհակալութիւն մատոյց Ս. Գէորգի, որուն տօնն էր, իր զինակցութեանը համար։ Կոստանդինիա, շրջակայ քաղաքները, ահաբեկ, իրենց բանալիները ղրկեցին Զմշկիկի։

Մինչդեռ կայսրը նաւատորմիղին կը սպասէր Տրիսթրայի վրայ ընդհանուր յարձա-

կռուն սկսելու համար, Ռուսերու բազմութիւն մը դուրս խուժելով յանկարծ՝ զինք կռուի բռնադատեցին։ Յանդգնութեան պատիժը ահաւոր եղաւ. մեծագոյն մասը ջարդուեցաւ, անոնց մէջ՝ Սփակէլ, Վինցէսլաւէն վերջ՝ ամենէն նշանաւոր զօրավարը։ Ռուսեր քաղաք փախչիլ ուզեցին, բայց Զմշկիկ գունդ մ'անցուցած էր իրենց ետեւ և քաղաքին մուտքը արգիլած. ամէնքն ալ սպանուեցան։

Վինցէսլաւ, իր պաշարին անբաւականութիւնը տեսնելով, փոթորկալից գիշերուան մը հովանւոյն տակ, երկու հազար հոգւով նաւակ մտաւ, անցաւ Յունաց նաւատորմղի մէջէն, շրջակայ գիւղերու կողոպուտով առատ պաշար հաւաքեց՝ և նոյն վտանգալից ճամբով քաղաք մտաւ։ Յոյն ծովակալը հազիւ ազատեցաւ Զմշկիկի զայրոյթէն։ Վրէժ առնելու համար՝ յարձակման սկսաւ. մեքենայները՝ պարիսպներ կը փոշիացնէին, իր զինուորները՝ ռազմիկներ։ Յովհաննէս Գուրգէն, կայսեր հօրեղբօրորդին, մեքենայ մը Ռուսերու յարձակման դէմ պաշտպանած ժամանակ, նիզակի հարուած մ'ընդունեցաւ լանջքին վրայ, և անշնչացած ընկաւ։ Անեմաս Արաբացին, թշնամեաց գունդերը

ճեղքելով, յարձակեցաւ Իգմոր ռուս զօրավարին վրայ. երկու բանակները, վայրկեան մը գործադուլ ըրած, քաջաց բաղխումը դիտեցին. յանկարծ ցաւագին աղաղակ մը բարձրացաւ Ռուսերէն. Անեմասի մէկ հարուածը՝ գետին փռած էր Իգմորի գլուխն և մէկ ուսը: Այս միջադէպը վհատեցուց Ռուսերը, որոնց կոտորածը դադրեցաւ՝ գիշերուան միջամտութեամբ: Մթութեան մէջ կը լսուէին անդադար՝ ոռնալու ձայներ, որ սաստիկ տխուր տպաւորութիւն մը կը գործէին յոյն ռազմիկներուն վրայ. Իգմորի թաղման հանդէսը կը կատարուէր. մարդիկ և աքաղաղներ զոհեցին իր գերեզմանին վըրայ: Պաշարի պակասը բռնադատեց զՎինցէսլաւ վերջին և յուսահատ յարձակում մ'ընելու. գետնի անհաւասարութիւնը աննպաստ ըլլալով Յունաց, Զմշկիկ կեղծ փախուստով մը՝ զիրենք դաշտը ձգեց, յետոյ ետ դարձաւ, և ամենէն առաջ նետուեցաւ թշնամեաց մէջ: Վայրկեան մը կայսեր կեանքը կորսուած համարուեցաւ. Հայկական գունդ մը սակայն զինք շրջապատեց, բուռն կռուէ վերջ ազատեց: Յուլիսի օր մ'էր, խղդուկ տաք. տակառներով ջուր և գինի կը հասցնէին Զմշկիկի ռազմիկներուն՝ որոնց ծա-

րալը սակայն՝ միայն արիւնհեղութեամբ կը մարէր ։ Մինչ ամէն ոք իր ախոյեանին հետ կ'ազորէր, Թէոդոր, հեծեալներու զօրավարը, գլորեցաւ իր ձիուն ներքեւ. սպանուելու վտանգի մէջ՝ Ռուսի մը պօտիկն բռնեց եւ զայն քաշկռտելով՝ գործածեց իբրեւ վահան՝ մինչեւ որ օգնութեան հասան ։ Խառնուրդը ժամերով տեւեց. երկու բանակներն ալ յոգնեցուց, բայց յաղթութիւնը ոչ մէկուն ընծայեց ։

Զմշկիկ, գիւցազներգական քաջութեամբ վառուած, Ռուսաց Վինցէսլաւ իշխանին հրաւէր ղրկեց միայնակ իրեն հետ մենամարտի գալու, եթէ ասպետական հոգի ունի, եթէ կ'ուզէ մէկ հարուածով երկու բանակներու բաղդը վճռել ։ Վինցէսլաւ՝ որուն հասած էր Զմշկիկի առասպելական ճարպկութեան եւ անձնական քաջութեան համբաւը, այսպէս պատասխանեց. « Թշնամիէս խորհուրդ չեմ ընդունիր. եթէ Յունաց կայսրը ձանձրացած է կեանքէ, կրնայ մեռնելու ուրիշ միջոցներ գտնել » ։

Զմշկիկ, զայրացած, թշնամեաց կեդրոնին վրայ յարձակեցաւ այնպիսի թափով՝ որ չանդրադարձան անոնք թէ նոյն պահուն Վարդ Սքլերոս իրենց բանակին ետեւը կ'անց-

նէր և քաղաքին մուտքը կ'արգելուր ։ Կատաղութիւնը երբէք բարձրագոյն աստիճանի հասած չէր՝ երկու թշնամեաց մէջ ալ։ Անեմաս Արաբացին, իր առաջին յաջողութենէն խրախուսուած, Վինցէսլաւի վրայ յարձակեցաւ, և զայն ձիէն վար գլորեց. բայց թշնամիներէն պաշարուելով՝ սպաննուեցաւ։ Իր զօրքերուն՝ վհատելու ժամանակ չտուաւ Զմշկիկ. գոռաց, կայծակի նման սլացաւ գունդերու մէջէն, սկսաւ Ռուսերը կոտորել. նոյն պահուն փոթորիկ մ'ալ ելաւ, որոտում, կայծակ, փայլակ, անձրեւ, հով՝ որ ջուրով և փոշիով Ռուսերը կը կուրացնէր։ Տեսան Բուզանդացիք օդին մէջ ճերմակ ձիաւոր մը, Ս. Թէոդորը, որ կայսեր աջ կողմը անցած՝ կ'օգնէր անոր՝ Ռուսեր ջարդելու։ Յուսահատաբար սկսան դէպ ի քաղաք փախչիլ. ճամբան գոցուած էր. Վարդ նոր ջարդ մը տուաւ։ Տասն և հինգ հազար Ռուս մեռան. քիչեր, որոց մէջ Վինցէսլաւ, լեռներու և դաշտերու մէջ ցրուելով, կրցան կեանքերնին պահպանել։ Ամէն յոյն վէրք ընդունած էր, բայց մեռան՝ միայն 350 հոգի. (971)։

Ռուսեր հաշտութիւն խնդրեցին Զմշկիկէն՝ խոստանալով յանձնել ոչ միայն Տրիսթրան,

այլ ամբողջ Բուլղարիան, միայն թոյլ տրուեր իրենց՝ անվտանգ հայրենիքնին դառնալ։ Վինցէսլաւ և Զմշկիկ, պարտեալն և յաղթականը, նշանաւոր տեսակցութիւն մ՚ունեցան, ուր Հայ կայսրը խոստացաւ ամենայն պաշտպանութիւն ընել Ռուսաց։ Բայց Փացինակները՝ ճանապարհին վրայ սպաննեցին զՎինցէսլաւ։ Յետ զՏրիսթրան Թէոդորուպօլիս անուանելու, որովհետեւ Ս. Թէոդոր մեծ մասն ունեցած էր այս յաղթութեան մէջ, կայսրը դիմեց ի Բիւզանդիոն։

Անպատմելի եղաւ ժողովրդեան խանդավառութիւնը՝ երբ լսեցին թէ կայսրը յաղթած է և կը դառնայ Պօլիս։ Բոլոր Բիւզանդիոն զարդարուեցաւ՝ խնկելով Ոսկեդէն դրան առջեւ։ Ոսկեշող յաղթական կառքը, որուն չորս ճերմակ նժոյգներ լծուած էին, կը սպասէր կայսեր։ Այն պահուն երբ Զմըշկիկ երեւցաւ, պսակ ի գլուխ, ճերմակ օ-դապար-նժոյգի վրայ հեծած, շրջապատուած պատերազմական դրօշակներէ, զօրավարներէ, գերիներէ, վաշտերէ, երկու կողմէն աղաղակներ մթնոլորտը թնդացուցին. ժողովուրդը կը ծափահարէր, կեցցէներ կ՚աղաղակէր. զօրքեր յաղթութեան և սաղմի երգեր կը հնչեցնէին, արժանացնելով Զմշկիկի

սրտին մէջ փափագը՝ փոխելու ճամբան, դառնալու դէպ ի պատերազմ, դէպ ի փառաց դաշտը։ Զմշկիկ չկրցաւ առանց սարսուռի տեսնել սիրոյ այն ցոյցերը՝ զոր ժողովուրդը կ'ընէր. բոլոր Բիւզանդիոն արքունիքի երեւոյթ առած էր, ամէն փողոց՝ պաճուճի. ամէն կողմ փռուած էին գորգեր՝ և անոնց վրայ դափնիներ։ Զմշկիկ յաղթական կառքին մէջ դնելով Բուլղարիայէն բերած Ս. Աստուածածնայ արձանը, նժոյգով շրջան ըրաւ բոլոր քաղաքին մէջ, կոխելով միշտ գորգեր, ծափեր, դափնիներ. յետոյ Ս. Սոփիա մտաւ, շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ, և Բուլղարաց արքունական թագը՝ եկեղեցւոյ նուիրեց։

Բուլղարիան, հին և ահեղ թշնամին, իր տէրութեան նահանգներէն մին եղաւ։ Այս աշխարհակալութիւնը նշանաւոր է պատմութեան մէջ՝ իր քաղաքական կարեւորութեամբն և կէս տարուան մէջ՝ այնքան երապարար կատարուած ըլլալուն համար։ Զմշկիկ՝ Բորիսը գահազուրկ հռչակելով՝ իր պալատականներէն մին ըրաւ զայն, ինչպէս ըրած էր նախնիքներէն մին՝ Տիգրան Բ. իր յաղթած թագաւորներուն։

ԺԵ. — ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԴԱՏԵՐԱԶՄ. — ՀԱՅ ԿԱՅՍՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԸ. — ՉՄՇԿԻԿ ԲԱԲԵԼՈՆԻ ՄՕՏ. — ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՒԱՆՔ. — ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ԼԻԲԱՆԱՆ, ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԸՆԿՃՈՒԱԾ։

Այս դարուն, ուր ամենէն տիրապետողը — գաղափարներուն մէջ — կրօնականն էր, Արեւելքի պատերազմը նկատուած էր ոչ այնքան իբրեւ քաղաքական խնդիր մը, որքան պայքար մը՝ քրիստոնէութեան և իսլամութեան։ Պաղտատու Արաբներ, Եգիպտացիք, Պարսիկները դաշնակցութիւն մը կազմաւորած էին, համիսլամական ձգտումներով, և 100,000 *զօրք ուղարկած Անտիոքայ վրայ։ Չմշկիկ կը ծրագրէր, իր կարգին, աշխարհակալութիւն մը, որուն համեմատ նախ պիտի առնէր Երուսաղէմայ, Քրիստոսի սուրբ գերեզմանը պիտի ազատէր, պիտի անցնէր Պաղտատ, որ Արաբացւոց քաղաքական կեդրոնն էր, և անկից Մեքքէ։*

Անտիոքը Արաբացիներէն ազատելու համար՝ Միջագետքի զօրքերը հոն կեդրոնացուց, նոր բանակ մ'ուղարկեց Նիկողայոս պատրիկին հետ, և մէկ պատերազմով ոչնչացուց թէ՛ թշնամեաց բանակն և թէ՛ դաշնակցութիւնը (970)։

Բուլղարական պատերազմէն յետոյ կրկին յարձակողականը սկսաւ Արաբացւոց դէմ. Մլեհ սպարապետը՝ Եդեսիան աւերեց, Մծբինը առաւ, Տիգրանակերտը պաշարեց. ասոր բնակիչներէն 400 հոգի, օգտուելով փոթորիկէ մը՝ որ յոյն վրանները Տիգրիս կը թափէր, և փոշիէ մառախուղ մը կը սփռէր օդին մէջ, յոյն բանակին վրայ յարձակեցան և անոր մէկ մասը կոտորեցին: Այս գործը տեսնելով՝ կայսրը պատերազմի դաշտը իջաւ: Կ'ուզէր Միջագետք մտնել՝ Տարօնի ճամբով: Հայ ժողովուրդը հաշտ աչքով չէր տեսներ՝ յոյն բանակին անցքը իր երկրէն: Աշոտ Ողորմած՝ 80,000 զօրքով Եփրատի ափանց վրայ բանակեցաւ. իրմէ զատ՝ կային հոն ուրիշ չորս թագաւորներ. Փիլիպպէ՝ Կապանի, Գուրգէն Ա՝ Աղուանից, Աբաս՝ Կարսի, Սենեքերիմ՝ Արծրունեաց. Հայ թագաւորը պատրաստուած էր պատերազմ մղել Հայ կայսեր դէմ, եթէ նա ո՛ և է վնաս հասցնէր իր երկրի ամբողջականութեան: Զմշկիկ՝ Մուշ քաղաքը մտաւ և բանակը դրաւ Այծեացբերդի առջեւ. ամբողջ գիշեր, Սասունի հետեւակագունդը յարձակումներով նեղեց յոյն զօրքերը: Երկրորդ օր բանակցութիւնք սկսան. Զմշկիկ ծանոյց՝ թէ իր նպատակն

ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ անհաւատից դէմ կռուիլ։ Աշոտ տասն հազար ընտիր զօրքեր ընծայ բերաւ կայսեր՝ առատ պաշարի հետ։ Զմշկիկ՝ Մուշէն ելնելով, կայծակի երագութեամբ կը յառաջէր. տիրեց Տիգրանակերտի, Նփրկերտի, Մէյաֆարկինի, Մծբնայ. մօտեցաւ Պաղտատի, Հոն կ'իշխէին Պուխթիար ամիրապետը և Ալ-Մութի խալիֆայն, երկուքն ալ զուարճասէր և անկարող։ Կայսեր մերձաւորութիւնը այնքան սարսափ, յուզում, այլայլութիւն պատճառեց, որ խալիֆայն ստիպուեցաւ հրաժարական տալ։ Պաղտատի գրաւումը Զմշկիկի առաջին արշաւանքին պսակը պիտի ըլլար. բայց կայսրը նահանջեց՝ ջուրի և պաշարի պակասութենէն բռնադատուած։ Իր քաջագործութիւնքը այնքան հռչակուած էին՝ որ արաբացի կանայք «Զըմըշկիկ»ի անունը կու տային, իրենց տղաքը սարսափեցնելու համար։

Զմշկիկ յաղթանակաւ Պօլիս մտաւ. թէպէտ Բաբելոնի բանալիները իր հետ չէր բերեր, ինչպէս կը փափագէր, բայց տէրութիւնը երբէք աւելի զօրաւոր եղած չէր Ասիոյ մէջ. — Պաղտատու ամիրապետը՝ հարկատու գրուած էր կայսեր։

Զմշկիկ, բարեկամ Գերմանիոյ, որուն

կայսրութիւն. ամուսնացած էր Թէոփանոյի (համանուն նշանաւոր Թագուհւոյն դստեր) հետ, Արեւելքէն վերադարձած պահուն՝ քաղաքականութեան դերքը փոխուած գտաւ։ Գերմանացիք Հռոմայ գահուն վրայ դրած էին զԲենեդիկտոս Է. հալածելով զԲոնիփակիոս Է. որ Յունաց ընտրեալն էր։ Զմշկիկ, վրէժխնդրութեամբ վառուած՝ կ'ուզէր իր տէրութիւնը բաժնել Հռոմէն, և այս պատճառաւ, — ինչպէս գիտել կու տայ Կֆէրըր գերմանացին, — պաշտօնընկէց ըրաւ Վասիլ պատրիարքը, որ համամիտ չէր իրեն՝ զայն ամբաստանելով կայսերական կեանքին դէմ դաւաճանած։

Բայց եկեղեցական խնդիրները՝ ձմեռ ժանակ միայն կրնային զբաղեցնել զԶմշկիկ. գարունը պատերազմի փողերը հնչեցուց, ու նա մեկնեցաւ Արեւելք՝ իրագործելու համար աշխարհակալութիւնը՝ որ իր գաղափարականն եղած էր։

Պաղեստինի ազատումը, զոր յետոյ ամբողջ Եւրոպա հազիւ կրցաւ միացեալ ոյժերով ի գլուխ հանել, և զոր Թասսոյ պիտի դիւցազներգէր, եղած էր այն նպատակը՝ որուն պիտի հասնէր Զմշկիկ, իր զէնքերու շնորհիւը միայն։ Այս երկրորդ ար-

շուանքի թէ՛ դիւցազնը և թէ՛ պատմագիրը՝ է Զմշկիկ ինքնին ։ Նա երկայն նամակ մը ուղղեց Հայոց Աշոտ Թագաւորին (գարդ Թա-ցած՝ Մատթէոս Ուռհայեցւոյ քով) ուր կը պատմէ մի առ մի իր պատերազմները։

Յետ փոքր աւաններու և գիւղերու ա-ւերելու, որոնք իրեն բացակայութեան ժամա-նակ Արաբացւոց անցած էին, յարձակեցաւ Մծբնայ վրայ, տիրեց անոր, հարկ և գե-րիներ առաւ, ու բազմաթիւ գանձերով, — որոնց մէջ Ս. Յակոբայ նշխարները, — մտաւ անապատ՝ զոր ընդարձակեց։ Բայց Ամիր—էլ—Մումնի եգիպտացին կը սպասէր Զմշկիկի ճանապարհին վրայ՝ ինչպէս սովալլուկ ա-ռիւծ մ'իր որսին ։ Խառնուրդը զազանային մոլեգնութեամբ տեղի ունեցաւ . ի սկզբան յաղթական էին Արաբացիք. Յոյներ վտան-գուեցան , բայց հուսկ ուրեմն յաղթեցին։ Եմեսացիք, Զմշկիկի հաւատարիմ, ուրախու-թեամբ ընդառաջ ելան իրեն . Պաալպէք , Հորուստ, երեւելի և ամուր քաղաք, յանդըգ-նաբար դիմադրելու պատրաստուեցաւ։ Բնա-կիչները , նոյն իսկ քաղաքէն հեռու , պա-տերազմ մղեցին Զմշկիկի դէմ, բայց յաղ-թուելով պարիսպներու մէջ ամփոփուեցան. Յոյներ տիրեցին Պաալպէքի և ա՛յնքան կո-

տարած ըրին, որ Դամասկացիք, ընդառաջ ելան իրեն. Աֆթէքին ամիրային, որ կու գար ժողովրդեան առջեւէն, վար իջաւ ձիէն՝ գետինը համբուրեց։ Չմշկիկ սիրով ընդունեցաւ և հրամայեց իր հեծեալներուն հետ՝ ձիախաղ մ'ընել դաշտին մէջ։ Հաւնելով Աֆթէքինի ասպետական ճարտարութեանց՝ անոր նիզակը և նժոյգը յիշատակ ուզեց. Արաբացի էմիրը, այս պատուին համար՝ յուզուած, վար նետուեցաւ ձիէն ու նորէն գետինը համբուրեց։ Փոխադարձ ընծայներ տրուեցան իրարու։ Հաստատութեան խոստումներով և 40,000 դահեկանով՝ Չմշկիկէն խաղաղութիւն ստացան։ Չմշկիկ՝ քրիստոնեայ դարձած Պաղտատցի մը, Թուրք անուամբ, Դամասկոսի իշխան դրաւ. յետոյ մտաւ Ս. Երկիրը։ Ուխտի և աշխարհակալութեան կ'երթար միանգամայն. Թոյլ չտուաւ որ իր զինուորները աւարառութիւն ընեն Տիբերիայ, Նազարէթի, Դեկապօլսոյ, Գեննեսարեթի մէջ՝ որ անձնատուր եղան. նոյնը ըրին Ռամլէ, Պտղոմայիս, Կեսարիա։ Արաբացիք, Չմշկիկը դարանի մէջ ձգելու համար, հետագայ ռազմագիտութիւնը գործածեցին. միջնաշխարհի ճանապարհը ազատ թողլով, ծովեզերեայ քաղաքները ամրացան.

այսպէս եթէ կայսրը Երուսաղեմի վրայ գի-
մէր, որուն ընակիչները արդէն նուիրակ
ղրկած էին՝ հարկատու գրուելու համար,
զինքը պիտի պաշարէին ետեւէն ու փակէին
անապատին մէջ։ Կայսրը անդրադարձաւ ի-
րենց դիտումները, և յետ հիւսիսային քա-
ղաքները նուաճելու, ծովեզերքի գիծը բռնեց։
Յարձակեցաւ Պէրութի վրայ, տիրեց, հա-
ղար Արաբացի գերի բռնեց, որոնց մէջ Նա-
սըր. Ամիր-էլ-Մումնի զօրավարը։ Սիդոնա-
ցիք, իր մերձենալը լսելով, քաղաքին ծե-
րերը նուիրակ ղրկեցին. Բիբղոն կամ Պիյ-
ղըս բերդաքաղաքը՝ կռուով առնուեցաւ։
Տրապօլսի շրջակայ այգիները և ձիթաստան-
ները արմատախիլ եղան. Արաբացիք աւե-
րածը արգիլել ջանացին, բայց կոտորա-
ծով քաղաքը փախան։ Անձնատուր եղան
Սիհուն, Բալանէա, Ջուրզա, Աքըր. Գա-
բաւոն, ուր Զմշկիկ Քրիստոսի սրբազան հո-
ղաթափը, Քրիստոսի հրաշագործ պատկեր
մը, և Ս. Յովհաննէս Մկրտչի մազերը գտաւ.
զանոնք որոշեց Պօլիս տանիլ՝ մայրաքաղա-
քը թշնամիներէն անառիկ ընելու համար։
Բոլոր Պաղեստին, Ասորիք, Լիբանան ընկ-
ճուած էին եօթն ամսուան մէջ, ի բաց ա-
ռեալ Տրիպոլիսն և Երուսաղէմը։ Արաբացի-

ները այս տեղերէն հանելու համար՝ Զմշկիկ Ծկիպիանի հնարագիտութիւնը գործածեց. ուղղակի դիմեց անոնց կեդրոնին՝ Պաղեստանի վրայ։ Կլիմայի ջերմութեան պատճառաւ՝ հիւանդանալով, ստիպուեցաւ, յետ այնքան մօտ հասնելու նպատակին, դառնալ դէպ ի Բիւզանդիոն, իրեն տեղ՝ Վուրցը թողլով Արեւելքի մէջ։

ԺԶ. — ՏԽՈՒՐ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆ. — ԹՈՒՆԱՒՈՐ ԲԱԺԱԿԸ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ՄԱՀԸ։

Յաղթանակներու այս տարեշրջանին մէջ գիսաւոր մ'երեւցած էր երկինքին վրայ, և ութսուն օր, իր ներկայութեամբ, բիւզանդացիները սարսափեցուցած։

Կայսրը խորհուրդի կանչեց ժամանակին ամենէն հեղինակաւոր աստեղագէտները, որոնց գլխաւորն էր Սոսիփան, Նիկոմեդիոյ եպիսկոպոսը, իմանալու համար՝ թէ ինչ դիտաւորով եկած էր ան։ Ամէնքը կայսեր մահը կը նախազգային, բայց տխուր ճշմարտութիւնը ծածկեցին իրմէ։

Զմշկիկ սակայն հրամայեց իր գերեզմանը շինել՝ արքունեաց Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ։ Փոխանակ ժամանակաւոր պալատներու՝

լուսագոյն կը համարէր յօրինել, իր ճաշակին համեմատ, այն ապարանքը՝ ուր ընդ միշտ պիտի բնակէր։ Գեթսեմանը աւարտելու մօտ էր՝ երբ նա կը դառնար Բիւզանդիոն։ . . .

Կիլիկիոյ դաշտավայրերը հմայիչ պատկերներ են, երբ մին Տաւրոսի բարձունքէն՝ մէկ նայուածքով հորիզոնը կ'ընդգրկէ։ Մշակուած արտեր, արծաթափայլ գետեր, հովուական տեսարաններ՝ անոնց ափունքին վրայ, կը զմայլեցնէին Զմշկիկը իր ամէն քայլին։ Յաճախ կը հարցնէր՝ թէ որո՞ւն կը պատկանէին այդ գեղեցիկ պարտէզներն և արտերը։

— Վասիլ Սենեկապանի, կը պատասխանէին միշտ։

— Ի՞նչ. գոչեց հուսկ ուրեմն Զմշկիկ բարկութեամբ, անպիտան ներքինիի՞ մը համար է որ կայսրներ և բանակներ ա՛յնքան նեղութիւն կը կրեն. ներքինի մը հարստացնելո՞ւ համար է որ ժողովուրդը կ'աղքատանայ, և ա՛յնքան երիտասարդներ իրենց կեանքը կու տան։ Այս երկիրներուն մէկ մասին՝ Նիկեփոր տիրեց, միւսին՝ ես, ու միւսին՝ սպարապետն Մլեհ. Վասիլի՞ մը համար ուրեմն ա՛յնքան աշխատեցանք օտար երկիր-

նէր և քաղաքին մուտքը կ'արգելուր ։ Կատարութիւնը երբէք բարձրագոյն աստիճանի հասած չէր՝ երկու թշնամեաց մէջ ալ։ Անեմաս Արաբացին, իր առաջին յաջողութենէն խրախուսուած, Վինչէսլաւի վրայ յարձակեցաւ, և զայն ձիէն վար գլորեց. բայց թշնամիներէն պաշարուելով՝ սպաննուեցաւ ։ Իր զօրքերուն՝ վհատելու ժամանակ չտուաւ Զմշկիկ. գոռաց, կայծակի նման սլացաւ գունդերու մէջէն, սկսաւ Ռուսերը կոտորել. նոյն պահուն փոթորիկ մ'ալ ելաւ, որոտում, կայծակ, փայլակ, անձրեւ, հողմ՝ որ ջուրով և փոշիով Ռուսերը կը կուրացնէր։ Տեսան Բուզանդացիք օդին մէջ ճերմակ ձիաւոր մը, Ս. Թէոդորը, որ կայսեր աջ կողմը անցած՝ կ'օգնէր անոր՝ Ռուսեր ջարդելու ։ Յուսահատաբար սկսան դէպ ի քաղաք փախչիլ. ճամբան գոցուած էր. Վարդ նոր ջարդ մը տուաւ։ Տասն և հինգ հազար Ռուս մեռան. քիչեր, որոց մէջ Վինչէսլաւ, լեռներու և դաշտերու մէջ ցրուելով, կրցան կեանքերնին պահպանել ։ Ամէն յոյն վէրք ընդունած էր, բայց մեռան՝ միայն 350 հոգի. (971)։

Ռուսեր հաշտութիւն խնդրեցին Զմշկիկէն՝ խոստանալով յանձնել ոչ միայն Տրիսթրան,

այլ ամբողջ Բուլղարիան, միայն թոյլ տալով իրենց՝ անվտանգ հայրենիքնին դառնալ։ Վինցէսլաւ և Զմշկիկ, պարտեալն և յաղթականը, նշանաւոր տեսակցութիւն մ'ունեցան, ուր Հայ կայսրը խոստացաւ ամենայն պաշտպանութիւն ընել Ռուսաց։ Բայց փախստականները՝ ճանապարհին վրայ սպաննեցին զՎինցէսլաւ։ Յետ զՏրիսթրան Թէոդորուպօլիս անուանելու, որովհետեւ Ս. Թէոդոր մեծ մասն ունեցած էր այս յաղթութեան մէջ, կայսրը դիմեց ի Բիւզանդիոն։

Անպատմելի եղաւ ժողովրդեան խանդավառութիւնը՝ երբ լսեցին թէ կայսրը յաղթած է և կը դառնայ Պօլիս։ Բոլոր Բիւզանդիոն զարդարուեցաւ՝ խռնելով Ոսկեղէն դրան առջեւ։ Ոսկեշող յաղթական կառքը, որուն չորս ճերմակ նժոյգներ լծուած էին, կը սպասէր կայսեր։ Այն պահուն երբ Զմըշկիկ երեւցաւ, պսակ ի գլուխ, ճերմակ օդապար-նժոյգի վրայ հեծած, շրջապատուած պատերազմական դրօշակներէ, զօրավարներէ, գերիներէ, վաշտերէ, երկու կողմէն աղաղակներ մթնոլորտը թնդացուցին. ժողովուրդը կը ծափահարէր, կեցցէներ կ'աղաղակէր. զօրքեր յաղթութեան և ռազմի երգեր կը հնչեցնէին, արթնցնելով Զմշկիկի

սրահին մէջ փափագը՝ փոխելու ճամբան, դառնալու դէպ ի պատերազմ, դէպ ի փառաց դաշտը։ Զմշկիկ չկրցաւ առանց սարսափի տեսնել սիրոյ այն ցոյցերը՝ զոր ժողովուրդը կ'ընէր. բոլոր Բիւզանդիոն արքունիքի երեւոյթ առած էր, ամէն փողոց՝ պահլճի. ամէն կողմ փռուած էին գորգեր՝ և անոնց վրայ դափնիներ։ Զմշկիկ յաղթական կառքին մէջ դնելով Բուլղարիայէն բերած Ս. Աստուածածնայ արձանը, նժոյգով շրջան ըրաւ բոլոր քաղաքին մէջ, կոխելով միշտ գորգեր, ծափեր, դափնիներ. յետոյ Ս. Սոփիա մտաւ, շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ, և Բուլղարաց արքունական թագը՝ եկեղեցւոյ նուիրեց։

Բուլղարիան, հին և ահեղ թշնամին, իր անկախութեան նահանգներէն մին եղաւ։ Այս աշխարհակալութիւնը նշանաւոր է պատմութեան մէջ՝ իր քաղաքական կարեւորութեամբն և կէս տարուան մէջ՝ այնքան երագաբար կատարուած ըլլալուն համար։ Զմշկիկ՝ Բորիս գահազուրկ հռչակելով՝ իր պալատականներէն մին ըրաւ զայն, ինչպէս ըրած էր նախնիքներէն մին՝ Տիգրան Բ. իր յաղթած թագաւորներուն։

ԺԵ. — ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — ՀԱՅ ԿԱՅՍՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԸ. — ՉՄՇԿԻԿ ԲԱԲԵԼՈՆԻ ՄՕՏ. — ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՒԱՆՔ. — ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ԼԻԲԱՆԱՆ, ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԸՆԿՃՈՒԱԾ։

Այս դարուն, ուր ամենէն տիրապետողը — գաղափարներուն մէջ — կրօնականն էր, Արեւելքի պատերազմը նկատուած էր ոչ այնքան իբրեւ քաղաքական խնդիր մը, որքան պայքար մը՝ քրիստոնէութեան և իսլամութեան։ Պաղտատու Արաբներ, Եգիպտացիք, Պարսիկները դաշնակցութիւն մը կազմուած էին, համիսլամական ձիաւորներով, և 100,000 *զօրք ուղարկած Անտիոքայ վրայ։ Չմշկիկ կը ծրագրէր, իր կարգին, աշխարհակալութիւն մը, որուն համեմատ նախ պիտի առնէր Երուսաղէմայ, Քրիստոսի սուրբ գերեզմանը պիտի ազատէր, պիտի առնէր Պաղտատ, որ Արաբացւոց քաղաքական կեդրոնն էր, և անկից Մեքքէ։*

Անտիոքը Արաբացիներէն ազատելու համար՝ Միջագետքի զօրքերը հոն կեդրոնացուց, նոր բանակ մ'ուղարկեց Նիկողայոս պատրիկին հետ, և մէկ պատերազմով ոչնչացուց թէ՛ թշնամեաց բանակն և թէ՛ դաշնակցութիւնը (970)։

Բուլղարական պատերազմէն յետոյ կրկին յարձակողականը սկսաւ Արաբացւոց դէմ. Մլեհ սպարապետը՝ Եգեսիան աւերեց, Մծբինը առաւ, Տիգրանակերտը պաշարեց. տասը բնակիչներէն 400 հոգի, օգտուելով փոթորիկէ մը՝ որ յոյն վրանները Տիգրիս կը թափէր, և փոշիէ մառախուղ մը կը սփռէր օդին մէջ, յոյն բանակին վրայ յարձակեցան և անոր մէկ մասը կոտորեցին։ Այս գործը առնելով՝ կայսրը պատերազմի դաշտը իջաւ։ Կ'ուզէր Միջագետք մտնել՝ Տարօնի ճամբով։ Հայ ժողովուրդը հաշտ աչքով չէր տեսներ՝ յոյն բանակին անցքը իր երկրէն։ Աշոտ Ողորմած՝ 80,000 զօրքով Եփրատի ափանց վրայ բանակեցաւ. իրմէ զատ՝ կային հոն ուրիշ չորս թագաւորներ. Փիլիպպէ՝ Կապանի, Գուրգէն Ա՝ Աղուանից, Աբաս՝ Կարսի, Սենեքերիմ՝ Արծրունեաց. Հայ թագաւորը պատրաստուած էր պատերազմ մղել Հայ կայսեր դէմ, եթէ նա ո՛ և է վնաս հասցնէր իր երկրի ամբողջականութեան։ Չմշկիկ Մուշ քաղաքը մտաւ և բանակը դրաւ Այծեացբերդի առջեւ. ամբողջ գիշեր, Սասունի հետեւակայունը յարձակումներով նեղեց յոյն զօրքերը։ Երկրորդ օր բանակցութիւնք սկսան. Չմշկիկ ծանոյց՝ թէ իր նպատակն

ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ անհաւատից դէմ կռուիլ։ Աշոտ տասն հազար ընտիր զօրքեր ընծայ ըրաւ կայսեր՝ առատ պաշարի հետ։ Զմշկիկ՝ Մուշէն ելնելով, կայծակի երագութեամբ կը յառաջէր. տիրեց Տիգրանակերտի, Նփրկերտի, Մէլտինի, Մծբնայ. մօտեցաւ Պաղտատի. Հոս կ'իշխէին Պոխթիար ամիրապետը և Ալ-Մոթի խալիֆայն, երկուքն ալ զուարճասէր և անկարող։ Կայսեր մերձաւորութիւնը այնքան սարսափ, յուզում, ապստամբութիւն պատճառեց, որ խալիֆայն ստիպուեցաւ հրաժարական տալ։ Պաղտատի գրաւումը Զմշկիկի առաջին արշաւանքին պսակը պիտի ըլլար. բայց կայսրը նահանջեց՝ ջուրի և պաշարի պակասութենէն բռնադատուած։ Իր քաջագործութիւնքը այնքան հռչակուած էին՝ որ արաբացի կանայք «Զըմըշկիկ»ի անունը կու տային, իրենց տղաքը սարսափեցնելու համար։

Զմշկիկ յաղթանակաւ Պոլիս մտաւ. թէպէտ Բաբելոնի բանալիները իր հետ չէր բերեր, ինչպէս կը փափագէր, բայց տէրութիւնը երբէք աւելի զօրաւոր եղած չէր Ասիոյ մէջ. — Պաղտատու ամիրապետը՝ հարկատու գրուած էր կայսեր։

Զմշկիկ, բարեկամ Գերմանիոյ, որուն

կայսրութիւն ամուսնացած էր Թէոփանոյի (համանուն նշանաւոր Թագուհւոյն դստեր) հետ, Արեւելքէն վերադարձած պահուն՝ քաղաքականութեան դերքը փոխուած գտաւ։ Գերմանացիք Հռոմայ գահուն վրայ դրած էին զԲենեդիկտոս Է. հալածելով զԲոնիփակիոս Է. որ Յունաց ընտրեալն էր։ Զմշկիկ, վրէժխնդրութեամբ վառուած՝ կ'ուզէր իր տէրութիւնը բաժնել Հռոմէն, և այս պատճառաւ, — ինչպէս գիտել կու տայ Կֆէրըր գերմանացին, — պաշտօնընկէց ըրաւ Վասիլ պատրիարքը, որ համամիտ չէր իրեն՝ զայն ամբաստանելով կայսերական կեանքին դէմ դաւաճանած։

Բայց եկեղեցական խնդիրները՝ ձմեռ ժամանակ միայն կրնային զբաղեցնել զԶմշկիկ. գարունը պատերազմի փողերը հնչեցուց, ու նա մեկնեցաւ Արեւելք՝ իրագործելու համար աշխարհակալութիւնը՝ որ իր գաղափարականն եղած էր։

Պաղեստինի տիրապետումը, զոր յետոյ ամբողջ Եւրոպա հազիւ կրցաւ միացեալ ույժերով ի գլուխ հանել, և զոր Թասսոյ պէտի դիւցազներգէր, եղած էր այն նպատակը՝ որուն պէտի հասնէր Զմշկիկ, իր զէնքերու շնորհիւը միայն։ Այս երկրորդ ար-

շուանքի. թէ՛ դիւցազնը և թէ՛ պատմագիրը՝ է Զմշկիկ ինքնին ։ Նա երկայն նամակ մը ուղղեց Հայոց Աշոտ թագաւորին (ցարդ մնա-ցած՝ Մատթէոս Ուռհայեցւոյ քով) ուր կը պատմէ մի առ մի իր պատերազմները։

Յետ փոքր աւաններու և գիւղերու տի-րելու, որոնք իրեն բացակայութեան ժամա-նակ Արաբացւոց անցած էին, յարձակեցաւ Մծբնայ վրայ, տիրեց անոր, հարկ և գե-րիներ առաւ, ու բազմաթիւ գանձերով, — որոնց մէջ Ս. Յակոբայ նշխարները, — մտաւ անապատ՝ զոր ընդարձակեց։ Բայց Ամիր-էլ-Մումնի եգիպտացին կը սպասէր Զմշկիկի ճանապարհին վրայ՝ ինչպէս սովալլուկ ա-ռիւծ մ՚իր որսին ։ Խառնուրդը գազանային մոլեգնութեամբ տեղի ունեցաւ. ի սկզբան յաղթական էին Արաբացիք. Յոյներ վտան-գուեցան, բայց հուսկ ուրեմն յաղթեցին։ Եմեսացիք, Զմշկիկի հաւատարիմ, ուրախու-թեամբ ընդառաջ ելան իրեն. Պաալպէք, Հորուստ, երևելի և ամուր քաղաք, յանդըգ-նաբար դիմադրելու պատրաստուեցաւ։ Բնա-կիչները, նոյն իսկ քաղաքէն հեռու, պա-տերազմ մղեցին Զմշկիկի դէմ, բայց յաղ-թուելով պարիսպներու մէջ ամփոփուեցան. Յոյներ տիրեցին Պաալպէքի և այնքան կո-

տարած ըլլին, որ Դամասկացիք, ընդառաջ ելան իրեն. Աֆթէքին ամիրայն, որ կու գար ժողովրդեան առջեւէն, վար իջաւ ձիէն՝ գետինը համբուրեց։ Զմշկիկ սիրով ընդունեցաւ և հրամայեց իր հեծեալներուն հետ՝ ձիախաղ մ՚ընել դաշտին մէջ։ Հաւնելով Աֆթէքինի ասպետական ճարտարութեանց՝ անոր նիզակը և նժոյգը յիշատակ ուզեց. Արաբացի էմիրը, այս պատուին համար՝ յուզուած, վար նետուեցաւ ձիէն ու նորէն գետինը համբուրեց։ Փոխադարձ ընծայներ տրուեցան իրարու։ Հաւատարմութեան խոստումներով և 40,000 դահեկանով՝ Զմշկիկէն խաղաղութիւն ստացան։ Զմշկիկ՝ քրիստոնեայ դարձած Պաղտատցի մը, Թուրք անուամբ, Դամասկոսի իշխան դրաւ. յետոյ մտաւ Ս. Երկիրը։ Ուխտի և աշխարհակալութեան կ՚երթար միանգամայն. Թոյլ չտուաւ որ իր զինուորները աւարառութիւն ընեն Տիբերիոյ, Նազարէթի, Դեկապօլսոյ, Գեննեսարեթի մէջ՝ որ անձնատուր եղան. նոյնը ըրին Ռամլէ, Պտղոմայիս, Կեսարիա։ Արաբացիք, Զմշկիկը դարանի մէջ ձգելու համար, հետագայ ռազմագիտութիւնը գործածեցին. միջնաշխարհի ճանապարհը ազատ թողլով, ծովեզերեայ քաղաքները ամրացան.

այսպէս եթէ կայսրը Երուսաղեմի վրայ գի-մէր , որուն բնակիչները արդէն նուիրակ ղրկած էին՝ հարկատու գրուելու համար , զինքը պիտի պաշարէին ետեւէն ու փակէին անապատին մէջ։ Կայսրը անդրադարձաւ ի-րենց դիտումները , և յետ հիւսիսային քա-ղաքները նուաճելու, ծովեզերքի գիծը բռնեց։ Յարձակեցաւ Պէրութի վրայ , տիրեց, հա-զար Արաբացի գերի բռնեց, որոնց մէջ Նա-սըր . Ամիր—էլ—Մումինի զօրավարը։ Սիդոնա-ցիք, իր մերձենալը լսելով, քաղաքին ծե-րերը նուիրակի ղրկեցին. Բիբղոն կամ Գիբ-ղոս բերդաքաղաքը՝ կռուով առնուեցաւ ։ Տրապօլսի շրջակայ այգիները և ձիթաստան-ները արմատախիլ եղան . Արաբացիք աւե-րածը արգիլել ջանացին , բայց կոտորա-ծով քաղաքը փախան ։ Անձնատուր եղան Սիհուն , Բալանէա , Ջուրզա , Աքրը . Գա-բաւոն , ուր Զմշկիկ Քրիստոսի սրբազան հո-ղաթափը , Քրիստոսի հրաշագործ պատկեր մը , և Ս . Յովհաննէս Մկրտչի մազերը գտաւ . զանոնք որոշեց Պօլիս տանիլ՝ մայրաքաղա-քը թշնամիներէն անառիկ ընելու համար ։ Բոլոր Պաղեստին , Ասորիք , Լիբանան ընկ-ճուած էին եօթն ամսուան մէջ , ի բաց ա-ռեալ Տրիպոլիսն և Երուսաղէմը ։ Արաբացի-

ները այս տեղերէն հանելու համար՝ Զմշկիկ Յեկիպիոնի հնարագիտութիւնը գործածեց. ուղղակի դիմեց անոնց կեդրոնին՝ Պաղատա-տի վրայ: Կլիմայի ջերմութեան պատճա-ռաւ՝ հիւանդանալով, ստիպուեցաւ, յետ այն-քան մեծ հանելու նպատակին, դառնալ դէպ ի Բիւզանդիոն, իրեն տեղ՝ Վուրցը թող-լով Արեւելքի մէջ:

ԺԶ. — ՏԽՈՒՐ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆ. — ԹՈՒՆԱՒՈՐ ԲԱԺԱ-ԿԸ. — ԶՄՇԿԻԿԻ ՄԱՀԸ:

Յաղթանակներու այս տարեշրջանին մէջ գիսաւոր մ'երեւցած էր երկնքին վրայ, և ութսուն օր, իր ներկայութեամբ, բիւզան-դացիները սարսափեցուցած:

Կայսրը խորհուրդի կանչեց ժամանակին ամենէն հեղինակաւոր աստեղագէտները, ո-րոնց գլխաւորն էր Սախփան, Նիկոմեդիոյ եպիսկոպոսը, իմանալու համար՝ թէ ինչ դի-տումով եկած էր ան: Ամէնքը կայսեր մա-հը կը նախազգային, բայց տխուր ճշմար-տութիւնը ծածկեցին իրմէ:

Զմշկիկ սակայն հրամայեց իր գերեզմա-նը շինել՝ արքունեաց Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ: Փոխանակ ժամանակաւոր պալատներու՝

լուացոյն կը համարէր յօրինել, իր ճաշա-
կին համեմատ, այն ապարանքը՝ ուր ընդ-
միշտ պիտի բնակէր։ Գերեզմանը աւարտե-
լու մօտ էր՝ երբ նա կը դառնար Բիւզան-
դիոն։ . . .

Կիլիկիոյ դաշտավայրերը հմայիչ պատ-
կերներ են, երբ մին Տաւրոսի բարձունքէն՝
մէկ նայուածքով հորիզոնը կ'ընդգրկէ։ Մշա-
կուած արտեր, արծաթափայլ գետեր, հովուա-
կան տեսարաններ՝ անոնց ափունքին վրայ,
կը զմայլեցնէին Զմշկիկը իր ամէն քայլին։
Յաճախ կը հարցնէր՝ թէ որո՞ւն կը պատ-
կանէին այդ գեղեցիկ պարտէզներն և ար-
տերը։

— Վասիլ Սենեկապանի, կը պատաս-
խանէին միշտ։

— Ինչ. գոչեց հուսկ ուրեմն Զմշկիկ բար-
կութեամբ, անպիտան ներքինիի՞ մը համար
է որ կայսրներ և բանակներ այնքան նե-
ղութիւն կը կրեն. Ներքինի մը հարստաց-
նելո՞ւ համար է որ ժողովուրդը կ'աղքատա-
նայ, և այնքան երիտասարդներ իրենց կեան-
քը կու տան։ Այս երկիրներուն մէկ մասին՝
Նիկեփոր տիրեց, միւսին՝ ես, ու միւսին՝
սպարապետն Մլեհ. Վասիլի՞ մը համար ու-
րեմն այնքան աշխատեցանք օտար երկիր-

ներու մէջ ։ Անարգ ներքինի մը հարստա-նա՛յ, ու տէրութիւնը աղքատութենէ տա-ռապի՛ » ։

Վասիլ Սենեկապանի լրտեսները՝ այս խօսքը նոյն հաղորդեցին անոր ։ Ժողովըր-դասէր էր Զմշկիկ, աղքատներու բարեկամ, կալուածատէրերու թշնամի ։ Սենեկապանը՝ միակ միջոց մը կը տեսնէր փրկութեան. — Զմշկիկը սպաննել ։

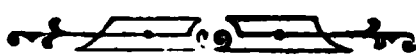
Կայսրը, Բիւթանիա հասնելով, ուզեց իր այցելութեամբ պատուել զՌոմանոս՝ Լեկա-բենոսի Թոռը ։ Նիկոմիդիոյ ծոցին վրայ, որ հին ժամանակ Ասքանիոյ լճակ կը կոչուէր, նա ունէր շքեղ ամարանոց մը Աբրոս կո-չուած ։ Բիւզանդացի կալուածատէրը, ի պա-տիւ իւր յաղթական կայսեր, խնջոյք մ'ը-նել տուաւ իր գլխաւորման պարտէզին մէջ ։ Ծառերու կանաչ խումբերու մէջէն ի յայտ կու գար, խաղաղ ու ժպտուն, Աս-քանիոյ լճակը, որ կ'երկարէր, բիւրեղեայ գետի մը նման, ալեձեւ կանաչութեանց եր-կու հեղեղներու մէջէն ։ Խնջոյքի ամենէն զուարթ պահուն՝ սեւ ոճիր մը կը կատա-րուէր. — երբ ամէն ոք բաժակը կը բարձրա-ցնէր ի կենդանութիւն կայսեր, Զմշկիկ կ'ըմ-պէր թոյնը՝ զոր վարձուած ներքինի մը դրած

նր իր բաժակին մէջ։ Երկրորդ օր Զմշկիկի հոգեվարքը սկսած էր. անդամները ընդարմացեր էին. կ՚այրէր ջերմով, աչքերէն առատ արիւն կը ժայթքէր, ուռեցքներ ելած էին ուսին վրայ։ Հրամայեց փութով Կոստանդնուպոլիս տանիլ զինք և իր գերեզմանին շինութիւնը աւարտել։ Պալատ հասնելով՝ ողորմութիւն բաժնել տուաւ աղքատաց, հիւանդաց, բորոտներու. յետ խոստովանելու Ադրիանուպոլսոյ Նիկողայոս եպիսկոպոսին, հոգին աւանդեց (10 փետր. 966)։

Ժողովուրդը՝ Վասիլ Սենեկապանէն թունաւորուած կը համարէր զինք. յոյն և արդի պատմիչները այդ կարծիքն ընդունած են։ Աւելի հաւանական չէ՞ սակայն որ Թէոփանոյի որդիքները, թագաւորելու տարիքին հասած, իրենց մօրը վրէժխնդիր թելադրութեամբ, դաւաճանած ըլլան Հայ կայսեր դէմ, — իր բացակայութենէն օգտուելով, — և Վասիլ Սենեկապան, իր ապագայ տէրերուն հաճոյ ըլլալու համար, գործակցած ըլլայ անոնց, մանաւանդ որ Աղուլֆարաճ յայտնապէս կ՚ըսէ թէ Զմշկիկի թունաւորողն եղած է Թէոփանոյի եղբայրներէն մին։ Սակայն Շլիւմպէրժէ, — արուեստով բժիշկ, — Զմշկիկի հիւանդութեան արդիւնքները ի նը-

կատի առնելով, անկարելի՛ կը համարի որ թունաւորուած ըլլայ, որովհետեւ այլ երեւոյթները ո՛չ մէկ թոյնի յատուկ չեն. Հետեւաբար իր հիւանդութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ մի՛ն՝ ջերմի այն արատանջ՝ տեսակներէն, զոր Ասիայէն իր հետ բերած էր։

Մեռած պահուն՝ յիսուն և մէկ տարեկան էր Զմշկիկ. Թագաւորած էր վեց տարի և մէկ ամիս։ Այս փոքրիկ ժամանակամիջոցը բաւական եղած էր իրեն՝ պատմութեան մէջ անմահանալու, իբրեւ Բիւզանդիոնի Աղեքսանդրը։ Մեծ ու փոքր, կ՚ըսէ Ապուլֆարաճ, լացին իր մահուան վրայ։ Յովհաննէս Երկրաչափ իր դամբանականը խօսեցաւ։ Ժողովուրդը ազմկաւոր ընդունելութեան մը պատրաստուած, յուղարկաւորութիւն կը կատարէր. — բայց անշուշտ ամենէն շքեղ յաղթանակն է, թագաւորի մը համար, այն յուղարկաւորութիւնը՝ ուր կ՚արտասուէ ամէն ազգատ և ամէն զինուոր։

ԺԱ

ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆ

ԺԱ

ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆ

(976 - 1025)

ՆԻԿԵՓՈՐ ԵՒ ԹԷՈՓԱՆՈՅ. — ԹԱՏՐԵՐԳԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ. — ԱՐՀԱՒԻՐՔԻ ԳԻՇԵՐ ՄԸ. — ՆԻԿԵՓՈՐ ԿԱՅՍՐ։

Վասիլ Բ. մին է այն ճարտարապետներէն՝ որ պալատ մը աւարտման մօտ կը գտնեն, և յետ պսակը աւելցնելու, իրենց անունը կ'անմահացնեն՝ ճակատին վրայ զայն արձանագրելով։

Իր դարու մեծագոյն գործը ըրաւ, թէպէտ մեծագոյն հանճարը չէր։

Բիւզանդիոնի քաղաքական Ոսկեդարու նախերգանքը՝ որ սկսած էր լսուիլ Նիկեփորի ժամանակ և որ տակաւ կը զօրանար Զմշկիկի գահուն շուրջը, յաղթական երգի

ուժգնութիւնը պիտի առնուր. — մին արշալոյսը տեսած էր, միւսն առաւօտը, բայց Վասիլ Բ.ի պահուած էր ամբողջ օրը վայելել։

Թշնամեաց մաքին մէջ նա կը ներկայանար երբեմն Մահուան անձնաւորումը, երբեմն գերազանցօրէն դահիճ և պատմութեան մէջ ալ պիտի յաւերժանար՝ Բուլղարասպան տիտղոսով։ Այս բառը, երբեմն գովեստ գործածուած, կը պատկերէ քստմնեցուցիչ եղանակաւ, մարդկութեան վայրենագոյն նախապաշարումներէն մին. — սպանութիւնը կը պարսաւուի, երբ անոր զոհը եզակի է, կը գովուի՝ երբ բազմաթիւ է. այսպէս չարիքը կը պատժուի՝ քիչ եղած ժամանակ, և պէտք է աճի՝ վարձատրութեան արժանանալու համար։ . . . Այս դիտողութիւնը կարելի է ընել, մանաւորապէս Վասլի առթիւ, որուն քաջութեանց հետ՝ անգթութեան հաճոյքը միացաւ միշտ։

Վասիլ Բ. այն խառնուածքներէն մին էր, որ կրակէ մարդիկ կը նկատուին ժողովրդենէն, իսկ բնապատումներէ՝ առհաւութիւն մը մարդկային գազանային անուանձ վիճակին։ Ծայրայեղ եռանդուն էր ան, գործունէութեան ամենէն ընդարձակ ասպարէզին մէջ նետուած,

քոց մը՝ բայց ոչ անապատի, այլ անտառի մը մէջ։ Իր հոգեկան այս տրամադրութեան վրայ՝ երկու ազդակք ներգործեցին. իր արիւնը, և իր դաստիարակութիւնը։

Որդի Ռոմանոս Կրտսերի և Թէոփանոյի, իր նախկին տարիներու մէջ՝ վայելքի բնազդը միայն կը զգար։ Հինգ տարեկան էր նա՝ երբ Ռոմանոս Բ. մեռնելով, Վասիլ Բ. կայսր հրատարակուեցաւ հռոմէական պետութեան, (963ին). կառավարութիւնը Թէոփանոյի յանձնուեցաւ. այն Թագաւորները, որ խնամակալներու տակ կը մեծնան, անհոգ բնաւորութեան մը կը դաստիարակուին, ո՛չ միայն պարագաներու բերմամբ, այլ նոյն իսկ իրենց խնամակալներու փառասիրութեանը պատճառաւ։ Այսպէս եղաւ նաեւ Վասիլ Բ.ի. փոխանակ իր բնական եռանդը դէպ ի բարին ղեկավարելու, զինքը մղեցին դէպ ի հաճոյքներ. և Վասիլ, երջանկութեան արբեցութեանը մէջ, մոռցաւ ամէն մտածում՝ ապագայի և համբաւոյ։

Թէոփանոյ սակայն՝ որ իր սիրելիները փառքէն վեր կը դասէր միշտ, վճռած էր Նիկեփոր Փոկասի հետ ամուսնանալ։ Տէրութեան բարիքը յիրաւի ճիշդ այն կը պահանջէր՝ ինչ որ Թէոփանոյի սիրտը։ Նիկե-

փոր ամենէն աւելի մարդն էր, — Բիւզանդիոնի թշնամեաց համար։ Բայց Բրինգաս, հզօր պալատականը, Նիկեփորի նախանձորդ, Թագուհւոյն զգացումները անդրադառնալով, լուսին պառնալու վախէն շանթահար, մեքենայեց եղեռնաւոր ծրագիր մը՝ որուն երկու պարբերութիւնները աւանդուած են մեզի. — Նիկեփորը կուրացնել, պաշտօնանկ ընել, աքսորել։

Թագուհւոյն հովանին բաւական չէր՝ Նիկեփորը այնքան ազդեցիկ ախոյեանէ մ'ազատելու. և Արաբացւոց յաղթականը, որ, ինչպէս ամէն բիւզանդացի, աւելի կը փափաքէր սուրբ և ճգնաւոր անուանուիլ քան դիւցազն, կեանքը ազատելու համար՝ կատակերգական դեր մը ստանձնեց։

Մարմնոյն վրայ խալագ մը հագուեցաւ, անոնց վրայ նետեց իր զօրավարի շքեղագոյն զարդերը, յետոյ տեսակցութիւն մը խնդրեց Բրինգասէն։ Վտանգ մը կասկածելով՝ սա միայն մէկ Թիկնապահի հրաման տուաւ Նիկեփորի ընկերել։ Բիւզանդացի զօրավարը, իր դերը բնական կերպով կատարելու համար, նուաղկոտ դէմք մը առաւ՝ ուր կեանքի խոր ձանձրոյթ մը կը զգացուէր։ Յետ իշխանին ներկայանալու, յանյա-

նեց իրեն թէ խնդիրք մ'ունէր ընելիք. խըն-
դիրք մը՝ որ անշուշտ չէր գլացուեր իրեն՝
յանուն Բիւզանդիոնի մատուցած բազմա-
մեայ ծառայութեանց։ Աշխարհքիս ունայ-
նութիւնքը՝ զզուեցնելու տեղ, ըսաւ նա, ան-
յատակ դառնութիւն մը կը պատճառեն ի-
րեն. կ'ուզէր հրաժարիլ անոնցմէ, և միայն
երկնաւոր թագաւորին ծառայել։

Տարիներէ ի վեր զգացեր էր այդ փափա-
գը, բայց տէրութեան բարւոյն համար՝ յե-
տաձգած. հիմա ժամանակն էր իր մարմինը
մահացնելու, և իր մեղքերուն վրայ արտա-
սուելու։

Այս խօսքերէն վերջ՝ զգեստը պատռեց
և ցցուց լանջքին վրայ՝ խարազը։

Բրինգաս, որուն համար սեւեռում մ'ե-
ղած էր՝ Նիկեփորի վրայ երեւակայած չա-
րութիւնն ու նենգութիւնը, սթափեցնող ան-
ակընկալի մ'առջեւ կը գտնուէր հիմա. ո՜հ,
ի՜նչ եղեռներ ընծայած էր այդ զօրավարին,
որ այնքան հակառակ մտածումներ կը սնու-
ցանէր, որ այնքան անմեղ էր, երկինքը
միայն երազող, բարեպաշտ ու սուրբ։ Ու
Բրինգաս զգաց՝ որ ծունկերը կը թուլնային
և աչքերը կը սքօղուէին արցունքով, իսկոյն
գետին ընկաւ և Նիկեփորի ձեռքին վրայ

ճակատը զետեղելով, յուզեալ շեշտով մը՝ «Նե՛րէ՛» աղաղակեց։ Նիկեփոր մեծապէս գոհ իր գտած յաջողութեանը վրայ, յանպատրաստից կատարեց թատերեգութեան մնացեալ մասը՝ զոր կարող եղած չէր գուշակել։

Քանի մ'օր յետոյ Բրինդաս, Պոլիքաս հայրապետը և ծերակոյտը՝ մեծ ժողովքէ մը վերջ՝ Նիկեփորը կը հաստատէին Արեւելքի զօրավար, և կառավարութիւնը իրեն կը յանձնէին։ Այս առթիւ իմացաւ Բրինդաս՝ թէ Նիկեփոր շատ պիտոյ չունէր կրօնաւոր ըլլալու, և թէ իր վրայ ծիծաղած էր միայն՝ զանիկա առաջարկելով։ Տենդոտ կերպով գործունեայ, անցեալին վրայ ցաւելու տեղ, նորագոյն հնարք մը փնտռեց։ Զանենալով ի բնէ այնքան արժանիք՝ որ ուղղակի մըրցանքի մէջ նետուէր, երրորդ անձի մը վրայ ուզեց ձգել՝ իր դիտումներէն ծնանելիք վըտանգներն և դժուարութիւնները։ Իրեն գործիք ընտրեց երկու հայ զօրավարներ, երկու եղբօր որդիք, Յովհաննէս Զմշկիկ և Ռոմանոս Գուրգէն. առաջնոյն՝ Արեւելքը կը խոստանար, երկրորդին՝ Արեւմուտքը, իրենց զօրավարի հանճարը՝ աշխարհիս առջեւ դեռ աւելի փայլեցնելու համար։

Հայ զօրավարները՝ մէկ ձեռքին մէջ բա-

ցուած նամակը, միւսին մէջ մերկացած սուրը բռնելով, Նիկեփորի վրանը մտան, ու գոչեցին. «Մեռի՛ր, կամ կայսր եղիր»։

Յետ ի սկզբան դիմադրութիւն ցուցնելու, ինչպէս սովորութիւն էր Բիւզանդացւոց մէջ, հուսկ ապա յանձն առաւ անոնց առաջարկը, և սրարշաւ Խրիւսոպօլիս հասնելով՝ բանակեցաւ Բիւզանդիոնի դիմաց։ Գիշեր էր. քնոյ և լռութեան տեղ՝ Բիւզանդիոնի ամէն փողոցի մէջ ամբոխի մ'աղաղակը, զէնքերու ձայնը, մեռնողներու հառաչը կը լսուէր. քաղաքին այլեւայլ կեդրոններու մէջ հրդեհներ կը ճարակէին յանկարծ։ Բիւզանդիոն զէնք առած էր Բրինգասի դէմ. նա մէկը կը փնտռէր՝ անոր կայսրութիւն տալու համար, բայց ոչ ոք զայն կ'ընդունէր՝ . . . իր ձեռքէն։ Միայնակ մնացած, այս կորովի մարդը, յուսահատելու տեղ, բոլոր քաղաքին սպառնաց սովամահ ընել զիրենք։ Ժողովուրդը դեռ աւելի կատղեցաւ, և վասլի – Լեկաբենի անհարազատ որդւոյն – առաջնորդութեամբ, յարձակեցաւ Բրինգասի կուսակիցներուն վրայ։ Խումբ խումբ կը թափառէին փողոցներու մէջ, «Մահ Բրինգասի» կը գոռային, «Մահ իր կուսակիցներուն», մինչդեռ հեռուն կը լսուէր ուրիշ

երիտասարդ բազմութեան մը ձայնը, որ կը նուագէր հայրենասիրական երգեր՝ Նիկեփորի Արաբացւոց դէմ տարած յաղթանակներուն վրայ շարադրուած. և աստղերը, կապուտին մէջ խառնուած, իրենց գլխուն վերեւ, կարծես այդ յաղթանակները կը համբէին։ ... Վասիլ Լեկապենեանը, որ աւելի գործ ընել կ'ուզէր քան խանդավառութեան ցոյցեր, խռովութեան վայրկեանէն օգտուելով, նաւահանգստին վրայ յարձակում կ'ընէ, կը տիրէ մի քանի նաւերու և կ'անհետանայ Խրիսոպօլսի ուղղութեամբ։

Քաղաքին մէջ կը շարունակուին աղմուկները, հրդեհները, սպանութիւնները. ամէն ոք իր անձնական վրէժը կ'առնու՝ Բրինգասի կուսակից անուանելով իր թշնամին՝ զոր ժողովուրդը կտոր կտոր կ'ընէ։ Յանկարծ աղմուկը կը բիւրապատկի, և թափառական խումբերը կ'աւետեն իրարու Նիկեփորի գալուստը. «Կեցցէ կայսրն Նիկեփոր» պատասխանը կ'ըլլայ այդ աւետիքին. ժողովուրդը կը յորդէ, կը խռնի, կը կեդրոնանայ նաւահանգիստը, ուր յիրաւի դարձած էր Վասիլ՝ Նիկեփորը իր հետ բերելով։

Մահուան քրտինքը ցուրտ կաթիլներ կը սրսկէ Բրինգասի ճակտին վրայ. Ո՜ւր փախ-

չիլ. նոյն իսկ եԹէ կեանքը կարենար փրկել, ի՜նչ բանի պիտի ծառայէին իր օրերը. — ախոյեանին փառքը ցուցնելու: Ցետ մի քանի վայրկեան տարտամ կենալու, ուր իր սիրտը «Ըլլա՞լ Թէ չըլլալ» մենախօսուԹիւնն ըրաւ յանպատրաստից, կեանքի սէրը յաղԹեց իր հոգւոյն մէջ: Իսկոյն ծպտեցաւ և մի քանի հաւատարիմներու հետ դիմեց դէպ ի Ս. Սոփիա, անցնելով այն բազմուԹեան մէջէն՝ ուր ամէն մարդ իր պահիճն էր: ԶուգակիպուԹիւն մը՝ իր փրկուԹիւնը ապահովեց: Երբ Նիկեփորի ապստամբուԹիւնը լըսուեցաւ, իր Վարդ հայրը՝ վախնալով Բրինդասէն՝ Ս. Սոփիա ապաւինած էր: ԲազմուԹիւնը յաղԹանակաւ զինք դուրս կը հանէր մայր եկեղեցիէն, երբ Բրինդաս ներս մտաւ: Ոչ մէկ դէպք աւելի լաւ կերպով չի բացատրեր բիւզանդական քաղքի յեղափոխուԹիւնքը, քան այդ երկու Թշնամեաց հանդիպումը՝ Ս. Սոփիայի սեմին վրայ: Ամբոխը, որ զբաղած էր Վարդին ցոյցեր ընելու, չանդրադարձաւ Թէ կը Թողուր որ իր մեծագոյն Թշնամին փախչի:

Նիկեփոր կայսր հրատարակուեցաւ. Բրինդաս աքսորուեցաւ Փոքր Ասիա: Թէոփանոյ իր հարսանեաց վրայ կը մտածէր, բայց եր-

կու մեծ արգելքներ կ'ելնէին ընդառաջ. կրկին ամուսնութիւնը արգիլուած էր Յունաց մէջ, և Նիկեփոր կնքահայր եղած էր Թէոփանոյի որդիքներէն միոյն։ Այս երկու պարագայները եկեղեցական մեծ յուզումներ յառաջ բերին, բայց ամուսնութիւնը կատարուեցաւ հաւասարապէս, և զայն վաւերական ընելու համար՝ պալատականք ուրացան՝ թէ Նիկեփոր երբէք Թէոփանոյի որդիքներէն միոյն կնքահայրն եղած ըլլայ։ Հարսանեաց շքեղութիւնը եպականութիւն մը կ'երեւար նոյն իսկ այդ արքունեաց մէջ, որ կարող էր, պարսկականին նման, Երջանկութեանց պալատը կոչուիլ։ Բուզանդացի պատմիչներ, որ ծիծաղելի պատմալէ չեն վախեր, մանրամասնութիւն մը կը յիշեն. խնջոյքը շատ զուարթ երեւոյթ ունէր, և Նիկեփոր, որ ուխտած էր միս բնաւ չուտել, պամէնքը գերազանցեց այդ մասին, և վրէժն առաւ այնքան երկար ծոմապահութեանց։

Այս արհաւրալից օրերուն մէջ, Վասիլ Բ. անշուշտ յաճախ դողաց իր կեանքին վրայ, որուն շուրջը կը կատարուէին այդ արիւնհեղութիւնք։ Բարեբաղդաբար Բիւզանդիոյ բոլոր ժողովուրդը կը պաշտէր Արշակունեաց հարստութիւնը, Վասլի տոհմը. և Նիկեփոր՝

գահու վրայ բարձրանալու ուրիշ միջոց չը-գալու, բայց եթէ ծանուցանել ինքզինք՝ փո-քրիկ արքային խնամակալը։

Բ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՀԱՅ ԹԻԿՆԱՊԱՀՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒԸ. — ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵ-ՐՈՒՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — ՏԱՐՕՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ՆԻ-ԿԵՓՈՐ. — ՎԱՍԻԼ Բ. ՄԻԱՅՆԱԿ ԳԱՀՈՒՆ ՎՐԱՅ։

Վասիլ Բ. Պերփեռուժէնի պէս, այնուհե-տեւ երկու իրաւունք միայն ունեցաւ. կայսեր անունը կրել՝ և պալատին մէջ բնակիլ։ Կը մնար իրեն՝ իր անհատական երջանկութիւնը մտածել։ Պերփեռուժէնի և իրեն մէջ այս խտիրը կար միայն՝ որ նա գրագէտի բնա-ւորութիւն ունէր, մինչ Վասիլ անհանդարտ և կենսասէր ոգի մ'էր, և իր զբաղումներն ալ պէտք էին անոր համապատասխանել։ Հանդիսատեսն եղաւ Նիկեփորի գործերուն, որոնց օրինակը այնքան գեղեցիկ արդիւնք-ներ պիտի ունենար իրեն համար։

Նիկեփոր ժողովրդեան կուռքն եղած էր՝ ցորչափ պատերազմի դաշտին վրայ կը գըտ-նուէր. պալատին սեմը հազիւ կոխած էր՝ սկսաւ ատուիլ։ Իր ագահութիւնը բաւական էր իր բոլոր ձիրքերը մոռցնելու. ժողովուր-

պը, զոր իր թշնամիներէն կ'ազատէր, իր տուրքերէն կը տանջուէր. Արաբացիները կը հալածէր նա՝ որպէս զի կողոպտելու նիւթ մնայ իրեն ։ Բիւզանդիոնի կայսր մը շրջապատուած էր միշտ՝ Արեւելքի և Արեւմուտքի ճախուէթիւններէն. Նիկեփոր սակայն, խնայողութեան համար, խարդախ դրամ կը գործածէր ։ Ուրիշ ո՛չ մէկ կայսր մտածած չէր այսպիսի օրինակ մը տալ իր հպատակաց...։ Իբրեւ պատերազմի բարեկամ, և դրամի սիրահար, կը համապատասխանէ Մօրիկի. իր անունն ալ նոյնպէս, միշտ անիծուեցաւ ժողովուրդէն. երկուքն ալ կը յայտարարէին՝ թէ տէրութեան բարւոյն համար այսպէս կը վարուէին, բայց արդէն ոչ մէկ չարիք աշխարհիս կը ներկայանայ՝ առանց բարւոյն դիմակն անցուցած ըլլալու։ Հոգեկան ուրիշ նմանութիւն մ'ունէր Մօրիկի հետ. — Հակակղերական էր. արգիլեց՝ եկեղեցականաց կտակ ընել. «Ինչո՞ւ եպիսկոպոսներուն տալ այն գումարները, կ'ըսէր նա, և ոչ աղքատներու և հայրենեաց զինուորներուն. նոր զարդարանքի՞ կարօտ են այժմեան եպիսկոպոսները...»։ Եկեղեցւոյ կալուածները դրաւեց, պատճառ բերելով թէ վանականներ և քահանաներ կը զեղծանին անով, և

յայտարարեց թէ այնուհետեւ տէրութիւնը թօշակ պիտի կապէր եկեղեցականաց։

Աղքատութիւնը տիրած էր ժողովրդեան մէջ, յանդուգն ծերունի մը Հանճարեղ կերպով կայսրը Հեգնեց այս բանիս Համար։

Օր մը երբ նա բանակին առջեւ անցած իր զինուորները կը Հրահանգէր, դողդոջուն ծերունի մը՝ գաւազանի մը վրայ յեց, կայսեր մօտեցաւ.

— Կը փափագէի զինուոր գրուիլ, ըսաւ, նա։

Այս առաջարկը ամբողջ բանակը զուարթացուց, որուն չափազանց ուշ կը թուէր այդ Հասակին մէջ՝ փառքի ասպարէզին մէջ նետուիլ։

— Գովելի փափագ, ըսաւ Նիկեփոր, կը կատարեմ զայն՝ թէ որ բաւական ոյժ կը զգաս դեռ պատերազմի մէջ մտնելու։

— Տէր արքայ, ըսաւ նա, ես կ'անդրադառնամ՝ որ ոյժս տարիքիս Հետ կ'աճի։ Ըստացուածքներս, զորս առաջ երկու էշ բաւական չէին կրելու, Հիմակ ես միայնակ կարող եմ ուսիս վրայ կրել։

Երկու օրէնք ուզեց Հաստատել Նիկեփոր, որ շատ չէին տարբերիր իրարմէ. եպիսկոպոսները կ'ուզէր ինք որոշել, և արքայութեան բնակիչներն ալ ինքն ընտրած ըլլա-

լու համար, հրամայեց պատերազմի մէջ մեռնողները սրբացնել և տօնել։

Նիկեփոր ուսեալ էր, բայց զինուորական նիւթերու վրայ միայն կը գրէր։ Պատերազմական արուեստի վրայ գիրք մը ունի որ հասած է ձեռքերնիս, և որուն մէջ հետաքրքրական կտորներ ունի՝ Հայ զինուորներուն մասին։ Նա կը գանգատի հայ պահապաններուն վրայ, որոց վրայ կարելի չէ վստահիլ. կը ձանձրանան իրենց պաշտօնէն, անհոգութիւն կ՚ընեն. նա յաճախ Հայաստանի քաղաքի մը մօտ կռուած ժամանակ՝ բնիկներէն մասնաւոր գունդեր կազմած է՝ պահպանութեան համար. բայց անոնք ալ Թոշակը կ՚առնուն, և պաշտօնին անուշադիր կը մնան։ Նիկեփոր իրաւունք ունի այս գանգատը ընելու որովհետեւ Լեւոն, Հայկազն, — ուրիշ դէպքերուն մէջ այնքան քաջ, — պահպանութեան մէջ լաւագոյն ձիրք մը ցոյց չէր տար։ Եւքայիտեանց գիւղին մէջ գտնուած ժամանակ՝ այնքան զբօսանքի անձնատուր եղաւ, որ Արաբացիք յարձակեցան, գրաւեցին ամբողջ գումարը որ ամիսներ առաջ պէտք էր բաժնուած ըլլալ զօրքերուն՝ իբրեւ Թոշակ։

Ընդհակառակն Նիկեփոր՝ յարձակման

համար հարկաւոր կը տեսնէ հայկական գունդեր։ Խառնուրդի նախորդ օրը պէտք է այդ ուժով և կորովի մարդիկները՝ թշնամեաց բանակը ղրկել. ո՛րքան թափով և ճարտարութեամբ կը կռուին, որ ողջ ողջ թշնամիները բանակը կը բերեն և զանոնք տանջելով կարելի է տեղեկութիւններ ստանալ։ Հայկական այն գունդերը՝ Նիկեփոր Թասինարիի (τασινάριοι) կամ Թասինաքիա կը կոչէ, որ ըստ իրեն, հայերէն բառ մ'է և լրտես կը նշանակէ։ Տեսաւնողք բառէն մերձաւորագոյն մը չենք գտներ՝ այս խօսքը լուսաբանելու համար. արաբ և պարսիկ բառարանները նման ձայն մը չունին՝ «զինուորական լրտես» իմաստով։

Նիկեփոր որուն Հայազգի ըլլալը կարելի չէ հաստատել որոշակի, բայց կ'ընդունուի իբրեւ հաւանականութիւն մը՝ եւրոպացի գիտնականներէն — մանաւանդ որ մօր կողմէն ազգական էր Զմշկիկի և իր հայրը Վարդ կը կոչուէր, — բազմաթիւ դէպքերու մէջ՝ իր հայասիրութիւնը ցցուց։

Կայսեր թիկնապահ գունդը, զոր կը կազմէին Հայազգի հսկայներ, գժտած էր նաւական զօրաց հետ. տարբեր ցեղերէ ձուլուած բանակի մը մէջ բնականաբար պիտի

չպակսին ատելութիւն, մրցակցութիւն և նախանձ։ Այս անգամ սակայն խնդիրը՝ քաղաքական կռուի կերպարանք առաւ. փողոցի մը մէջ իրարու հանդիպեցան Հայ և նաւաստորմղի զօրքերը, երբ կը դառնային Ս. Սոփիայէն, ուր նոր կատարած էին զատկական արարողութիւնները. նախատեցին զիրար, յետոյ սուրերը մերկացուցին՝ և իրարու վրայ յարձակեցան. արիւնը փողոցը կ'ողողէր. գիակներ կ'ընկնային երկու կողմէն. ոչ ոք կը համարձակէր՝ զինուած խումբերուն մէջ նետուելու։ Նիկեփոր Հայոց կողմը բռնեց, և այնքան որոշ եղանակաւ որ Բիւզանդացիք սկսան վախնալ թէ մի՛ գուցէ կայսրը՝ Հայոց վրէժը հանելու համար քաղաքացիները ջարդել հրամայէ, որովհետեւ ժողովուրդն ալ յաճախ փողոցի մէջ առիթ կ'ունենար Հայ թիկնապահներու և զինուորներու հետ կռիւ ընելու. ասոնք իրենց ամեհի քաջութեան հետ՝ ունէին անգութ զեղծումներ. Յոյներ չէին հանդուրժեր անոնց ձեռք բերած չափազանց իրաւունքներուն։ Արդէն երբ դեռ զօրավար էր Նիկեփոր, Միջագետքի մէջ, առիթ ունեցած էր անոնց բնաւորութիւնը ճանչնալու. նա տիրեց արաբական քաղաքի մը՝ որուն բնակ-

չաց ներսում խոստացած էր. գերիներուն մէջ կային երեք հարիւր կանայք։ Հայ զինուորներ յարձակեցան անոնց վրայ. արաբները՝ իրենց կանայքը պաշտպանելու համար զէնքի դիմեցին, արիւնհեղութիւնը սկսաւ երկու կողմէն. Նիկեփոր հայերուն իրաւունք տուաւ, և թողուց որ բոլոր Արաբացի գերիները ջարդեն։

Այս անգամ ալ ժողովրդեան մէջ սարսափեցնող մրմունջ մը կը թափառէր՝ թէ կայսրը Բիւզանդացւոց յանդգնութիւնը պիտի պատժէ։

Քաղաքական հանդէսի մ'առթիւ՝ Նիկեփոր ուզեց պատերազմ ձևացնել կրկէսին մէջ։ Ամբողջ ժողովուրդը խռնուած էր, առանց սակայն նախապէս հանդէսին այս նոր մասը գիտնալու։ Յանկարծ փողերու ձայնը հնչեց, դրօշակներ պարզուեցան օդին մէջ, և հեծեալներու երկու բանակներ՝ գետին դղրդեցնելով, սուրեր շողացնելով օդին մէջ՝ իրարու վրայ սկսան դիմել։ Այս յանկարծական տեսարանը սարսափ ձգեց կանանց վրայ, և ամէն կողմ ձայն մը սկսաւ լսուիլ. «Կոտորածը սկսա՛ւ»։ Ամէնքը բազմոցներէն վար վազեցին, ծերք, տղայք, կանայք խառնիխուռն ու գոռալով՝ սկսան փախչիլ.

հովը մինչեւ հեռաւոր ափունքներ կը հասցնէր կանանց ճիչը, մարդկանց աղաղակը։ Ի զուր Նիկեփոր՝ ձայնին բոլոր ուժգնութեամբը կը գոչէր թէ վտանգ չկայ։ Ամէն ոք փախչելու զբաղած, ժամանակ չէր գըտնար ետեւ պահելու և եղելութիւնը ստուգելու։ Մերեր ու պառաւներ ոտնակոխ եղան, և հրապարակին վրայ մեռան. առջեւէն վազողները՝ անոնց ձայնը լսելով՝ դեռ աւելի կը հաստատուէին իրենց այն համոզման վրայ՝ թէ կոտորած սկսած է։

Վտանգը անցնելէն յետոյ՝ ժողովուրդը իր վրէժը առաւ՝ քարկոծելով ու նախատելով զՆիկեփոր անընդհատ՝ ամէն փողոցի մէջ՝ ուսկից կ'անցնէր։ Կայսրը, երբեմն նիւթ ժողովրդական երգերու, հիմա անոնց երգիծաբանութեանց առարկայն եղած էր։ Կայսերական զգեստները միջակ անձի համար չափուած էին. Նիկեփոր այնչափ կարճ էր՝ որ կը թաղուէր անոնց մէջ, և ժողովուրդը կը հեգնէր այն դերձակները՝ որ չէին կրցած գուշակել թէ ինչպիսի՛ անշուք կայսր մը կրնար գալ ապագային։

Արտաքին քաղաքականութիւնը հակապատկերն էր ներքինին։ Կայսրը անձամբ Արաբացւոց դէմ գնաց, նոր հարուածներ

տալու։ Երբ Մանազկերտի քով կը գտնուէր, Տարօնի իշխանները Գրիգոր և Բագրատ, ոտքերը Աշոտի, իրեն ներկայացան և իրենց գաւառը կայսեր ընծայելով պատրկութեան աստիճան և մեծամեծ կալուածներ ստացան Թէպէտ Ռոմանոսի ժամանակ արդէն Տարօն, Հռովմայեցւոց հպատակած էր և իրենց Գրիգորիկ իշխանը, այս պատճառաւ, տատա Թօշակ ստացած էր Լեկապենոսէ՝ և ամուսին մը՝ կայսերական ընտանիքէ, հանդերձ՝ ուրիշ բազմաթիւ առանձնաշնորհութիւններով՝ որ Աշոտ երկաթի նախանձը կը շարժէին, ինչպէս կ'իմանանք Կոստանդին Պերփերուժէնի՝ Տէրութիւնը ինչպէս պէտք է կառավարել մատեանէն։

Նիկեփոր Եփրատէն անդին անցաւ, Միջագետքի մէջ աւերակներ սփռեց, Արաբիոյ մէջ սարսափ, յետոյ Պօլիս դարձաւ՝ յաղթանակը կատարելու։ Բուլղարներուն պատերազմն ալ՝ յաղթութեամբ վերջացաւ։ Քաջ Նիկեփորը, որ պալատին մէջ ճգնութեամբ կ'ապրէր, տեղի եղաւ Թէոփանոյի. սա Զմշկիկի կայսրութիւն խոստացաւ, անոր սպաննել տուաւ իր ամուսինը, և զայն գահու վրայ բարձրացուց։

Վասիլ Բ.ի կեանքը փոքրիկ փոփոխու-

թիւն մ'ալ չէր կրած․ Նիկեփորի տեղ՝ Զմշկիկի պիտի հնազանդէր։ Միայն իր մայրը, Թէոփանոյ, աքսորուեցաւ պալատէն, որովհետեւ հայրապետը այդ պայմանաւ միայն յանձն կ'առնուր կայսր ճանչնալ զԶմշկիկ։ Առանձինն խօսեցանք սոյն դիւցազին փառահեղ կեանքին վրայ, որ այնքան եղերերգական մահով վերջացաւ։ — Զմշկիկի վերջին վայրկենին՝ ազատութեան ժամը հնչեց Վասիլ Բ․ի համար (976)։ Դեռ երեքտասան տարի իբրեւ անուն մը ապրելու, հուսկ ապա կ'անձնաւորուէր, և ինքզինք միայնակ կը գտնէր իր գահուն վրայ։ Այդ պահուն նոր հոգի մը, (որ եթէ Նիկեփորինը չէր կամ Զմշկիկինը՝ գէթ անոնց կը նմանէր), դիւցազնական հոգի մը, — փառքերու օրինակէն սանձուած, — կը մտնէր իր մեղկ մարմնին մէջ՝ և զայն պղնձի կը փոխարկէր։ Աղաւնի նիրհած էր, առիւծ արթնցաւ։ Զուարթ պալատականը՝ բիրտ զինուորի փոխուած էր։ Զօրավար դարձաւ այն պահուն՝ երբ իրապէս կայսր կ'ըլլար։

Գ. — ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ. — ՀԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՄԸ ԿԱՅՍՐ ՀՌՉԱԿՈՒԱԾ. — ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԴԵՐ ՄԸ. — ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԱՒԱԶԱԿԸ. — ԽՆՋՈՅՔ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ։

Վասիլ Բ.ի թագաւորութիւնը ապստամբութեամբ սկսաւ։

Վարդ հայազգին, Սքլերոս կոչուած, սպարապետ Արեւելեան գունդերու, պաշտօնանկ հրատարակուեցաւ։ Հայ զօրավարը, առանց վրդովելու՝, փոխադարձաբար կայսրը պաշտօնանկ յայտարարեց։ Զինուորական ոյժը իր ձեռքին մէջն էր, բոլոր շրջակայ իշխանները իրեն կուսակից էին. ամէն պարագայ կը նպաստէր իր դիտումներուն, բաց ի մէկէ մը. իր Ռոմանոս որդին Պոլիս կը գտնուէր. Վարդ Սքլերոսի սիրտը կը ճնշուէր այն մտածման տակ՝ թէ իր փառքին համար՝ սիրելի որդւոյն կեանքը զոհ պիտի երթայ։ Պէտք էր նախ զայն գաղտնապէս ազատել իր թշնամեաց ձեռքէն. Անթէս անուամբ զօրավար մը, ճարտար ու տիրասէր, սատանձնեց այդ վիպասանական դերը։ Գունդի մը հետ Բիւզանդիոն փախաւ, և հոն սկսաւ ժողովուրդը պատերազմի գրգռել Սքլերոսի դէմ։

Ամէն տեղ դաւաճան ու բռնաւոր կ'անուանէր զայն, և իշխաններուն կը բացատրէր՝ թէ Հայ ապստամբը ինչ ծրագրի պի-

տի հետեւի։ Բոլոր Բիւզանդացիք այն համոզումը կազմեցին՝ թէ Անթէս տժգոհ է Սքլերոսէն, օրինաւոր կայսեր դատը կը պաշտպանէ, և իբրև տեղեակ հանգամանքներուն՝ պէտք է վստահիլ իր խորհուրդներուն վրայ։ Անթէս, իր հաւատարիմներու ձեռքով՝ իմացուց Ռոմանոսի որ փախստեան պատրաստուի, յետոյ շարունակեց իր եռանդուն քարոզները հայրենեաց վտանգաւոր թշնամւոյն դէմ։ Ամէն կասկած քնացած տեսնելով, յափշտակեց Ռոմանոսը և իր գունդովը միասին Սքլերոսի բանակը հասաւ, ուր ընդունուեցաւ մեծ ողեւորութեամբ։

Վարդ Սքլերոս երկու բան հարկաւոր կը տեսնէր յաջողութեան համար. — զինուոր և դրամ։ Առաջինը առատօրէն տուին իրեն՝ Արաբացիք և մանաւանդ Հայեր որ առաջինն եղան զՎարդ Սքլերոս կայսր ճանչնալու, և որոնց կ՚առաջնորդէին Անդրանիկ Մոկացին և Գրիգոր ու Բագրատ և Ռոմանոս Տարօնեցիները։ Դրամը հայթայթելու համար ձեռք առաւ այն միջոցը՝ զոր միայն լեռներու գագաթը բնակող աւազակները սովոր են ընել. կը յարձակէր հարուստներու վրայ, գերի կը բռնէր և մեծ գումարներ ստանալէ վերջ միայն զանոնք կ՚արձակէր։ Նիկոմիդիոյ ե-

պիսկոպոսը միջամտելու եկած ըլլալով, Վարդ Սքլերոս իր կարմիր մոյկերը ցցուց և ըսաւ.

-- Այս մոյկեր հագնողը՝ այլ ևս անկարող է զանոնք հանելու. — բոլոր աշխարհս իրեն կը նայի։ Քառասուն օր ժամանակ կու տամ կայսեր՝ որ իր ընելիքը մտածէ։

Վասլի բանակը յառաջ կու գար՝ Պետրոս Փոկասի հրամանատարութեան տակ. մասնական բաղխումի մը պահուն սպաննուեցաւ հաւատարիմն Անթէս, Սքլերեանք յաղթուեցան, և հայ գերիները սպաննուեցան՝ անգութ չարչարանքներով։

Սքլերոս այս պարտութեան վրէժն առաւ տիրելով Լիւկանդի, ուր հայ գաղթականութիւն մը կը բնակէր։

Ախոյեան բանակները իրարու հանդիպեցան՝ առանց յանդգնելու յարձակողականը սկսիլ։ Վարդ, թշնամիները խաբելու համար մեծ խնջոյքի մը պատրաստութիւն սկսաւ տեսնել. Պետրոս Փոկասի լրտեսները իսկոյն հաղորդեցին սպարապետին՝ այս դիտումը։ Ծանր պարագայ մը թուեցաւ իրեն. իր Բուզանդացի զօրքերը, հեռուէն խորտիկներ և ըմպելիքներ տեսնելով՝ կըրնային հրապուրուիլ, և թշնամեաց կողմը

անցնիլ։ Վասանգլին առջեւն առնելու համար՝ փութաց մեծագոյն խնջոյք մը պատրաստել։ Վարդ ալ ճիշդ այս բանիս կը փափագէր։ Յարձակեցաւ թշնամեաց վրայ, կոտորեց, փախուց։ Անտիոք քաղաքը և բազմաթիւ իշխաններ, անձնատուր եղան, նոյնպէս Ատալիոյ նաւատորմիղը՝ որուն ծովակալ անուանեց Քուրդիկ անուամբ հայ մը. աս Յունաստանի կղզիներուն տիրեց և արգիլեց Պօլիս պաշար տանել. միայն այս հնարքը բաւական էր Սքլերոսի յաղթանակը ապահովելու, եթէ կայսերական նաւատորմիղը Աբիւդոսի քով՝ Քուրդիկի նաւերը՝ բոցերու տակ չոչնչացնէր։

Վասիլ Բ. անբաւական տեսնելով Պետրոս Փոկասը՝ միայնակ Սքլերոսի դիմադրելու, Լեւոն զօրավարը ղրկեց Յովհան պատրկին հետ։ Անոնք զէնքերէ աւելի՝ ընծայներ բերած էին հետերնին, սպառնալիքի հետ՝ խոստումներ։ Վարդ՝ դեղթափը գտաւ անոնց ազդած հրապոյրին. բանակին մէջ կը պտտէր « Զօրականք իմ, գոչելով, թշնամեաց խոստումները մէկ մէկ քաջալերական պէտք են ըլլալ ձեզի մեր սկսած գործը ի գլուխ հանելու համար։ Ապստամբներու ընծայ բաշխելը՝ ուրիշ բան չնշանակեր, բայց եթէ զա-

նոնք նուաճելու ուրիշ միջոց չունենալ։ Ուրեմն, զօրականք իմ, եթէ այսպէս, մեծագոյն պատիւներ պատրաստ են ձեզի, փոքրագոյնին համար՝ մի՛ զարտուղիք ձեր ընտրած ճանապարհէն»։

Վարդի գլխուորները՝ մեծաւ մասամբ փոքր Հայքէն՝ և Կապադովկիայէն էին. Լեւոն, զիրենք պատժելու համար՝ յարձակեցաւ իրենց ծննդավայրին վրայ, գիւղեր, քաղաքներ կ'այրէր, ընտանիքներ գերի կը տանէր։ Ծնողական գորովը մեծ ազդեցութիւն ըրաւ Վարդի կուսակիցներուն վրայ. սիրով յանձն կ'առնէին իրեն համար մեռնիլ. բայց երբէք խոստացած չէին իրենց եղբայրներուն կեանքն ալ իրեն զոհել։

Դ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻԻՆ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ՍՊԱՆՈՒՄԸ. — ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՋԱԽՋԱԽՈՒԱԾ։

Հայ սպարապետը, Լեւոնի հնարագիտութիւնը յաջողութեամբ պսակուած տեսնելով, անոր արշաւանքին առջեւ թումբ մը կանգնել որոշեց. Ռոմանոս Տարօնեցիին և վուրց իշխանին հրամայեց ընդ առաջ ելնել անոր՝ միայն արգելք ըլլալու համար անոր

ընթացքին, և ոչ եթէ պատերազմ տալու։

Ռոմանոս, թեթեւազէն գունդերով, հողմերու երագութեամբ, Կապադովկիա մտաւ՝ Լեւոնի բանակը փնտռելով։ Նա լերան մը ծայր կը գտնուէր. Հանդիպակաց գագաթ մը իրեն բանակետղ ընտրեց. Օքսիլիյթոս դղեակը երկու բանակները կը բաժնէր իրարմէ։

Ռոմանոսի լրտեսները, այլեւայլ տարազներով ծպտած, կը թափառէին շրջակայ գիւղերու և լեռներու մէջ։

Երեկոյեան դէմ անոնցմէ մի քանին ներկայացան զօրավարի վրանին առջեւ՝ իմացընելով թէ կարեւոր լուր մը ունին հաղորդելիք։

— Հալէպի Արաբները վաղը պիտի անցնին մեր քովէն՝ կայսեր տանելու համար տուրքերը՝ զոր խոստացած են վճարելու։ Զինուորներու բազմութիւն մը գանձը կը պաշտպանէ ճամբուն վրայ։

— Եթէ կայսրը Վարդն է, ըսաւ Ռոմանոս, սխալ տեղ կը տանին տուրքերնին։ Իրաւունքը մեզ կը պատկանի. և այս պարագային մէջ՝ այդ գումարները մեզի մեծ ծառայութիւն կարող են մատուցանել։

Իսկոյն Ռոմանոս ժողովքի կանչեց իր ստորակարգեալ զօրավարները, ու խորհուր-

դը առաջարկեց անոնց քննութեան. ընչաքաղցութենէ ոգեւորուած, ոչ ոք Հակառակ կարծիք յայտնեց. որոշեցին թէ երբ պիտի սկսէին յարձակումը, ինչ եղանակաւ, և ինչ մեքենայութեամբք. այնքան ապահով էին իրենց յաջողութեան վրայ, որ, ապագային ո՛ և է գժտութեան առիթ չտալու Համար, որոշեցին նաեւ թէ իւրաքանչիւր զօրավար և զինուոր ինչ բաժին պիտի ունենար այդ գրաւմներէն: Բաղդը սակայն այլապէս վճռած էր: Լեւոն գուշակած էր Ռոմանոսի դիտումները, ու պատրաստուած՝ անոնցմէ օգտուելու: Երկրորդ առաւօտ արաբական բանակը կը նշմարուի Հորիզոնին վրայ. Ռոմանոս կը սպասէ որ մօտենան. Հազիւ անոնք դղեակին քով Հասած էին, փողերու գոռումով, զէնքերու շառաչով, կատաղութեան աղաղակներով, արիւնհեղութեան դրօշակներով, լեռնային ժայռի մը նման՝ կը գահավիժի Արաբացւոց վրայ: Լեւոնի սպասած վայրկեանն էր. փողերու և ռազմիկներու աղաղակով Ռոմանոսի բանակին վրայ կը յարձակի, կը շրջապատէ, կը շփոթեցնէ, կը ջարդէ: Նա Հրամայած էր մասնաւորապէս Հայ զինուորներուն բնաւ չխնայել, որովհետեւ «Հայ» բառը, այս

շփոթութեան տարիներուն մէջ, Վարդի կուսակից կը նշանակէր։

Այս պարտութիւնը բարոյական մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Սքլերոսի հպատակներուն վրայ, անհրաժեշտ էր որ նա մեծ յաղթանակ մը տանէր, այժերաւ հաւասարակշռութիւնը գտնելու, իր զինուորներուն սիրտը վերստին ոգեւորելու, վերջապէս իր հաւատարիմներու մահուան վրէժն առնելու համար։ Ձախող դիպուած մը, որ մարդուն անվստահ ընել՝ ապագային որոշ կերպով ծրագրել կը սորվեցնէ՝ յաճախ յաջողութենէ մը աւելի կ'արժէ։ Սքլերոս տագնապով կը գործէր, Լեւոն անհոգաբար։ Եւ երբ երկու մեծ բանակները իրարու խառնուեցան, վճռական պատերազմը Սքլերոսի նպաստաւոր եղաւ։ Բիւզանդական բանակետղը, գարնանային կանաչութեանց մէջ, գեղջկական գերեզմանոցի մը երեւոյթն առաւ։ Յունաց բոլոր զօրավարները Օքսիլիթի քովը մեռան, կամ գերի ընկան։ Վարդ Սքլերոս ոչ մէկ արգելք կը տեսնէր այսուհետեւ՝ իր ճանապարհին վրայ։ Հասաւ Բիւթանիա, պաշարեց Նիկիան. հոս կը հրամայէր Մանուէլ Կոմնենոս։ Մեքենայներէն յուսախաբ, սովի օգնութեանը դիմեց Վարդ. իր նպատակին

մօտ էր արդէն, երբ վայն կորսնցուց Մանուէլի մէկ հնարքէն խաբուելով։ Նա բազմաթիւ շտեմարաններ լեցուց աւազ պարունակող պարկերով՝ որոնց երեսը միայն ցորենով ծածկուած էր։ Յետոյ շրջեցուց Վարդի զինուորներէն մին, որ գերի բռնուած էր, իր աւազի շտեմարաններուն մէջ. «Տե՛ս, ըսաւ նա, ո՛րքան ցորեն ունինք դեռ, և դեռ ո՛րչափ կարող ենք դիմադրել. բայց որովհետեւ միշտ սիրով ապրած եմ Վարդի հետ, յանձն կ'առնում քաղաքը իրեն մատնել, պայմանաւ որ քաղաքէն կարենամ ելնել անվտանգ, հետս տանելով ինչ որ կ'ուզեմ»։ Եւ քիչ յետոյ ցոյց տուաւ թէ ինչ կը սքօղէր այս բացատրութեան տակ։ Որչափ զինուոր և հարստութիւն կար քաղաքին մէջ, կոմնենոսի հետ Բիւզանդիոն գաղթեց։ Վարդ՝ Նիկիա մտաւ։ Իր գերիին առաջնորդութեամբ դիմեց նախ ցորենի շտեմարանները, զոր իր յաղթանակի լաւագոյն աւարը կը համարէր, և ուր մեծաքանակ աւազ միայն գտաւ։

Բիւզանդիոնի ժողովուրդը, տագնապալից ակնկալութեան մէջ սուրհանդակներու կը սպասէր, կը խռնէր անոնց շուրջ՝ տեղեկութիւն մը կորզելու համար։ Գոյժերը երթալով կը մեծնային։ Օքսիլիյթի արիւնահեղ

խառնուրդէն յետոյ, երբ ժողովուրդը կը հարցնէր անոնց թէ ի՞նչ եղաւ պատերազմը, կը ստանային իբր պատասխան.

— Կայսերական բանակը ջախջախուած է։

— Պետրոս Փոկա՜ս.

— Սպանուա՛ծ։

— Յովհաննէս պատրի՞կ.

— Սպանուած։

— Թէոդոր և Նիկետաս զօրավարնե՞րը.

— Կուրցած։

— Լևոն, ընդհանուր սպարապե՞տը.

— Գերի բռնուած։

Այսպէս ո՛չ մէկ անուանի զօրավար ազատած էր նախատական ճակատագրէ մը. յուսահատ լքում մը տիրած էր ժողովրդեան վրայ. յանկարծ Նիկիայ առումը գուժուեցաւ։ Մայրաքաղաքի աշտարակներէն՝ Բիւզանդացիք նշմարեցին Վոսփորի բլուրներուն վրայ ճերմակ վրաններու բազմութիւն մը որ աղաւնիներու երամ մը կը թուէր, կանաչութեանց մէջ թառած։

Հայ թագապահանջը Պոլիս հասած էր։

Ե. — ԿՐՕՆԱՒՈՐ ՄԸ՝ ՎԱՐԴ ՍՔԼԵՐՈՍԻ ԴԷՄ ԴՐԿՈՒԱԾ. — ՎՐԱՑԻՆԵՐՈՒ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆԸ. — ԵՐԿՈՒ ՍՊԱՐԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ՄԵՆԱՄԱՐՏԸ։

Առագաստանաւը՝ յունական արշիպեղագոսի եզերքէն սահած ժամանակ, կը նշմարէր՝ Քիոսի ծովափին վրայ՝ թափառական ստուեր մը, դալկահար դէմք մը, ուր ներանձնացման մելամաղձիկ նշոյլին հետ՝ յուսահատ կատաղութեան ամպը կը թափառէր։

Կրօնաւորի զգեստը կը կրէր ան, բայց զինուորներ կը պտըտէին իր շուրջ, հսկելով իր ամէն քայլերուն վրայ։

Աքսորեալ մ՚էր ան։ Նաւորդները յուզմամբ մատնանիշ կ՚ընէին Վարդ Փոկասը, Բիւզանդիոնի մեծագոյն զօրավարներէն մին, որ փորձած էր Զմշկիկը գահընկէց ընել, անոր թագը գրաւել, բայց բաղդէն մատնուած՝ դատապարտուած էր միայնութեան։

Աքսորեալ զօրավարը յաճախ անէծքներով կը կրկնէր «Վարդ Սքլերոս» անունը, որովհետեւ նա գործիք եղած էր Զմշկիկի՝ զինքը թշուառութեան խորը ձգելու համար։

Տարիներ անցան. նա արդէն ընտանեցած էր խաղաղ միակերպութեան, երբ նաւ մը կանգ առաւ կղզւոյն առջեւ. կայսեր սուր-

հանդակներ ծովափ եկան և յանուն Վասիլ Բ.ի զինքը ազատ հրատարակեցին պատժէ, սպարապետ անուանեցին, և հրամայեցին երթալ Վարդ Սքլերոսի դէմ, որ ապստամբած էր։ Վրէժխնդրութեան զգացումը ցոլաց կրօնաւորի դէմքին վրայ. ողջունեց սպարապետի զգեստները՝ որոնցմէ այնքան տարիներ բաժնուած մնացեր էր. նաւ մտաւ և դիմեց Բիւզանդիոն։

Հոն սակաւաթիւ գունդեր միայն գտաւ, որոնք անկարող էին Սքլերոսի դիմադրել. յունական մեծ բանակը Կեսարիա կը գտնուէր, և անոնց մօտ երթալու համար՝ պէտք էր իր կեանքը վտանգի դնել. Սքլերոս ցամաքի ճամբայները գոցած էր, իր որդին՝ ծովու։ Վարդ Փոկաս, որ իր վրէժը յագեցնելու համար որոշած էր ոչ մէկու կեանքին խնայել, և ոչ իսկ իւրինին, մութ գիշեր մ'ընտրեց, ծպտեցաւ, և նաւ մը մտնելով թշնամիներու մէջէն և ամէն վայրկեան ձերբակալուելու և ծրագիրը կորսնցնելու սրտադողի մէջ՝ անցաւ Վոսփորէն, և ցամաքէն արագաշաւ Կեսարիա դիմեց։ Հաւաքեց գունդերը, բարեկարգեց, իր ներկայութեամբ ոգեւորեց զանոնք, և դիմեց դէպ ի Վոսփոր՝ Սքլերոսը նաւէն պաշարելու, և մայրաքաղաքին կողմը մղելով երկու սուրի մէջ ձգելու համար զանիկա։

Բայց Վարդ Սգլերոսի լրտեսներն ամէն շարժում իմացուցած էին իրեն. լաւագոյն կը թուէր իրեն՝ թշնամի բանակներուն հետ առանձին կռուիլ և ջախջախել զանոնք՝ միանալէ առաջ։ Պաշարման բոլոր պատրաստութիւններն ընդհատելով՝ դիմեց Փոկասի դէմ, որ Ամորիում քաղաքը հասած էր։

Հայկական գունդերը՝ որ Վարդ Սգլերոսի դատը կը պաշտպանէին, նախորդ բաղխումներու մէջ այնքան կոտորած տուած էին Յունաց, որ ասոնք իրենց բոլոր եռանդը կորսընցուցին՝ հեռուէն հայ ռազմիկները նշմարելով։ Որքան Փոկաս դլուցաղն հանդխացաւ, նոյնքան իր զօրքերը՝ վատ։ Անոնք՝ տկար դիմադրութենէ մը յետոյ՝ փախչիլ սկսան։ Փոկաս միայն թշնամեաց մէջ նետուած՝ անոնց բանակը կ'ակօսէր. հեծեալներ գետին կը փռէր, վիրաւորներ ու դիակներ թողլով ետեւէն՝ նոր ճանապարհ մը կը բանար։ Մինչ զբաղած էր արիւնհեղութեան, ձիու մը քառատրոփ արշաւանքը լսեց իր ետեւէն. ետ դարձաւ նայելու. ճանչցաւ Կոստանդին Գաբրասը, թշնամի զօրավարներէն մին, որ խռան մէջ զինք կը փնտռէր. երկու ախոյեաններն իրարու ուղղեցին խոժոռ նայուածքներ, սպառնալիքներ, հարուած-

ներ. մինչդեռ զիրար բռնած պաշտօնի տեղ մը կը փնտռէին զրահներու բացուածքին մէջ, Փոկաս ծանցաւ, խոյս տուաւ և ետ դառնալով լախտի ծանր հարուած մ'իջեցուց Գաբրասի սաղաւարտին վրայ. զրահներու շառաչ մը լսուեցաւ և Գաբրաս գետին փռուեցաւ, քարի պէս անշարժ։ Սքլերոսի զօրքերը անկեալին շուրջը խուժեցին, անոր մարմինն ազատելու և վրէժ առնելու համար, բայց Փոկաս արդէն անհետացած էր. Գաբրասը վերուցին և իր վրանը տարին՝ ուր ուշաբերեցաւ և բժիշկներու յանձնուեցաւ։

Կայսերական բանակն արդէն սկսած էր կանոնաւոր նահանջ մը. յոյն զօրաց մէկ մասը ետ կը քաշուէր, միւսը՝ շարունակելով պատերազմիլ՝ անոնց փախուստը կ'ապահովէր։ Փոկաս գրաւեց Խարձեանի բերդը և հոն ամրացաւ։

Յետ նորանոր պատրաստութեանց՝ երկրորդ պատերազմ մը տուաւ Սքլերոսի դէմ, և երկրորդ պարտութիւն մ'ալ կրեց։

Փոկաս՝ Խաղտեաց իշխան եղած ժամանակ՝ բարեկամացած էր Դաւիթ Կիւրապաղատին հետ, զոր Աշոտիկ հայազգի կը ներկայացնէ և Տայոց իշխան, իսկ Կեդրենոս՝ Վրաց իշխան (էջ 431)։

Սուրհանդակներ ղրկեց Դաւթի, խնդրելով վրացի գունդերով օգնութեան գալ իրեն, և ըստ կարելւոյն շուտով։

Քիչ յետոյ հասաւ Դաւիթ քաջերու՝ բանակով մը՝ որ խրախոյս շնչեց պարտեալներուն։ Սգլերոս բանակած էր Փանգալիա ընդարձակ դաշտին մէջ, ուսկից Ալիս գետը կ'անցնէր, և որ շատ յարմար էր հեծելագունդի շարժումներուն։ Իմանալով Փոկաս որ ապստամբը Արաբացիներէն օգնութիւն առած է, փութաց պատերազմ տալ՝ քանի որ նա դեռ զուրկ էր օգնութենէ։

Պատերազմը տեղի ունեցաւ անօսլոր կատաղութեամբ։ Վրացի և յոյն գունդեր, մրցանքի մէջ դրուած, խրայրու քաջութիւն կը ներշնչէին։ Խառնուրդը յանկարծ ընդհատեցաւ. երկու բանակները հաւասար քայլերով ետ սկսան նահանջել. զիրենք բաժնող անջրպետն երթալով կը մեծնար, կազմելով կրկէս մը. երկու սպարապետները զիրար մենամարտելու հրաւիրած էին՝ այնքան երիտասարդներու անպարտ արիւնը ձրի տեղ չթափելու համար։

Թշնամի բանակներն անհամբերաբար երկու ախոյաններուն կը նայէին, որ իրենց շքեղ ասպազինն մէջ, ոսկեսարոս նժոյգներու

վրայ, մոլեգնաբար իրարու վրայ յարձակած պահուն, գիւցազնի գաղափարը իրենց մէջ կը մարմնացնէին վսեմութեամբ։

Զինեալ հանդիսականներն աչքերնէն չէին վրիպեցներ ամենէն փոքրիկ շարժումը, ամենէն փոքրիկ հնարագիտութիւնը, և աղաղակներով իրենց վախը, ուրախութիւնը կը բացատրէին։ Մենամարտը քանի մը վայրկեան տարտամ մնաց երկու սպարապետներու ճարտարութեան շնորհիւ. բայց Փոկասի բանակը սարսափի բացագանչութիւն մ'ըրաւ, երբ Աքլերոս, որուն բռնականութիւնը խաւարած կը թուէր կատաղութենէն, ահեղ թափով մը դաշոյնը Փոկասի կուրծքին մղեց։ Փոկաս ծռեցաւ. «Մեռա՜ւ» գոչեցին ամէնքը, մինչ նա յանկարծ վերականգնելով՝ թշնամւոյն վրիպած հարուածը հեղնեց, և լախտով այնպիսի հարուած մը տուաւ Աքլերոսի՝ որ նա անշունչ իր ձիուն վզին վրայ ընկաւ և իր արիւնով երիվարը ներկեց։ Իր զօրականները փութացին զինք վար առնելու. դաշտին մէջ աղբիւր մը կը բղխէր. անոր մօտ տարածեցին Աքլերոսը. Ջրով ուշաբերել ջանացին զինքը և յորդահոս արիւնը լուացին։ Բայց իր արիւնաներկ ձին, Եգիպտոս անուամբ, սկսաւ բանակին մէջ

վազել միայնակ։ Հեռաւոր գունդերը՝ որ եղելութեան չէին կրցած ականատես ըլլալ, Սքլերոսը մեռած կարծելով, տխուր գուշակութիւններով զիրար սարսափեցուցին և փախչիլ սկսան։ Փոկաս բլրան մը կատարը կանգնած՝ իր բանակը կարկառելու զբաղած էր։ Թշնամեաց տագնապը տեսնելով հեռուն, «Վայրկեանն է, ով քաջեր, գոչեց նա, իջէ՛ք, ոստնեցէ՛ք. յաղթանակը թո՛ղ մեր նախորդ պարտութիւնները քաւէ»։ Սքլերոսի բանակը՝ որ՝ արդէն առանց թշնամին իր ետեւն ունենալու տագնապալից կերպով կը փախչէր, աննկարագրելի շփոթութեան մէջ ընկաւ՝ Փոկասի բանակին աղմուկը լսելով։ Բազմութեամբ Ալիս գետը կը նետուէին և իրարու ճամբան գոցելով միասին կը խեղդուէին. գետափին վրայ տատամսողներն յանկարծ մահաբեր հարուած մը կ'ընդունէին, կամ կը տարուէին՝ շղթայի զարնուած՝ Փոկասի առջեւ։ Այսպէս շահեցաւ Փոկաս յաղթութիւն մը, որ Եգիպտոս ձիուն անունը պիտի անմահացնէր։

Փոկաս՝ փախստականներուն մէջ Վարդ Սքլերոսը կը փնտռէր, բայց նա արդէն ազատած էր, և իր Կոստանդին եղբօր և երեք հարիւր զինուորաց հետ կը դիմէր Նիբրկերտ։

Թագապահանջը ամենախոր տխրութեամբ կը մտածէր ճանապարհին վրայ իր կորուսած կայսրութիւնը, փառքը, զորս շօշափելու չափ մօտեցած կը կարծէր: Այնուհետեւ միայն մէկ յոյս մը կը մնար. — Պաղտատու ամիրային օգնութիւնն ուզել. այս նպատակաւ իր Կոստանդին եղբայրը ղրկեց առ Խուսրով ամիրայ Բաբելոնի (այս սխալ անունը կը գործածէ Կեդրենոս, յէջ 433), բայց պատասխան չը ստանալով, որոշեց՝ Թեմիստոկլի նման՝ անձամբ իր թշնամւոյն ներկայանալ (976):

Ձ. — ՎԱՐԴԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՊԱՂՏԱՏՈՒ ԲԱՆՏԸ. — ԲՌՆԻ ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹԻՒՆԸ:

Պաղտատու ամիրայն իր քաղաքականութեան համար ոչինչ կը տեսնէր աւելի փափագելի՝ քան Սքլերոսի ապստամբութիւնը. թշնամւոյն ներքին երկպառակութիւնը նոյն արդիւնքը պիտի տար իրեն, և առանց զոհողութեան, ինչ որ երկարատեւ պատերազմներ, զորս պէտք էր իր ծախուք և իր զօրքերով մղել:

Արքունական պալատին մէջ՝ սարսափ ազդեց այն լուրը՝ թէ Վարդ Պաղտատու ամի-

րայլին դիմած է ։ Տէրութիւնը միացած կը տեսնէր երկու թշնամի, որոնց իւրաքանչիւրին առանձինն յաղթելու կը տարակուսէր։ Վասիլ Բ. իր փրկութիւնը Հեստագայ քաղաքականութեան մէջ կը տեսնէր. — Պաղտատու ամիրայն՝ մեծագոյն խոստումներով՝ իր կողմը ձգել ։ Խոստացաւ անոր՝ բոլոր արաբ գերեալներն արձակել, միայն մէկ գերի մը խնդրելով իրմէն՝ իբր փոխանակութիւն. — Վարդ Սքլերոսը ։ Ամիրայն յանձնառու եղաւ ապստամբը յանձնելու՝ եթէ Վասիլ Բ. ոչ միայն գերուած զինուորները, այլ նաեւ գերուած քաղաքներն իրեն դարձնէր. խիստ պայման մը, որուն համակերպիլ չկարենալով Վասիլ՝ հռետորութեան դիմեց, գրելով ընդարձակ նամակ մը, որով կը պաշտպանէր՝ թէ թագաւոր մը պէտք է սկզբունքով հակառակ ըլլայ ու և իցէ ապըստամբի, և թէ՝ անհնազանդութիւնը պատուհասելը շահաւոր է միշտ իրենց, և հասարակաց պարտք թագաւորաց։ Պատգամաւորը՝ որ կը կոչուէր Նիկեփոր Ուրանիոս, այս նամակէն զատ՝ կը բերէր երկրորդ մ'ալ՝ Վարդ Սքլերոսի հասցէին, լի յորդորներով՝ իր ապստամբութեան վրայ ապաշխարելու ։ Վարդ՝ ամիրապետը յորդորեց պատգամա-

ւորը ձերբակալել տալու, գրպարտելով թէ ան՝ ուրիշ նպատակաւ չի գար՝ բայց եթէ սպաննելու Խնքնին ամիրապետը։ Սա Ուրանիոսը քննութեանց ենթարկեց, և անոր վրայ կրկին նամակները գտնելով՝ բանտ դրաւ զայն։ Առ Սքլերոս գրուածն յայտնապէս կ'ապացուցանէր՝ թէ նա եկած է՝ ոչ թէ միութիւն մը կազմակերպելու ամիրային հետ, այլ Սքլերոսը անկից բաժնելու։ Պատգամաւորը բանտարկութեան՝ պատժուելու համար, Սքլերոսն ալ՝ որպէս զի փախչիլ չկարենայ։

Բանակցութիւնք կը շարունակէին կայսեր և ամիրապետին միջև, իւրաքանչիւրը ջանալով ոչ մէկ կէտի մէջ իր պատուոյն վերաւորանք մը յանձն առնելու։ Այս զգացումը ծիծաղելի միջադէպերու կը յանգէր։ Արաբացի պատգամաւորը, օրինակ իմն, չէր ուզեր կայսեր ներկայանալէ առաջ, սովորութեան համեմատ, գրան առջև անոր երկրպագել։ Բիւզանդացիք՝ որոնց հանճարեղ գիւտեր չէին պակսեր, իր կամքը փոխել չկարենալով՝ կայսեր դուռը փոխել մտածեցին։ Մի քանի ժամուան մէջ այնչափ ցածցուցին զանիկա՝ որ անկարելի էր անցնիլ՝ առանց բնիկ երկրպագութիւն ընելու։ Բայց այս հնարագիտութիւնը սպասուած յաջողու-

թիւնը՝ չգտաւ. որովհետեւ արաբացին, նախանձախնդիր իր պատուոյն, թիկունքը կայսեր դարձուցած՝ ներս մտաւ։

Սքլերոսի հանճարը այնքան վստահութիւն ներշնչած էր իր կուսակիցներուն, որ իր բանտուելէն վերջ ալ՝ չորս տարի անոնք հաւատարմութեամբ իր դատին համար կռուեցան։ Հուսկ ուրեմն յուսահատած՝ յետ կայսեր ներումն ստանալու՝ անձնատուր եղան (976)։

Պաղտատու բանտը՝ մետասան տարի՝ Սքլերոսի հառաչանքներուն ունկնդիրն եղաւ և հանդիսատես իր տանջանքներուն։ Խորոխա զօրավարը, որուն քայլ մը միայն մնացած էր գահուն վրայ բարձրանալու, իբրեւ սովորական յոյն գերի մը, կ'ապրէր մթութեան մէջ։ Քաղաքական միջադէպ մը սակայն՝ պատճառ պիտի ըլլար իր փրկութեան։

Պարսիկներն՝ Խնարդաս զօրավարի մ'առաջնորդութեամբ ապստամբած էին, Արաբներուն յաղթած, անկախութիւն ձեռք բերած։ Ամիրապետը յուսահատած էր զանոնք նուաճելէ. իր խորհրդականները յիշեցուցին իրեն՝ թէ մետասան տարի առաջ՝ Պաղտատու բանտին մէջ փակուած էր Հռոմէական պետութեան ամենէն քաջ զօրավարը, որ

Թերեւս կարող ըլլար պարսկական ապըստամբութիւնը նուաճելու։ Ամիրապետը բանտէն հանել տուաւ զՍքլերոս, որուն դէմքը իր տառապագին կեանքին հետքը կը կրէր, հագուեցուց իրեն զօրավարի պատմուճանը, և իր արքունեաց բոլոր վայելքներուն մասնակից ըրաւ զանիկա։ Ցետ այսպէս անոր վշտերը մոռցնելու, առաջարկեց իրեն՝ Պարսիկներուն դէմ պատերազմիլ։ Սքլերոս՝ որ այնքան կարօտ կը զգար իր հայրենեաց, փախստեան առիթը կը գտնէր իր առջեւ՝ նոյն ինքն ամիրապետէն ընծայուած։ Կեղծ դժկամակութենէ յետոյ՝ յանձնառու եղաւ, պայմանաւ՝ որ փոխանակ Արաբներու, որոնց հրամայել չէր վարժուած, իրեն զինուոր տրուին քրիստոնեայ բանտաեալները։ Այսպէս՝ երեք հազար հոգւով՝ յաղթեց Պարսիկներուն, Ինարգոն սպաննեց, յետոյ յաղթանակաւ դիմեց դէպ ի Պոլիս։ Ամիրապետը՝ Սքլերոսի փախուստը արգիլելու համար, հեծելազունդ մ'ուղարկեց, որ չարաչար պարտութիւն մը կրեց։

Վարդ դիմեց Մելիտինէի վրայ, գերի բռնեց Բասիլիոսի զօրավարը, և քաղաքին մէջ պաշար և ռազմական մթերք գտնելով ինքզինք վերստին կայսր հրատարակեց։ Տէ-

րութեան մէջ միաժամանակ՝ երեք կայսր հրատարակուած էին. Վարդ Սքլերոս, Վարդ Փոկաս, և Վասիլ։ Ամենէն նուրբ քաղաքագիտութիւնը հարկաւոր էր իւրաքանչիւրին՝ երկու թշնամիներէն եւս ազատ մնալու համար։ Սքլերոս յաղթանակի ուրիշ հնարք չէր գտներ՝ բայց եթէ երկու ախոյեանները՝ իրարմով ջախջախել. Իր Ռոմանոս որդին փախստական ձեւանալով Վասիլի ապաւինեցաւ, և սկսաւ կեղծ գործունէութիւն մը ցոյց տալ իր հօր դէմ։ Սքլերոս՝ միւս կողմէն՝ պատգամաւորներով՝ դաշնակցիլ կը խոստանար Փոկասի, պայմանաւ որ յաղթանակէն յետոյ՝ տէրութիւնը իրարու մէջ բաժնեն, ինչ որ ամենայն պատրաստականութեամբ խոստացաւ Փոկաս։ Վստահացած Փոկասի երդման վրայ, Սքլերոս Կապպադովկիա գնաց՝ ուր կը գտնուէր Փոկաս։ Նա զինքը սիրով ընդունեցաւ. բանտի մը մէջ, Թիւրոփեան դղեակը, ուր փակեց զինքը՝ յետ մերկացնելու կայսերական զգեստներէն։ Այսպէս Սքլերոս երկրորդ անգամ կայսր՝ և երկրորդ անգամ գերի կ՚ըլլար։

Փոկասին մահէն յետոյ, զոր պիտի պատմենք, իր կինը՝ զուրկ վրէժխնդրութեան ուրիշ միջոցէ՝ բարեկամացաւ Սքլերոսի հետ,

միայն այն պատճառաւ՝ որ Վալի թշնամին էր ան. զինքը բանտէն ազատեց. բացած էր վանդակին դուռը, ոչ եթէ արծիւին ազատութիւն տալու՝ այլ իր մագիլներէն պատառոտուած տեսնելու համար զՎասիլ: Փոկասի մահուամբ՝ երկու ապստամբ կուսակցութիւնք կը միանային Աքլերոսի դրօշին ներքեւ: Բայց նա կորուսած ըլլալով թէ՛ առողջութիւնն և թէ՛ բարոյական կորովը, կռուոյն ելքն անորոշ տեսնելով ու վայելքի ժամանակը՝ սուղ, խաղաղութեան մէջ կ'ուզէր անցընել իր վերջին տարիները: Իր որդին հաշտարար հրեշտակի դեր կատարեց հօրը և կայսեր միջեւ. Աքլերոս՝ անձնատուր ըլլալու համար՝ մէկ պայման ունէր, անպատիժ մնալ: Վասիլ ոչ միայն զայս՝ այլ և կը խոստանար Աքլերոսի՝ իր երկրորդն ընել զինքը, կիւրապաղատի տիտղոսը տալ, և վերջապէս, այնքան պատիւներ, որ կարծես Աքլերոս վարձատրութեան արժանացած էր ապստամբած ըլլալուն համար:

Կայսեր և թագապահանջի տեսակցութիւնըն՝ վսեմ տեսարան մ'եղաւ:

Վարդ՝ գէր էր մարմնով, և այնքան՝ որ միշտ երկու հոգւոյ օգնութեան կը կարօտէր տեղափոխուելու համար. աչքերը կուրացած

էին . ծերութիւնն՝ իր ոյժերը սպառած էր։ Վասիլ հեռուէն տեսնելով կոյր Վարդը, « Մ՛ի անայնութիւն աշխարհի , ըստ նա՝ զինքը շրջապատող իշխաններուն , ա՜յս է ուրեմն այն մարդը՝ որ այնքան սարսափ կը սփռէր պետութեան վրայ ։ Աշխարհս կ'ուզէր կառավարել, և հիմա կարող չէ քայլափոխ մ'ընել՝ առանց ուրիշներու օգնութեան » ։

Կայսրը՝ երկու յատկանիշ զարդեր ունէր. գլխուն վրայ՝ թագը , ոտքին վրայ՝ կարմիր կօշիկը։ Այս երկուքը հոմանիշ էին ։ Սքլերոս անձնատուր ըլլալու կու գար ... բայց ծիրանեգոյն ոտքերով. — Հակասութիւն մը՝ անշուշտ ։ Վասիլ աչքերը զայրոյթով մէկդի դարձուց , և երկու ձեռքերը Վարդի կողմը ուղղած՝ հրամայեց որ զինքը հեռացնեն ։ Իմացուցին Սքլերոսի՝ թէ անհրաժեշտ էր հրաժարիլ իր կարմիր մոյկերէն. Թագապահանջը հնազանդեցաւ , և քիչ յետոյ կայսեր բերուեցաւ ։ Վասիլ այս անգամ ընդառաջ ելաւ Սքլերոսի, ողջունեց, բազմեցուց իր քով, և ընդերկար խօսակցեցաւ ։ Ցաջորդեց խնջոյք մը՝ ուր կայսրն և ապստամբը՝ մի և նոյն բաժակը գործածեցին ։

Այսպէս արկածալից կեանքէ մը յետոյ Սքլերոս կու գար խաղաղ ծերութիւն մ'ան-

ցընելու, բայց կը մեռնէր նոյն տարին (990) *թողլով պատմութեան մէջ անգութ, քաջ, աւելի խռովարարի քան դիւանագէտի յիշատակը. իր գործունէութեան հիմն էր մի միայն անձնական վայելքը: Կանգ կ'առնուր յանկարծ՝ յաջողութեան այնքան մօտ, նըշմարած ըլլալուն համար գերեզմանը՝ որմէ անդին ոչինչ երազած էր:*

Է. — ՎԱՍԻԼ ՍԵՆԵԿԱՊԱՆԻ ՄԱՀԸ. — ՎԱՐԴ ՓՈԿԱՍԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ:

Սքլերոսի քաղաքական մեծ պատերազմէն յետոյ, Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնն եղաւ՝ որ տէրութիւնը ամենէն աւելի տագնապի ենթարկեց:

Մարդիկ կան, որոնք գիտակից իրենց գործին, բացարձակ անկախութիւն կը փնտռեն անոր մէջ, ազատութիւն՝ ո՛ և է ազդեցութենէ, ո՛ և է թելադրանքէ, և չեն խնայեր ո՛ և է միջոցի՝ հեռացնելու համար երկրորդական անձնաւորութիւններ՝ որ կարող են եթէ ոչ խաւարեցնել՝ գէթ նուազում մ'ըլլալ իրենց փայլին. մթութիւնը կը փընտռեն իրենց շուրջ՝ փայլերնին դեռ աւելի դուրս ցայտեցնելու համար:

Վասիլ տիպարն էր այս կարգի անձնաւորութեանց. կայսերական իշխանութեան հասած, նա ունէր ամէն միջոց՝ կղզիանալու և իր շուրջը հաւաքուող գործունեայ և փառասէր անձինքները հալածելու համար։ Դիւրին էր արքունեաց մէջ նոր մուտ գործողներէն ազատիլ, բայց կային որ արմատացած էին, տիրած, և կայսեր հաւասար հեղինակութիւն ստացած։ Այսպիսի էին, օրինակ իմն, պալատին մէջ՝ Վասիլ Սենեկապան, բանակին մէջ՝ Վարդ Փոկաս։ Կայսրը՝ որ ինքզինք մեծագոյն դիւանագէտը և մեծագոյն ռազմագէտը կը համարէր, և ոչ մէկուն կարօտութիւն կը զգար, ջանաց երկուքն ալ մերկացնել իրենց հեղինակութենէն։

Վասիլ Սենեկապան՝ միշտ կը քննադատէր կայսրը իր չափազանց գործունէութեան համար. խորհուրդ կու տար պատերազմի մէջ չմանալ, «որովհետեւ կայսերական կեանքը վտանգի կ'ենթարկուի». դիւանագիտական գործերէ հեռու մնալ, «որովհետեւ անոնք կայսեր մ'արժանապատուութեան դէմ են»։ Սենեկապանը կ'ուզէր այն համոզումը տալ՝ թէ ինքնակալն է այն՝ ինչ որ կ'երեւակայէին Արեւելցիք. անշարժ կուռք մը՝ որ խունկերէ պիտի շրջապատուի, և ո-

րուն կը պատկանին միայն փառք ու վայելք։

Վասիլ Բ.ի համար, փառքը՝ գործն էր, վայելքն՝ աշխատանքը։ Սենեկապանի հայրական խնամներուն խորը թափանցելով, որոնց նպատակն էր զինքը իրական իշխանութենէ զրկել, զայն բանտել տուաւ. նախ իւր իսկ տանը մէջ, և յետոյ աքսորեց զինք, ստացուածքները գրաւեց, իրագործեց՝ ինչ որ Զմշկիկ սպառնացած էր միայն։ Վասլի ատելութիւնն այնքան էր Սենեկապանին դէմ, որ վանք մը կործանել տուաւ պարզապէս այն պատճառաւ՝ որ նա եղած էր անոր հիմնադիր։ Սենեկապանը, քիչ յետոյ, սրտին ցաւէն մեռաւ (987)։

Մնացած էր այժմ Վարդ Փոկաս։ Վասիլ ցոյց տալու համար իրեն՝ թէ կը մերժէ ո՛ և է գործակցութիւն, Բուլղարաց դէմ արշաւանք մը ըրաւ՝ առանց նիւթական կամ բարոյական ո՛ և է օգնութիւն ուզելու Փոկասէն։ Աւելի ծանր վիրաւորանք չէր կարող ըլլալ սպարապետին և իր բանակին համար, որոնք լաւ ըմբռնած ըլլալով Վասլի բիրտ վարմունքին շարժառիթը, ապստամբութեան դրօշը պարզեցին։ Վարդ Փոկաս կայսր հռչակուեցաւ (15 օգոստ. 987) ի Կապադովկիա։

Նոյն տարւոյ մէջ Սքլերոս, Պաղտատու բանտէն ազատած, եկած էր Վասլի դէմ.

փոկասի կ՚առաջարկէր միութիւն՝ ընդդէմ բռնաւորին, հասարակաց թշնամւոյն։ Փոկաս ի նպաստ իրեն գործածելով Սքլերոսի բարեկամական ցոյցերը, անգամ մը՝ երբ նա Կապադովկիա եկած էր անձամբ հաշտութիւնն ի գլուխ հանելու համար, դաւաճանութեամբ ձերբակալեց, և դրաւ բանտի մէջ։

Ամբողջ տարի մը պատերազմի պատրաստութենէ յետոյ, դիմեց Կոստանդնուպոլսի վըրայ, բանակը յերկուս առաջս բաժնելով. առաջինը՝ որուն կը զօրավարէր Քալոքիրոս, Վոսփորի կողմանէ մայրաքաղաքին հաղորդակցութիւնքը պիտի կտրէր, բանակելով Խրիսոպոլսի մէջ, իսկ ինք Փոկաս՝ Աբիւդոսի մօտ կանգ պիտի առնուր, և թոյլ պիտի չտար՝ որ Տարտանէլի անցքէն պաշար և զէնք հասնին։ Այսպէս եթէ ոչ յաղթութեան, գէթ սովի առջև տեղի պիտի տար Վասիլ։

Կայսրը սակայն՝ ապստամբութեան սկիզբէն ի վեր պատերազմի պատրաստութեամբք զբաղած էր, ոչ միայն երկայն պաշարման համար հարկ եղած մթերքը հաւաքած էր նա, այլ և բարեկամ ըլլալով Ռուսաց, որոնց վրայ կ՚իշխէին Վլատիմիր և Աննա, քոյր Վասլի Բ, հզօր գունդ մ՚անոնցմէ օգ-

նութեան առած։ Թշնամեաց երկու թեւերը հասած ըլլալով ի Խրիսոպոլիս և յՍքիւտոս, կայսրը Քալոքիւրոսի խոստումներ ղըրկեց. չյաջողելով կաշառել, վճռեց ռազմական գործողութիւններն սկսիլ։ Գիշեր էր. թշնամիք՝ յաղթանակին վրայ արդէն վստահ՝ անհոգաբար ցրուած էին իրենց բանակետղին մէջ. ծով մը զիրենք կը բաժնէր Վասիլի զօրքերէն, և ոչ ոք կարող էր գուշակել գիշերային յարձակում մը, որուն կասկածը ցամաքի վրայ՝ անքուն կը պահէր զիրենք։

Վասիլ ռազմական նաւերը լեցուց Ռուսսերով. յաջող հողմով թեւաւորուած, մթութեան մէջ ծովը կտրեցին անոնք, և մօտեցան Խրիսոպոլսի ծովափին. լռութիւնը կը տիրէր Թշնամեաց բանակին մէջ, լռութիւն մը՝ որ քիչ յետոյ իրապէս ալ գերեզմանական պիտի ըլլար։ Յանկարծ բարբարոսները գոռացին, և խուժելով վրաններուն մէջ՝ սկսան կոտորածը. դիմադրութեան ո՛ և է փորձ չափազանց ուշ էր այլ եւս. ամէն անկողին՝ շիրիմ դարձաւ, քունը՝ մահ։ Նշանաւոր անձնաւորութիւնք գերի տարուեցան, անոնց մէջ՝ նոյն իսկ Նիկեփոր, Վարդի եղբայրը, որ կոյր էր արդէն, և ոչ մէկ տարբերութիւն զգաց մթին բանտին մէջ փոխա-

դրուելով ։ Ռուսեր՝ ջարդելով՝ հասած էին Քաղոքէյրոսի վրանը. ձերբակալեցին զինք և նոյն տեղը կախաղան հանեցին։

Ապստամբ բանակին մէկ թեւը ջախջախելէ յետոյ, Վասիլ Բ. իր Կոստանդին եղբայրը և Կիրակոս ծովակալը դիմեցին յԱբիդոս, որ պաշարուած էր, Փոկասի դէմ։ Վասիլ ջանաց Փոկասի կուսակիցները կաշառել. Թագապահանջ զօրավարը սովորութիւն ունէր՝ խառնուրդի մէջ չմտած՝ գաւաթ մը պաղ ջուր խմելու. իր ծառայներէն մին, որ կայսերմէն մեծ գումարի մը խոստումն առած էր, այս անգամ թոյն աւելցուց անոր մէջ։

Լամփսակոսի մօտ, ոչ հեռի Աբիւդոսէ, երկու բանակները կանգնած էին իրարու հանդէպ. Վասիլ իր գունդերուն առջեւէն կ՚անցնէր, կարգաւորելով, խրախուսելով։ Փոկաս՝ մենամարտով մը միայն կռուին բաղդը վճռելու համար, սուր ի ձեռին՝ շեշտակի դէպ ի Վասիլ խոյացաւ. ռազմիկները՝ հանդիսատեսի փոխուած՝ երկու կայսերաց բախման կը սպասէին. յանկարծ Փոկաս ճանապարհը փոխեց, բլրան մը վրայ ելաւ, գլորեցաւ ձիէն, անշարժ մնաց. ապստամբը մեռած էր։ Թոյնը՝ որուն տանջանքները կը

զգար, վճռած էր յանկարծ տէրութեան ա-
զատումը եղբայրասպան պատերազմէ։ Ո-
մանք յանկարծական կաթուածով ապըս-
տամբը մեռած համարեցան, ուրիշները ձիէն
գլորելուն համար. Վասիլ՝ իր նետին զօ-
րութեան կ'ընծայէր անոր մահը, ինչ որ չէր
կրնար ստոյգ ըլլալ՝ քանի որ վէրքի ոչ մէկ
նշան գտնուեցաւ Փոկասի մարմնոյն վրայ։

Թագապահանջին բանակը խոյս փախըս-
տեան դիմեց. իր մեծագոյն մասը գերի ըն-
կաւ. իշու վրայ հեծած, թափառեցան Պօլ-
սոյ մէջ։ Ապստամբներուն մէջ՝ կային երկու
եղբայրներ Թէոգնոստ և Լեւոն Մելիսեննեան։
Թէոգնոստ Վասլի դէմ նախատինքներ կը տե-
ղար. Լեւոն սաստեց իրեն որ չափաւորէ լե-
զուն. և երբ անսաստեց, նիզակին բունով զա-
նակոծել սկսաւ զայն։ Երկրորդ օր երբ Փո-
կասի կուսակիցները գերի բռնուեցան, Լեւոն
անպատիժ մնաց, Վասլի պատուոյն նախան-
ձախնդիր եղած ըլլալուն համար։ Այս փո-
քրիկ միջադէպը ցոյց կու տայ թէ Բիւզան-
դացի բաղդախնդիրները՝ որքան կասկածելի
դիրք կը բռնէին։ Կ'ընկերէին թագապահան-
ջին՝ անակընկալ փառքերու յոյսերով, բայց
միւս կողմէն ծառայելով օրինաւոր կայսեր՝
անյաջողութեան պարագային՝ անոր ներման
արժանանալու համար։

Ամբաւ աւար և պաշար բաժին ընկան Վասլի զօրքերուն։ Փոկասի վրանին մէջ գըտնուած բոլոր առարկայները բերուեցան կայսեր, որ մի առ մի զննութեան ենթարկեց զանոնք։ Թագաւորահանջի զգեստներուն մէջ նամակ մ'ալ գտնուեցաւ։ Վասիլ Բ. անընդատ հետաքրքրութեամբ կարդաց զայն, կատաղութեան նշաններ ցոյց տալով ամէն բառի. հոն կը գովուէր, կը խրախուսուէր Փոկասի ապստամբութիւնը, և ստորագրողն էր անձ մը՝ որ պատիւներ միայն գտած էր Վասլէն. — Ագապիոս, եպիսկոպոս Անտիոքայ։ Հայրապետը կը պատրաստուէր ուրախակցութիւններ յայտնել Վասլի, երբ իրեն ներկայացուեցաւ մատնիչ նամակը, և շղթայի զարնուելով՝ բանտուեցաւ վանքի մը մէջ։

Ը. — ԵՐՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ. — ՆԻԿԵՓՈՐ ՓՈԿԱՍ (Բ) ԵՒ ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ԱՐԾՐՈՒՆԻ. — ՏՐԴԱՏ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ. — ՅՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝ ՎԱՍԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿ։

Վարդ Փոկաս կը թողուր որդի մը՝ Նիկեփոր անուամբ. ժառանգ՝ հօրը ախտղոմներուն և վրէժխնդրութեան պարտուց, նա կը սպասէր նպաստաւոր առթի մը՝ ապստամբութեան դրօշը պարզելու համար։

Այս առիթը պիտի ներկայանար 1022ին։ Վասիլ Բ. Վրաստան արշաւանքի գնացած ըլլալով, առանց իրեն հետ տանելու զՆիկեփոր, նա Նիկեփոր Քսիֆիասի և Սենեքերիմ Հայ Թագաւորին հետ, որ նոր գաղթած էր Սեբաստիա, միանալով՝ ապստամբեցաւ։

Վասիլ՝ մայրաքաղաքէն հեռի՝ գահազուրկ ըլլալու ծանր վտանգի մէջ կը գտնուէր։ Երկու կողմէն պաշարուած էր ապըստամբներէ. — Վրացիներէն և Նիկեփոր Փոկասի բանակէն։

Տագնապալից դիրքէն ազատելու համար՝ խորհեցաւ գժտութիւն ձգել Փոկասի և Քսիֆիասի մէջ. այս նպատակաւ՝ նամակ մ՚ուղղեց Փոկասի՝ ուր մեծամեծ պատիւներ կը խոստանար իրեն՝ եթէ Քսիֆիասի կեանքին դէմ դաւաճանէ. ուրիշ նամակ մը գրեց Քսիֆիասի՝ ուր նոյն խոստումները իրեն ալ կ՚ընէր, պայմանաւ որ սպաննէ զՓոկաս։

Երկու նամակներն ալ յանձնուեցան մէկ անձի. նա զանոնք այնքան ճարտարութեամբ հասուց իրենց հասցէին՝ որ ոչ Քսիֆիաս և ոչ Փոկաս անդրադարձան թէ մի և նոյն ձեռքը երկու հակասութիւնները իրենց կ՚ընծայէր։

Նիկեփոր՝ որ ապստամբութեան մէջ մեծագոյն շահ կը տեսնէր՝ տեղիք չտուաւ կայսեր, և ստացած նամակին ունկնդիր ըլլաւ զՔսիֆիաս. սա, ընդհակառակն, վասնի խոստումները մեծագոյն տեսնելով քան Փոկասինը, գաղտնի պահեց իրենը և որոշեց սպաննել զանիկա։

Կապադովկիոյ մէջ էին. իրենց մերձաւորութեանը պատճառաւ էր, որ Սեբաստիոյ Հայ Թագաւորը բռնադատուած էր իրենց կուսակից յայտարարել ինքզինք, յակամայս անշուշտ։ Կը թուի թէ Քսիֆիաս իր դիտումները յայտնեց նախ Հայ Թագաւորին և զայն կամակից ունեցաւ Փոկասի սպանման, և այս պատճառաւ է որ մեր պատմիչները՝ զՍենեքերիմ կը համարին դաւաճան Փոկասի։

Արդ, օր մը՝ երբ Փոկաս նոր ծրագիրներ կը պատրաստէր եռանդեամբ, Քսիֆիաս մօտեցաւ իրեն՝ և իմացուց թէ ծոցին մէջ գաղտնիք մ'ունէր՝ զոր կ'ուզէր վերջապէս յայտնել։ Այդ գաղտնիքը՝ դաշոյն մ'էր...։ Երբ ամայի տեղ մ'առանձնացած կը խօսակցէին, Քսիֆիաս յանկարծ հանեց զայն ծոցին մէջէն և քանի մ'հարուածով գետին փռեց զՓոկաս։ Ապստամբութիւնը անոր հետ

սպաննուեցաւ։ Ոճիրը սակայն միշտ աւելի է, նոյն իսկ շահու հետ միացած պահուն։ Վասիլ հրամայեց Թէոփիլակտոս զօրավարին ձերբակալել զՔսիփիաս, տանիլ Կոստանդնուպօլիս և կրօնաւոր ընել։ Վանքի մէջ ապաշխարեց նա անմտութիւնը՝ որով բարեկամ մը՝ թշնամւոյն զոհած էր։

Վասլի ժամանակ՝ 986 տարեթուին՝ հոկտեմբերի մէջ, տեղի ունեցաւ այն նշանաւոր երկրաշարժը, որ Ս. Սոփիայի գմբէթը երկուքի ճեղքեց։ Նորոգութեան համար, ինչպէս կ'աւանդեն հայ պատմիչներ, ի Պօլիս հրաւիրուեցաւ նաեւ Տրդատ քարագործ ճարտարապետ, որ Անիի մայր եկեղեցւոյն և այլ նշանաւոր եկեղեցեաց յօրինողն է։ Ս. Սոփիայի վիթխարի գմբէթը օդի մէջէն կախելու գաղափարը կը պատկանի Անթեմիոս Տրալլացւոյ և Իսիդոր Մելետացւոյ, որ (532-562), Յուստինիանոսի ժամանակ՝ զայն ի գլուխ հանեցին։

Իրենց գիւտը կը կայանայ յայնմ՝ որ գմբէթը կառուցանելու համար՝ մտածեցին գործածել Հռոդոսի աղիւսը, որ սովորականէն քանի մ'անգամ աւելի թեթեւ ըլլալով, հնարաւորութիւն կ'ընծայէր մեծղի զանգուած մը զետեղելու եկեղեցւոյ որմերուն վրայ։

Կը թուի թէ հայ ճարտարապետը նոյն հնարքը գործածեց՝ նորոգութեան պահուն. յոյն պատմիչներ՝ (Կեդրենոս, Թէոփանէս, Գլիկաս) երկրաշարժը կը յիշեն, բայց ոչ նաեւ զՏրդատ. միայն տախտակամածը զետեղելու համար եկեղեցւոյն մէջ՝ հազար ոսկի ծախսուեցաւ. — ասոր կարելի է հետեւցընել թէ որքան մեծամեծ ծախքեր եղան՝ ամենէն քաջ ճարտարապետները Բիւզանդիոն կանչելու և զանոնք աշխատեցնելու համար։ (Տե՛ս Կեդրենոս, էջ 438, Գլիկաս, էջ 576)։

Կործանեցան նաեւ Պօլսոյ ուրիշ բազմաթիւ եկեղեցիներ և պալատներ։ Ցնցումները գետնի տակէն ճանապարհորդելով՝ հասան մինչեւ Նիկոմիդիա, ուր աւերակներ սփռելէ վերջ, Լիկայոնիա անցան, և հոն զգացնելով իրենց բոլոր բռնութիւնը, ամբողջ քաղաքներ հիմնայատակ ըրին։ Բարբարոսաց արշաւանք մը տեղի կ'ունենար գետնի տակէն։

Եկեղեցական խռովութիւնք բնաւ տեղի չունեցան Վասիլի ժամանակ։ Հասարակաց մտածումը աշխարհականացած էր, զինուորական ոգին տիրած, և աստուածաբանական եռանդը շիջած Բիւզանդացւոց մէջ։

Անտոն պատրիարգ, Սթուդեանց վանքէն, 879ին հրաժարած էր իր պաշտօնէն, զոր՝

իր նկատմամբ՝ չափազանց ծանր և բարձր կը համարէր ։ Խոնարհութեան այս գործը՝ դեռ աւելի սրբութեան վարկը մեծցուց։ Բիւզանդացիք ո՛ և է միջոցաւ չկարենալով զինք վերստին իր սրբազան գահուն վրայ բազմեցընել, յաջորդ չընտրեցին իրեն՝ որպէս զի աթոռոյ դատարկութիւնը հրաժարեալը բըռնադատէ կրկին հոգեւոր կառավարութեան սանձը ձեռքին մէջ առնելու ։ Չորս տարի եկեղեցականք կէս անիշխանութեան մէջ մնացին, մինչեւ որ մահը (983ին) զԱնտոն պատրիարգ՝ իջուց ի գերեզման, և զՆիկողայոս Խրիւսոբէրգոս՝ բարձրացուց հայրապետական գահուն վրայ։ Նիկողայոս 996ին մեռնելով, և եկեղեցական դասուն մէջ ոչ ոք գտնուելով իր պատուոյն արժանի, ընտրութիւնը կեդրոնացաւ աշխարհականի մը վրայ, Սիսիննիոսի։

Պալատական մ՚էր, սիրելի, կրթուած. իբրեւ տէրութեան ամենէն առաքինին և ամենէն գիտնականը, Սիսիննիոս՝ Փոտի նման՝ քիչ ժամանակի մէջ՝ եկեղեցական փոքրագոյն աստիճաններէն մինչեւ բարձրագոյնն հասաւ։ Երեք տարի յետոյ մեռնելով, Սարգիս՝ Մանուէլեան վանքի աբբահայրը, որ Փոտի ցեղէն կը սերէր, հայրապետ ընտրուեցաւ

(998, յուլիս)։ Քսան տարի յունական եկեղեցին կառավարելէ վերջ՝ մեռաւ նա, գահը յանձնելով Եւստաթէոսի, որ արքունեաց աւագերէցն էր (10 յուլիս)։

Եւստաթիոս՝ փառասէր ի բնէ՝ ամէն ճիգ ըրաւ ձեռք բերելու համար տիեզերական պատրիարգ տիտղոսը, որուն գարերէ ի վեր կ'անձկային Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետք։

Հռոմայ քահանայապետին հեղինակութիւնը դեռ եւս կը ճանչցուէր յոյն եկեղեցւոյ մէջ։ Եւստաթիոս իրեն դիմեց ոչ միայն աղաչանքներով՝ այլ ոսկւոյ մեծ գումարով մը՝ զոր կ'առաջարկէր իբրեւ գին՝ տիեզերական տիտղոսին։

Եւրոպայի բոլոր եկեղեցականութիւնը ոտքի ելաւ, լսելով որ քահանայապետը համաձայնութիւն տուած է յոյն պատրիարգին ամբարտաւան փափագներուն. յայտնի եղաւ՝ թէ Յովհաննէս ԺԹ-ի նկատմամբ ինչ հնարք գործածած էին Յոյներ։ Ամէն կողմէն, Իտալիայէն, Գաղղիայէն՝ բողոքագրեր կը տեղային Վատիկան. Յովհաննէս ԺԹ ստիպուեցաւ տեղեկագրել Պոլիս՝ թէ հակառակ իր բոլոր փափաքին՝ անկարելի էր իրեն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարգին՝ նախագահութիւն տալ՝ միւս բոլոր պատրիարգներուն վրայ։

Վասլի ժամանակ եկեղեցական վերջին խնդիրը այս եղաւ։ Այսպէս եթէ ընդհանուր ակնարկ մը նետենք սոյն կայսեր ներքին կառավարութեան վրայ՝ ուրիշ բան չենք տեսներ, բայց եթէ դժգոհ ազնուականութիւն մը, որ գործունէութեան ամէն ասպարէզ փակուած տեսնելով իր առջեւ, բիրտ, ապ-խուր, ցուրտ և ամէն բանի մէջ միայնակ ըլլալ ուզող կայսերմէ մը, որ սակայն լիովին գիտակից էր իր արժանապատուութեան և իրաւանց, կը մխիթարուի գէթ սանձելով զանիկա՝ անընդհատ ապստամբութեամբք։ Յիրաւի, Վասլի համար ոճիր մը պիտի ըլլար իշխանութեան կեդրոնացումը իր անձին վըրայ՝ եթէ փառասէր մ'ըլլար միայն. բայց նա թէ՛ քաղաքական և թէ՛ ռազմական ասպարէզին մէջ հաւասար հանճար ցըցուց. և եթէ հին և նոր բոլոր տաղանդները մերժեց իր քովէն, այն պատճառաւ էր միայն՝ որ ինքը անոնց գումարն էր։

Թ. — ՎԱՍԻԼ ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՎԻՃԱԿԸ. — ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ԲՈՐԻՍԻ ՄԱՀԸ. — ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ։

Նենգութիւնը՝ ըսուած է յաճախ՝ տկար ժողովուրդներու զէնքն է, բուռն անկեղծութիւնը՝ հզօրներու. — նոյնը կարելի է ըսել թագաւորներու համար, որ արդէն ներկայացուցիչներն են ժողովրդեան։

Վասիլ Բ. իր բանակը այնքան կարգաւորած էր, որ օտար ազգերու հետ միայն սպառնալիքով գիտէր խօսիլ, և հրամաններ միայն տալ անոնց։

Արեւելքը փոխանցման վիճակի մէջ կը գտնուէր։ Արաբացիներուն կը յաջորդէին Թուրքեր։ Վասիլ Բ. լսեց իրենց առաջին արշաւանքները, առանց սակայն գուշակելու՝ թէ օր մ'իր մայրաքաղաքը անոնց գահը պիտի ըլլար։

Արեւմուտքի մէջ կը սպառնար Ոթոն Բ. կայսր Գերմանիոյ, որ Վասլի քրոջ՝ Թէոփանոյի հետ ամուսնացած ըլլալով, կը պահանջէր Իտալիան՝ իբրեւ ժառանգութիւն։

Կոստանդին՝ Իրենէի որդին՝ ամուսնանալ

առաջարկած էր՝ Մեծն Կարոլոսի Ռոթրիւտ աղջկան հետ, բայց Իրենէ թոյլ չէր տուած, օժիտին հետ՝ թշնամւոյն նոր իրաւունքներ չտալու համար։

Հիմա՝ Ոթոնի օրինակը ցոյց կու տար՝ թէ ո՛րքան իրաւացի էին Իրենէի կասկածները։ Թէոփանոյ՝ աւելի սիրող իր ամուսնոյն՝ քան իր եղբօր, իր հպատակներուն՝ քան իր հայրենակցաց, Ոթոն Բ.ի պահանջները լսեցնելու տեղ՝ դեռ աւելի կռուի կը յորդորէր իր ամուսինը Յունաց դէմ։

Վասիլ Բ առիթ ունեցաւ պատերազմելու կամ բանակցելու բազմաթիւ ազգերու հետ, — Բուլղարներու, Արաբներու, Խուաթներու, Ռուսերու, Հայերու, Վրացիներու, Խազարներու, Գերմանացիներու. բայց իր մեծագոյն գործն եղաւ՝ Բուլղարիոյ աշխարհակալութիւնը, որուն համար Բուլղարասպան տիտղոսը պիտի ստանար։

Բիւզանդիոնի մէջ կ'ապրէին, Զմշկիկէն գերի բռնուած, Բուլղարիոյ թագաւորին երկու տղաքները, Ռոմանոս ներքինին և Բորիս, յետին շառաւիղք իրենց գերդաստանին, թշուառութեան մատնուած՝ ամենէն ծաղիկ հասակի մէջ։

Իրենց բանտարգելութիւնը ա՛յնքան ցաւ

կ'ազդէր իրենց հայրենակցաց, որ Բուլղար հայրենասէրներ, հրոսակային խմբեր կազմած՝ կը թափառէին անտառներու մէջ, և յոյն ճանապարհորդներու վրայ յարձակելով՝ անոնց տառապանքներուն վրէժը կ'առնէին։

Օր մը՝ Զմշկիկի մահուանէն յետոյ, երբ Վասիլ Բ. դեռ փոքր էր ու նոր թագաւորած, Բորիս և Ռոմանոս ծպտեցան յոյնի տարազով, և փախան Կոստանդնուպօլսէն։ Շնորհիւ իրենց կրած զգեստին՝ ոչ ոք ճանչցաւ զիրենք, մինչեւ որ յետ այնքան տարիներու պանդխտութեան, իրենց անձկալի հայրենեաց սահմանը մտան։ Այլ եւս ամէն վտանգ անցած կը համարէին։

Բայց Բուլղար աւազակները՝ անտառի խորքէն նշմարած էին երկու ճամբորդներ՝ յոյնի զգեստով. ձայն տուին իրարու, և նետերնին ուղղեցին անոնց. Բորիս՝ որուն վրայ կայացած էր Բուլղար ազգին բոլոր յոյսը՝ սպանուած գետին ինկաւ. Ռոմանոս յաջողեցաւ փախչիլ։

Այսպէս Բուլղար հայրենասէրները կը սպաննէին իրենց ամենէն նուիրական, ամենէն պաշտելի անձը, կարծելով անոր վրէժն առնուլ։ (Կեդրենոս, էջ 435)։

Չորս ազնուական եղբայրներ, Դաւիթ,

Մովսէս, Ահարոն, Սամուէլ՝ իրարու մէջ բաժնած էին Բուլղարիան։ Նախորդները մեռնելով, և Ռոմանոս ալ չուզելով իր պահանջներովը նոր խռովութիւն մը ձգել իր հայրենեաց մէջ, Սամուէլի մնաց Բուլղարիոյ թագաւորութիւնը։

Նա արշաւեց Թրակիա, Մակեդոնիա, Թեսսաղիա, Պեղոպոնէս։ Տիրեց Լարիսսայի․ յոյն բնակիչները բռնադատեց իր բանակին մէջ անցնելու և իրենց հայրենակիցներն ըսպաննելու։

Վասիլ Բ. անձամբ Սամուէլի դէմ գնաց (981ին), առանց Վարդ Փոկասը, ընդհանուր սպարապետը, պատերազմի կանչելու. ոչ զոք կ'ուզէր իր փառաց մասնակից։

Բանակեցաւ Սարդիկէի մօտ, Սամուէլի դիմաց, որ կանգնած էր ամպերու միջեւ, լերան մը կատարին վրայ։

Արդէն ամէն բան պատրաստ էր խառնուրդը սկսելու համար, երբ Քոնթոս Ստեփանոս անուամբ զօրավարը, (հասակին կարճութեան պատճառաւ Քոնթոս կոչուած), տագնապաւ Վասիլի դիմեց.

— Տէ՛ր արքայ, գոչեց, Լեւոն Միլխսենեան՝ վերջապահ գունդերով մեկնած է դէպ ի Պոլիս՝ կայսր ըլլալու. պէտք է փութալ, հասնիլ ետեւէն . . .

Վասիլ նահանջի փողը հնչեցուց. Սամուէլ Ցունաց փախուստը նշմարելով՝ վար իջաւ, ջարդեց և գերեց յոյն բանակին մի մասը. կայսրը ոգեսպառ Փիլիպպոպօլիս հասաւ. որքան մեծ եղաւ իր զարմանքը՝ տեսնելով որ Լեւոն խաղաղիկ կեցած է հոն, զբաղած՝ իրեն տրուած հրահանգները կատարելու, և իրենց պալուձին վրայ կը զարմանար։ Քոնթոս Ստեփանոս՝ Լեւոնի անձնական թշնամին ըլլալով, ամենէն անտեղի զրպարտութիւնն ըրած էր անոր վրայ. և որովհետեւ դեռ ինքզինքը արդարացնել կը ջանար, Վասիլ՝ կատղած՝ անոր վրայ յարձակեցաւ, գետին փռեց զինքը, սկսաւ մազերն և մօրուքը փետտել, հարուածել, աքացել ու կոխկրտել։

Այս ծաղրական վերջն ունեցաւ Վասիլի առաջին արշաւանքը, զոր կ՚ուզէր պատմութեան ամենէն փառաւոր էջերէն մէկն ընել։ Սրտակոտոր Պօլիս դարձաւ։ Իր նահանջին պատճառը՝ վերոյիշեալն է, ըստ Կեդրենոսի (Բ հտ. էջ 437). իսկ ըստ Լեւոն Սարկաւագի և Սքիլլիցէսի, պաշարի պակասութիւնն եղած էր։

Սամուէլ յաղթութեան հետ՝ կը շահէր նաեւ պաշար, զէնք, զգեստներ, – որոց մէջ կայսերական զարդեր ալ գտնուեցան, նաեւ

բարոյական խրախոյս՝ որ աւելի եւս ոգեւորեց իր զօրքերը՝ իրենց հայրենեաց ազատութեան համար կռուելու։

Ժ. — ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏԱՐԳԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԱՇՈՏ ՏԱՐՕՆԵՑԻ. — ԻՐԵՆՑ ԿՌՈՒԻՆԵՐԸ ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ԴԷՄ. — ԱՇՈՏ՝ ԴՂԵԱԿԻ ՄԸ ՄԷՋ. — ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ԱՐՔԱՅԱԴՈՒՍՏՐԸ ԵՒ ԱՇՈՏ. — ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ. ՎՐԷԺ. ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՓԱԽՈՒՍՏ. ՕՐ ՄԸ ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. ՍԱՄՈՒԷԼԻ ԱԶԱՏՈՒՄԸ ՄԱՀՈՒԱՆԷ։

Գրիգոր մագիստրոս Տարօնեցի, Թեսաղոնիկէի կառավարիչ, հրահանգ ընդունելով կայսերէն՝ Սամուէլի վրայ յարձակելու, որ մօտեցած էր քաղաքին, իր Աշոտ որդւոյն հետ միասին՝ դիմեց թշնամւոյն վրայ։

Ցանդուգն երիտասարդ մ'էր Աշոտ, քաջ՝ բայց անխոհեմ։

Ռազմի փողը հազիւ հնչած էր, երբ Աշոտ իր գունդովը սլացաւ Բուլղարաց վրայ, սկսաւ գերել, ջարդել, փախցնել. իր առաջին թափը դեռ չէր հանդարտած՝ երբ անոնք յուսահատ կերպով ցրուեցան դաշտերու մէջ. Աշոտ՝ աւելի սպառնալից, աւելի խրոխտ, հետամուտ եղաւ իրենց, կոտորել միայն խորհելով։

Թշնամիք չորս կողմը դարանի նստած էին. միահամուռ աղաղակով վեր ելան յանկարծակի, յարձակեցան ու զինքը պաշարեցին։ Աշոտ կատաղաբար կը դիմադրէր. բայց ամէն կողմէն՝ նոր գնդեր կը բխէին։

Ճգնաժամի այս վայրկեանին՝ Գրիգոր Տարօնեցի նշմարեց հեռուէն իր որդւոյն տագնապը. բնազդական մղումով մը՝ առանց ոյժերը կշռելու՝ թշնամեաց կեդրոնը նետուեցաւ։ Բուլղարները ոռնալով պատեցին զինք և սկսան նետեր տեղալ։ Գրիգոր արիւնոտուած՝ գետին փռուեցաւ. ուրախութեան աղաղակ մը կը բարձրանար միւս կողմէն. զԱշոտ գերի բռնած՝ կը տանէին Սամուէլի։

Չենք գիտեր ինչ առիթով, — դղեակի մը մէջ անտարակոյս, — Բուլղարաց արքայադուստրը առիթ ունեցաւ տեսնելու զԱշոտ, երիտասարդ դիւցազնը՝ որուն վրայօք վաղուց արդէն այնքան պատմութիւններ լսած էր։ Անձամբ ճանչնալով զԱշոտ՝ այնքան յարեցաւ անոր, որ հօրը յայտնեց թէ բաց ի Աշոտէ՝ ոչ մէկուն հետ պիտի ամուսնանար։

Իր դուստրը տալ թշնամւոյ մը, դիւանագիտութեան դէմ էր. գերիի մը՝ իր պա-

տուայն դէմ։ Սամուէլ առաջարկը մերժեց։ Արքայադուստրը սակայն կը սպառնար անձնասպան ըլլալ՝ եթէ իր խնդիրքը չկատարուի։ Սամուէլ ստիպուած էր տեղիք տալու։

Բանտէն՝ Հարսանիքի տարին զԱշոտ։ Դիւրրախիոն քաղաքին կառավարիչ անուանուեցաւ նա՝ իբրեւ փեսայ Թագաւորին։

Որքան Սամուէլի դուստրը գորով կը տածէր իր նկատմամբ՝ այնքան Աշոտ կ'ոխար սրտին մէջ Բուլղարներուն դէմ, որոնք իր աչքին առջեւ սպաննած էին իր հայրը՝ իրեն օգնութեան եկած։ Վրէժի յարմար առիթը կը փնտռէր։

Դիւրրախիոն նշանաւոր նաւահանգիստ մ'էր. միշտ իր ափանց մօտ կը գտնուէին Հռովմէական եռաթի նաւեր՝ սահմանները պաշտպանելու պատրուակաւ։ Աշոտ որոշեց այդ քաղաքը Հռովմայեցւոց մատնել, և Յունաստան փախչիլ։ Իր այս ծրագիրը յայտնեց Բուլղարաց արքայադստեր. Հարցուց իրեն՝ թէ յանձն կ'առնու՞ր՝ իրեն համար՝ իր ազգին շահուն դէմ գործել և իր հայրենիքը թողուլ։ Ինչ որ կ'ըսէր Աշոտ՝ պատգամ մ'էր Բուլղար արքայադստեր։ Իր պատասխանը՝ սիրայօժար հաւանութիւն մ'եղաւ։

Աշոտ՝ գաղտնի միջոցներով՝ քաղաքին մեծամեծները համոզեց՝ որ զանիկա Յունաց յանձնեն ։ Խրիսոխիլլոս՝ անոնց գլխաւորը՝ նոյն իսկ նամակ մը տուաւ Աշոտի, որով կը խոստանար Դիւրրախիոնը Յունաց մատնել, եթէ պատրկութեան պատիւը տրուի իրեն՝ իբրեւ վարձատրութիւն ։

Գիշեր ժամանակ Աշոտ և Բուլղար արքայադուստը ծովափը մօտեցան, եաթի նաւ մը ընդունեցաւ զիրենք, և առագաստեայ թեւերը բացաւ դէպ ի Պօլիս ։ ... Որքան մեծ եղաւ Վասիլ Բ.ի զարմանքը՝ յանկարծ իր առջեւ կանգնած տեսնելով իր քաջ իշխաններէն մին, և իր ախոյեանին դուստրը՝ կամաւոր գերութեան եկած ։ Աշոտ ներկայացուց իրեն ուրիշ անակնկալ մը, Խրիսոխիլլոսի նամակը, որով նշանաւոր նաւահանգստի մը պիտի տիրանար ։ Իսկոյն Վասիլ Դիւրրախիոն ղրկեց Եւստաթիոս Դաֆնոմիլէ պատրիկը, որ հարկ եղած զգուշութեամբ կրցաւ Դիւրրախիոնի գրաւումը ի գլուխ հանել խաղաղական միջոցներով ։

Աշոտ Տարօնեցւոյ այս միջադէպը պատմած է Կեդրենոս (Բ հատոր, յէջ 449 և 451) ։ Աշոտ զօրապետ անուանուեցաւ ի Պօլիս, իսկ Բուլղար արքայադուստրը՝ նաժիշտ

Հեղինէ կայսրուհւոյն, կին Կոստանդնի, եղբօր Վասլի, որ ամուսնացած չէր։

Ոչ նուազ վիպասանական եղաւ նաեւ Սամուէլի՝ Բուլղարաց թագաւորին՝ մահուանէ ազատումը։ Նիկեփոր Ուրանոս Վեստ անուանեալ, Պաղտատէն նոր դարձած, ուղարկուեցաւ Բուլղարաց դէմ Գրիգոր Տարօնեցւոյ պարտութեան համապատասխանող յաղթութիւն մը կանգնելու համար։

Տեղեկանալով որ Սամուէլ Թերմոպիլեան կրճին մօտեցած է և Յունաստանի վրայ պիտի յարձակի, բոլոր երագութեամբը ընդառաջ վազեց, Փարսաղիոյ դաշտը անցաւ և բանակեցաւ Թշնամւոյն դիմաց, Սփէրխիոս գետին եզերքը։

Բուլղարները անհոգ էին յարձակումէ, գետը՝ դժուարանցանելի ըլլալով։ Ուրանոս ծանծաղ տեղ մը գտնելով, լռութեան մէջ, գիշեր ժամանակ բոլոր բանակը՝ միւս ափունքին վրայ փոխադրեց. յետոյ փողերու գոչիւնով, ռազմիկներու աղաղակով, զէնքերու շառաչով, ձիերու ոտնատրոփ դոփիւնով, որ աշխարհի կործանման գաղափարը կու տային՝ նետուեցաւ Թշնամեաց բանակին վրայ. կոտորածը սարսափելի եղաւ։ Սամուէլ և իր որդին՝ կը ննջէին վրանին տակ. յան-

կարծ արթնցան. ո՛ւր դիմել, ո՛ւր ազատիլ, կամ որո՞ւ դէմ կռուիլ. պաշարուած էին չորս կողմէ. ոչինչ կը զանազանէին մթութեան մէջ. փախուստի փորձ ըրին. երկուքն ալ վիրաւորուեցան, արհաւրոտ գիշերուան մէջ՝ անտես ձեռքի մը հարուածներուն հանդիպելով. գետին փռուեցան, և ծածկուելով դիակներու տակ, շնչասպառ՝ իրենց մահուան կը սպասէին։ Իրենց գլխուն վերև կը գոռային յոյն ռազմիկներուն խրոխտանքները և հարուածներու բաղխիւնը. կոխոտելով կ՚անցնէին իրենց վրայէն, ծանրութիւնը աւելցնելով իրենց թիկանց վրայ։ Ամբողջ գիշեր՝ այս արհաւրալից դիրքին մէջ անցուցին. սակայն առաւօտը դեռ աւելի ահաւոր եղաւ իրենց համար. լոյսը կարող էր զիրենք մատնել, իրենց փախուստն արգիլել. բաց աստի, յոյն զինուորներու խումբ մը մեռեալներուն մէջ ցրուած, սկսած էր զանոնք կողոպտել. յայտնութիւնը անխուսափելի կը թուէր. սակայն յունական բանակը յոգնած ըլլալով, յաղթանակի ուրախութեամբք զբաղեցաւ մեծաւ մասամբ, և վտանգը նոյն օր հեռու մնաց Թագաւորէն և իր որդիէն։

Վերջապէս գիշերը՝ իր քօղը ձգեց մեռեալներուն վրայ. յունական վրաններու առ-

ջեւ, գլխուորները, ջահեր վառած, կ'երգէին ու խնջոյք կը կատարէին. Սամուէլ և իր որդին՝ զգուշութեամբ դիակները մէկդի սկսան հրել. ոտքի ելան, և նայեցան չորս կողմերնին. ոչ ոք կը հսկէր իրենց վրայ. դուրս ելան մեռեալներով ծածկուած դաշտէն, և լռելեայն՝ իբր ուրուականներ, մութին մէջ անհետացան. տագնապալից ընթացքով մը կը վազէին, լեռներ, դաշտեր կտրելով, թըշնամեաց գունդ մը երեւակայելով իրենց ետեւ: վերջապէս հասան Բուլղարիա. Հայրենեաց օդը, կեանքը, ազատութիւնը երբեք այնքան չքնաղագեղ երեւցած չէին իրենց, ինչպէս երբ իրենց տէրութեան սահմանը հասնելով՝ սկսան խորհիլ այն վտանգներուն վրայ, որոնցմէ հազիւ ազատած էին: (Կեդրենոս, Բ հա. էջ 490):

Իսկ Ուրանոս Հռովմայեցին՝ գերիները ազատեց, դիակները կողոպտեց, բազմաթիւ դղեակներ առաւ և մեծ աւարով դարձաւ Թեսաղոնիկէ:

Այս ժամանակ, կ'ըսէ Կեդրենոս, Պաւղոս Մագիստրոսը, Վոլոս կոչուած, որ Թեսաղոնիկէի ամենէն առաջին մարդիկներէն էր, և Մալաքինոս՝ նշանաւոր բանիւ և գիտութեամբ, ամբաստանուեցան իբրեւ Բուլղա-

րաց կողմնակից . մին Պօլիս բերուեցաւ ,
միւսը աքսորուեցաւ Թրակիա ։ Ադրիանու-
պօլսի մեծամեծներն և նշանաւոր իշխաննե-
րը վախնալով որ մի՛ գուցէ նոյնը իրենց ալ
հանդիպի , Սամուէլի կողմը անցան , Վա-
տածէս՝ իր բոլոր ընտանիքով, և Գլաւլաս՝
միայնակ. կայսրը ասոր ոտքին երեք տարի
դրաւ ի դիպահոջ, յետոյ արձակեց (յամին
997)։

Այս դէպքերէն յետոյ տեղի ունեցաւ կայ-
սեր երկրորդ արշաւանքն ի Բուլղարիա, ա-
ւելի ճիշդ՝ այցելութիւն մը՝. որուն միշտ
պալատականք յաղթանակի կարեւորութիւն
կ'ընծայեն ։ Դիմեց Փիլիպպոպօլիս , զոր
յանձնեց Թէոդորոքանոսի. կործանեց բազ-
մաթիւ դղեակներ Սարդիկէի մօտ, դարձաւ
Մոզինոպոլիս (997)։

Երրորդ արշաւանք մը տեղի ունեցաւ
քիչ յետոյ (999), բայց այս անգամ հռո-
մէական բանակին կը զօրավարէին Թէոդո-
րոքանոս և Նիկեփոր Քսիփիաս ։ Ասոնք տի-
րեցին Մեծ և Փոքր Փասրաթլավլայի և Փլիս-
քոպայի ։

ԺԱ. — 1000 ԹՈՒԱԿԱՆԸ. — ՀԱՐԿԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿ ՄԸ. — ՆՈՐԱՀՆԱՐ ԱՆԳԹՈՒԹԻՒՆ. — ԿՈՑՐԵՐՈՒ ԹԱՓՈՐԸ. — ՍԱՄՈՒԷԼԻ ՄԱՀԸ. — ՆՈՒԱՃՈՒՄՆ ԲՈՒԼՂԱՐԻՈՅ։

Բոլոր քրիստոնեայ աշխարհը հոգեկան տագնապէ մը կ՚անցնէր. ամէնքը համոզուած էին՝ թէ աշխարհի վախճանը կը մօտենայ. ամէն փոթորկալից օդ՝ արհաւիրքներու սկըզբնաւորութիւնը կը թուէր. ամէն փայլակի մէջ՝ Աստուծոյ զայրացկոտ նայուածքը կը ցոլար. դղեակներու մէջ՝ եղեռնագործ իշխաններն՝ իրենց խղճմտանքէն տանջուած, և սարսափահար իրենց ստուերէն, ապաշխարութեան հառաչանքներ կ՚արձակէին... 1000 թուականը կը սկսէր։

Վասիլ շատ հեռի էր կարեւորութիւն ընծայելէ կեղծ գիտուններու։ Իր բոլոր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր իր ներկայ թագաւորութեան վրայ. ամէն օր կը խորհէր նոր միջոց՝ տէրութեան գանձը հարստացընելու, Բուլղարիան ոչնչացնելու։

Վասիլ ամենածանր հարկեր դրաւ ժողովըրդեան վրայ. աղքատներու մեծ մասը՝ անկարող էր զանոնք վճարելու. Վասիլ ալ գիտէր այս բանս և հետեւեալ միջոցը գտաւ

իր փափագած գումարները ձեռք բերելու. անկարող աղքատաց տեղ՝ Հարուստները կը վճարէին. ամէն Հարուստ՝ աղքատի մը ներկայացուցիչն էր, անոր լրացուցիչը, անոր պատասխանատուն՝ դրամական խնդրոց մէջ։

Հարուստները աղքատներու Հանդէպ զուգաՀեռաբար դասաւորելը և երկու Հակառակ վիճակներէն խումբ մը կազմելը՝ նորութիւն մ'էր, որուն Հնարողն եղաւ Վասիլ Բ։ Վնաս մը՝ որ իշխանաց և Հարուստներուն ալ կը մերձենայ՝ կարող չէ դիւրաւ ներման արժանանալ. եկեղեցականներէն և Հարուստներէն բողոքներ կը տեղային. Վասիլ անողոք կը մնար. միայն Թախանձանքները լռեցնելու Համար՝ երբեմն կը խոստանար այդ Հարկը դադրեցնել՝ Բուլղարաց պատերազմէն վերջ։ Հարկատուութեան այս կերպը տեւեց՝ ցորչափ ապրեցաւ Վասիլ։ Այս նոր տուրքին փոխարէն՝ նա վերցուց Նիկեփորի այն օրէնքը, որով կ'արգիլէր նոր վանք և եկեղեցի շինել, արդէն իսկ շինուածները՝ պէտք եղածէն աւելի բազմաթիւ Համարելով։

1000էն մինչեւ 1014 Վասիլ անդադար յարձակումներ կ'ընէր Բուլղարիոյ վրայ, տալով անընդհատ պատերազմներ, որով դղեակի մը կը տիրանար, քաղաք մ'անձնատուր

ըլլալու կը բռնադատէր, առանց սակայն հասնելու կարեւոր արդիւնքի մը։ Երբ Պօլիս կը վերադառնար, Թշնամիք իր ետեւէն յառաջ կու գային նորէն՝ մինչեւ իրենց նախկին սահմանները։

Բայց Ջէյլթունի պատերազմը 1014ին, վճռական պիտի ըլլար երկու անհաշտ Թշնամիներուն համար։

Վասիլ Բ. Բուլղարիա մտնելու համար՝ պէտք էր նախ անցնիլ այդ վտանգաւոր կիրճէն։ Սամուէլ ամէն պատրաստութիւն տեսաւ այդ դիրքը նախապէս այնքան լաւ ամրացնելու, որ Թշնամեաց արշաւանքը խըղդուի նոյն իսկ իր ակունքին մէջ։ Դուռը պահպանելէ յետոյ՝ կարող էր անվախ ապրիլ իր տան մէջ։ Հզօր գունդերով փակեց անցքը։ Վասիլ՝ իր բանակովը լերան ստորոտը կանգնած՝ կատաղի յարձակումներ գործեց. ամէն ջանք ի զուր եղաւ. Յոյներ կը սպաննուէին, առանց Թշնամեաց վնաս մը հասցնելու։ Յուսահատեցաւ կայսրը, նահանջ հրամայեց. յանկարծ Նիկեփոր Քսիփիաս՝ տագնապած՝ կայսեր ներկայացաւ, գոչելով.

— Տէ՛ր արքայ, ի՛նչ ես հրամայած։

— Նահա՛նջ. անկարելի է Ջէյլթունի անցքը գրաւել։

— Տէ՛ր արքայ. շարունակէ՛ յարձակումը.
Մնացեալը ինձ յանձնէ. ես կը տիրեմ կիր-
ճին. բաւական է ինծի քաջ գունդ մը։

Վասիլ կրկին կռուի սկսաւ թշնամեաց
հետ. մինչ անոնք զբաղած էին կայսեր բա-
նակին հետ, և արեամբ գինովցած, ուրիշ
ոչ մէկ բանի ուշ կը դնէին, Նիկեփոր Քսի-
ֆիաս արդէն լեռնային ճանապարհէ մը թըշ-
նամեաց ետեւէն անցած էր։ Անոնք երկու
կողմէն պաշարուած տեսնելով զիրենք, բո-
լորովին լքան, և փախուստին ապահովե-
լու համար միայն կը պատերազմէին։ Սա-
մուէլ հազիւ ազատեցաւ՝ իր Գաբրիէլ կամ
Ռոմանոս որդւոյն շնորհիւ, որ հօրը քով
կը կռուէր. այս երկրորդ անգամն էր որ
կ՚ազատէր նա՝ անխուսափելի թուող գերու-
թենէ և կամ մահուանէ։

Բաց ի անթիւ սպաննեալներէ, որոնց ա-
րեամբ լեռը ներկուեցաւ, Վասիլ Բ. գերի
բռնեց 15,000 Բուլղար։ Անոնց հետ վա-
րուեցաւ նա այն նորահնար անգթութեամբ՝
որ պատմութեան մէջ նշանաւոր մնացած է,
Վասլի անուան յաճախակի յիշատակութեան
պատճառ եղած, և է մին պատմութեան ա-
մենէն եղերերգական տեսարաններէն։

Վասիլ հրամայեց որ բոլոր գերիները կու-

րացնեն, միայն մէկ առ հարիւր բացառութեամբ. հարիւրերորդ գերուն՝ միայն մէ՛կ աչքը կը փորէին։ Պատերազմի պաշտավայրին վրայ սկսաւ անօրինակ գործողութիւնը, որ օդը կը թնդացնէր ճիչերով, հեծեծանքներով. ամենուրեք կը տեսնուէին խարոյկներ, տաքցած երկաթներ, որ աչքերու մէջ պիտի խրուէին։ Հոն Վասիլ՝ անգութ հըրճուանքով կը դիտէր այդ տեսարանը, իբրեւ Ներոն մը, բայց զուրկ գեղարուեստական ո և է զգացումէ. իբրեւ արեւելցի բարբարոս մը, որ վրէժխնդրութեան հաճոյքը կը փնտռէ ամենէն գազանային գործողութեան մէջ։

Երեկոյեան դէմ, որ պիտի չառաւօտնար երբեք հէգ գերիներուն համար, 15000 Բուլղարներ խարխափելով, հեծեծելով կը թափառէին բանակին մէջ, 150 միականիներ ունենալով մէջերնին։ Այս առանձնաշնորհեալները որոշուած էին իբր առաջնորդներ իրենց հայրենակցաց։

Վասիլ զանոնք իրեն առջեւ կանչեց, հրաման տուաւ իրենց՝ հայրենիք դառնալու, ներկայանալու իրենց թագաւորին։ Մեկնումէն առաջ կոյրերը դասաւորեցին, թափօր մը կազմեցին անոնցմէ. բաժնուեցան անոնք այլեւայլ խումբերու. իւրաքանչիւրին առ-

ջուէն կ'երթար միականի մը, իր ետեւէն կու գային 99 կոյրեր։ Ոչինչ աւելի սըրտաշարժ կրնար ըլլալ՝ քան ուղեւորութիւնը այս խումբին, որ յուսահատ և լուռ կ'անցնէին հովիտներու, կիրճերու մէջէն. երբեմն միայն լռութիւնը կ'ընդհատուէր, երբ կոյրերը «Ո՞ւր ենք» կը հարցնէին. և առաջնորդները կու տային անունը՝ լերան մը, վտակի մը՝ որ այնքան սիրելի էր իրենց, և զոր այնուհետեւ երբեք պիտի չտեսնէին։

Բուլղար քաղաքներու մէջէն անցած ժամանակ՝ հառաչներ և հեծեծանքներ կը լսուէին իրենց շուրջ. ծնողքները յուսահատ ճիչեր կ'արձակէին տեսնելով իրենց որդին՝ առանց անոնցմէ ճանչցուելու։ Ամենուրեք ցաւի աննկարագրելի տպաւորութիւն մը թողլով ներկայացան Թագաւորին։ Իմանալով սա թէ գերիները վերադարձած են, իջաւ զանոնք տեսնելու. 15000 կոյրեր, համրացած՝ իրեն կու գային, ամէնքն ալ իր ծանօթները, իր զինուորները, իր սիրելիները. Սամուէլ մարեցաւ։ Արթնցուցին զինք. երկու օր վերջ մեռաւ. (1014)։

Սամուէլի յաջորդեց Ռադոմիր։ Վլատիսլաւ անուամբ իշխանը զինքը սպաննեց և իր գահուն տիրացաւ. Ռադոմիր՝ երբեմն՝ Վլա-

տխլաւի կեանքն ազատած էր։ Վասիլ երբեք Հանգիստ չթողուց Բուլղարիան և մասնական փոքր պատերազմներով աւերեց զայն մինչեւ 1018 թուականը. թէ որքան Վասիլ Բ, որ ամէն Բուլղար գերի կը կուրացնէր, սարսափելի կ'երեւէր իր թշնամեաց, բաւական է մեզ ցուցնելու Հետեւեալ միջադէպը։ Բուլղար գունդ մը՝ դարանի նստած ըլլալով, յոյն զօրագունդ մը կը շրջապատէ, և կը սկսի կոտորածը. Վասիլ կ'անդրադառնայ Հեռուէն. «Ետեւէս եկէք, քաջեր» կը գոռայ և կը վազէ օգնութեան. Բուլղարները, որ լաւ դիրք մը կը գրաւեն, կը սկսին աղաղակել. «Փախէ՜ք, կայսրը եկաւ». և յաղթութիւնը Վասիլ Բ.ի կը թողուն։

Վլատխլաւ սպանուեցաւ ճակատամարտի մը մէջ։ Բուլղար ժողովուրդը ձանձրացած էր պատերազմէ. սկսած էին ատել ազատութիւն մը՝ որ գերութենէ չարագոյն էր իրենց Համար։ Բուլղարիոյ բոլոր քաղաքները մի առ մի իրենց բանալիները ղրկեցին. ժողովուրդը ընդ առաջ կ'ելնէր Վասլի, ծունր դնելով իր առջեւ և կեցցէներ աղաղակելով։ Վլատխլաւի կինը՝ Մարիամ և Ռոգոմիրի երկու քոյրերը՝ կայսեր անձնատուր

եղան։ Այս վերջինները Մարիամը տեսնելով, և յանկարծակի անոր ամուսնոյն ոճիրը յիշելով՝ անոր վրայ յարձակեցան կայսեր առջեւ, և կ՚ուզէին խեղդամահ ընել։ Հազիւ կարելի եղաւ երեք Բուլղար իշխանուհիները իրարմէ բաժնել։ Պելկրատի իշխանը՝ աղաչաւորի զգեստով կայսեր գթութիւնը խնդրեց։ Բոլոր երկիրը հողմի մը փոփոխութեամբ՝ կը դադրէր մրրկատանջ ալեկոծութենէն, որ յունական սահմանները ողողած էր յաճախ։ Միայն Իբազ իշխանը՝ արքունական դղեակի մը մէջ ապաւինած, երկայն ժամանակ դիմադրեց. բայց նա եւս զոհ գնաց նենգութեան։ Ս. Աստուածածնի վերափոխման օրը խնջոյք մը պիտի տար իւր իշխանաց։ Եւստաթիոս անուամբ յոյն զօրավարը երկու ծառաներով մօտեցաւ իւր դղեկին. Բուլղարներ զինքը ձերբակալեցին և ներկայացուցին Իբազի։

— Ինչ նպատակաւ հոս եկած էք, հարցուց խրոխտաբար Իբազ։

— Սեղանին մասնակցելու, պատասխանեց անվրդով Եւստաթիոս։

Այս պատասխանը զուարթացուց զԻբազ, որ համարեցաւ թէ յոյն զօրավարը մատնութեան նպատակով իրեն ապաւինած էր։

Ամենայն հիւրասիրութիւն ցոյց տուաւ յոյն զօրավարին, որ իմացուց Իբագի թէ առանձին տեղ մը պէտք էին խօսակցիլ կարեւոր խնդրի մը վրայ։ Դղեկին առջեւ եղած պարտէզը ամէն քայլափոխին առանձնոց մը կը ներկայացնէր։ Եւստաթիոս՝ բարեկամական խօսակցութեան ժամանակ հետզհետէ բարեկամին մերձենալով, յանկարծ անոր վրայ յարձակեցաւ, գետին փռեց, ձեռքով բերանը փակեց՝ որ չկարենայ օգնութիւն աղաղակել. յետոյ ծառաներուն նախապէս սահմանած նշանը ըրաւ. անոնք իսկոյն իր քով վազեցին, Իբագը կապեցին, կուրացուցին։

Բայց այս վայրկենին՝ ոտնաձայնէ կամ հեռաւոր խօսակցութենէ մը սարսափած, գետնին վրայ թողուցին Իբագը և փախան. ո՞ւր կարող էին ապաւինիլ. անհնար էր դղեակէն հեռանալ. իսկոյն շէնքին մէջ մտան, և սենեակի մը մէջ ապաւինելով՝ սկսան պատրաստուիլ դիմադրութեան։ Աւելի եզական տեսարան կարող չէր ըլլալ. քաղաքի մը մէջ՝ միջնաբերդը երկայն ժամանակ դեռ կը կռուի յաղթականներուն դէմ. սենեակը՝ ուր դաւաճաններն ապաւինեցան, դիւցազնաբար դէմ պիտի դնէր բերդի տէրերուն։

Յիրաւի, քիչ վերջ Բուլղարները վրէժխնդրութեան ազդակներով պաշարեցին սենեակը, զոր դիւրութեան համար կ՚ուզէին կրակի մատնել. Ճարտասանութիւնը փրկեց զԵւստաթիոս. «Մեր մեռնելէն առաջ, ըսաւ նա, ձեզմէ շատեր պիտի մեռնին. Ի՞նչ նպատակաւ: Իբազի հետ արդէն կորսուած է ամէն յոյս ազատութեան: Խորհուրդ կու տամ, ընդունայն կռիւներու տեղ՝ իմ հետս գալ կայսեր՝ և իր գթութիւնը հայցել»:

Իբազի կուրանալէն յետոյ, յիրաւի ո՛չ մէկ նշանակութիւն կարող էր ունենալ հայրենասիրական ո՛ և է դիմադրութիւն: Հետեւեցան Եւստաթիոսի խորհրդէն. իր նենգութիւնը, խօսքի պատրաստականութիւնը, անվրդով հայրենասիրութիւնը՝ վարձատրուեցան առատապէս. Դիրրախիոնի կառավարիչն անուանուեցաւ. Իբազի բոլոր ստացուածքները իրեն տրուեցան: Իբազ բանտուեցաւ:

Բոլոր Բուլղարիա նուաճուած էր. Վասիլ Բ. զբաղեցաւ յօրինելու զինուորական կազմակերպութիւն մը՝ որ ապագայ ապստամբութիւնները մարելու կարող ըլլար:

Յետոյ, կայսրը Աթէնքի վրայէն Պոլիս վերադարձաւ. Ոսկեղէն դռնէն, յաղթական

կառքի վրայ, քովը առած Վլատիսլաւի կինը, Ռատոմիրի քոյրերը, Բուլղար իշխանները, գերիները, Բուլղար արքունեաց գանձերը՝ մայրաքաղաք մտաւ, գնաց ամենէն առաջ Ս. Սոփիա, ուր Լեւոն հայկազնի պէս անձամբ սկսաւ շարականները։ Ուխտ ըրած էր կրօնաւոր ըլլալ, եթէ Բուլղարիոյ յաղթէ. չէր ուզեր հիմա ոչ ուխտազանց ըլլալ, և ոչ արքունիքէն հրաժարիլ. մարմնոյն վրայ կրօնաւորական զգեստ հագաւ, անոր վրայ արքունական տարազը. միսէ, գինիէ, հաճոյքներէ հրաժարեցաւ, միւս կողմէն պահելով բոլոր իր արտաքին փառքն և հեղինակութիւնը։

Այսպէս Վասիլ Բ. եղաւ տարօրինակ անձնաւորութիւն մը, խառնուրդ հոգեւորի, աշխարհասիրութեան, առաքինութեանց, ախտերու. ի ներքուստ ճգնաւոր մ'էր, արտաքուստ՝ թագաւոր, նոր Նիկեփոր մը։ Կը թուի թէ այս դիւցազնը, որուն ձեռքին տակ հրահանգուած էր, գաղափարական մ'եղած էր իրեն։

Այսպէս Զմշկիկի շուրջ կը տեսնենք երկու կայսրներ, հոգեբանութեամբ բոլորովին նման իրարու, և հակապատկեր հայ կայսեր, որուն կրօնասիրութիւնը երբեք ճրգնաւորութեան ձեւերու չյանգեցաւ։ Ջինուո-

բականի տիպարը անաղարտ մնաց իրեն մէջ. ջերմեռանդ էր Ս. Թէոդորի. այսպէս՝ սուրբերու մէջ ալ՝ զինուորական մը միայն կ'ընտրէր իրեն պաշտպան։

Վասիլ Բ.ի յաղթանակին ժամանակ՝ բոլոր ժողովուրդը կեցցէներու հետ կը կրկնէր անդադար. « Բուլկարոքթոնոս » (Բուլղար սպաննող)։ Այս մակդիրը Վասիլ Բ.ի տիտղոսն եղաւ (1018)։

Ժողովրդեան աղաղակին արձագանգը տեւեց պատմութեան մէջ։

ԺԱ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵՏ. — ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԿԵԴՐԵՆՈՍԻ. — ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԱՆԵՑԻՔ ԲՈՒԼՂԱՐ ԵՆ ԾԱԳՄԱՄԲ. — ՎՐԱՑ ԵՒ ՏԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ. — ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՄԸ ՀՆԱՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԴՂԵԱԿ ՄԸ ԳՐԱԽՈՒԱԾ. — ԱՆԻ ՅՈՒՆԱՑ ԿԸ ԿՏԱԿՈՒԻ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՎՍԵՄՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ։

Վասիլ Բ.ի յարաբերութիւնք Հայոց հետ՝ կարեւոր են ո՛չ միայն դէպքերու մեծութեամբ այլ նաեւ իրենց հետեւանքներով։

1021*ին Սենեքերիմ Արծրունի, թագաւոր Վասպուրականի, Թրքաց արշաւանքներէն տագնապած, և Ս. Ներսիսի մարգա-*

րէութեանց ընթերցմամբ՝ կորսնցնելով բարոյական ամէն ոյժ՝ թշնամեաց դիմադրելու, թէպէտ երկու անգամ ճակատամարտ տուած էր անոնց դէմ և յաղթական ելած, — որոշեց իր երկիրը Յունաց ընծայել. և իր ժողովրդեան հետ գաղթել յունական բաժինը, ինչպէս ըրած էր երբեմն Արշակ Գ։

Իր Դաւիթ որդին Պօլիս եկաւ՝ այդ առաջարկութիւնը կայսեր ներկայացնելու. հետը բերած էր նոխ ընծայներ, երեք հարիւր նժոյգի վրայ բեռցուցած։

Առաջարկութիւնը հաճոյ անցաւ կայսեր։ Սենեքերիմ 400,000 հպատակներով Յունաց բաժինը անցաւ, տալով Վանայ տասը քաղաք, հազար գիւղ, եօթանասուն և երկու բերդ։ Ընդունեցաւ անոնց փոխարէն՝ Սեբաստիա, Լարիսա և Աւարա քաղաքները։

« Յայնժամ, կ'ըսէ Կեդրենոս, և Սենաքերիմ իշխանն վերին Մարաստանի (τῆς ἄνω Μηδίας ἄρχων, Արտիմէա անունէն զատ ոչինչ կայ Վասպուրականի մէջ որ Մեդ անունը յիշեցնէ), զոր այսօր Ասփրականիա կը կոչեն, եկաւ առ արքայն իր բոլոր գերդաստանով հանդերձ, տալով անոր՝ իրեն հպատակող բոլոր գաւառը, և անուանուեցաւ

պատրիկ և զօրավար Կապպադովկիոյ և փոխարէն իրեն կալուած ընդունեցաւ Հետեւեալ քաղաքները, Սեբաստիա, Լարիսսա, Աւարա, և ուրիշ բազմաթիւ կալուածներ. վասն զի սա նեղուելով մերձաւորնակ Հագարացիներէն՝ անկարող դիմադրելու՝ կայսեր դիմեց և իրեն տուաւ իր գաւառը, որուն իշխան դրկուեցաւ Վասիլ պատրիկ Արղիւրոս՝ ամէն բանի մէջ անյաջող երեւնալով՝ պաշտօնէն հանուեցաւ, և իրեն տեղ ղրկուեցաւ զօրավարն Նիկեփոր Կոմնենոս, որ այդ գաւառը երբեմն մասամբ համոզելով, մասամբ բռնութիւն գործածելով, գաւառը կայսեր հպատակեցուց » (Կեդրենոս, էջ 464)։

Կ'երեւի թէ իրենց հայրենեաց մէջ բնակողները դժգոհ էին Սենեքերիմի փոխատեան վրայ, և չէին հանդուրժեր Հայաստանի մէջ՝ յունական կեդրոն մը և իրենց վրայ յոյն՝ իշխաններ տեսնալու։

Վասպուրականի ներկայ բնակչութեան մի մասը, շատ հաւանօրէն, Բուլղարական ծագում ունի. այս կէտը, որ հետաքրքրական է ազգագրական տեսակէտիւ, կը գուշակուի Կեդրենոսի մէկ վկայութեամբ։ Վասպուրականի բնակիչները գաղթած էին. հարկ էր երկրին պաշտպանողներ և մշակողներ

գանել. 1015ին Վասիլ Բ. կը պաշարէ Մակեդոնիոյ Մոգլենիա գաւառի Եղեսիա քաղաքը, իր պարիսպները իբր գօտի ունէին իրենց շուրջ գետ մը, որուն ընթացքը փոխեց կայսրը և յաջողեցաւ տիրել քաղաքին. Հոն կայսեր անձնատուր եղան

«Դոմետիանոս Քաւքանոս, զօրաւոր մարդ և Գաբրիէլի պաշտօնակից, և Իլիծէս Մոգլենիոյ իշխանը, և ուրիշ շատ մեծամեծներ, և ոչ սակաւ պատերազմող ժողովուրդ. անոնք որ զէնք կարող էին շարժել ղրկուեցան կայսերմէն յԱսփրականիա» (Կեդրենոս, էջ 462)։ Պէտք է գիտել որ Նախապէս արդէն յոյն զօրավար և բանակ կար ի Վասպուրական, և Եղեսիոյ Բուլղարք իբրեւ բնակիչ պէտք է ուղարկուած ըլլան. Վան, պատերազմաց կեդրոն մ'ըլլալով՝ զարմանալի չէ որ զէնք շարժող մարդիկները ընտրուած ըլլան։

Դաւիթ, Տայոց իշխանը, զոր Կեդրենոս կ'անուանէ կիւրապաղատ Վրաց (էջ 447), անժառանգ ծերանալով՝ իշխաններէն ոմանք սրբագործեալ բաժակի մէջ թոյն խառնեցին և իր մահը երագեցին։ Դաւիթ, մեռնելէն առաջ, իր թշնամեաց ոճիրը ընդունայն հանեց՝ գրելով կտակ մը՝ որով իր երկիրը

կայսեր կ'ընծայէր։ Սակայն Գէորգ, Դաւիթի եղբայրը, ամէն ճիգ ի գործ կը դնէր կտակին իրագործումը խափանելու համար։

Վասիլ Բ. անապարեց Վրաստան երթալու, և յաջողեցաւ խնդիրը լուծել առանց զէնք գործածելու։

Հիւսիսային Վրաստանը Գէորգի ընծայեց, Թոյլ տալով իրեն հոն ինքնագլուխ թագաւորել, պայմանաւ որ Հռոմայեցւոց երկրին վրայ պիտի չարշաւէր։ Իր որդին ալ պատանդ առնելով՝ դիմեց Փիւնիկէ։ (Կեդրենոս կը խօսի այս դէպքերուն վրայ, էջ 447, առանց սակայն, հայ պատմչաց յիշատակած Թունաւորումը պատմելու)։ 1022ին Վասիլ պատերազմեցաւ Վրաց հետ. բայց առանց յաղթելու. երկրորդ ճակատամարտի մը մէջ, Վրաց Լիպարիտ սպարապետը սպանուելով, Գէորգ հաշտութիւն խնդրեց տալով, երկիրներու հետ, իր Բագրատ որդին ալ, իբրեւ պատանդ։ Բասեան գաւառի Մեծոփ գիւղին մէջ՝ դաշնագրութիւն մը կնքուեցաւ՝ որով Տայոց մի մասը Վրաց կ'անցնէր։ Խնդիրը աւելի պարզեցաւ, երբ Գէորգ մեռնելով՝ իրենց յաջորդեց Բագրատ, որ անձնական ո՛չ մէկ պատճառ ունէր Յունաց թշնամի ըլլալու։

Վասիլ տիրեց Խլաթ, Մանազկերտ, Արճէշ քաղաքներուն։ Ապուսալի-Հասան, Մերվանի որդին, որ Արաբացւոց կողմանէ Հայաստանի կառավարիչ անուանուած էր, յաղթուելով իրմէ՝ քսանամեայ զինադադար խնդրեց։ Կայսրը վերադարձաւ Պոլիս։ Նա Բագրեւանդ գաւառի մէջ գտնուած պահուն՝ կը սպասէր որ Գագիկ Ա Հայոց Թագաւորը գայ իրեն յարգանքներ ընծայելու. բայց նա խուսափ վարուեցաւ. իր այս անտարբերութիւնը պատժուեցաւ՝ Կոգովիտ և Ծաղկոտն գաւառներու աւերումով։ Աբաս, Կարսի Թագաւորը և Սենեքերիմ Արծրունի՝ կայսեր շնորհներուն արժանացան՝ տեսակցութիւն խնդրած ըլլալնուն համար։

Ուրիշ անգամ մը եւս, տարբեր առթիւ, Ափխազաց դէմ գացած պահուն, կայսրը (1022ին) անցաւ Հայաստանէն։ Իր դրօշին տակ կը պատերազմէին նաեւ հայ զօրքեր. Իբրահիմի քերդը, որ Սարակինոսաց կը պատկանէր, պաշարած ժամանակ, հայ կին մը, իր ննջութեամբ, զինքը ազատեց երկարատեւ կռուի մը նեղութենէն։

Բերդապահները ձերբակալած էին և դղեկին մէջ բանտած ուրիշ հայ կին մը, որ ազգական էր առաջնոյն. սա Թախանձանօք

յաջողեցաւ հրաման ստանալ՝ որ կարենայ գերի կնոջ հետ տեսնուիլ և զայն մխիթարել։ Զինուորները սակաւաթիւ էին բերդին մէջ, բայց դեռ եւս կարելի չէր տիրել, անոր պարիսպներուն բարձրութեանը հաւասար սանդուղներ դեռ չշինուած. Հայ կինը հետեւեալ հնարքը գործածեց։ Օր մը պարիսպներուն վրայ նստած՝ իլիկը ձեռքին մէջ կ'աշխատէր, աչքերը վար, և ձեւացնելով իբր թէ գղեկի պարտէզին մէջ հայ պերուհւոյ մը հետ կը խօսակցի, մինչ իրօք ոչ ոք կը գտնուէր այն տեղ։

Մի և նոյն պահուն՝ իլիկին դերձանը մինչեւ վար իջեցնելով պարիսպներուն բարձրութեան աստիճանը կը չափէր։ Յետ որոշ կերպով զայս գիտնալու, Հայոց բանակը գնաց և անոնց բացատրեց՝ թէ ինչ սանդուխներ պէտք է շինեն։

Ամէն բան գործադրուեցաւ իր հրահանգներուն համեմատ։ Յարձակումը դիւրացնելու համար ընտրեցին գիշեր մը՝ որ տօնական էր Արաբացւոց համար։ Այն պահուն երբ ասոնք անկասկած խնջոյքի նստած էին, Հայ զինուորները վեր բարձրացան պարիսպներէն, երկու բերդապահ աշտարակներէն վար նետելով ջախջախեցին, յետոյ՝ անհրա-

ւէր՝ խնջոյքի սենեակը մտնելով՝ սպաննեցին հոն գտնուող Արաբացիները. քիչեր միայն կարող եղան փախչելու. Հայերը բերդին տիրելէն յետոյ, «Կեցցէ Վասիլ» սկսան աղաղակել, և աւետաբեր մը ղրկեցին կայսեր. նա փութաց Իբրահիմի բերդը գալու. Հայոց՝ գովեստ, պաշար, զէնք բաժնեց, և զօրավար մը դնելով հոն, դղեկին տիրողները՝ անոր բերդապահ անուանեց։ Այս միջադէպը պատմած է Էլմասէն արաբացի հեղինակը։

Բայց մեծագոյն դէպքը որ հանդիպեցաւ ընդ մէջ Վասլի և Հայոց, եղաւ Անի քաղաքին խնդիրը։

Յովհաննէս Բագրատունի (1022ին) Վասլի կտակեց Անի քաղաքը, պայմանաւ որ մինչեւ մահ ի՛նք պիտի իշխէ հոն և կայսրը ամէն օգնութիւն պիտի շնորհէ իրեն։ Կարելի չէր աւելի անբարեխիղճ որոշողութիւն մը՝ քան ինչ որ ըրաւ Յովհաննէս ո՛չինչ հոգալով իր անձնական վայելքէն զատ։ Պետրոս Գետադարձը ո՛չ նուազ եպերելի գտնուեցաւ այս կէտին մէջ՝ յանձն առնելով նուիրակի պաշտօնը՝ զոր իրեն տուաւ Բագրատունի արքայն։ Վասիլ ի սկզբան ուրախութեամբ ընդունեցաւ այսպիսի առաջարկ մը, որով ցորչափ ապրէր՝ պատճառ մը պիտի ունենար

Հայ իշխանաց վրայ գերիշխանութիւն ցոյց տալու, զանոնք ըստ կամս սանձելու. բայց աւելի հայրենասէր քան զՅովհաննէս, և անշուշտ յիշելով որ Վասիլ Արշակունիէ մը ծագած է ինք, և չուզելով որ այդպիսի կտակ մը իրեն յաջորդող ո՛ և է յոյն կայսեր մը ձեռք անցնի, մեռնելէն առաջ կանչեց Հայ երէց մը (1030 Թուին) Կիրակոս անուամբ, և վսեմօրէն կտակը իրեն յանձնեց, որպէս զի տանի զայն Հայոց Թագաւորին տայ։

Ի՞նչ բան աւելի կարող է Վասիլ Բ.ի Հայասիրութիւնը ցոյց տալ։ Ո՛րքան կը սխալին անոնք որ կ'ենթադրեն թէ Բիւզանդիոնի հայազգի կայսերք յունացած ըլլան զգացմամբ, և մոռցած իրենց հայրենիքը։

Դժբաղդաբար Կիրակոս երէց՝ ապազգային մատնիչ մը պիտի ըլլար, և կտակը վերստին յոյն արքունիքը պիտի բերէր վաճառելու, Յովհաննէս արքային չափ եղեռնագործ մը հանդիսանալով, դաւաճան ազգային իրաւանց, և պատճառ Բագրատունի Թագաւորութեան վերջանալուն։

Յիրաւի, խորապէս ուսումնասիրելի կէտ մ'է այն ազդեցութիւնը զոր ունեցած է Բիւզանդիոնի արշակունի հարստութիւնը Հայաստանի Բագրատունի Թագաւորաց նկատ-

մամբ, երկուքն ալ ժամանակակից ըլլալով․ ապրած մի և նոյն դարուն (Վասիլ Ա․ի և Աշոտ Ա․ի օրով) երկուքն ալ մեռած ըլլալով՝ գրեթէ միանգամայն ։ Գոգցես Հասարակաց աղբիւր մը կար անոնց կենաց, անոնց եռանդեան և ուժոյն, գաղտնի կապ մը՝ և կախում մը իրարմէ. Հասարակաց աղբիւրը սպառած պահուն՝ երկուքն ալ կը դադրին գոյութենէ։

Անիի մասին կը խօսի Կեդրենոս, (Բ հտ․ էջ 557) Հայոց թագաւորը՝ Յովհաննէսիկէս կոչելով, այսպէս.

«Երեքտասաներորդ ընդիքտիոնին մէջ՝ պատերազմ սկսաւ՝ Անիի տիրապետութեան համար. բայց նախ վերէն պէտք ենք պատմել թէ ինչպէս և ինչ կերպով Կոստանդին Թագաւորը պատերազմի ձեռնարկեց, մինչդեռ Անիի իշխանը հանդարտ կեցած էր և բնաւ չարիք մը չէր հասուցած։

Երբ Գէորգ Ափխազաց իշխանը Հռովմայեցւոց դէմ զէնք վերուց, իրեն զինակից էր նաև Յովհաննէսիկէս՝ Անի քաղաքին իշխանը. և վասն զի, ինչպէս որ վերը արդէն ըսինք, ճակատ առ ճակատ պատերազմեցաւ ընդդէմ Գէորգի և զասիկա փախուց և խոր-

տակեց, Ցովհաննէսիկէս վախնալով որ մի՛ գուցէ Թագաւորը՝ իր զինակցութեանը համար բարկանալով՝ անողոք կերպով իր հետ վարուի, քաղաքին բանալիները տանելով, ապաւինած էր Թագաւորին, և ինքզինքը ինքնակամ անոր յանձնած, տալով նաև քաղաքին բանալիները. նա հաւնելով իր այս խոհեմութեանը, զինքը մագիստրոս կ՚անուանէ և ցկեանս իշխան՝ Անիի և Մեծ կոչուած Հայաստանին, պահանջելով իրմէ գրաւոր խոստում մը, որ իր մահուանէն վերջ՝ իր երկիրը երկու հաւասար մասի բաժնուի, մին ըլլայ իրեն (Հայոց Թագաւորին), միւսը՝ Հռովմայեցւոց: Այսոնք այսպէս եղան: Կը մեռնի Թագաւորը, շատ ժամանակ վերջ՝ կը մեռնի նաև Յովհաննէսիկէս. և ասոր մեռնելովը՝ իշխանութիւնը կ՚ընդունի Գագիկիոս անոր որդին, որ խաղաղութիւն պահեց Հռովմայեցւոց հետ և անոնց զինակից մնաց. հայրենի իշխանութիւնը սակայն ձեռք առաւ, և չուզեց զայն Հռովմայեցւոց տալ, ինչպէս հայրենի գրութիւնը կը պահանջէր. սակայն Մոնոմախոս իր արքունեաց մէջ գտնելով այդ գրութիւնը՝ կը պահանջէ, իբր յաջորդ վասիլ Թագաւորին, թէ՛ զԱնին, և թէ՛ Մեծն Հայաստանը »:

Կեդրենոսի պատմուածքը, ինչպէս կը տեսնուի, ունի կարեւոր տարբերութիւններ Հայ պատմիչներէն։ Յովհաննէսիկէս աւելի արդարանալի կ'երեւի, հանգամանքներէն բռնադատուած ըլլալով՝ պահանջուած կտակը գրելու։

Ինչո՞ւ Արեւելքի քրիստոնեայ փոքրիկ թագաւորները գրգռուած էին Վասլի դէմ։ Այս բանիս քաղաքական պատճառը դժուար է տալ։ Միայն թէ ճիշդ այս թուին էր որ տեղի ունեցան Փոկասի և Քսիֆիասի մեծամեծ ապստամբութիւնները. կը թուի թէ այս թագապահանջներու քաղաքագիտութիւնն եղաւ, Աննիբաղի պէս, շրջակայ ազգերը իրենց հասարակաց թշնամւոյն դէմ հանել, խոստումներով ազատութեան։

ԺԳ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ՝ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ ԴԷՄ. — ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ ԿԱՅՍՐԸ ԳԵՐԻ ԲՌՆՈՒԱԾ. — ԻՐ ԱԶԱՏՈՒՄԸ. — ՍԱՐԱԿԻՆՈՍՔ, ՎԵՆԵՏԿԵՑԻՔ, ԽՈՐՈՒԱԹՆԵՐ, ԽԱԶԱՐՆԵՐ, ՌՈՒՍԵՐ, ԱՐԱԲՆԵՐ՝ ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ԺԱՄԱՆԱԿ։

Օթոն Բ. Վասլի քրոջ հետ ամուսնացած, իր ժառանգութիւնը կը համարէր Իտալիան։

Այս եղաւ շարժառիթ գերմանական պատերազմին։

Իտալիոյ Արաբները (զոր եւրոպական տեղական ածանցով Սարակինոս կը կոչենք, փոխանակ Սարակոսացի ըսելու) Հարաւային գաւառներու վրայ անընդհատ արշաւանքներ կ'ընէին. Ներողամիս գտնուեցաւ Վասիլ և իր ոյժը երկու թշնամեաց չբաժնելու համար, Արաբայւոց մեծ գումար մը խոստացաւ՝ որպէս զի յարձակին Գերմանացւոց վրայ։

Օթոն Բ. գրեթէ համազգային բանակով մը Իտալիա մտաւ՝ Յունաց և Արաբաց միացեալ ոյժերուն դէմ պատերազմելու համար։ Վեց ճակատամարտներու մէջ Գերմանացիք յաղթեցին, Տարենդոնի մօտ։ Դէմ առ դէմ կռուէ յուսահատած, Արաբաց մէկ գունդը՝ գերմանական բանակին ետեւը անցաւ, երբ ան անհոգ զբաղած էր իր խնջոյքներուն, և դարանեցաւ լերանց մէջ. բանակին մնացեալ մասը առջեւէն յարձակում գործեց։ Գերմանացիք ալ վստահ դիմադրութիւն մը սկսան անոնց դէմ, բայց երկու կողմէն պաշարուած տեսնելով զիրենք, փախուստի դիմեցին։ Պատերազմական ոգին՝ այս դարու մէջ՝ եկեղեցականներու վրայ ալ տիրած ըլլալով՝ ժողովրդապետներ և եպիսկոպոսներ ալ պատերազմի եկած էին. այնպէս որ գերմա-

նական բանակը կարելի էր երկու մասի բաժնել, եկեղեցական և աշխարհական ։ Պարտութենէն յետոյ՝ եկեղեցականներն ալ միւս զինուորներուն բաղդն ունեցան ։

Կայսրը իր ձիով ծովափ վազեց, և ջուրին մէջ նետուելով դիմեց դէպ ի նաւակ մը՝ զոր Գերմանացւոյ մը կարծեր էր. Թըշնամւոյ մը, Սքլավոնի մը նաւակն էր. գերի բռնուեցաւ ։ Յոյներ՝ Ոթոն Բ.ի կնոջ՝ Թէօփանոյ կայսրուհւոյն իմացուցին թէ պատրաստ են իր այրը արձակելու՝ եթէ հարկ եղած գրամը վճարէ ։ Թէոփանոյ ղրկեց գըրամի բեռներ՝ բազմաթիւ ջորիներու վրայ բեռցուցած, զորս յանձնած էր Մեցի քաջասիրտ եպիսկոպոսին՝ Թիէրրիի ։ Ասոր հետ կայսեր նաւակին մօտեցաւ գերմանացի զինուորներու գունդ մը՝ նաւաստի ծպտած ։ Այն վայրկենին՝ երբ Թիէրրի կայսեր մասին Յունաց հետ կը բանակցէր, Ոթոն Բ զինքը ջրոյ մէջ նետեց. յոյն մը զգեստէն բռնեց զինք, բայց գերմանական սուր մը իր բազուկը երկու կտոր ըրաւ. կայսրը՝ պատրաստուած նաւակը փախաւ, և Յոյներ՝ իրենց զոռ թշնամիներէն սարսափահար, ոչ մէկ փորձ ըրին հետապնդելու ։ Հարկ չէ ըսել թէ ոսկեբարձ կարաւանն ալ Ոթոն Բ.ի հետ Գերմանիա դարձաւ (983)։

Վասիլի ժամանակ էր որ վարչական նոր կազմակերպութիւն մը յօրինուեցաւ Իտալիոյ համար․ իշխան մը սահմանուեցաւ, որ քատափան պիտի կոչուէր, և որուն պաշտօնը պիտի ըլլար՝ երբեմն փոխարքայ՝ կարգադրել ամէն բան որ Իտալիոյ կը վերաբերի․ իր մայրաքաղաքը պիտի ըլլար Պարի։

Արաբները՝ որ Յունաց օգնական եղած էին Գերմանացւոց դէմ, պարզապէս նոր թշնամիէ մը ազատ մնալու համար, զայն հալածելէն յետոյ՝ վերստին Յունաց դէմ սկսան պատերազմիլ։ Պարիի ժողովուրդը՝ Սարգիս զօրավարը սպաննած ըլլալով, Արաբները՝ խռովութեան պահուն՝ յարձակեցան ու տիրեցին քաղաքին, գերիներու բազմութիւն մը փոխադրեցին Սիկիլիա։ Յովհաննէս Ամմիրափուլոս յաղթելով իրենց՝ տիրեց քաղաքին, բայց թշնամիներէն միայն երեք գլխաւորները սպաննեց։ Աւթոն զօրավարը՝ Պարիի բանակին հետ Տարենտոն գնաց Արաբաց դէմ․ ինքը սպանուեցաւ, իր բանակը յաղթուեցաւ։ Կրկին պատերազմներ՝ մին Արաբաց դէմ, միւսը ապստամբած քաղաքացւոց դէմ, նպաստաւոր եղան Յունաց։

Վասիլ Բ․ բարեկամ էր վենետկոյ տոժերուն․ Ուրսէոլոյ տոժի Յովհաննէս որդւոյն

հետ ամուսնացուց՝ կայսերական հանդիսիւ, Մարիամ իշխանուհին Արգիւրեան ընտանիքէ (997)։ Այս Մարիամու համար կը պատմուի թէ երկնային և յստակ ջուրի մէջ լուացուելու համար, առաւօտեան ցօղերը հաւաքել կու տար և անոնցմով կը լեցնէր իր աւազանը։

Խռուաթներուն հետ այնքան հեզ և բարեկամական վարմունք գործածեց, որ անոնք կամաւ անձնատուր եղան, թէպէտ հակառակ պարագային ալ՝ զէնքով պիտի նուաճուէին (1020)։

Նոյն քաղաքականութեամբ վարուեցաւ Ռուսաց հետ, որոնց Վլատիմիր ձարը, յոյն իշխանուհւոյ մը՝ Աննայի հետ՝ ամուսնացած էր։ Խրիյզոխիյրոս Ռուսը 800 հոգւով հետ Պոլիս եկաւ, կայսեր բանակին մէջ մտնելու համար. Վասիլ հրամայեց որ նախ զինաթափ ըլլան. անոնք ոչ միայն մտիկ չըրին, այլ բարկացած՝ յարձակեցան Աբիւդոսի մօտ՝ յունական նաւերու վրայ և ջասեցին անոնց։ Չկարենալով սակայն դիմադրել նորանոր ուժերու, անձնատուր եղան. Յոյները՝ զամէնքն ալ գլխատեցին (1022)։

Խազարաց Գէորգ Ջուլոս թագաւորին դէմ ղրկեց Վարդ Դուկասը, որ պատերազմեցաւ, յաղթեց, և նուաճեց բոլոր երկիրը (1015)։

Արաբացիք յԱրեւելս՝ այս դարուն՝ Հարկատու էին Յունաց. Վարդ Փոկասի զօրավարութեան ժամանակ (983) չուզեցին Հալէպի համար սահմանուած տուրքը վճարել, և խալիֆայն Անտիոքայ մօտ վանքի մը վըրայ յարձակելով՝ հոն գտնուող բոլոր կրօնաւորները ջարդեց։ Արաբացւոց քաջութիւնը այս աստիճանին հասած էր այս դարուս մէջ։ Յետոյ տեղիք տուաւ Յունաց պահանջին։ Պետութիւններու երկու ցեղ (1001ին) Անտիոքայ վրայ յարձակեցան, բայց Ուրանոս զօրավարէն յաղթուելով մերժուեցան։ Խաչակրաց գալուստը՝ Արաբացիները գըրգռած ըլլալով՝ ամենուրեք սկաւ հալածանք մը քրիստոնեայ հպատակներու դէմ։

Պաղտատու ամիրայները անկարող դարձած էին Բիւզանդիոնի արքայից հետ մրցելու։ Վասիլ Բ.ի ժամանակ ոչ մէկ կարեւոր արշաւանքի ձեռնարկեցին։

ԺԴ. — ՎԱՍԼԻ ՄԱՀԸ. — ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԻՐ ԴԷՄՔԻՆ ԵՒ ԻՐ ԲՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ։

Բոլոր տէրութիւնը Վասլի յաղթանակներով փառաց և ուժոյ ծայրագոյն աստիճանին հասած էր. Վասիլ միայն տժգոհ էր։

Եռանդուն բնաւորութեանց յատկանիշն է երբեք իր գործը ամբողջացած չհամարել, այլ միշտ իր ծրագրին վրայ նոր յաւելուած մ'ընել, այնուհետեւ գոհ սրտով մեռնելու համար։ Եթէ սակայն յաջողին զայն իրագործելու՝ դարձեալ անկատարութիւն մը պիտի նշմարեն իրենց գործոց ամբողջին մէջ։ Այսպէս եղաւ Վասիլ, որ Իտալիայ վրայ արշաւանք մը ծրագրելով՝ անկողին ընկաւ (1025)։

Իր հիւանդութեան պահուն՝ գուժեցին իրեն Եւստաթիոս պատրիարքին մահը. պէտք էր իրեն յաջորդ մ'ընտրել. մինչ այս խնդրոյ մասին մտահոգութեան մէջ էր Վասիլ, դուռը բացուեցաւ և ներս մտաւ Սթուտ վանքի Աբբահայրը՝ Ալեքսիս անուամբ, ձեռքին մէջ ունենալով Ս. Յովհաննէս Մկրտչի գլուխը՝ որուն բարերար ազդեցութեամբ՝ կայսրը բըժըշկել կը յուսար։

Նա զՎասիլ ազատած էր մտահոգութենէ. սա Ալեքսիսի դառնալով՝ իմացուց որ Պոլսոյ հայրապետ ընտրուած է. յետոյ յանձնեց իր իշխաններուն որ շուտով զինքը պատրիարքական գահու վրայ բազմեցնեն։ Նոյն իրիկուն մեռաւ, վաթսուն և ութ տարեկան։

Փսելլոս պատմագիրը այսպէս կը նկարագրէ Վասլի դէմքն և բնաւորութիւնը.

« Ով որ Վասլի դէմքը տեսնար, — իմ ժամանակիս մարդիկներէն շատերը տեսած էին զինք, — իսկոյն կրնար իմանալ թէ նա ինչ հոգի ունի։

Իր դէմքը հաճելի էր։ Ճակատը ո՛չ մտածկոտ, ոչ ցած, ոչ ալ շիտակ և աններշան՝ կնոջ մը ճակտին պէս, այլ լայն, դուրս ցցուած, ինչպէս որ մեծ մարդու մը կը վայլէ։ Իր նայուածքը ո՛չ կեղծ էր, ո՛չ անգութ, ո՛չ ալ ընդհակառակն՝ տարտամ, այլ հպարտ և այրական փայլով մը կը շողար, կը փայլակէր։ Իր դէմքը անթերի շրջանակի մը ձեւն ունէր։ Վիզը և ուսերը զարմանալի կերպով համեմատական էին իրարու։ Իր կուրծքը ոչ շատ ուռած էր, ոչ ալ ներս գնացած, այլ պէտք եղած լայնութեամբ։ Իր բոլոր մարմինը նոյն սքանչելի համեմատութեամբ շինուած էր։ Հասակը ձեւաւոր էր, քիչ մը միջակէն վար։

Հետիոտն քալելու մէջ քիչեր կրնային մրցիլ Վասլի հետ, ձիով ոչ ոք. Նման այն բազմաթիւ արձաններուն, զոր իր կենդանութեան ժամանակ կանգնեցին իրեն, իր նժուգին վրայ միշտ շիտակ և անշարժ կը

կենար, պահելով իր վսեմ դժանութիւնը, թէ՛ սովորական թէ՛ քառատրոփ ընթացքի ժամանակ։

Թէ՛ երբ հեծնար, թէ՛ երբ իջնար, թէ՛ կամաց ընթացնէր թէ՛ շուտ, բնաւ իր վսեմ կեցուածքը չէր փոխեր, ինչպէս թէ աներեւոյթ մեքենայով մը կապուած ըլլար։ Ծերացած ժամանակ, մօրուքին՝ ծնօտին վրայ գտնուող մասը թափեր էր, բայց երեսներու երկու կողմը դեռ թաւ մնացեր էր, և մինչեւ աչքը կը հասնէր՝ գրեթէ բոլոր դէմքը ծածկելով։ Սովորութիւն ունէր միշտ այս առատ մօրուքին հետ խաղալու, մանաւանդ երբ բարկացած ըլլար և աշխատանք կամ մտահոգութիւն մ՚ունենար։ Ուրիշ սովորութիւն մ՚ալ ունէր։ Այսպիսի պարագայներու մէջ գտնուած ժամանակ՝ ձեռքերը ազդրներուն վրայ կը դնէր, արմուկները դուրս ցցած։ Շատ անգամ այս դիրքին մէջ կը գտնուէր։ Իր խօսքերը կարճ էին, կտրուկ, անխնամ քան թէ զարդարուն։

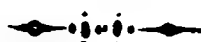
Կը սիրէր բարձրաձայն ծիծաղիլ և իր աղմկաւոր զուարթութեանը պահուն՝ կարծես բոլոր մարմինը կը ցնցուէր»։

Հայ Արշակունեաց հարստութիւնը սկսած

էր Վասիլ Ա.ով, կրնանք զայն վերջացած համարիլ Վասիլ Բ.ով. Կոստանդին Ը.ի թագաւորութիւնը անշուք եղաւ ու կարճատեւ։

Վասիլ Ա. նուիրականութիւն ստացաւ Բուզանդացւոց մէջ, իբր Նախահայր կայսերական տան, սիրող գիտութեան, պաշտպան կրօնից, իբր անձնաւորումն քաջութեան։ Վասիլ Բ, իբր անհատ, չունէր նոյնչափ պատճառներ՝ ժողովրդականութիւն ստանալու. չէր ունեցած արկածախնդիր կեանք մը, թշնամի էր գիտութեան. բայց իր գործը լրացուց՝ ինչ որ կը պակսէր իր անձին։ Իր յաղթանակները մեծագոյն եղան։

Երկու Վասիլները նման են իրարու, — ինչպէս արշալոյսը՝ վերջալոյսին։

ԺԹ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.

ԺԲ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.

(1025–1028)

Կոստանդին՝ սիրող երաժշտութեան, խըն-ջոյքներու, որսի, հաճոյքի, հարազատ որ-դին է Ռոմանոս Բ.ի։ Վայելքը բաժին ըն-կած էր իրեն, ինչպէս փառքը՝ Վասիլի։

Եթէ չըլլար ագահ և անգութ՝ շատ ար-դարանալի պիտի գտնէինք իր կենցաղասէր բնաւորութիւնը. վասն զի ծնած մեղկ ար-քունիքի մը մէջ (960) և մէկ տարեկան հա-սակին, անգիտակցօրէն, հասած կայսրու-թեան, – պաշտօն մը՝ որուն իր ամբողջ կե-նաց մէջ անգիտակից պիտի մնար, – յա-ջորդաբար խնամակալ ունեցած իրեն զԹէո-փանոյ(963), զՆիկեփոր(963-969), զՉմշկիկ (969-976), զՎասիլ Բ (976–1025). ամե-նայն իրաւունք ունէր համարելու՝ թէ տէ-րութիւնը կարօտ չէ իրեն, և թէ փոխանակ կեանքը վտանգելու գործունէութեան ասպա-

րէգլին մէջ մտնելով, լաւագոյն էր զայն երջանկացնելու վրայ խորհիլ։

1025ին սակայն՝ Վասիլ կը մեռնէր. Կոստանդին Ը կը մնար միակ կայսր. վարչական մարմինը ամբողջապէս փոխուեցաւ. Կոստանդին իր 'շուրջ հաւաքեց բոլոր այն մարդիկները՝ որոնց միակ արդիւնքն էր իր զուարճութեանց մասնակցիլը։ Սկսաւ պատժել միանգամայն բոլոր այն իշխանները՝ որ իր ընթացքին չէին հաւնեը։ Տանջանքներուն մէջ՝ կուրացնելը՝ ամենէն աւելի և մասնաւոր հաճոյք մը կ'ազդէր իրեն։

Կոստանդին՝ Վուրց իշխանի որդին, յաճախ Վասլի կ'երթար՝ իր եղբօր գործած անառակութեանց վրայ գանգատելու համար. Կոստանդին Ը զինք կուրացուց։

Վասպուրականի կառավարիչ ընտրուած էր Նիկեփոր Կոմնենոս. սա իր զօրաց փախուստը արգիլելու համար, երդում ընել տուած էր իրենց՝ որ դասալիք ալնի չըլլան. Նախանձոտ պալատականներ կայսրը համոզեցին՝ թէ այդ երդումը ուրիշ բան չէր նշանակեր՝ բայց եթէ Կոմնենոս ապստամբելու կը պատրաստուի. Կոստանդին զինք կուրացուց։

Վարդ՝ Փոկասի որդին ամբաստանուեցաւ՝

թէ իր հօրը նման փորձեր պիտի ընէ գահը բարձրանալու. յանցանքը նոյն էր նախարդինին հետ, պէտք էր պատիժն ալ նոյն ըլլալ. Կոստանդին զինքը կուրացուց։

Նաւփակտոս քաղաքին բնակիչները ապստամբեցան իրենց կառավարչին դէմ՝ որ Ցիմպր Գէորգ կը կոչուէր, և զանիկա սպաննեցին. Կոստանդին զիրենք պատժելու համար՝ իրենց եպիսկոպոսը կուրացուց։

Վասիլ՝ Ռոմանոս Սքլերոսի որդին և Փրուզիանոս՝ Բուկելլարեան գնդին զօրավար, մենամարտ ըրին, ինչ որ արգիլուած էր Բիւզանդիոնի մէջ. Փրուզիանոս՝ Փլաթի աքսորուեցաւ, Վասիլ՝ Օքսիա կղզին, ուր Կոստանդին զինքը կուրացուց։

Թէոդատոս Վեստ՝ Զաքարիա անուամբ կրօնաւոր ազգական մ'ունէր. Կոստանդին իր լեզուն կտրել տուաւ, համարելով՝ որ իրեն դէմ խօսած ըլլայ։ Ռոմանոս Գուրգէն ամուսնացած էր Փրուզիանոսի քրոջ հետ. Բողասն, Գլաւաս և Գուտէլէ բարեկամ էին անոր. այս յանցանքին համար Կոստանդին զիրենք կուրացուց։

Ոչ միայն անհատներու, այլ և իր ամբողջ տէրութեան դէմ՝ անգթաբար վարուեցաւ Կոստանդին։ Վասիլ Բ այնքան սուրբ գրած

էր, որ ժողովուրդը դեռ չէր կրցած իր երկու վերջին տարուան հարկերը վճարել, բաց աստի նաեւ Կոստանդինի թագաւորութեան երեք տարիներուն ժամանակ ալ տուրքերը դեռ ամբողջապէս չէին վճարուած։ Մէկ տարուան մէջ պահանջեց Կոստանդին՝ ինչ որ չէին կրցած անոնք տալ հինգ տարուան մէջ։ Ժողովուրդը՝ չորութեան պատճառաւ՝ արդէն սովէ կը տանջուէր՝ երբ այս հրամանն ալ ընդունեցաւ կայսերմէն։

*

Կոստանդինի ժամանակ քաղաքական մեծագոյն դիպուածն եղաւ յունական արշիպեղագոսի մէջ տրուած ծովամարտը։

Սարակինոսները Նիկլագայց վրայ յարձակելով՝ կողոպուտ և սպանութիւն կ'ընէին ամենուրեք։

Վերիպոլէս՝ Քիոսի կառավարիչը, և Գէորգ Թէոդոքանոս, իրենց դէմ ղրկուած՝ ծովու վրայ պատերազմ տուին. Արաբացիք յաղթուեցան. իրենց նաւերը փախան կամ ընկղմեցան. տասուերկու նաւ գերի ինկան Յունաց ձեռք։

Որեստէս անուամբ զօրավարը ղրկուեցաւ յիտալիա՝ Սիկիլիան Արաբացիներէն առնե-

լու համար․ նա աւերեց Հռեգինոնի․ Պարի մտնելով և նոյն տեղւոյ եպիսկոպոսը մեռած գտնելով՝ անոր տեղ դրաւ Բիւզանդ անուամբ եպիսկոպոսը։

Փացինակները Բուլղարիա մտնելով՝ գե֊րի տարած էին ոչ միայն ժողովրդեան մաս մը, այլ նաեւ զինուորական անձինքներ․ Դիոգինէս զօրավարը, յաղթելով իրենց, զիրենք մղեց Դանուբէն անդին։

Արաբացիք յԱրեւելս՝ Վասիլ Բ․ի մահն իմանալով, սկիզբն տուին կռուի՝ յարձակե֊լով Հալէպի վրայ։ Սփոնտիլոս՝ որ իրենց դէմ ղրկուեցաւ, յաղթուելով փախաւ Ան֊տիոք։ Իր գերիներուն մէջ կար նաեւ մին, Մուսարաֆ կոչուած, խելացի և նենգաւոր․ սա բարձր գիրք մը նշմարելով՝ կը խորհէր ինքնիրեն թէ որքան Արաբացւոց օգտակար պիտի ըլլայ դղեակ մը ունենալ այն տեղ․ բայց որպէս զի շինութեան ծախքը Յունաց ընել տայ, Սփոնտիլոսի խորհուրդ տուաւ այն տեղ բերդ մը հիմնել․ աւարտելէն յե֊տոյ՝ Մուսարաֆ զայն փութով մատնեց իր հայրենակցաց, որ յառաջ կու գային Թուսու֊պէր Եգիպտացւոյն և Տրիպոլսի ամիրային զօրավարութեամբ։

Ճարտար զօրավարներու շնորհիւ՝ տէրու֊

թիւնը կոստանդինի եռամսեայ թագաւորութեան ժամանակ՝ չունեցաւ մեծամեծ կորուստներ ։

*

1028ի նոյեմբեր 9ին՝ կայսրը անկողին ինկաւ մահացու հիւանդութեամբ ։ Զուրկ ժառանգէ՝ իրեն յաջորդ անուանեց կոստանդին Տալասսէնոս անուամբ պատրիկը, որ այս ժամանակ Հայկական բանակաթեմի մէջ կը գտնուէր, և կ'ապրէր հոն առանձին, իր տանը մէջ. բայց Սիմէոն անուամբ իշխանը՝ կայսեր միտքը փոխեց, Տէլասսէնոսի տեղ կայսր անուանել տալով Ռոմանոս Արգիւրոսը, իր բարեկամներէն մին ։ Երկրորդտէս անուամբ ներքինին արդէն մեկնած էր կայսրութիւն աւետելու Տէլասսէնոսի, երբ ուրիշ նուիրակներ հասնելով՝ զինքը յուսախաբ ետ դարձուցին ։

Ռոմանոս Արգիւրոսի գահակալութիւնը ամենէն սրտաշարժ դէպքերէն մին է բիւզանդական պատմութեան. երկու ամուսիններ միշտ առաքինութեան և սիրոյ մէջ ապրած, զոհողութեան իրաւունքը կը յափշտակեն իրարմէ, պատրաստ՝ իրարու համար իրենց կեանքը տալու ։

կոստանդին Ը. իր մահճին քով բերել

տուաւ զՌոմանոս, և իր ձեռքէն բռնելով, ըսաւ.

— Իմ մահս մօտալուտ է. կայսրութիւնը կարող անձի մը կ'ուզեմ յանձնել. զքեզ կ'անուանեմ իմ յաջորդս։ Բայց այս փառքին հետ՝ զքեզ կը բարձրացնեմ ուրիշ պատուի մը. իմ աղջիկներէս միոյն հետ պիտի ամուսնանաս։

Տէր արքայ, պատասխանեց Տէլասսէնոս, արդէն ունիմ ամուսին մը, Հեղինէն . . .

Այս առարկութեան վրայ զայրացաւ Կոստանդինը, և որովհետև՝ ինչպէս տեսանք՝ իր ամենէն սիրած տանջանքը կուրացնել էր, գոչեց.

— Կամ աղջկանս հետ կ'ամուսնանաս և կայսր կ'ըլլաս, կամ աչքերդ կը կորսնցնես։ Ընտրէ՛։

— Կուրացո՛ւր, պատասխանեց անվրդով Ռոմանոսը։

Մինչև երեկոյ քեզ ժամանակ կու տամ մտածելու. եթէ տեղիք չտաս հրամանիս, կը կորսնցնես միանգամայն՝ աչքերդ և ապագայդ։

Ահա թէ ինչ սպառնալիքներ հարկ եղաւ ընել Ռոմանոսի՝ . . . զինքը կայսր ընելու համար։

Կոստանդինի խօսակցութիւնը արդէն իս-
կոյն հաղորդած էին Հեղինէի. Հազիւ Ռո-
մանոս տուն մտաւ, իր կինը արտասուօք
իր առջեւ վազեց, ոտքը ինկաւ. կը թա-
խանձէր որ յանձն առնու կայսրութիւնը, և
իր պատճառաւ ինքզինքը դժբաղդութեան
չմատնէ։ Այս անձնանուիրութիւնը՝ դեռ ա-
ւելի զՀեղինէ սիրելի կ'ընէր Ռոմանոսի, որ
աւելի յուզուած, սկսաւ դիմադրել իր ա-
ղաչանքին։ «Կայսր եղի՛ր կ'ըսէր Հեղինէ,
ես այնչափ պիտի ուրախանամ՝ որչափ եթէ
կայսրուհի ըլլայի. խնայէ՛ ինձի, մի՛ թողուր
որ աչքերդ կուրացնեն»։

Ու որովհետեւ Ռոմանոս կը շարունակէր
իր առաջարկը մերժել, Հեղինէ յանկարծ
դանակ մը դուրս հանեց, ձեռքին մէջ առաւ
իր երկայն խոպոպները, անվրդով կտրեց
զանոնք, հագուեցաւ վանական տարազը, ու
մնաս բարով ըսելով ամուսնոյն՝ անհետացաւ։

Նոյեմբեր 21ին մեռաւ Կոստանդին Ը.
և իրեն յաջորդեց Ռոմանոս Գ.։

Թէպէտեւ Արգիւրոս անունը զուտ յու-
նական կը հնչէ, բայց թերեւս անտեղի չըլ-
լայ ենթադրել թէ նա՝ Արծրունի անուան
հելլենացումն է։

Պէտք է գիտել առ այս, որ

1. – Գաղղիացի պատմագիր մը, Guillaume de Tyr, Ցերապօլսեցի կոչած է (Ա. Գիրք, էջ 2) զԹոմանոս. – արդ Ցերապօլիս ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Խորձեանց գաւառի Չմշկածագ աւանը, ուր Արծրունեաց գաղթականութիւն մը, Սենեքերիմէն յետոյ, պէտք էր անպատճառ գանուիլ։

2. – Թէ միայն Թոմանոս ծնած չէ Ցերապօլիս, այլ թէ իր նախնիք եւս հոն կը բնակէին, յայտ է անոր՝ որ Լեւոն Արգիւրոս, – նոյն ընտանեաց ամենէն առաջին անդամը՝ որ պատմութեան մէջ կը ներկայանայ (Միքայէլ Արբշիռի ժամանակ 856–867), – Խորձեան գաւառի մէջ կը շինէ Ս. Եղիսաբէթ անուամբ եկեղեցի մը, ուր իր թոռն ալ կը թաղուի։

3. – Անուններն եւս կասկածել կու տան Արգիւրեանց հայկական ծագումը. 1002ին Պարիի մէջ կը յիշուին նոյն ընտանիքէն երկու հոգի, Մէլ (Մլեհ) և Դուառ. – բաց աստի, ամենէն սովորական անունը՝ Արգիւրեանց քով է Լեւոն, որուն գործածութիւնը յունաբաժին Արծրունեաց քով՝ արդէն ծանօթ է Լեւոն Հայկազնի օրինակէն։

4. – Վասիլ Բ. Սենեքերիմի գաղթելէն

յետոյ, Վասպուրական կը զրկէ իբրեւ կառավարիչ՝ Վասիլ Արղիյրեան, եղբայր Ռոմանոսի, որ պիտի թագաւորէր։ Այս ընտրութիւնը կասկածել կու տայ թէ Վասիլ՝ Արղիյրոսի կու տար Վասպուրականը՝ իբր իր հայրենի երկիր։

5. — Մինչեւ այս ժամանակ խնամութիւն բնաւ չենք տեսներ՝ յոյն և հայ արքունեաց մէջ։ Ռումանոս Գ. Արղիյրոսի ժամանակ է որ նա իր Վասիլ եղբօր աղջիկներէն մին, ինչպէս կը վկայէ Սքիլլիցէս, ամուսնութեան կու տայ՝ Մեծն Հայաստանի թագաւորին. իր եղբօր միւս աղջիկը՝ Հեղինէ անուամբ, ամուսնացուցած էր Ափխազաց Գէորգ իշխանի աղջկան հետ։ Բագրատունեաց հետ այսքան բարեկամական վարմունքը՝ պէտք էր առանձին շարժառիթներ ունենալ։

6. — Արծրունեաց գաղթականութիւն մը, որ թագաւորական յիշատակներ ունէր, պէտք էր Պոլսոյ մէջ շատ մեծ դիրք գրաւել, մանաւանդ եթէ դիտենք թէ ուրիշ նուազ կարեւոր ցեղեր որքան ազդեցութիւն կրցած էին ձեռք բերել։ Արղիյրեանց ընտանիքը, որուն համար Զոնարաս կը վկայէ թէ Պոլսոյ նշանաւորագոյն գերդաստաններէն էին՝

կը համապատասխանէ յիրաւի այդ գաղափարին։

7. — *Ռոմանոս Արգիւրոս անձնական մեծ ու փայլուն արդիւնք մ՚ունեցած չէր՝ գահու արժանանալու համար. պէտք էր իր ծագման մէջ փնտռել՝ իր գահակալութեան պատճառը։*

8. — *Լեզուաբանական արգելք մը գոյութիւն չունի. յն.* Γ *կը համապատասխանէ յաճախ՝ հյ. ծ գրին,* Γὲρων (*Ծերունի*), Γὲνυς (*Ծնաւտ*), Γεννὰω (*Ծնանիլ*), *և այլն։*

Այս հանգամանքները՝ ապացոյցներ չենք նկատեր, այլ նշաններ՝ որ կարող են այդպիսի ենթադրութիւն մը թելադրել։

Ըստ այսմ, երբ հայ—արշակունեաց հարստութիւնը վերջացաւ, բիւզանդական գահը անցաւ Արծրունեաց։

Այս կէտը դեռ չափազանց անապահով է և դեռ կարօտ ապացոյցներու. ուստի նախ Կոստանդին Ը.ի հետ կը կնքենք Բիւզանդիոնի հայ կայսերաց պատմութիւնը։

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐԸ

Հայ կայսրուհիներուն թիւը, ըստ Չամչեանի, չորս է միայն. «Թողում յիշել զայնոսիկ, որք ի հայկազուն կայսերաց կամ կայսրուհեաց ծնան, և եղեն դշխոյք, յորս երեւելի է Թէոդորա թագուհի՝ քոյր Զոյի թագուհւոյն»։

Ահա Չամչեանի յիշածները։

1. Մարիամ (ամուսնացած 750ին) կին Կոպրոնիմոսի։

2. Մարիամ կամ Մառինէ (788) կին Կոստանդինի, որդւոյն Իրենէի։

3. Թէոդոսիա (813) կին Լեւոն Ե. Արծրունւոյ։

4. Մարիամ (1296 դուստր Լեւոն Գ. Կիլիկեցւոյ և կին Միքայէլ կայսեր։

Այս ցանկը կատարեալ չէ։

Հայ կայսրուհիները ութ հատ են, առանց հաշուելու Չամչեանի յիշատակած առաջին թագուհին, Մարիամը՝ Կոպրոնիմեայ կինը, որուն հայազգի ըլլալը կարող չեղանք հաստատելու։

Muralt, բիւզանդական ժամանակագրութեան հեղինակը 750ին մեռած կը դնէ Մարիամ մը, մայր Կոպրոնիմեայ։ Կը սխալի Muralt, որովհետեւ Ս. Նիկեփոր (էջ 73) յայտնապէս կ՚ըսէ թէ 750ին «Մեռաւ Մարիամ աւգոստուհին, կին նորա (Կոպրոնիմեայ)»։ Դարձեալ, Մարիամ 750ին մեռած է, ոչ թէ ամուսնացած ինչպէս կը դնէ Չամչեան. չգիտենք թէ նա ինչ աղբիւրէ առած է իր այս տեղեկութիւնը. «Մարիամ, դուստր միոյ ուրուք յիշխանացն Հայոց»։ Թէոփանէս և Կեդրենոս պարզաբար լռած են այս թագուհւոյն վրայ՝ որ պէտք է մինչեւ 769 ապրած ըլլայ՝ վասն զի այս թուին երրորդ անգամ ամուսնացաւ Կոստանդին Կոպրոնիմոս։

Ահաւասիկ հայ կայսրուհիներուն ամբողջական ցանկը։

Ա. Մարիանէ 788ին ամուսնացած՝ Իրենէի որդւոյն Կոստանդինի հետ։

Բ. Թէոդոսիա, Կամսարականաց ցեղէ, կին Լեւոն Հայկազնի (813-820)։

Գ. Եւփրոսինէ 823ին Միքայէլ Թլուատի հետ ամուսնացած։

Դ. Թէոդորա (Ա) Մամիկոնեան ցեղէ, Թէոփիլոս կայսեր հարսնացած՝ 830ին։

Ե. Հեղինէ Գաբեղեան Է. Պերփեռուժէ-նի հետ ամուսնացաւ 919 *ապրիլ* 27*ին։*

Զ. Թէոդորա (*Բ.*) *արշակունեաց ցեղէ, կին Զմշկիկի* (971 *նոյեմբ.*)*։*

Է. Թէոդորա (*Գ.*) *դուստր Կոստանդին Ը.ի Թագաւորեց երկիցս* (1042 *և* 1055–1056)*։*

Թ. Ռիթա (1296) *դուստր Լեւոն Գ.ի Կիլիկեցւոյ, կին Միքայէլի։*

Ա. ՄԱՐԻԱՆԷ

(788–795)

ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ՀԱՐՍԱՆԻՔ ՄԸ. — ՓԱՌՔ՝ ԱՌԱՆՑ ՆԵՐՋԱՆԿՈՒԹԵԱՆ. — ԾԻՐԱՆԻ ԵՒ ՔՕՂ։

Կոստանդին Զ, Իրենէի որդին, 781ին նշանուած էր Գաղղիոյ Մեծն Կարոլոսի Ռոթրուտ աղջկան հետ։

Վեց տարի յետոյ, հարսանիքի ժամանակը հասած համարելով, Իրենէ իր նուիրակները ղրկեց Գաղղիոյ թագաւորին՝ որ Կապուա կը կը գտնուէր՝ Ռոթրուտը հանդիսաւոր եղանակաւ Պոլիս բերելու համար։ Մեծն Կարոլոս յանձն չէր առնուր իր խոստումը կատարել։ Քաղաքականութեան կերպարանքը փոխուած էր բոլորովին. Գաղղիոյ կայսրը, Յունաց նենգութենէն զզուած, չէր ուզեր Ռոթրուտի ամուսնութեամբ իրաւունք տալ Կոստանդինի որդւոց՝ իր գահուն վրայ բարձրանալու։ Ըստ յոյն պատմչաց, Իրենէ ինքնին ջանաց հարսանիքը խափանել, մի և նոյն կասկածներն ունենալով Գաղղիացւոց

մասին, որ առիած էին Եւրոպայի և Հռովմէական իրաւունքները յափշտակած. (787)։ Կոստանդին, Թոթրիւսը սպանելու ամէն յոյս կորսնցնելով, ընկաւ տխրութեան մը մէջ, զոր արքունական նուագահանդէսներն և զբօսանքները՝ չկրցան վայրկեան մ՚ալ փարատել։

Փոքր Հայաստանի մէջ նշանաւոր եղած էր աղքասիրութեամբ՝ Փիլարետ անուամբ մէկը։ Ի սկզբան հարուստ էր նա, բայց այնքան բարիք ըրած մուրացիկներուն՝ որ ի վերջոյ անոնց հաւասարած էր։ Փիլարետի եղբայրը՝ դուստր մ՚ունէր, Մարինա անունով, Ամնիա գետին ափանց վրայ ծնած, և օժտեալ հազուագիւտ գեղեցկութեամբ։

Իրենէ իր Թէոփանէս մեծ ախոռապետը Արեւելք ղրկեց՝ «Հայկական բաժնէն» (ἐκ τῶν Ἀρμενιακῶν, Կեդրենոս էջ 23) Մարինան բերելու համար։ Ոչ ազնուական էր նա, և ոչ հարուստ։ Ի՞նչ եղաւ Իրենէի շարժառիթը այս ընտրութեան մէջ։ Թերեւս Մարինա Թոթրիւսի կը նմանէր, և Իրենէ փորձեց այս հնարքով՝ Գաղղիոյ արքայադուստրը տալ Կոստանդինի՝ առանց դիւանագիտական վըտանգներու ենթարկելու պետութիւնը։

Կոստանդին չէր զիջաներ ամուսնանալու,

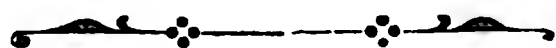
բայց իր անողոքելի մայրը՝ Հարսանիքը կատարել տուաւ 788ի նոյեմբերին։

Մարիանէի համար թագուհւոյ փառքը դառնութեանց աղբիւր մ'եղաւ։ Իրեն ծառայող իշխանուհիներէն մին, Թէոդոտա անուամբ, Կոստանդինի ամբողջ սիրտը գրաւած էր, և Մարիանէ առիթ կ'ունենար ամէն օր վիրաւորուելու այն նախամեծարումէն՝ զոր կայսրը կ'ընծայէր իւր իսկ աղախնոյն։

Կոստանդին կասկածներ առնելով Մարիանէի վրայ, զայն արձակել ուզեց։ Այսպիսի գայթակղութիւն մը՝ ամբողջ Բիւզանդիոնը պիտի թշնամացնէր Կոստանդինի հետ. Իրենէ, որ այդ առթին կը փափագէր՝ իշխանութիւնը ձեռք բերելու համար, երիտասարդ կայսրը փութացուց իր դիտումը իրագործելու։ Կոստանդին՝ Մարիանէն վանքի մը մէջ փակեց (795 յունուար), և հակառակ Թարասիոս Հայրապետի բողոքներուն՝ ամուսնացաւ Թէոդոտայի հետ։ Վէճեր, դաւաճանութիւններ, ապահարզաններ խռովութիւն ձգեցին եկեղեցւոյ, պետութեան, և ընտանիքներու մէջ։ Իսկ Մարիանէ մինչեւ իր մահը ապրեցաւ վանքի միայնութեան մէջ, երկնային խոկումներով իր ցաւերուն

սփոփանքը գտնելով։ Յաճախ արցունքով կը յիշէր իր միակ դուստրը, Եւփրոսինէ անուամբ, զոր արքունեաց մէջ թողուցած էր, և որ Թէոդոստայի ձեռքին տակ տխուր մանկութիւն մը պէտք էր անցնել — ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք[1]։

1. Մարիանէի վրայ խօսող յոյն պատմիչները հետեւեալներն են. Թէոփանէս (էջ 729). սա Մարիամ կ'անուանէ հայ կայսրուհին. Կեդրենոս (Բ հատոր էջ 23 և 26). սա Մարիեա կ'անուանէ զայն։ Զոնարաս (ԺԵ, 10). բոլոր գիտնականք կ'ընդունին Մարիանէի հայազգի ըլլալը (Շլիւմպերժէ, Լըպօ, Չամչեան, և այլն)։

Բ. ԹԷՈԴՈՍԻԱ

(813–820)

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆ. — ԹԷՈԴՈՍԻԱ՝ ԿԱՅՍՐՈՒ-ՀԻ. — ՊՐՈԿՈՊԻԱՅԻ ՆԱԽԱՆՁԸ. — ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՈԺԻՐԸ. — ԼԵՒՈՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ. — ԹԷՈԴՈՍԻԱ՝ ՎԱՆ-ՔԻ ՄԷՋ։

Դուստր Արշաւիր կամսարականի, — որ պատրիկ էր և գանձապետ Բիւզանդիոյ, — ամուսնացաւ Լեւոն Հայկազնի հետ՝ երբ սա դեռ զօրավար էր հայկական գունդերու։

Դաւակցութիւն մը կազմուեցաւ՝ Արշաւիրը գահ հանելու համար. մատնուեցաւ նա, գանակոծուեցաւ, ածիլուեցաւ և աքսորուեցաւ Բիթանիա (808)։ Թէոդոսիա դեռ հօր սուգը աւարտած չէր, երբ իր ամուսինն ալ աքսորեցին, Եւքայիտա աւանին մէջ ըրած անկարգութիւններուն համար։ Այս դժբաղդութիւնք կարծես յօրինուած էին իր ապագայ երջանկութիւնը՝ աւելի գեղեցիկ երեւցնելու համար. Թէոդոսիայի աստղը հետզհետէ կը պայծառանար։ 811ին Լեւոն

դարձաւ աքսորէն, Արեւելքի զօրավար անուանուեցաւ, և իր քաջութեան համբաւով նախանձելի փայլ մը տուաւ իր ընտանեաց։ Սաբբաս անունով կրօնաւոր մը՝ կայսրութիւն խոստացած էր Լեւոնի. այս մարգարէութիւնը կատարուեցաւ 813ին, երբ բիւզանդական բանակը, պարտութիւններէ յոգնած, Միքայէլ Ա.ի տեղ՝ կայսր ընտրեց իրեն զԼեւոն։ Այն վայրկենին երբ սա յաղթանակաւ Ոսկեղէն դռնէն Պօլիս կը մտնէր, Պրոկոպիա, Միքայէլ Ա.ի կինը, նախանձէն լլկուած, նախատինքներ կը տեղար Թէոդոսիայի դէմ, Բարկա անուանելով զայն։ Բայց ստիպուեցան տեղիք տալ նախանձորդին և Թէոդոսիա եօթ տարի (813-820) Բիւզանդական թագուհւոյ մը փառքը, ճոխութիւնքը և զբօսանքները վայելեց։

Դեկտեմբեր 23ի իրիկունը (920) Լեւոն, իր իշխանաց հետ արքունական բաղանիքը կ՚երթար, Միքայէլ Թլուատի այրուելուն հանդիսատես ըլլալու համար։

Յանկարծ ընդ առաջ ելաւ Թէոդոսիա, գոչելով. «Աստուածամարտ թագաւոր, չե՞ս վախեր Աստուծոյ բարկութենէն, ի՞նչպէս ծննդեան տօնը կը ախրեցնես մահուամբ. ի՞նչպէս կը հրամայես որ վաղուան երգերուն հետ մեռնողի մը ձայնը խառնուի»։

— Հոգիս կ'ազատես, բայց մարմինս կը կորսնցնես», պատասխանեց Լեւոն՝ հրամայելով Միքայէլ Թլուատը բանտ տանիլ, և սպանումը յետաձգել։ Միքայէլ Թլուատ իր դաւակիցներուն սպառնալիք ղրկեց զիրենք մատնելու, եթէ նոյն գիշեր զինքը չազատեն։ Անոնք քահանայի զգեստ հագած՝ ժողվեցան այն մատուռը, ուր Լեւոն ծննդեան հանդէսներուն ներկայ պիտի ըլլար, և անձամբ շարականները պիտի սկսէր. յանկարծ կայսեր վրայ յարձակեցան, զինքը սպաննեցին, և դիակը հրապարակ նետեցին՝ ժողովրդեան նախատինքները կրելու համար։ Թէոդոսիա աքսորման վճիռ ընդունեցաւ, Լեւոնի մարմնոյն բեկորները պարկի մը մէջ դրած, իր չորս որդւոց հետ (Սմբատ, Վասիլ, Գրիգոր, Թէոդոս) Փռոթի ղրկեց, ուր արցունքով թաղեց իր դժբաղդ ամուսինը, յետոյ, սեւ քօղը ձգելով դէմքին վրայ, ինքն ալ թաղուեցաւ մոռացութեան մէջ[1]։

1. Թէոդոսիային վրայ կը խօսին հետեւեալ յոյն պատմիչները. Թէոփանէս Շարայարող (էջ 35. 41) Սիմէոն Մագիստրոս (էջ 610). — Կեդրենոս (Բ հտ. 66, 71, և այլն)։

Գ. ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ

(823–830)

ԱՆՄԵՂՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԿԵՐ ՄԸ՝ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. — ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔ ՄԸ. — ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ՝ ՎԱՆՔԻ ՄԷՋ. — ՄԻՔԱՅԷԼ ԹԼՈՒԱՏ ԿԸ ՏԵՍՆԷ ՀԱՅ ԿՈՒՍԱՆԸ, Կ'ՈՐՈՇԷ ԱՆՈՐ ՀԵՏ ԱՄՈՒՍՆԱՆԱԼ. — ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ, ՀԱՆԳՈՅՑՆԵՐ. — ԿԱՏԱԿԵՐԳԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄ. — ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ. — ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ՝ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ։

Դուստր Մարիանէ հայուհւոյն և Կոստանդին Զի, իր նախկին տարիներէն ի վեր տխրութեան անգութ պասեր առաւ։ Վեց տարեկան էր, երբ իր մայրը աքսորեցին. երկու տարի վերջ կատարելապէս որբացաւ. Իրենէ՝ իր հայրը կուրացուց և զԵւփրոսինէ, առանց անոր թշուառ անմեղութեանը վրայ գթալու, Փրինքիփոյի վանքի մը մէջ փակեց։ Փոքրիկ Հայուհին, որ այնքան ընտանեկան գժտութիւններ տեսած էր, սիրով փարեցաւ կեանքի մը՝ որ լիապէս կը յարմարէր իր հոգեկան տրամադրութեանց հետ։ Կանու-

խէն փորձառու եղած էր մարդկային կիրքերու՝ որ բնութեան կապերն իսկ խզելով, թումբեր աւրող հեղեղի պէս, առարկայ մը կը փնտռեն զայն աւերակ դարձնելու համար։ Եւփրոսինէ կարող չէր սիրել Կոստանդինը, որ այնքան իր մայրը տանջած էր, և նոր թախծով նետուեցաւ դէպ ի երկինք, ուր իր հոգին բարի և ճշմարիտ հօր մը կարօտը կ'առնուր։ Կրօնաւորական ուխտերը կատարեց, ընտանեցաւ վանքի մթնոլորտին հետ, և երկրաւոր իղձերը, գիշերուան վերջին աստղերուն պէս, մի առ մի մարեցան իր սրտին մէջ։

Միքայէլ Թլուատ զբօսանքի օր մը Փրինքիփոյ եկաւ. վանքերը փակուած կը մնային ամենուն առջեւ. բայց կայսերներէն շատեր օրէնքը ոտնակոխ ընելով, յաճախ հոն կու գային գեղեցկութիւններ դիտելու, կամ ապահովելու համար՝ թէ քաղաքական թշնամի մը խոյս չէ՞ տուած։ Եւփրոսինէի դէմքը աւրեց Միքայէլի հոգիէն բոլոր այն պատկերները՝ զոր տեսած էր իր ընդարձակ պետութեան մէջ։ Որոշեց ամուսնանալ Հայուհւոյն հետ. բայց իր Թեկլա կինը դեռ կ'ապրէր, և Կոստանդին Զի օրինակը կ'իմացնէր իրեն՝ թէ ապահարզան մը ինչ խռովութիւններ կրնայ յարուցանել Պօլսոյ մէջ։

Թեկղայի մահը՝ ուրախալի անակընկալ մ'եղաւ Միքայէլի համար։ Հանգոյցը իր լուծումը գտած էր, իղձերու ճանապարհը հարթուած։ Բայց Թլուատը կ'անգիտանար՝ որնայնչափ դժուարին արգելք մը կար Եւփրոսինեայ ամուսնութեան։ Նա ուխտերը արդէն կատարած էր։ Միքայէլ, այս պարագային նկատմամբ ուրիշ հնարք չգտնելով, ծրագրեց կեղծ ողբերգութիւն մը, որուն դերասանները պիտի ըլլային, բաց ի կայսրէն, ծերակոյտի անդամներ։ Ինքը սուգ պիտի ձեւացնէր, անոնք պիտի պաղատէին՝ տէրութեան բարւոյն համար երկրորդ անգամ ամուսնանալ։

Ժամադրեալ օրը կայսրը բազմած էր իր գահուն վրայ՝ արտօսրալիր աչքերը գետնին վրայ սեւեռած, տժգոյն դէմքով մը՝ որ կ'ըսէր. «Կեանքը այլ եւս վերջացած է ինձ համար»։ Դուռը բացուեցաւ և ծերակուտի անդամներ լռելեայն ներս մտնելով, սովորական յարգանքներէ վերջ՝ սկսան զինք մխիթարել։ Եթէ Թագաժառանգէ զուրկ ըլլար Միքայէլ, դիւրին էր, յանուն հասարակաց բարւոյն, կրկին ամուսնութիւն առաջարկել. դժբաղդաբար նա արդէն Թէոփիլ անուամբ որդի ունէր, որ գերը կը դժուարացնէր։

— Տէր արքայ, ըսին, Աստուած թագաժառանգ մ'ընծայած է քեզ. երկայն կեանք կը մաղթենք իրեն, բայց եթէ, — Աստուած մի՛ արասցէ, — յանկարծ մահը խլէ զայն մեր ձեռքէն, պետութիւնը որո՞ւ պիտի յանձնենք, արքունի ցեղը պիտի թողո՞ւս որ ջնջուի, թագաւոր մը միշտ քանի մը որդի պէտք է ունենայ որպէս զի տէրութիւնը ապագայի հոգերէն ազատ ըլլայ։

Միքայէլ, միշտ աւելի խոր ընկղմելով իր տխրութեան մէջ, կը պատասխանէր թէ իր սիրելի ամուսնոյն մահուանէն վերջ, ինքը սուգ բռնելու համար միայն կ'ապրի։ Եւ արցունքներ իր բառերը կը խղդէին։

— Տէր արքայ, աւելցուցին իշխանները, թագաւորը մարդիկներուն վրայ կ'իշխէ, թագուհին՝ կանանց։ Տէրութեան կէսը անտէր մնացած է, մեր կանայք անգլուխ մնացեր են, գթա՛ մեր այս խեղճ վիճակին վրայ։

Երբ կայսրը կը լռէր, իշխաններ իրարու դարձած կը նկարագրէին իրենց ընտանեկան դրութիւնը, տէրութեան վախերը, գանգատելով կայսեր դէմ՝ որ իր անձնական զգացման կը հետեւէր, փոխանակ իր պաշտաման հոգիէն վարուելու։ Յետոյ Միքայէլի դառնալով, սուրերը մերկացուցած, մահ

սպառնացան, վերջնական խօսք մը պահան-
ջեցին. Միքայէլ նշան բրաւ լռութեան, յե-
տոյ հասկլեալ ձայնով իմացուց թէ աշխար-
հի մէջ միակ կոյս մը կար, Եւփրոսինէ ա-
նուամբ, որ կը յիշէր Փրինքիփոյի մէջ ան-
գամ մը տեսած ըլլալ. նա միայն թերեւս
կարող էր ամուսնութեան յանձնառու ընել
զինք, բայց միւս կողմէն անկարելի պիտի
ըլլար Եւփրոսինէն իրեն հարսնացնել, ո-
րովհետեւ նա արդէն կրօնաւորական ուխ-
տերը կնքած էր։

Ծերակոյտի անդամները ուրախութեան
աղաղակներով իմացուցին կայսեր՝ թէ իր
հաւանութիւնը ունենալէն յետոյ դիւրին էր
իրենց համար՝ եկեղեցական դժուարութեանց
յաղթել։ Վայրկեան մը դուրս ելան. քիչ
յետոյ վերադարձան՝ հետերնին բերելով
Անտոն Սիւլէացի պատրիարքին հաւանու-
թիւնը. նա շողոքորթ էր աշխարհասէր և
զուարթաբարոյ. ծանոյց թէ քանի որ հա-
սարակաց բարիքը կը պահանջէր, ինքը այս
վայրկենէն իսկ ոչնչացուցած էր Եւփրոսի-
նեայ ուխտերը։ Կայսրը, անպատում ու-
րախութեան մէջ՝ դեռ կը շարունակէր յու-
սահատութեան դերը, յայտնելով թէ այն
ժամանակ սրտի հանգստութիւնը պիտի գըտ-

նայ, երբ բոլոր իշխանները ստորագրեն՝ հետագայ երկու պայմաններուն.

1°. Կայսեր մահուանէն վերջ ալ՝ զԵւփրոսինէ կայսրուհի պիտի ճանչնային։

2°. Եւփրոսինէի որդիքը՝ գահակից պիտի ըլլային Թէոփիլոսի։

Թագաւորութիւնը յաջողութեամբ վերջացած էր. Հարսանեաց պատրաստութիւնք սկսան։

Իր խաղաղ կղզեկին մէջ, սենեկին որբազան միայնութենէն շրջապատուած, պառկած էր Եւփրոսինէ իր սովորական աղօթքներուն. երկնային սիրոյ արտասուքներով մխիթարուած՝ կ'առաջադրէր դեռ աւելի իր սիրտը անջատել երկրէն, Աստուծոյ մերձենալ՝ երբ յանկարծ ծովեզերքին վրայ լսուեցաւ կիթառներու, տաւիղներու, թմբուկներու, փողերու միաձայնութիւն մը, որ բիւզանդական զուարթութեամբ անդորր մթնոլորտը կը թրթռացնէին։ Հարսանեկան խումբն էր, եկած էին Եւփրոսինէն տանելու. չենք գիտեր թէ ինչ զգաց նա, երբ յանկարծ իմացաւ՝ թէ Հռոմէական պետութեան կայսրուհին ընտրուած էր։ Իր ականջները, սըրբազան խօսքերու միայն վարժուած, կը վիրաւորուէին երկրային երգերէն՝ զոր բեհեզ-

ներով, ոսկի գոյներով, մետաքսներով զար-
դարուած կայսերական նաւակը կը պտտցնէր
Պրոպոնտիսի երեկոյեան հայելիին վրայ՝
սահելով իշխանաց կղզիներու և Քաղկեդո-
նի եզերքէն։ Եւփրոսինէի հոգւոյն համար
մեծ վայրկեան մ'եղաւ նաեւ այն՝ երբ ե-
րեւցան, իրենց բոլոր վսեմութեան մէջ,
արքունական պալատները, որոնց ստուերը՝
իրեն ընդ առաջ կու գար, և որոնք հե-
ռուէն՝ անծանօթի հմայքը կը զգացնէին։
(826)։

Եւփրոսինէ, մահացուցման խստագոյն ձե-
ւերէն, հաճոյքներու կեդրոնավայր փոխա-
դրուած էր։ Գիշերները անշուշտ յաճախ
արթնցաւ՝ իր քոյրերուն հետ եկեղեցին եր-
թալու, հասարակաց աղօթքներուն մասնակ-
ցելու գիտումով նախապատրաստուած, երբ յիշեց՝
թէ հիմա արքունական պալատին մէջ կը գտ-
նուի։ Եւփրոսինէ որդի չունեցաւ։ Չորս տարի
կայսրուհի մնաց։ Կը պակսին մանրամաս-
նութիւնք իր առանձնական կեանքին վրայ,
որ հոգեբանական տեսակէտէ շատ հե-
տաքրքրական պիտի ըլլային։ Բայց կը թուի
թէ իր սիրտը, առաքինութեան հետ պա-
տուաստուած, յաճախ զզուեցաւ արքունա-
կան կեանքի գաղտնի և անսանձ ոճիրնե-

րէն։ Ցետ Թէոփիլոսը ամուսնացնելու ե-ղանակաւ մը, — որ իր հարսանիքին չափ վիպասանական է, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, — Հրաժեշտ տուաւ արքունեաց, առանձնացաւ Փրինքիփոյ, հոն վերստին գտաւ իր սենեակը, իր աղօթքները, իր բարեպաշտ արցունքները, և սրափ խաղաղութիւնը, ո-րուն ճշմարիտ յարգը այժմ միայն կը ճաչ-նար, աշխարհային կեանքի ալեկոծութիւն-քը տեսնալէ յետոյ (830)[1]։

1. Եւփրոսինէի վրայ կը խօսին՝ հետեւեալ յոյն պատ-միչները. Կեդրենոս (Բ հատոր, էջ 96), Թէոփանէսի Շարայարող էջ (79), Սիմէոն Մագիստրոս (էջ 620, 625, 628). Գէորգ կրօնաւոր (էջ 789, 790). Զոնարաս, Գե-նեսիոս, և այլն։ Եւրոպացի գիտնականք ևս կ'ընդու-նին Եւփրոսինեայ հայազգի ըլլալը։

Դ.—ԹԷՈԴՈՐԱ Ա.

(830 – 867)

ՈՍԿԵՂԷՆ ԽՆՁՈՐԸ. — ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ՝ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒԱԾ.— ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆ. — ԻՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ. — ՎԱՐԴ ԵՒ ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ. — ԹԷՈԴՈՐԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ ՄԸ՝ ԴԺՈԽՔԷՆ ԴՈՒՐՍ ՀԱՆՈՒԱԾ. ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. — ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՐԲՇԻՌԻ ԶԱՒԵՇՏՆԵՐԸ. ՎԱՐԴԻ ՈՃԻՐՆԵՐԸ. — ԹԷՈԴՈՐԱ ՊԱԼԱՏԷՆ ՀԱԼԱԾՈՒԱԾ. — ԹԷՈԴՈՐԱ՝ ՍՐԲՈՒՀԻ։

Երբ Թէոփիլոս, Եւփրոսինէի խնամակալութեան տակ, յաջորդեց Միքայէլ Թլուատի (829), դեռ եւս իր հարսանիքը չէր կատարած։ Եւփրոսինէ կ'ուզէր զինք իր տէրութեան գեղեցկագոյն օրիորդին հետ ամուսնացնել։ Հրովարտակ և դեսպաններ զրկուեցան ամէն քաղաք՝ ծանուցանելու համար, թէ ամէն օրիորդ, որ արժանիք ունի, կրնայ նաեւ յոյս ունենալ կայսրուհի ըլլալու։

Ամէն ընտանիք, անակընկալ բաղդի մը առիթէն հրապուրուած, զարդարեց իր

դուստրը, մաղթանքներով և յոյսերով Բիւզանդիոն ղրկեց։ Կայսերական ոչ մէկ հարսանիք այնքան անկեղծ հետաքրքրութիւն արթնցուցած չէր։ Պալատը անձուկ կու գար ղրկուած բազմութեան։

*

Նշանտուքի օրը կուսանքները երկու կարգ կազմած՝ շարուեցան դահլճի մը մէջ. անհամբեր Թագաւորի գալստեան կը սպասէին. ամէն սիրտ կը բաբախէր յոյսով և երկիւղով։ Դուռը բացուեցաւ. ներս մտաւ նախ Եւփրոսինէ, յետոյ, իր ետեւէն, երիտասարդ Թէոփիլոսը, որ ձեռքին մէջ ոսկեղէն խնձոր մը կը բռնէր. Հարսանեկան մատանին պիտի ըլլար ան. զայն ընդունող օրիորդը՝ նոյն վայրկենին՝ կայսրուհին էր Հռոմէական պետութեան։

Թէոփիլոս դանդաղօրէն անցաւ կուսանաց մէջէն, ամենուն իր նայուածքը ուղղելով, բայց ոչ ընծայն։ Վերադարձին՝ կանգ առաւ օրիորդի մը առջեւ, որ Իքազիա կը կոչուէր. ոսկեղէն խնձորը կարկառեց իրեն, բայց յանկարծ դրախտի պտուղը յիշելով, հառաչեց.

— Յիրաւի, կանայք շատ պժգալլութեանց պատճառ եղած են։

— Շատ ալ բարիքներու, պատասխանեց Իքագիա։

Այս երագ պատասխանէն ցնցուած, Թէոփիլոս շարունակեց իր ճամբան և կանգ առաւ սուրբ օրիորդի մը առջեւ, որուն ամօթխած կերպը՝ առաքինութեան վսեմութիւնը կը նշուլէր իր նիւթական յատկութեանց վրայ. Թէոփիլոս, առանց տարտամելու, ոսկեղէն խնձորը իրեն կարկառեց։ Բոլոր նայուածքները ուղղուեցան բաղդաւոր էակին, որուն ճառագայթը այնքան բոյլեր կը խաւարեցնէր։

Նորընտիր կայսրուհին՝ Հայ էր ազգաւ, Մամիկոնեան ցեղէ, կը կոչուէր Թէոդորա. ծնած էր Հայկական բանակաթեմին Եբխաա քաղաքին մէջ. քոյրն էր Վարդ Հայկազին, որ յետոյ Արբշիռի գահակիցն եղաւ, և թոռն այն մեծահամբաւ Մանուէլ Մամիկոնեանին, որ սոյն դարու մեծագոյն զօրավարն հանդիսանալով՝ երիցս Թէոփիլոսի կեանքը ազատեց պատերազմի ժամանակ։

Պալատական իշխանուհիներ, թիկնապահներ, իսկոյն շրջապատեցին Թէոդորան և զայն տարին պչխոյին պատկանող սենեակը,

ուր բոլոր ծերակուտի և մեծամեծներու յարգանքն ընդունեցաւ. Թէոդորա կարող չեղաւ անշուշտ ժպիտը արգիլել, երբ Մանուէլ՝ իր պապը, Վարդ՝ իր երիտասարդ եղբայրը, ծունր դրին իր առջեւ և իր աջը համբուրեցին։ Կայսրուհւոյ մ'ընտանիքը կարող չէր աննշան դիրքի մէջ մնալ. Թէոդորայի բաղդը՝ իր ամբողջ գերդաստանը երջանկացնելու սահմանուած էր։ Իր երկու եղբայրները, երեք քոյրերը նորանոր պատիւներ ընդունեցան. իր մօր, որ Փլօրինա հռոմէական անունը կը կրէր, պատրկութեան աստիճանը տուին, զինքը բարձրագոյն աստիճանով մը պատուելու համար՝ իր դստեր գլխաւոր նաժիշտն անուանեցին։

Հոգեգալստեան օր ամուսնութեան խորհուրդը կատարուեցաւ, յետոյ թագադրութեան հանդէսը՝ կայսերական մատրան մէջ։ Նորապսակ ամուսինները Ս. Սոփիա իջան և հոն մեծամեծ ընծայներ բաժնեցին եկեղեցականաց և իշխաններուն։ Իսկ Իքագիա, չկարենալով հանդուրժել այն նախատինքին զոր Թէոդորայի ընտրութիւնը իրեն կ'ընէր՝ թողուց աշխարհքը և վանք մը հիմնելով զբաղեցաւ հոգեւոր բանաստեղծութիւններով, և երբեմն երգիծաբանութեամբք. ասոնցմէ

մին գրուած է Հայոց թագաւորութեան վրայ, որ ներշնչուած կը թուի իր հայազգի նախանձորդին յաղթանակէն։

Եթէ Թէոդորա հռոմէական պետութեան բոլոր երիտասարդները հաւաքէր, անոնցմէ ամենէն առաքինին իրեն փեսայացնելու համար, ընտրութիւնը, ապահովապէս, Թէոփիլի վրայ պիտի ընկնար։ Անձամբ շուկայն կը պտտէր վաճառականութեան վիճակը քննելու համար՝ և իմանալու թէ ինչ անիրաւութիւններ կը գործուին. գիւղացի մը՝ կայսեր նժոյգին սանձը բռնելով «Այս ձին, ըսաւ, ինձ կը պատկանի». քննութիւնք յիրաւի ապացուցին թէ իշխան մը, կայսեր հաճոյք ընելու համար, գիւղացին կողոպտած էր. Թէոփիլ ձին իր տիրոջ յանձնեց։ Անիրաւ դատաւորները երբեմն ողջ ողջ կ'այրէր հրապարակին մէջ, անկարգ զինուորները կը սպաննէր, յանցաւոր պատրիկներու գլուխը՝ կիրով կ'այրէր։ Այս խստութիւնները ընելէ վերջ, հրաման ղրկեց քաղաքին մէջ՝ որ ով որ մէկուն դէմ գանգատ ունի՝ կայսեր ներկայանայ. տասն և եօթ օր անցաւ՝ և ոչ ոք գտնուեցաւ՝ որ գանգատելու պէտք զգայ։ Թէոփիլ խանդակաթ գորով ունէր դէպ ի Թէոդորա, որուն եր-

բէք անհաւատարիմ չգտնուեցաւ. անգամ մը միայն չափազանց յարում ցցուց պալատական իշխանուհւոյ մը, բայց Թէոդորան վշտացած տեսնելով, Թողութիւն խնդրեց Թագուհիէն։ Բայց անոր ալ չէր խնայեր, երբ անիրաւութեան մէջ զինքը տեսնար։ Օր մը երբ երեկոյեան դէմ, ծովափին վրայ նստած, դէպ ի Վոսփոր նայող պարտէզի մը մէջ ընթրիք կ'ընէր, նաւ մը տեսաւ՝ բեռներու ծանրութենէն կիսովին ընկղմած։ Հարցնելով թէ որո՞ւն կը պատկանի և ուսկէ՞ց կու գայ, իմացաւ որ Թէոդորա գաղտնի վաճառականութիւն կ'ընէր և իր նաւերը մինչև Ասորիք կ'երթային։ Նաւը այրել տուաւ՝ և Թագուհւոյն սենեակը մտնելով՝ «Կայսրը վաճառակա՞ն պիտի դառնայ իր կնոջ պատճառաւ, գոչեց. եթէ մենք վաճառականութիւն ընենք, ժողովուրդը ինչո՞վ պիտի ապրի։ Տուրք կը պահանջենք իրենցմէ. ինչո՞վ զայն պիտի վճարեն, եթէ իրենց արհեստն ալ մենք ընենք»։ Թէոփիլ և Թէոդորա մէկ բանի մէջ միայն անհամաձայն էին. կայսրը պատկերները կ'անարգէր, Թագուհին՝ կը յարգէր։ Թէոփիլ յետ Ղազար անուամբ նկարիչ կրօնաւորը խարազանելու, անոր ձեռքը տաղեց՝ որպէս զի չկարենայ

նոր կուռքեր շինել։ Թէոդորա, գաղտնապէս, նկարիչը կը խրախուսէր։ — Պատկերամարտ այս հալածանքներն եղան արհեստի անկման պատճառ. պէտք չենք զարմանալ՝ եթէ ան-համեմատական և տգեղ ձեւեր կը տեսնենք բիւզանդական նկարներու մէջ. դողդոջուն ձեռքերէ նկարուած են։

Թէոփիլ թագաւորեց տասներկու տարի և երեք ամիս. նա ունեցաւ Թէոդորայէն որդի մը՝ որ ջրհոր ընկնալով խեղդուեցաւ. կայսրը, ջրհորը պատժելու համար, զայն ցամքեցուց և փոխարկեց պարտէզի մը՝ որ Վոսփորի վրայ կը նայէր։ Թէոդորա երկ-րորդ որդի մը ծնաւ, գործ մը՝ որուն հա-մար յետոյ շատ զղջաց. վասն զի այս տղայն, — որ մօր կողմանէ հայ էր, — պիտի ըլլար օր մը՝ Միքայէլ Արբշիռ։ Թէոփիլոս, իր կեանքի վերջին տարին՝ պառանցանքի մէջ ընկաւ. բոլորովին միայնութեան մէջ ալ գտնուած ժամանակ՝ միտքը կը դնէր թէ խա-րազանով զինքը կը ծեծեն և դառնագին «վայ»երով գթութիւն կը պաղատէր։ Իր մահուան գիշերը, աներեւոյթ խարազաններէ ըկուած, անդադար կը հեծեծէր. կայսրու-հին կը հսկէր անկողնոյն քով՝ Թէոկտիս-տոս սենեկապանին և քանի մը գիշերապահ

զինուորներու հետ. Թէոփիլոս, Թէոտիկտոսի դառնալով սկսաւ այնպիսի կատաղի ձեւեր ընել՝ իբրեւ թէ կ'ուզէր անոր մազերը փետտել. սենեկապանը կ'ուզէր փախչիլ, բայց զինուորներ զինքը կայսեր առջեւ բերին. Թէոփիլոս անոր վզին վրայ՝ Յիսուսի պատկերը տեսած էր. բռնեց և համբուրեց. պատկերամարտ կայսրը՝ զղջացած էր. իր բոլոր ցաւերը դադրեցան. Թէոդորա՝ Ս. կուսին պատկերը ներկայացուց, զոր նոյնպէս յարգեց կայսրը, յետոյ դարձեալ Փրկչին պատկերը. Թէոփիլ իր շրթունքները մօտեցուց անոր. համբոյր մը և իր հոգին՝ նոյն վայրկենին միացաւ Յիսուսի հետ։ Թէոփիլի մահուան այս պարագաները զուրկ չեղան մեծ հետեւանքներէ. Թէոդորա, որ իր ամուսինը՝ մահուանէն վերջ ալ կը սիրէր, խորապէս կը տխրէր՝ մտածելով որ նա բանադրանքի մէջ մեռաւ։ Եպիսկոպոսներէն խնդրեց որ մեռեալը արձակեն բանադրանքէ, իսկ ժողովուրդէն խնդրեց՝ որ իննօրեայ ջերմեռանդութիւն կատարեն իր հոգւոյն համար, որովհետեւ զղջման մէջ մեռաւ. իր երկու փափագներն ալ կատարուեցան։ Թէոփիլոս որ արդէն դժոխք գացեր էր, ազատեցաւ բոցերէն և արքայութիւն գնաց.— գոնէ այս էր բիւզանդացւոց

հասարակաց կարծիքը։ Սոյն Թէոփիլոսն էր, որ ճաղատ ըլլալով հրամայեց իր բոլոր հպատակներուն՝ մազերնին ածիլել, որպէս զի իրենց կայսեր վրայ առաւելութիւն մը չունենան։

*

Թէոփիլի կտակին մէջ եռամեայ Միքայէլը կայսր կը հրատարակուէր, իսկ իրեն խնամակալ կ'անուանուէին երեք Մամիկոնեանները,—Թէոդորա, Վարդ և Մանուէլ։ Երբ այս վերջինը հրապարակ ժողովեց զօրաբանակն և ժողովուրդը, հաւատարմութեան երդում պահանջելու համար, կեցցէ՛ կայսրն Մանուէլ գոչեցին ամէնք։

— Ո՛չ, ըսաւ Մանուէլ, ձեր տէրը՝ Միքայէլն է, և ցորչափ փոքրիկ է նա՝ իր մայրը Թէոդորա. ես միայն անոնց պաշտպանն եմ. կեցցէ՛ Միքայէլ և Թէոդորա։

Հազիւ մի քանի ձայն արձագանգ տուին այս խօսքին և ժողովուրդը հաւատարմութեան երդումը տալով՝ մեկնեցաւ, մեծապէս տժգոհ՝ որ Մանուէլ Մամիկոնեան յանձն չէր առնուր կայսեր ժառանգական իրաւունքները բռնաբարել, որոնք ստորին են միշտ արդիւնքի իրաւունքներէն։ Թէոդորա, կառա-

վարութեան սանձը ձեռք առնելով, իր բոլոր ուժով նետուեցաւ քաղաքականութեան ասպարէզին մէջ, ջանալով ներքին կռիւները ջնջել և արտաքին պատերազմներով տէրութիւնը ընդարձակել։ Հայ կայսրուհին ի-ցոյց բերաւ հանճար մը՝ որուն կրնային նախանձիլ բազմաթիւ կայսրներ։ Թէոդորա իրեն պարտք կը համարէր՝ իր հպատակաց թէ՛ հոգին և թէ՛ մարմինը մտածել։ Պարիարգ մ'էր և կայսր միանգամայն։ Իր գործունէութիւնը երկու տեսակի կարող ենք բաժնել եկեղեցական և ռազմագիտական. Բուլղարները, Խազարները իր ժամանակ քրիստոնեայ դարձան, պատկերամարտութիւնը՝ իր ժամանակ ջնջուեցաւ, և Թէոդորայի հրամանաւ մղուեցան կարևոր պատերազմներ ընդդէմ Արաբաց և Սքլաւոնաց։

Նկար մը՝ Բուլղարաց մեծ դարձին պատճառ եղաւ, հետևեալ եղանակաւ։

Իրենց Բոգորիս թագաւորը պատերազմի ծանուցագիր ղրկած ըլլալով Թէոդորայի, Հայ կայսրուհին հետևեալ պատասխանը տուաւ. «Թո՛ղ չափազանց չխրոխտայ. ես անձամբ բանակներու գլուխ պիտի անցնիմ, իրեն դէմ պիտի երթամ, զինքը պիտի ջախջախեմ. բայց եթէ բաղդը զիս մատնէ՝ շատ

պարծենալու իրաւունք պիտի չունենայ. կնոջ մը յաղթած պիտի ըլլայ»: Բուլղարաց Թագաւորը չուզեց կին մը ախոյեան ունենալ. և գերի բռնուած սուրբ կրօնաւոր մը փըրկանք տալով խնդրեց Թէոդորայէ ղրկել իրեն՝ իր հարազատ քոյրը: Սա քրիստոնեայ դարձած էր ի վաղուց. իր հայրենիք դառնալով Բոգորիսը համոզեց՝ թէ քրիստոնէութիւնն է ճշմարիտ կրօնք. բայց ժողովրդէն վախնալով՝ Թագաւորը կռապաշտութիւն կը կեղծէր: Օր մը երբ կ՚անցնէր այն պահլճէն զոր սարսափելի նկարներով զարդարելու պաշտօնը յանձնուած էր Մեթոտիոս անուամբ կրօնաւորին՝ ահաւոր պատկեր մը նկարուած տեսաւ. վերջին դատաստանն էր. այնքան տըպաւորութիւն ըրաւ Թագաւորին վրայ, որ ամէն ակնածութիւն ստնակոխ ընելով, քրիստոնէութիւնը տէրութեան կրօնք հրատարակեց, և կինուք ժողովրդեան ապստամբութիւնը նուաճելով, քարոզիչ մը խնդրեց Թէոդորայէն. նա ղրկեց Կիւրեղ եպիսկոպոսը, որ ամբողջ Բուլղարիան դարձի բերաւ. (853):

Սոյն Կիւրեղը ուրիշ անգամ, հայ կայսրուհւոյն հրամանաւ, Խազարներու երկիրը ուղեւորած էր, և բնակչաց խնդրանքին հա-

մեմաս, անոնց քրիստոնէութիւն սորվեցուցած (847). Կիւրեղ, յետ Բուլղարաց և Խազարներու Ս. Լուսաւորիչն ըլլալու, անոնց Ս. Մեսրոբն եղաւ։ Սլաւական գիրը հնարեց և աստուածաշունչը թարգմանելով՝ իր առաքելական գործը՝ հաստատուն հիմերու վրայ դրաւ։

Պատկերաց խնդիրը դարերէ ի վեր տէրութեան երկպառակութեան պատճառ կ'ըլլար. Թէոդորա կ'ուզէր անոնց պաշտամունքը ժողովքով հաստատել. Մանուէլ Մամիկոնեան կ'արգիլէր, կրկնելով շարունակ Թէոդորայի՝ թէ տէրութեան անձը՝ կրօնքի պէտք չէ միջամտէ, մանաւանդ երբ խնդիրը քաղաքական երեւոյթ կրնայ առնել։ Անգամ մը հիւանդացած ըլլալով, Սթուտ վանքի աբեղայները համոզեցին զՄանուէլ՝ որ եթէ ուխտէ պատկերյարգութիւնը հաստատել՝ կ'առողջանայ։ Մանուէլ հնազանդեցաւ անոնց. առողջանալէն յետոյ Թէոդորա և ինք՝ ոգեւորութեամբ ջանացին վերջ դնել պատկերաց խնդրոյն։ Մեծ ժողովք մը գումարեցին, եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ բաղկացեալ, որուն վճիռը նպաստաւոր եղաւ պատկերաց։ Պատրիարքը, Յովհաննէս Լեկանոմանթ աքսորուեցաւ վանք մը, ուր,

կատաղութիւնը յագեցնելու համար, կը գըրաղէր՝ պատկերաց աչքերը փորելով։

Թէոդորա, կրօնական խռովութիւնները ջնջելով, իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց տէրութեան սահմաններուն վրայ։ Սքլաւոններ տիրած էին Պեղոպոնեսի. բոլոր արեւելեան բանակաթեմերը հաւաքելով, զօրաւոր բանակ մը կազմեց, և Թէոկտիստոս սենեկապանը անոնց սպարապետ դնելով՝ Սքլաւոններուն դէմ ղրկեց։ Բարբարոսները յաղթուեցան, անձնատուր եղան և հարկատու գրուեցան (846)։ Մինչ Թէոկտիստոս սենեկապանը յաղթութեամբք կը փառաւորուէր, ուրիշ զօրավար մը, իրեն անուանակից, նոյնպէս մեծ հռչակ կը ստանար իր պարտութեամբք։ Ափխազներու, Կրետէի և Արեւելքի մէջ մղած իր բոլոր պատերազմները անյաջող անցան՝ և տարկայ եղան ժողովրդեան հեգնական երգերուն։

Թէոդորայի ժամանակ ծնաւ հռոմէական պետութեան մեծագոյն վտանգներէն մին։ Քարբէաս անունով պաւղիկեան երիտասարդը, որ Յոյն իշխանի մը քով կը ծառայէր, լսեց թէ իր հայրը սպաննուած էր. փախաւ իշխանին քովէն մտաւ Փոքր Հայաստան, աղանդաւորներէն բանակ մը կազմեց և

Տիվրիկ քաղաքը հիմնելով՝ հոն հրաւիրեց բոլոր ոճրագործները։ Տիվրիկ՝ Պաւղիկեանց Արշակաւանն եղաւ։ Քարբէաս դիւանագիտական տաղանդ ունէր. գիտնալով՝ թէ աւազակներու խումբ մը պիտի չկարենայ ամբողջ տէրութեան մը դիմադրել, դաշնակցեցաւ Արաբացւոց հետ, թուարկելով անոնց այն ամէն օգուտները՝ զորս ձեռք պիտի բերէին Յունական պետութեան թշնամի եղող կուսակցութեան մ'օգնելով։ Արաբացիք օգնական գունդեր ղրկեցին, իսկ Թէոդորա՝ իր Փեդրոնաս եղբայրը փութացուց Արեւելք երթալ և զանոնք նուաճել։ Բայց այս փառքը պահուած էր Վասիլ Արշակունւոյ, որ Պաւղիկեանց ջնջողը պիտի ըլլար։

Միքայէլ Արբշիռ, հնգետասանամեայ հազիւ եղած, բուռն կերպով յարեցաւ Մարթինաքեան Ինգեր գանձապետի Եւդոկիա աղջկան. Թէոդորա ի զուր փորձեց իր որդին ախտաւոր կեանքէ մ'ազատել, զինքը ամուսնացնելով ուրիշ Եւդոկիայի մը հետ։ Միքայէլ անձնատուր եղաւ ամենէն ծայրայեղ զուարճութեանց, և զանոնք բաւական չգտնելով՝ սկսաւ նորանոր հաճոյքներ հնարել։ Իր շուրջ հաւաքեց ամենէն զուարթ պալատականները, անոնց ամենուն մէկ մէկ

եպիսկոպոսական թեմ տուաւ, իսկ Թէոփիլոս անուամբ խեղկատակը՝ զոր Խմերոս (Սիրելի) կ'անուանէր, իր կեղծ կղերին պատրիարքն անուանեց։ Միքայէլի համար երջանկութիւն էր իր եպիսկոպոսները պալատ կանչել, անոնց հետ ժողովք ընել, վարդապետական խնդիրներ վճռել, եկեղեցական ծէսերը ձեւացնել։ Ցաճախ երբ Ս. Սոփիայի հրապարակին մէջ Ս. Իգնատիոս և ուրիշ եպիսկոպոսներ հանդիսաւոր թափօր կ'ընէին, յանկարծ հեռուէն տաւիղներու ձայն մը կը լսուէր. քիչ յետոյ կը տեսնուէր էշերու բազմութիւն մը, որոնց վրայ հեծած էին Միքայէլ Արբշիռի եպիսկոպոսները՝ ձայնաւոր պատարագի զգեստներ հագած։ Սաղմոսներու եղանակին՝ խեղկատակ երգեր յարմարցուցած էին, տաւիղներու ձայնով՝ կը խառնուէին թափօրի մէջ, եկեղեցականները խարազանելով, այնքան ծաղրական շարժումներ կ'ընէին՝ որ ժողովուրդը բռնադատուած էր բարձրաձայն ծիծաղելու, հակառակ իր բոլոր բարեպաշտ զայրոյթին. թափօրը՝ կատակերգութեան կը փոխուէր։ Միքայէլ միշտ անձամբ կ'առաջնորդէր այսպիսի սրբապիղծ հանդէսներու։ Օր մը Թէոդորայի իմացուցին՝ թէ հայրապետը պալատ եկած

է. նա փութաց իր յարգանքները մատուցանելու. հագիւ ծունր դրած էր անոր առջև, երբ Միքայէլ և պալատականք՝ դիւական քրքիջ բարձրացուցին։ Թէոդորա աչքը վեր վերցուց. Թէոփիլոս խեղկատակին ձեռքը համբուրած էր։ Անիծելով իր որդին՝ դուրս ելաւ։

Իր Վարդ եղբայրը՝ ոչ նուազ ցաւ կը պատճառէր Թէոդորայի։ Նա ուսեալ էր, կիրթ, նուրբ, գրականութեան մեկենաս, բայց փառասէր, և ոճրագործ։ Կայսր ըլլալու համար՝ ազդեցիկ պալատականները ջանաց մի առ մի կործանել։ Նախ սկսաւ Մանուէլ Մամիկոնեանէն։ Թէոկտիստոս սենեկապանին հետ միացած, այնքան զրպարտեց դիւցազնը՝ Միքայէլ Արբշիռին առջև, որ Մանուէլ Մամիկոնեան, մարդկային չարութենէ զզուած, հրաժարական տուաւ իր պաշտօնին. քաշուեցաւ առանձնական տան մը մէջ, զոր յետոյ վանքի փոխեց։ Բայց դիւանագիտական առեղծուածներէ տագնապած, արքունիքը յաճախ իր օգնութեան կը դիմէր. և Մանուէլ Մամիկոնեան՝ կրօնաւորի զգեստով պալատ կու գար, տարակոյսներ կը լուծէր. հրահանգներ կու տար՝ յետոյ կը դառնար իր ճգնութիւնքը շարունակելու։

Վարդ, յետ Թէոկտիստոսը իրեն գործիք ընելու, զինքը ամբաստանեց Միքայէլի առջեւ՝ թէ դիտում ունի Թէոդորայի հետ ամուսնանալու, և սպաննելու իրենց օրինաւոր կայսրը։ Միքայէլ Արբշիռ, հիմնուած այն բարեկամութեան վրայ՝ զոր յիրաւի կայսրուհին կը ցուցնէր Թէոկտիստոսի, իր սենեկապանին դատապարտութեան վճիռը տուաւ։ Օր մը, երբ սա նամակներ կը տանէր Թէոդորայի, ճամբան Միքայէլի հանդիպեցաւ՝ որ բարկութեամբ հարցուց. «Ո՞ւր կը տանիս. նախ ինծի կարդա՛ այդ նամակները». սենեկապանը հնազանդեցաւ. երբ ընթերցումը աւարտեց, սկսաւ իր ճամբան շարունակել. «Սպաննեցէք, Սպաննեցէք» կը գոչէր Միքայէլ իր ետեւէն. այս հրամանը լսելով՝ Թէոկտիստոս տագնապաւ փախչիլ սկսաւ, բայց Վարդ հրապարակին մէջ զինք ձերբակալեց, մազերէն քաշելով երեսին բռնցի կ'իջեցնէր. Մանիակէս զօրավարը (Արմենակ?) իր գիշերապահներով միասին, նոյնպէս ժողովուրդը՝ խռնեցան Վարդի շուրջ, և կ'ուզէին սենեկապանը ազատել. Վարդ իսկոյն սուրը մերկացուց և գոչեց. «Կայսեր հրամանն է. առաջին մօտեցողը՝ կը սպաննեմ»։ Միքայէլ Արբշիռ նոյն վայրկենին արդէն

հրապարակ հասած էր զինուորներով և կը շարունակէր ըսել. «Սպաննեցէք, սպաննեցէք»․ զինուորները քարացած կը թուէին. ոչ ոք համարձակեցաւ Թէոկտիստոսը սպաննել, կամ ժողովրդեան ներկայութիւնը՝ կամ Թէոկտիստոսի անմեղութիւնը յարգելով։ Բանտ տարին սենեկապանը՝ և հոն գլխատեցին։

Մանուէլէն և Թէոկտիստոսէն յետոյ, պէտք էր Թէոդորան կործանել։ Վարդ դեռ կը տարտամէր իր քրոջ դէմ դարան լարելու, բայց անոր կշտամբանքներէն զայրացած՝ զինքն ալ պաշտօնընկէց ընելու աշխատեցաւ։ Կանխեց Թէոդորա, բոլոր ծերակոյտը ժողովքի կանչեց, անոնց մանրամասն հաշիւ տուաւ գանձուց վիճակին, զոր լաւ բարւոքած էր, և շնորհակալ ըլլալով անոնց ցարդ իրեն ըրած օգնութեան, հրաժարականը տուաւ, և բոլորովին հեռացաւ քաղաքական գործերէ (854)։

Երկու տարի արդէն առանձնական կենօք խաղաղ կ'ապրէր Թէոդորա, երբ իր եղբայրն և որդին, զինքը զրպարտեցին իբրև դաւակցութեան մը հեղինակ։ Թագուհին ամէն օր Պլաքեռնեանց Ս. Կոյս եկեղեցին կ'երթար ջերմեռանդութեան համար. դարձած ժամա-

նակ, փեթրոնաս, Թէոդորայի երկրորդ եղբայրը, զինքը ձերբակալեց և բանտեց Կարեան կոչուած պալատին մէջ։ Միքայէլ կը բռնադատէր պատրիարգը՝ որ իր մօր վանական զգեստ տայ. բայց նա պատասխանեց. «Ես երդում առած եմ բնաւ կայսեր պատուոյն դէմ չգործել։ Մայրդ վանական ընելով՝ քեզի անպատուութեան պատճառ պիտի ըլլամ»։ Միքայէլ իր մօր հետ՝ իր երեք քոյրերն ալ աքսորեց արքունիքէն (856)։ Անոնք յետոյ իրեն յօժարութեամբ՝ վանք մը առանձնացան, բայց հրաման ունենալով քաղաքէն դուրս գտնուող Ս. Մամասու պալատը այցելելու, երբ որ ուզեն։

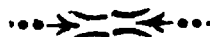
Մետասան տարի եւս անհեցան Թէոդորայի կեանքէն։ Վարդ սպանուած էր Վասիլ Արշակունիի դաշոյնով։ Միքայէլ դեռ կ'ապրէր՝ ամէն օր իր սպանութեանց թիւը աճեցնելով։ Թէոդորայի մտքէն չանցաւ երբէք որդիէն վրէժ առնուլ։ Այս մասին ոչինչ գիտենք. այսչափ միայն յայտնի է որ Միքայէլ Արբշիռ սպանուեցաւ Ս. Մամասու պալատին մէջ, ուր Թէոդորա զինքը սեղանի հրաւիրած էր (867)։

867ին մեռաւ Թէոդորա, Վասիլ Արշակունին գահուն վրայ տեսնելէ յետոյ. վան-

քի մէջ այնքան առաքինի միանձն հանդիսացաւ նա, որքան յարքունիս քաղաքագէտ։ Ցոյներ զինքը սրբացուցին և կը տօնեն։

Ա. Թէոդորա մեծագոյն է Հայազգի կայսրուհիներուն մէջ[1]։

1. Թէոդորայի վրայ կը խօսին՝ յոյն պատմիչներէն՝ հետեւեալները. Թէոփանէսի Շարայարող (յէջ 89, 91, 103, 149, 152, 153, 174, 233), Սիմէոն Մագիստրոս (էջ 625, 629, 647). — Գէորգ Կրօնաւոր (790, 810). — Կեդրենոս (Բ հտ. էջ 103)։ — Թէոդորայի Հայազգի և Մամիկոնեան ըլլալը՝ երկբայութեան կարելի չէ ենթարկել։ Իր ընտանեաց անուններուն մէջ՝ հայկականներու հետ՝ խառնուած կը գտնենք յունականներ. ահաւասիկ այդ ընտանեաց անդամներուն ցանկը։ Մանուէլ Մամիկոնեան, պապ Թէոդորայի, Մարինոս՝ հայր, Թէոկտիստա — Ֆլորինա՝ մայր, Վարդ և Պետրոնաս՝ եղբայր, Սոփիա, Իրենէ, Քալի—Մարիա՝ Թէոդորայի քոյրեր։ Դիտելու է որ ինչպէս Հայաստանի, Բիւզանդիոյ մէջ ալ՝ Մամիկոնեանք՝ Կամսարականաց հետ խնամութիւն կ'ընեն։

Ե. ՀԵՂԻՆԷ

(919–961)

ՀԱՅԱԶԳԻ ՇԱՄԻՐԱՄԸ. — ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿԱԶՄԷ ԻՐ ՀՕՐ ԴԷՄ. ԻՐ ՑԱՂԹԱՆԱԿՆ ԵՒ ՄԱՀ։

Վաշտակ անուամբ հայ զինուոր մը, Լեկաբէն (Գաբեղեան) ցեղէն, Վասիլ Արշակունւոյ կեանքը ազատելով՝ հարստացած էր և պատուիկ եղած։ Իր Ռոմանոս որդին, ծովակալութեան պաշտօն ընդունելով, նաւատորմիղը շարեց արքունեաց առջեւ, ներս մտաւ և ինքզինք կայսր հրատարակեց, առանց սակայն հալածելու օրինաւոր ինքնակալը՝ Կոստանդին Պերփիւռուժէն, որ չորեքտասնամեայ պատանի մ'էր։

Ռոմանոս՝ Հեղինէ անուամբ դուստր մ'ունէր, առաքինի, ուսեալ և գեղեցիկ։ Պերփեռուժէն, Գաբեղեան ընտանիքէն շրջապատուած, սկսաւ տանջուիլ հոգեկան երկու ծայրայեղ զգացումներով. կ'ատէր զՌոմանոս, կը սիրէր իր դուստրը. գաղափարի մարդ ըլլալով քան գիւանագիտութեան, Պերփեռու-

ժէն ամուսնացաւ Հեղինէի հետ (919 ապրիլ 27) և իր թշնամւոյն ցեղը գահ հանեց։

Ռոմանոս իր չորս որդիքները մի առ մի աւգուստոս հրատարակեց, իսկ իրեն կանայքը՝ կայսրուհի. Պերփեռուժէն և Հեղինէ հինգերորդ կարգը կը գրաւէին ինքնակալաց ցանկին մէջ։ Գաղտնի թշնամութիւն մը կը բաժնէր միշտ Ռոմանոսն և Պերփեռուժէնը. Հեղինէ ստիպուած էր անբնական զգացումներ ունենալու. կամ իր հայրը պիտի ատէր, կամ իր ամուսինը։ Առաջինը զինք նախատած էր՝ միւս կայսրուհիներուն ստորակարգելով, մինչդեռ Պերփեռուժէն կուրաբար կը պաշտէր զինք, և իր ակնարկներուն անգամ կը հնազանդէր՝ թէ՛ առանձնական և թէ՛ քաղաքական կեանքի մէջ։

Հեղինէ միացաւ Պերփեռուժէնի հետ՝ իր հայրը կործանելու համար։ Ռոմանոս կտակ մը գրած էր որով իր որդիները՝ Պերփեռուժէնի՛ ստորակարգեալ կայսրներ կը հրատարակէր. այս և ուրիշ առիթներ, որ գժտութիւն ձգած էին Ռոմանոսի և իր որդւոց մէջ, Հեղինէի համար միջոցներ եղան՝ իր դիտումները գործադրելու համար։ Իբրեւ քոյր, նա կասկած չէր կարող շնչել. և յիրաւի յաջողեցաւ իր Կոստանդին և Ստե-

փաննոս եղբայրները համոզել՝ որ զՌոմանոս աքսորեն. երբ այս վերջինը հիւանդութեան պատճառաւ անկողին պառկած էր, զինքը հանեցին սենեակէն, նաւակ դրին և փակեցին Փռոթիի վանքի մը մէջ։ (944 դեկտ. 19)։

Հեղինէի կը մնար այժմ իր եղբայրները կործանել. մինչդեռ անոնք դաւադրութիւն մը կը կազմէին Պերփեռուժէնի դէմ, սա կանխեց, սեղանի հրաւիրեց զանոնք, և յանկարծ ձերբակալելով բանտեց այլեւայլ վանքերու մէջ։ Պերփեռուժէն հնգետասան տարի (944–959) դեռ թագաւորեց, առանց գահակցի, բայց միշտ Հեղինէի գերիշխանութեան տակ։ Բաց ի աղջիկներէ, ունեցան որդի մը Ռոմանոս (Բ.) անուամբ, որուն բարձր դաստիարակութիւն մը տալու համար ոչ մէկ ջանքի չխնայեցին։ Ռոմանոս Բ. յետ գինեպանի մը Թէոփանոյ աղջկան հետ ամուսնանալու, իր հայրը թունաւորեց, (959), քոյրերը վանքի մէջ փակեց, և աքսորման դատապարտեց իր մայրը։ Հեղինէի համար իր կենաց ամենէն դառն վայրկեանն եղաւ այն՝ յորում այս վճիռը լսեց. իսկոյն որդւոյն ներկայացաւ, իւր անբնական ապերախտութիւնը այնպիսի կրքոտ ճարտա-

սանութեամբ յանդիմանեց, որ նա հրաժարեցաւ իր դիտման գործադրութենէն։

Այս անգութ վէրքը Հեղինէի սրտին մէջ խոր հետք ձգեց. կարող չեղաւ շատ երկարակեաց ըլլալ, և յետ ականատես ըլլալու իր որդւոյն անկարգութեանց, մեռաւ 961ի սեպտ. 19ին. և նա թաղուեցաւ փոռթի, այն վանքին մէջ՝ ուր իր հայրը ճգնած էր։

Հեղինէ կը ներկայանայ պատմութեան մէջ՝ իբր հայազգի Շամիրամ մը, օժտուած նիւթական և մտաւոր ձիրքերով, բայց յուզեալ հոգի մը և խռովարար[1]։

1. Հեղինէի ժամանակակից և գովասան պատմիչն է Թէոփանէսի Շարայարողը (էջ 458, 466, 473, 758)։ Յետագայ դարուց պատմիչները սոյն հեղինակին հետեւած են։

Զ. ԹԷՈԴՈՐԱ (Բ)

(971–976)

ՉՄՇԿԻԿԻ ԱՄՈՒՍԻՆԸ.— ԱՌԱՔԻՆԻ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ ՄԸ։

Թէոդորա (Բ), դուստր Կոստանդին Պեր-փեռուժէնի և Հեղինեայ, հօր կողմանէ արշա-կունի էր, և մօր կողմանէ գաբեղեան։ Զուրկ նշանաւոր գեղեցկութենէ, բայց ամենէն ա-ռաքինին՝ կանանց մէջ, սիրուած էր յար-քունիս, ուր առաքինութիւնը ամենէն հա-զուագիւտ գոհարն է. բայց Ռոմանոս Բ. իւր եղբայրը, գահ ելած ժամանակ, հոգե-ւոր կեանքի յարմարութիւններ տեսնելով իր մէջ՝ զինքը վանք մը փոխադրեց (969) *իր միւս քոյրերուն հետ։*

Տխուր միակերպութեան մէջ անցաւ Թէո-դորայի կեանքը, մինչեւ 971 *թուականը։ Այս տարւոյն մէջ էր որ Չմշկիկ Նիկեփորն սպաննեց և գահ ելաւ, շնորհիւ Թէոփանոյ թագուհւոյն, որուն հետ ամուսնանալ խոս-տացեր էր։ Հայրապետէն խոստմնազանցու-թեան բանադրուած, Չմշկիկ իրեն կայս-*

րուհի ընտրեց Թէոդորան, որպէս զի ազնուականութիւն տայ իւր տոհմին, և իւր առաքինութեամբ զինքը ազատ պահէ ընտանեկան դառնութիւններէ։ Հարսանիքը կատարուեցաւ 971 նոյեմբ. Թէոդորա սուրերի մէջէն՝ յանկարծ լոյսերու մէջ փոխադրուեցաւ։ Զմշկիկի օրինակը՝ քարոզեց ժողովրդեան՝ անզարդ առաքինութիւնը նախադասել քան չարութեան հետ միացած գեղեցկութիւն մը, որ յանձին Թէոփանոյի, անքան եղերանց մայր եղած էր։

Թէոդորա ժառանգ չընծայեց Զմշկիկի. Հարսանեաց հանդեսէն յետոյ՝ լռութիւնը կը պատէ իր անուան շուրջ, և Լևոն Սարկաւագ, ժամանակակից պատմիչ, կը մոռնայ ըսել թէ ինչ եղաւ սրբակեաց դշխոյին բաղդը՝ երբ իր ամուսինը սպանուեցաւ նենգութեամբ (976)[1]։

1. Թէոդորա (Բ.)ի վրայ կը խօսի Լևոն Սարկաւագ (էջ 127)։

Է.–ԹԷՈԴՈՐԱ (Գ.)

(Ա. *թագ.* 1042–1042, Բ. *թագ.* 1055–1056)

ՑԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ՝ ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԷՋ. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՊԱԼԱՏԻՆ ՎՐԱՅ ԿԸ ՔԱԼԷ. — ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹ ՄԸ. — ԲԱՆԱԿԻ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ԿՌԻՒԸ. ԱՄԲՈԽԸ ԿԸ ՏԻՐԷ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻՆ. — ԵՐԿՈՒ ՊԱՌԱՒՆԵՐ՝ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ. — ԹԷՈԴՈՐԱ ԳԱՀԱԶՈՒՐԿ. — ԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԵՒ ՄԱՀ։

Կոստանդին Ը. արշակունեաց հարստութեան վերջին շառաւիղը, երեք դուստր թողած էր. անոնցմէ երկրորդը, Զոյէ անուամբ, նախանձոտ, մեքենայող և անհանդարտ, ամուսնացաւ Ռոմանոս Արգիւրոսի հետ, որ յետ Կոստանդին Ը.ի՝ կայսր հրատարակուեցաւ (1028)։

Թէոդորա (Գ.) քոյրն էր Զոյէի, իր անձին փայլը կղզիացնելու համար, Զոյէ կը հալածէր պալատէն ամէն անձ՝ որ կրնար այլոց ուշադրութիւնը իրմէն գողանալ։ Բանտեց իր քոյրը քաղաքէն հեռի պալատի մը

մէջ, առանց սակայն արքունական սպասարկութենէ զրկելու զանիկա։ Նոյն իսկ Յովհաննէս անուամբ կրօնաւոր մը, վանքէն հանուելով, ղրկուեցաւ Թէոդորայի քով, ուր իր պաշտօնը պիտի ըլլար հարկ եղած պատիւներով և ծառայութեամբք անոր աքսո՛րին դառնութիւնքը մեղմացնել։

Եպիսկոպոս մը, որ իր երկու պաշտօնակիցներու դէմ երկար ժամանակէ ի վեր նախանձ կը սնուցանէր, պալատական մեծ խռովութեանց պատճառ եղաւ։ Նա կը կոչուէր Թէոփանէս, հովիւ Թեսաղոնիկէի. ամբաստանեց թէ Թէոդորա, Կոստանդին Դիոգինէս, և վերոյիշեալ երկու եպիսկոպոսները, դաւադրութիւն մը կազմած էին Զոյէի դէմ, օգտուելով իր ամուսնոյն բացակայութենէն, որ այս ժամանակ յԱսորիս կը գտնուէր։ Զոյէ ձերբակալել տուաւ Թէոդորան, և զինքը ածիլելով՝ Փէտրիոն վանքին մէջ փակեց. իսկ Դիոգինէս պատուհանէ մը վար նետուելով՝ անձնասպան եղաւ (1031 յուլիս 3)։

Մինչդեռ Թէոդորա վանական խաղաղութիւնը կը վայելէր, Զոյէ, կիրքերէ տանջուած, թունաւորեց Ռոմանոսը և տեսնելով որ մեռնելու կ'ուշանայ, բաղնիքի մէջ խեղդել

տուաւ զինքը. յետոյ ամուսնացաւ Միքայէլ Դ.ի և ատոր մահուանէն յետոյ, Միքայէլ Ե.ի հետ (1041)։

Նորընտիր կայսրը, երիտասարդ և գործունեայ, բոլոր իշխանութիւնը ուզեց իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնել. բայց, պաշտուած անձինքները հալածելէ յառաջ, պէտք էր նախ ժողովրդեան սրտին միակ ինքնակալը ըլլալ։ Թափորի մ'առթիւ ստացած ծափահարութիւնները զինքը համոզեցին՝ թէ իր դիտումները գործադրելու ժամանակն հասած էր։ Իսկոյն կանչեց Ալեքսիս պատրիարքը, և քանի մ'օսկի ընծայելով իմացուց թէ պաշտօնանկ եղած է։ Նոյն իրիկուն Զոյէն նաւակի մէջ դրաւ և ղրկեց Փրինքիփոյի կուսանաց վանքը, հրամայելով որ զինք ածիլելէն վերջ՝ անոր մազերը իրեն բերեն։ Վճռական հարուածներ՝ որոնցմով կը յուսար արհաւիրք սփռել Բիւզանդիոնի վրայ։ Յետոյ ժողովրդեան համար յայտարարութիւն մը գրեց՝ ուր լակոնաբան ոճով կ'ըսէր. «Նենգաւոր է Զոյէ, Ալեքսիսն ալ իրեն գործակից. երկուքն ալ հեռացուցի։ Հաւատարիմ եղէք, սպասեցէք բարիքներուս»։ Անասստաս Պոլսոյ քաղաքապետը, երկրորդ օր, հրապարակին մէջ ժողո-

վերջեան այս ծանուցումը կարդաց։ Ընթերցումը հազիւ աւարտած էր, երբ ձայն մը գոչեց. «Ոչ, ամբարիշտ Միքայէլ Գալաֆաթը չենք ուզեր, մենք Զոյէի կը հնազանդինք, Զոյէն է մեր մայրը, ինքն է կայսերութեան ժառանգը»։ Ժողովուրդը միացաւ անոր և սկսաւ աղմկաւոր կերպով գոչել. «Մեռնի Միքայէլ»։ Յարձակեցան Անաստասի վրայ և զինքը պիտի խեղդէին, եթէ յաջող փախստեան մը բաղդը չունենար. երիտասարդները տուները կը վազէին զէնքեր բերելու, ծերունիք, որ արշակունի կայսերաց փառքը տեսած էին, կը գրգռէին իրենց զաւակները տէրութեան օրինաւոր ժառանգը պաշտպանելու։ Բիւզանդիոնի կանայք, որ, ինչպէս տեսանք, Թագուհին միայն իրենց գլուխ կը ճանչնային, իսկ Թագաւորը՝ մարդկանց, մասնաւոր պարտականութիւն կը զգային նախատուած Զոյէին վրէժը առնելու։ Հերարձակ, փայտեր ձեռքերնին, զայրոյթը՝ սրտերնուն մէջ, և նզովքներ՝ շրթունքին, կը վազէին հրապարակին մէջտեղ՝ հերքելով այն նախապաշարումը թէ կինը զինուոր կարող չէ ըլլալ։ Աղմուկը կ'աճէր, կը բարձրանար, Բիւզանդիոնի հիմունքները կը թնդային, և արեան տեսարաններ կը ներ-

կէին այն ճանապարհը ուր կատղած և հետըզ-հետէ խտացող ամբոխը կը խռնէր։ Նոյն իսկ անոնք որ քաղաքականութեան մասին մասնաւոր զգացում չունէին, փոթորիկին ազդեցութիւնը կը զգային իրենց վրայ, օ-րինակէն գինովցած, ահեղ տեսարանի մը, խռովութեան, յափշտակութեան, նորութեան սիրով բռնելով առաջին առարկայն՝ որ իրենց ձեռքին կը հանդիպէր, դուրս կը նետէին դռնէն, կ՚երթային սպաննելու աւազակները՝ որ կայսերական իրաւունքներ կը գողնային։ Ամբոխը կ՚առնէր, կ՚ալեկոծէր, հրապարակը ողողուած էր ծածանող գլուխներու՝ մռնչող ծովէ մը։ Բազմութիւնը երբ այնքան կու-տուեցաւ, որ կարող էր բանակի մը դիմադը-րել, սկսաւ պալատին վրայ դիմել։ Փողոց-ներէ անցած ժամանակ տուները կը պա-տարկուէին ամբոխին միանալու համար, որ հետզհետէ կ՚աճէր՝ առուակներ ընդունող գետի մը նման։ «Մեռնի Քալաֆաթ» ա-ղաղակը, որ իրենցմէ յառաջ կ՚ընթանար, աւելի ահաւոր աղմուկով սկսաւ թնդալ՝ երբ արքունի պալատին մօտեցան. զէնքերու, կանացի, մանկական, սպառնալից ձայներ՝ հեղեղօրէն կը բղխէին արքունեաց որմե-րուն՝ նետերու տարափի մը հետ։ Արքունի

դրան առջեւ հասնելով՝ ժողովուրդը յանկարծ համրացաւ. լռութիւնը, որ պատեց չորս դին, յանկարծական մահուան մը պէս՝ երակները սառեցուց անոնց՝ որ դեռ ճամբու վրան էին և չկրցան ըմբռնել թէ ինչ եղած էր։

Զոյգ, որուն աքսորման վճիռը առնելու եկած էին, կանգնած էր պատշգամի մը վրայ, ականակուռ թագը գլխին, ճոխագոյն զարդերուն մէջ, և ծածկուած այն ծիրանիով որ յափշտակուած կը համարուէր։

Օրին մէջ առկախ, ժպիտը դէմքին վրայ, իր համեստ ակնարկներովը, ուր յաղթականի մը անգորրութիւնը կար, տեսիլք մը, կուռք մը երեւցաւ՝ իրմով խանդավառուած ամբոխին։ Երբ սա ուրախութեամբ իր կայսրուհին կը ծափահարէր, Միքայէլ Ե. որ պատուհանին մօտ եկած էր, խրախոյս տանելով վայրկեան մը դուրս ելաւ. «Համմոյեցէք, ըսաւ, յուսամ որ գոհ եղաք. եթէ աւելի բան մը կ'ուզէք, ան ալ կը կատարեմ»։ Իսկոյն ծափահարութիւնք՝ նախատական աղաղակներու փոխուեցան, և բիւրաւոր նետեր ուղղուեցան միանգամայն անխոհեմ կայսեր, որ սակայն այս պարագային փախչելու խոհեմութիւնը ունեցաւ։

Ցուսահատած՝ կը հրամայէր նաւակ մը, կրօնաւորի զգեստ մը բերել. մինչ տագնապալից կերպով կը վազէր պալատին մէջ, կեանքը ազատել ջանալով, ընդ առաջ ելաւ իր հօրեղբայրը.

— Ինչո՞ւ այնքան շփոթած ես, տէր արքայ, գոչեց. հրաժարականը՝ թագաւորին համար վատութիւն մ'է. մոռցա՞ր Դիոնեսիոս բռնաւորի այն առածը՝ թէ «թագաւորը երբէք պէտք չէ գահէն վար իջնայ, այլ պէտք է սպասէ որ զինքը ոտքերէն բռնած՝ վար քաշեն»։ Դիմադրէ՛, ծերերէ և կիներէ՞ կը վախես»։

Երբ կայսեր հօրեղբայրը՝ Միքայէլի սիրտը արիացնել կը ջանար, ներս մտաւ Փաթաքալոն, տէրութեան մեծագոյն զօրավարը, որ բազմաթիւ պատերազմներու մէջ մտած էր, և միշտ յաղթական ելած։ Իր ներկայութիւնը խրախոյս շնչեց կայսեր։

— Տէր արքայ, ըսաւ զօրավարը, ամբոխին հետ զէնքով միայն խօսելու է. քանի որ բանակ մը ունիս քովդ, ինչ պատճառ կայ երկիւղի. արիւնհեղութիւն սկսէ, խռովութիւնը կ'աւարտի։

Միքայէլ Ե. հրամայեց Փաթաքալոնի՝ ոյժ գործածել ամբոխին դէմ։ Վայրագ զօրավարը,

բանակի մը գլուխ անցած՝ դուրս խուժեց պալատէն. պատերազմը սկսաւ. ժողովուրդը կը դիմադրէր կատաղաբար. դիակներ գետինը կը ծածկէին, արիւնը հեղեղօրէն կ'ընթանար, կանանց ճիչը, վիրաւորեալց հառաչը, երիտասարդ ռազմիկներու աղաղակները՝ դժոխքի յարկ մը փոխադրած էին երկրիս վրայ։ Արեւը մար մտաւ, դեռ պատերազմը կը շարունակուէր. երկու հազար հոգի սպանուած էին ժողովրդեան կողմէն։ Փոխանակ այս կոտորածէն սարսափելու, վրէժի զգացումով վառուած, Բուզանդացիք կռուիլ վճռեցին մինչեւ յաղթանակ։ Պատերազմը երկուշաբթի առաւօտ սկսած էր. շարունակեց ամբողջ երեքշաբաթի օր ուր հազար հոգի եւս ընկան. զինուորները, որ ստիպուած էին կամ իրենց հայրերուն, մայրերուն, եղբայրներուն դէմ զէնք բարձրացնել, և կամ մեռնիլ, բանի կը կռուէին. խռովութիւնը ամառնային մրրիկ մը կարծած էին, մինչ ան հետզհետէ աւելի կը բորբոքէր. երկու օրուան կռուով պարտասած, նահանջել սկսան. ժողովուրդը, յաղթանակի աղաղակներ բարձրացնելով, սկսաւ ներս խուժել պալատէն։ Միքայէլ Ե. և իր հօրեղբայրը, Կոստանդին անուամբ՝ սարսափահար փախան պալատէն

մէկ ծայրը՝ որ նաւահանգստին վրայ կը նայէր. հոն սենեակի մը մէջ ծածկուեցան, ամէն վայրկեան իրենց պահիճին սպասելով։ Ժողովուրդը արքունեաց մէջ մտած էր արդէն և կը կողոպտէր, կը կոտրէր, պատուհանէն դուրս կը նետէր կահկարասիներ, կը սպաննէր կայսեր կուսակիցները, կը փշրէր զայն յիշեցնող առարկաները, տուրքերու վերաբերեալ գրացուցակները կ'այրէր. տօնի օր մ'էր, ուր ամէն աղքատ ձրի կը գտնէր այն իրերը՝ որոնց կը կարօտէր։ Յափշտակութեան եռանդը սակայն մոռցնել տուած չէր վրէժխնդրութեան դիտումը. խումբ խումբ սենեակներ կը մտնէին, պարաններ կը փշրէին, անոնց մէջ ծածկուած կայսրը գտնելու համար։ Միքայէլ և Կոստանդին շնչասպառ կ'ունկնդրէին իրենց մահապարտութեան վճռոյն, զոր ամէն բիւզանդացի աղաղակով կը կրկնէր՝ նոյն իսկ իր արքունեաց մէջ։ Բարեբաղդաբար ոչ ոք կրցաւ իրենց թաքստեան տեղը գուշակել, երբ գիշեր եկաւ, ժողովուրդը սկսաւ հեռանալ, զկայսրը փախած համարելով։ Միքայէլ նաւակ մը գտաւ, իր հօրեղբօր և ուրիշ կուսակիցներու հետ ներս մտաւ, և գիշերուան հովանաւորութեան տակ՝ կրցաւ Սթուտի

վանքը փախչիլ և կրօնաւոր ըլլալ (1042 ապրիլ 20)։

Տաս տարիէ ի վեր Թէոդորա կը ճգնէր իր վանքին մէջ. յանկարծ ամբոխ մը վանք խուժեց, յափշտակեց զինք և նաւակ դնելով՝ Ս. Սոփիա բերաւ։ Հրապարակը խռնուած էր բազմութեամբ. դեռ խռովութեան սկզբնաւորութիւնն էր. Թէոդորայի գալուստը իմանալով եկեղեցի մտան նախ, կայսրուհի հրատարակեցին զԹէոդորա և Զոյէ։ Բայց պատրիարքը աքսորուած ըլլալով՝ չէին գիտեր թէ ով պիտի օծէ նոր թագուհին։ Ցանկարծ սակայն եկեղեցւոյ մէկ անկիւնէն դուրս ելաւ Ալեքսիս Հայրապետը. — երբ զինքը վանք պիտի ուղարկէին՝ կաշառած էր նա զինուորները և Ս. Սոփիա փախած։ Այս անակնկալը, որ ինքնին մեծ ուրախութիւն էր ժողովրդեան, աւելի ոգեւորութիւն պատճառեց, երբ Թէոդորայի թագադրութեան եկեղեցական հանդէսը կատարուեցաւ։ Այսպէս երեք իշխանազունք աքսորեալ կարծուած, յանկարծ Պօլսոյ մէջ կը գտնուէին և դժբաղդութիւնը կրելէ առաջ՝ անոր վրէժը կ'առնէին։

Միքայէլի փախուստէն յետոյ արքունիքը մնաց Զոյէի և Թէոդորայի ձեռք։

«Այն ատեն սկսաւ երկու պառաւներու տարօրինակ թագաւորութիւնը, մին արդէն երկիցս այրի, թէ և առաջին անգամ ամուսնացած ժամանակ ալ՝ սկսած էր խոնարհիլ դէպ ի հորիզոնը, միւսը, անդրանիկը, եօթանասնամեայ պառաւ, կեանքը վանքերու մէջ անցուցած. մին անկարգութեանց անձնատուր, ոճիրներու հետ ընտանեցած. միւսը աւելի ողջախոհ, բայց լի՝ վանական կեանքէ յառաջ եկող նախապաշարումներով, և ծայրայեղ ջերմեռանդութեան մը բոլոր տկարութիւններով»։ (Շլիւմպերժէ, իշխ. կղզ. էջ 184)։

Թագաւորութեան առաջին օրը սակայն՝ Բիւզանդացիք այս հակապատկերի յեղաշրջումը տեսան։ Զոյէ իր թշնամւոյն ներեց. Թէոդորա կուրացուց։

*

Առաւօտեան դէմ, երբ ժողովուրդը արքունեաց առջեւ խռնուած էր, Զոյէ պատշգամ ելաւ. ծափահարութիւնները լռեցնելով՝ շնորհակալութիւն յայտնեց անոր նախանձայոյզ հաւատարմութեան համար, և իրմէն վճիռ ուզեց Միքայէլի մասին։

— Մեռնի՛, կուրնայ, կախաղա՜ն հանուի, — գոչեց ժողովուրդը։ Զօյէ մեղմացնել կը ջանար այս անգութ վճիռը, բայց Թէոդորա, — որ առաքինութեան դպրոցին շրջանաւարտը կը համարուէր, — արդէն հրամայած էր Քամփանարէս քաղաքապետին՝ Սթուտ վանքը երթալ, կուրացնել Միքայէլն և Կոստանդինը։ Քամփանարէս, խառնաղանճի գլուխ անցած, գնաց Սթուտ վանքը, կայսրը նախատանաց առարկայ ընելէ յետոյ, առանց անոր մանկական աղերսանքներուն գթալու, բրեց այն աչքերը՝ որ այնքան անմեղ էակներու մահը տեսեր էին։ Կոստանդինն նոյն տանջանքը կրեց՝ առանց նոյն վատասրտութիւնը ցոյց տալու։ Ելէկմոն վանքը գերեզմանն եղաւ իրենց անուան և փառքերուն։

Երկու քոյրերը՝ երկու ամիս թագաւորեցին (Ապրիլ 21էն մինչեւ յունիս 11)։ Իրենց կառավարութեան ժամանակ ոչ մէկ արտասովոր դէպք տեղի չունեցաւ, թէպէտ ոչինչ կարող էր աւելի արտասովոր ըլլալ, քան երկու կանայք՝ որ զոյգ զոյգ դատարան կ՚իջնային, ծերակոյտի անդամներու և զօրավարներու գլուխ անցած՝ հրամաններ կը ղրկէին Արեւելք և Արեւմուտք։ Թէոդորա և Զօյէ՝ մօր մը գորով կը գործածէին

իրենց քաղաքակցաց նկատմամբ՝ քան Թագուհւոյ իշխանութիւնը։ Բայց Բիւզանդացիք, որ բարեպաշտութիւնը աւելի կը յարգէին քան աշխարհիկ ձիրքերը, միշտ, իրենց սրտին մէջ, առաջնոյն առաւելութիւն մը կու տային, ինչ որ Զոյէի նախանձը կ'արթնցնէր։ Երկու թագուհիներ, յետ Նիկողայոս ներքինին Արեւելքի զօրավար անուանելու, Կոստանդին Կապասիլասը՝ Արեւմուտքի, և Մանիակէսը (Մանիակ) Գաղղիոյ կառավարիչ, տէրութեան ներքին կազմակերպութիւնը հիմնովին բարւոքել ձեռնարկեցին օրէնքով մը՝ որով խստիւ կ'արգիլուէր տէրութեան պաշտօններու առեւտուրը։ Գանձը տագնապեցնող աղքատութեան մէջ գտնելով, կայսեր հօրեղբայրը վանքէն հանեցին, արքունիք բերին, տանջանքի ենթարկեցին, գողութիւնը խոստովանել տալու համար։ Կոստանդին, ցաւերուն չհանդուրժելով, հրամայեց իր դահիճներուն երթալ Ս. Առաքելոց եկեղեցին, և անոր մերձակայ ջրհորը մտնել. «Հոն, ըսաւ, պիտի գտնէք 5300 ոսկիի գումար մը»։ Պեղումը կատարուեցաւ, և գանձը յայտնուելով, Կոստանդին իր վանքը ուղարկուեցաւ վերստին։

Թէոդորայի Թագաւորութեան վերջին դէպքն

եղաւ այս։ Զոյէ, իր քոյրը գահընկէց ընելու համար, ծերակոյտին յայտնեց՝ թէ երկու կին անկարող են տէրութիւնը կառավարելու այնպէս՝ ինչպէս Բիւզանդիոնի արժանապատուութիւնը և ապագայն կը պահանջեն։ Հետևաբար, իրենցմէ մին՝ պէտք է ամուսնանայ։ Թէոդորա, որ սրբութեան համբաւին մէջ մեծագոյն փառք կը տեսնէր, քան կայսրութեան, պատրաստ էր ամէն տանջանքի ենթարկուելու՝ չամուսնանալու համար։

Այսպէս Զոյէի կը մնար փեսայ մը և կայսր մ'ընտրել։ Այս պատիւը առաջարկեց Կոստանդին Քաթեփանոյի, որ պալատին հացագործն էր, և արդէն ամուսնացած. երբ նա կը պատրաստուէր գահ բարձրանալու՝ իր կինը, նախանձէ լլկուած, զինքը թունաւորեց։ Զոյէ ամուսնացաւ Կոստանդին Մոնոմախոսի հետ (1042–1055), և Թէոդորա, տէրութեան հոգերէն ազատելով, ժամանակ ունեցաւ նորանոր ճգնութիւններ ընելու։

*

Անցնինք այժմ Թէոդորայի երկրորդ թագաւորութեան, զոր երկոտասան տարիներ բաժնեցին առաջինէն։

Զոյէ մեռաւ 1050ին և սրբոց կարգը դասուեցաւ. Մոնոմախոս մէկ մէկ հրաշք կը համարէր այն սունկերը՝ որ իր գերեզմանին շուրջ կը բուսնէին։ Պալատին մէջ կը գտնըւէր գերի կոյս մը Ալանաց ազգէն. աս եւս գերի մ'ունէր իրեն. — կայսեր սիրտը. յունաց եկեղեցին՝ չորրորդ ամուսնութիւնը արգիլած էր. Մոնոմախոս, նկատելով որ Բուզանդացիք աւելի ներողամիտ են երբ մէկը Աստուծոյ պատուիրանքներուն դէմ կը գործէ քան յոյն եկեղեցւոյ կանոններուն դէմ, ժողովրդեան ո՛ և է գայթակղութիւն չտալու համար, որոշեց ամուսնանալ՝ առանց եկեղեցական խորհուրդ կատարելու։ Այսպէս այս նոր Սաթենիկը՝ ագոստուհի հռչակուեցաւ։

Բայց Մոնոմախոս անխոհեմ սովորութիւնն ունէր՝ ամէն օր սառ ջրի բաղանիք երթալու, յետոյ ցուրտին մէջ կենալով պաղ առնելու։ Կարող չեղաւ անպատիժ բժշկութեան պատուիրանքներն ալ արհամարհել։ Կողացաւով գերեզման իջաւ (1055, յունուար 11), իրեն յաջորդ անուանելով Նիկեփոր անուամբ իշխանը՝ որ Բուլղարիա կը գտնուէր։

Գահակալութեան իրաւունքը սակայն՝

Թէոդորայի կը պատկանէր. Մոնոմախի կտակը դեռ գործադրութեան մէջ չմտած, եօթանասնամեայ թագաժառանգը, Մանկանեան վանքէն՝ ուր գացած էր կայսեր վերջին վայրկեաններուն ներկայ ըլլալու, իսկոյն Բիւզանդիոն վազեց. Ծերակոյտը, պալատականները հաւաքելով՝ յայտնեց թէ կայսերական իրաւունքները բռնաբարուելու վըտանգին մէջն են, և կ'ուզուի նոր կայսր մ'ընտրել՝ երբ օրինաւոր ժառանգ մ'արդէն կ'ապրի.

— Կեցցէ՛ Թէոդորա մեր կայսրուհին, գոչեց բազմութիւնը։

Ոչ ոք ընդդիմութիւն փորձեց գառամեալ թագուհւոյ մը դէմ, զոր բնութիւնը արդէն քիչ ժամանակէն գահընկէց պիտի ընէր։

Թէոդորայի կառավարութիւնը սկսաւ պալատական պաշտօններու փոփոխութեամբ։ Թէոդոր անուամբ մին՝ Արևելքի զօրավար անուանուելով՝ Թուրքերուն դէմ ղրկուեցաւ։ Նիկետաս սուրհանդակաց գլխաւորն եղաւ։

Լեւոն Սթրաբոսպոնդիլոս՝ Թէոդորայի գլխաւոր խորհրդականը ընտրուեցաւ։ Եկեղեցական փոփոխութեանց մէջ արժանի է յիշատակութեան Լեոնինը, որ Բուլղարիոյ արքեպիսկոպոսութիւնը յանձնեց Թէոդուլոսի։

Պաղատականք Թէոդորան համոզեցին՝ թէ դեռ ինքը երիտասարդութեան մէջ կը գըտնուի։ Կրօնաւորներ, աւելի յառաջ երթալով, ուրիշ առանձնաշնորհութիւն մ'ալ կ'ընծայէին իրեն. կ'ապահովցնէին թէ Աստուած, տէրութեան բարիքը ի նկատի առնելով, որոշած է բազմաթիւ դարերու թագաւորութիւն մ'ընծայել իրեն։ Այս շողոքորթութիւնք հետեւանքէ զուրկ չմնացին. Թէոդորա, որ յիրաւի քաջառողջ էր խոր ծերութեան մէջ, հիւանդացաւ այն ճիգէն՝ զոր յաճախ ինքնիրեն վրայ կ'ընէր՝ հպատակաց պատրանքները հաստատուն պահելու համար։

Խաղաղութիւնը կը տիրէր բոլոր ազգերու վրայ, բռնաւորութիւնը՝ պաշտորէից։ Թէոդորայի թագաւորութիւնը՝ ոսկեղէն դարու մէկ դրուագը կը թուէր. ոչ միայն իր հպատակները, այլ երկիրն անգամ, եթէ խօսք առնուր, զինքը պիտի գովէր, այնքան ծաղկած էր իր հովանիին տակ։ Բիւզանդացիք ծայրագոյն երջանկութեան մէջ կը զգային զիրենք, ինչպէս թէ սրբուհի մը իջած ըլլար երկինքէն՝ իրենց դշխոյութիւն ընելու համար. իրենց տէրութեան ամէն անկեան մէջ հրաշքները կը տեսնէին այն

օրհնութեան՝ զոր Թէոդորայի հովանին կը սփռէր ամէնուրեք։ Օգոստոսի դարը Բիւզանդիոն փոխադրուած էր։ Յետ տէրութիւնը խոր խաղաղութեան մէջ թողլու, Թէոդորա գնաց ինքն ևս նոյնը վայլելու գերեզմանին մէջ։ (1056 օգոստոս 30)[1]։

1. Թէոդորա (Գ.)ի վրայ գրած է Միքայէլ Աթթալիոտէս պատմաւորը (1034–1081), որուն գրութիւնը՝ աւելի գեղեցկագիտական ձգտումով յօրինուած է քան գիտական. յետոյ Զոնարաս (ԺԲ), Կեդրենոս Գլիկաս, Մանասէ, Ցովէլ, և այլն։

Ը. ՌԻԹԱ

(1296–1333)

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՐՔՈՒՆԵԱՑ ՄԷՋ. — ԵՐԿՈՒ ՔՈՅՐԵՐԸ. — ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ԲՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱՄՈԼՈՒԹԻՒՆ. — ԴԻՒՑԱԶՆՈՒՀԻՆ. — ՌԻԹԱՅԻ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՁԿՏՈՒՄՆԵՐԸ. — ԻՐ ՄԱՀԸ։

Լեւոն Գ. (1269–1288), *որ Եգիպտոսի անապատներուն մէջ գերի պատանեկութիւն մ'անցուցած էր, և հայ ժողովրդեան՝ մելամաղձիկ բանաստեղծութիւններ ներշնչած, յետոյ, Կիլիկիա դառնալով, բարձրացած իր հայրենի գահուն վրայ,* 1288*ին՝ զայն կը յանձնէր իր անդրանիկ որդւոյն, Հեթում Բ.ի.* (1289–1304)։

Ազգային պատմութեան մէջ դժուարին է գտնել աւելի տարօրինակ տիպար մը քան այս թագաւորը, որ փրանկիսկեանց վանքին մէջ առանձնացած, հրահանգներ կը ղրկէր արքունիք՝ և խարազնազգեաց աբեղայի մը հնազանդած պահուն՝ ամբողջ տէրութիւն մ'ունէր իրեն հպատակ։

Անդրոնիկոս Յունաց կայսրը, օտար արքունեաց մէջ՝ ամուսին մը կը փնտռէր իր Միքայէլ որդւոյն համար։ Նա Կիպրոս ղրկեց Աթանաս՝ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը, և Նէոփիտոս քահանայն, որպէսզի լատին թագաւորին դուստրը կնութեան խնդրեն, և եթէ նա չհամաձայնի, Կիլիկիա անցնին, նոյն առաջարկը Հայոց արքային ներկայացնելու համար։ Այս նուիրակութիւնը ապարդիւն ելաւ, որովհետև ծովահէններ Փոկէա քաղաքին քով նաւուն վրայ յարձակելով՝ զայն կողոպտեցին. նուիրակները փախչելու բռնադատուեցան՝ իրենց կեանքէն զատ՝ ոչինչ տանելով հետերնին։

Անդրոնիկոս Բ. Թէոդոր Մէթոխիտէս և Յովհաննէս Գլիկիս երկու իշխանները ղըրկեց, նոյն գործը շարունակելու համար։ Երկու լոգոթէտները նշանաւոր եղած էին, իրենց ճարտասանութեամբ, լեզուագիտութեամբ, որպաղան և հին-հելլենական գիտութեամբք։ Օտար ազգաց գացող դեսպանները, — գիտել կու տայ Նիկեփոր Գրեգորաս պատմիչը (Ա, էջ 194), — պէտք է միշտ այս ձիրքերը ունենան, որպէսզի ամէն գիտութեան վրայ կարենան խօսիլ, և օտարները յաղթահարեն։ Յովհաննէս Գլիկ-

կիս ընտիր հեղինակ մ՚ալ էր, որ ողբերգութիւն մը գրած էր Բիւզանդիոնէն Կիլիկիա, և ուր Հայոց վրայ շատ թանկագին տեղեկութիւններ պէտք էր տուած ըլլալ. (այս գործը, դժբաղդաբար, Նիկեփոր Գրեգորասէն միայն կը ճանչնանք)։

Մէթոխիաէս և Գլիկիս, ազնուականներու խումբի մը հետ, նախ Կիպրոս եկան և կայսեր առաջարկը ներկայացուցին. լատին թագաւորը պատասխանեց թէ պէտք էին սպասել բաւական ժամանակ, որովհետև ինքը փոքրիկ շարժում մ՚ալ չէր ըներ, առանց նախ երկիւղածութեամբ Հռոմայ քահանայապետին հարցնելու։ Այս խղճմտութեան վրայ բարկացած, նուիրակները շարունակեցին ճամբան, և Այաս հասնելով, որ կը կոչուէր «Նաւահանգիստ Հայոց թագաւորի», ցամաքի ճանապարհով, դիմեցին դէպի Սիս։ Հեթումի ներկայանալով՝ խնդրեցին իրմէն՝ հռոմէական պետութեան ապագայ թագուհին։

Հեթում պատասխանեց թէ ոչ միայն մէկ՝ այլ երկու արքունի օրիորդ ունէր՝ այդ պատուոյն արժանի. և ներկայացուց իր երկու մանկամարդ քոյրերը, որոնցմէ մին Ռիթա կամ Մարիամ՝ տասներեք տարեկան էր, իսկ միւսը, Թէոփանոյ, դեռ աւելի փոքրիկ։

Խորհուրդ տուաւ երկուքն ալ Պոլիս տանիլ, որպէս զի Թագաժառանգը իր ընտրութիւնն ընէ։ Ռիթա և Թէոփանոյ օժտուած էին չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ, և կիլիկեան արքունեաց մէջ՝ եւրոպական դաստիարակութիւն ընդունած էին։ Նուիրակները կարող չըլլալով վճռել՝ թէ երկու քոյրերէն ո՞րն աւելի գերազանց է, որոշեցին երկուքն ալ տանիլ և ընտրութիւնը՝ կայսեր թողուլ։

Բոլոր Հայ արքունիքը, մեծամեծներ, զօրավարներ, ձիաւորները, փողերով ու դրօշակներով ուղարկեցին երկու իշխանուհիները, որ ծովափին վրայ պատրաստ գտան կայսերական ճոխագոյն շքեղութեամբք զարդարուած առագաստանաւ մը։ Լուրը կանխեց Պոլիս հասաւ. Անդրոնիկոս սկսաւ հարսանեաց պատրաստութիւններ տեսնել. կ'ուզէր կատարել հանդէս մը որուն նման ոչ ոք երեւակայած ըլլար։

Սակայն անակընկալ դժբաղդութիւն մը՝ Հայ օրիորդներուն գալուստը ուշացուց։ — Ռիթա ծովային ճամբորդութենէ նեղուած, հիւանդացաւ. նուիրակները Հռոդոս կղզին ելան՝ զինքը խնամելու համար։ Իշխանուհւոյն հիւանդութենէն օգտուելով, բանապատեցին զինքը՝ Հայկական ծէսը ուրանալու, կրկին

գրոշմ տուին իրեն, և անունը փոխելով՝ Քսենէ կոչեցին։ Ցետոյ իր փոքրիկ քոյրն ալ նոյն ստիպման ենթարկուելով, կրկին գրոշմ տըւին. և Թէոփանոյի տեղ Թէոդորա կոչեցին։ (Այս դէպքը յոյն պատմչէ մը գիտենք, տես Պախիմերոս, էջ 206)։

Կատարելապէս առողջացած, Ռիթա և Թէոփանոյ Հռոմոէն դէպ ի Բիւզանդիոն նաւարկեցին։ Ցունուարի օր մ'էր. Ոսկեղջիւր ծածկուած էր նաւակներով. օդը լեցուած էր երաժշտական գործիքներու միաձայնութեամբ։ Կայսրը ինքնին, ծերակոյտի անդամներու հետ՝ ընդառաջ ելաւ իրենց՝ մինչև Ս. Կոզմաս վանքին քով և ամենաշքեղ հանդիսով զանոնք կայսերական պալատը տարաւ։ Կարելի չըլլալով որոշել՝ թէ ով աւելի աժանաւոր է կայսրուհի ըլլալու, հասակի առաւելութիւնը ի նկատի առին. Ռիթա, անօրինակ կերպով շքեղ հարսանիքէ մը յետոյ, հռոմէական տէրութեան աւգուստուհին հռչակուեցաւ, (16 յունուար 1296)։

Փոքրիկ Թէոփանոյն, որուն շատեր կը փափագէին, սահմանուեցաւ Կոմնենեան Յովհաննէսի հետ ամուսնանալու. երբ նա Արևմուտք կ'երթար՝ իր փեսայն գտնելու համար, մեռաւ ճանապարհին վրայ, և թաղուեցաւ Թեսաղոնիկէի մէջ։

*

Այն տարին, յորում Ռիքա գահ բարձրացաւ, արհաւիրք և արիւնհեղութիւն կը տիրէին Պօլսոյ մէջ։

Վենետիկեցիք, պատերազմ հրատարակելով Ճենովացիներուն դէմ, յանդգնեցան, հակառակ Յունաց հետ կապած դաշինքներուն, նաւատորմղով Պօլիս մանել, այրել Կալաթան ու Բերան, ուր մեծաւ մասամբ Ճենովացիք կը բնակէին։ Ամբողջ գիշեր մը Պօլիս իր արուարձաններուն հրդեհով լուսաւորուեցաւ. տուներնին դատարկ թողլով, Ճենովացիք Պօլիս ապաւինած էին, ուստի կեանքի կորուստ չեղաւ բնաւ. բայց Անդրոնիկոս կատաղութենէն կը դիւահարէր տեսնելով իր քաղաքը՝ իր աչքերուն տակ այրուած. անկարող եղաւ հանդուրժելու. երբ Վենետիկեցիք յարձակեցան նաև Պօլսոյ այն թաղին վրայ, ուր Ճենովացիք ապաւինած էին, հրամայեց Յունաց՝ միանալ այս վերջիններուն հետ և Վենետիկեցիները ետ մղել։

Հեթում թագաւորը Պօլիս եկած էր, իր դուստրը տեսնալու համար։ Յունաց մայրաքաղաքին մէջ անգամ փրանկիսկեան եղբարց հետ կ'ապրէր, և սիրուած էր թէ՛

վենետիկեցիներէն և թէ՛ ճենովացիներէն։ Զանոնք հաշտեցնելու համար Անդրոնիկոս Հեթումը ղրկեց, իբրև լատին, միջնորդութիւն ընելու, բայց յուսախաբ եղաւ. Ճենովացիք օր մը յանկարծ վենետիկեցւոց վըրայ յարձակելով, զամէնքն ալ ջարդեցին։ (Հեթումի Պոլիս գալն և փրանկիսկեանց քով բնակիլն՝ գիտենք Գէորգ Պախիմերոս պատմըչէն, էջ 242)։

Ռիթա չորս որդի ընծայեց Միքայէլի, Անդրոնիկոս (Գ.) որ յետոյ կայսր եղաւ, Մանուէլ, Աննա և Թէոդորա։

Անդրոնիկոս, ի սկզբան առաքինի. յետոյ ախտերու անձնատուր ըլլալով, իր Մանուէլ եղբայրը սպաննեց գիշեր ժամանակ՝ զայն շփոթելով նախանձորդներէն միոյն հետ։ Միքայէլ, որ Ռիթայի հետ Թեսաղոնիկէի մէջ կ'ապրէր, իր որդւոյն մահը լսելով, սրտին ցաւէն մեռաւ (1320ին)։

Այս սպանութեան պատճառաւ՝ Անդրոնիկոս Գ. ատելի եղաւ ամենուն։ Ծերունի պապը գահագուրկ կ'ուզէր ընել զինք, իր անհարազատ որդին կայսր անուանելու համար։ Յայտնի թշնամութիւն կը ցուցնէր ոչ միայն Անդրոնիկոս Գ.ի, այլ և իր մօր՝ Ռիթայի դէմ։ Կարող ենք ուրեմն եզրակացը-

նել՝ թէ ծերունի կայսրը քաղաքագիտօրէն վնասակար կը տեսնար տէրութիւնը յանձնել երիտասարդի մը, որ մօր կողմանէ Հայ էր, և որ Յունաց նենգութենէն ձանձրացած, անգամ մը բացագանչեր էր. «Կիլիկիա պիտի երթամ քեռույս մահուանէն յետոյ՝ Հայոց թագաւոր ըլլալու համար»։

Անդրոնիկոս Բ. իւր Կոստանդին անուամբ որդին (1321ին) Թեսաղոնիկէ ղրկեց՝ որպէս զի Ռիթա ձերբակալեն, և քաղաքական յանցաւորի մը նման, զինուորներով Պօլիս ուղարկեն։ Ռիթա եկեղեցին ապաւինեցաւ. Աստուածածնայ պատկերին առջև ծնրադը-րած՝ ուխտեց դուրս չելլել։ Այս վայրկենին Կոստանդին ներս մտնելով՝ հրամայեց իրեն հետևիլ. հնազանդութեան տեղ՝ անկից միայն զայրագին նայուածք մը զանելով, Ռիթայի վրան յարձակեցաւ և կ՚ուզէր բռնի դուրս հանել. չէր գուշակած թէ ինչ փոթորիկի պիտի հանդիպէր. Ռիթա Կոստանդինի վրայ նետուեցաւ իր բոլոր թափով և սկսաւ հարուածներ իջեցնել. կայսրուհին և զօրավարը կը մենամարտէին. Հռիփսիմէի և Տրդատի տեսարանն էր։ Յոգնեցաւ Կոստանդին, և երբ զինուորներու դառնալով՝ հրամայեց անոնց՝ որ կայսրուհին դուրս

Հանեն եկեղեցիէն։ Ռիթա, թէ և շարունա-կեց հերոսաբար կռուիլ՝ բայց չկարենալով երեք երիտասարդի միանգամայն դիմադրել, զրկուելով՝ տարուեցաւ նաւ մը՝ որ Պօլիս պիտի մեկնէր։ (Նիկեփոր Գրեգորաս, Ը գիրք 11, և Կանտակուզէն Ա, 26)։

Անդրոնիկոս Բ. արքունեաց մէջ պահեց զինք, բայց հսկողութեան տակ։ Ոչ մէկ առիթ չէր կորսնցներ նախատելու համար բոլոր իշխանաց առջև իր համանուն թոռ-նիկը՝ զոր մանկութեան ժամանակ այնքան սիրած էր. անշուշտ անոր մայրն ալ ազատ չեղաւ նոյնպիսի դառնութիւններէ։

Սակայն 1328ին Անդրոնիկոս Բ. բռնա-դատուեցաւ իր թոռան իրաւունքները ճանչ-նալու, և հրաժարեցաւ կառավարութենէ, ուր յաճախ առիթ ունեցած էր իր բնածին թեթևամտութիւնը ի ցոյց հանելու. միայն մի դէպք բաւական է զայն ապացուցանե-լու։ Անգամ մը սենեկին մէջ կ՚աշխատէր, երբ ձիու մը խրխինջը լսեց. ուսկի՞ց կըր-նար գալ. վրացի սենեակներէն միոյն մէջ ձիու մը պատկերը կար. անմիտ կայսրը իսկոյն եզրակացուց՝ թէ այդ նկարուած ձին էր որ հրաշքով խրխնջել սկսեր է... հրաշքի ձայնը կը տարածուի բոլոր պալատին մէջ,

և կը հաստատուի մանաւանդ այն պատճառաւ, որ ձիուն վրայ հեծնողը՝ Ս. Գէորգն ինքնին է։ Հետաքրքիր նաժիշաները, զինուորները պալատ կը վազեն, զարմանալի եղելութիւնը ստուգելու համար։ Երբ կայսրը՝ իշխանաց հրաշքին մանրամասնութիւնքը կը պատմէր, «Տէր արքայ, ըսին անոնք, այդ հրաշքը նոր բան չէ. այդ ձին ուրիշ անգամ ալ խրխնջեց, երբ լատինացիք Պոլսէն կ'ելլէին. յաղթութիւն կ'աւետէ!»։

Անդրոնիկոս Գ.ի գահակալութեամբ (1328) Ռիթա կը յուսար փառաց գագաթնակէտը բարձրանալ։ Կ'ուզէր ինքը կառավարել և կը պահանջէր որ ամենէն փոքրիկ խնդրոյն մէջ ալ իր կարծիքն հարցնեն. իր որդին ալ, վրէժխնդիր իր անհատական իրաւանց, ամէն առթի մէջ մօր սիրտը կը մահացնէր անոր խորհուրդին հակառակը գործելով։ Կանտակուզէն և իր մայրը աւելի հեղինակութիւն ունէին քան զՌիթա, որ անոնց դէմ սկսաւ նախանձ սնուցանել, իր որդւոյն դէմ՝ ատելութիւն։

Անդրոնիկոս Գ. իշխաններուն ուխտել տուած էր որ եթէ մեռնի՝ իր կայսրուհիէն ծնած զաւակը պէտք է թագաւորէ։ Ռիթա ընդհակառակն իր իրաւունքը կը նկատէր

գահ բարձրանալ այն պարագային՝ երբ իր որդին յանկարծամահ ըլլար։ Եւ որովհետեւ Թեսաղոնիկէ կը բնակէր, Սուրդիանէս կառավարիչը որդեգրեց, եւ Թեսաղոնիկէի բնակիչները բռնադատեց երդնուլ՝ թէ իր փառաց համար՝ մինչեւ մահ պիտի կռուին։ Այսու պալատական խռովութիւնները դեռ աւելի սաստկացան, եւ Ռիթա մինչեւ իսկ դաւադրութիւն կազմեց՝ իր որդւոյն կեանքին դէմ։

Այս դաւը, զոր կազմակերպեց Սուրդիանէս իշխանին հետ, մեծ յեղաշրջութիւն մը յառաջ պիտի բերէր եթէ յաջողէր. Սուրդիանէս փախաւ Կալաթա, ուր ծպտեալ ծածկուած մնաց տան մը մէջ. զինուորներ ամէն կողմ հետազօտութիւն կը կատարէին. կայսրը, անհամբեր, Կալաթա իջաւ անձամբ քննութիւններ ընելու. ամէն միջոց ապարդիւն եղաւ. Սուրդիանէս ծածկուած մնաց. երբ կայսրը եւ իր պաշտօնեայները յուսահատած Պօլիս դարձան, Սուրդիանէս նաւ մտաւ եւ հեռանալով Պօլսէն՝ բանակի մը գլուխն անցաւ։

Պատրաստութիւններ կը տեսնէր մայրաքաղաքին տիրելու. Ֆրանց իշխանը, որ յետոյ իբրեւ պատմագիր հռչակուեցաւ, իր

բանակն եկաւ՝ փախստական ձեւանալով։ Բիւզանդացի Անակը, իր կեղծիքը հաւատարմացնելու համար՝ խորհուրդ տուած էր կայսեր՝ իր ինչքերը յարքունիս գրաւել, և իր կինը, իշու վրայ հեծցուցած՝ Ս. Սոփիայի հրապարակին վրայ պտտցընել։ Սուրղիանէս այնուհետև ոչ մի տարակոյս ունեցաւ՝ թէ Թրանց վրէժխնդրութեան զգացումով իրեն դիմած էր. Թրանց, պատոյտի մը ժամանակ՝ զինքը սպաննեց երկու սրիկայներու ձեռքով, որոնց հետ յետոյ Կոստանդնուպօլիս փախաւ։

Թէպէտ Ռիթա ալ այս դաւադրութեան մասնակցած էր գաղտնապէս, բայց Անդրօնիկոս Գ. իր մօր պատիւը անարատ պահելու համար, թոյլ չտուաւ զինքը դատաստանի կանչել։

Ռիթայի մէկ դուստրը ամուսնացած էր Բուլղարաց թագաւորին հետ. պէտք է դիտել թէ Հեթում Բ. իւր խաղաղասէր քաղաքականութեամբ որքան իր ընտանիքը տարածեր էր։ Կիպրոսի, Բիւզանդիոնի, Բուլղարաց թագուհիները՝ իր տոհմէն էին։ Միքայէլ Բուլղար, թոռն Ռիթայի, փեսան դրկեց Անդրոնիկոս Գ.ի Բիւզանդիոնը պահանջելով՝ իբրև ժառանգութիւն։ Պատերազ-

մը անխուսափելի էր. Ուիթա սակայն միջամտեց. ընծայներով և ճարտարախօսութեամբ՝ յաջողեցաւ իր թոռն և որդին հաշտեցնել։

Ուիթա յետ տխուր տարիներ անցընելու, իր փառասէր ձգտումներէն ո՛չ մէկը յաջողած տեսնելով, մեռաւ Թեսաղոնիկէի մէջ, 1333ին։ Նիկեփոր Գրեգորաս պատմիչը՝ կայսեր առջև դամբանական մը խօսեցաւ, զոր իր գրքին մէջ ալ զետեղելով՝ (էջ 490) աւանդեց մեզի։

Մարմնոյ, մտքի և նկարագրի կորովով, Ուիթա Թագազարդ ամազոն մըն է, Հարազատ դուստր այն քաջերուն՝ որ, ձիւնապատ կատարներու վրայ բազմած, «Լեռներու Թագաւոր» տիտղոսն ընդունեցան՝ խաչակիր բանակներէն[1]։

1. Ուիթայի վրայ, զոր նախ Մարիամ կը կոչէին, յետոյ միշտ Քսենէ, կը խօսին Նիկեփոր Գրեգորաս (էջ 196, 354, 430. 440, 490, 493). Պախիմերոս (Բ հտ. էջ 205). Կանտակուզէն՝ իր՝ Նամակի ձեւով գրած՝ յառաջաբանին մէջ։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆԻ ՄԱՍԻՆ

1. *Ցուցակ ո՛ր պատմագիրները խօսած են Կոստանդինի վրայ. — Պերփեռուժէնի վրայ խօսող գլխաւոր պատմագիրները՝ հետեւեալներն են։*

Թէոփանէս Շարայարեալ ըստ Պոննի տպագր. էջ 370–469։

Սիմէոն Մագիստրոս Լոգոթէտ էջ 712–756։

Գէորգ Կրօնաւոր էջ 874–924։

Կեդրենոս Բ հատոր էջ 278–337, *եւ այլն*։

« Բիւզանդացի այն հեղինակները որ Կոստանդին Ը.ի վրայ խօսած են, տասն են թուով։ Ի վերջ Ժ դարու Լեւոն Քերականագէտ, Սիմէոն Մագիստրոս եւ Գէորգ Կրօնաւորի երկու շարայարողները. ԺԱ դարուն վերջը, Սքիլլիցէս եւ Կեդրենոս. ԺԲ դարուն մէջ, Զոնարաս, Եփրեմ որուն գործը տաղաչափեալ համառօտութիւն մ'է նախորդներուն. ԺԳ դարու մէջ, Մանասէ, համառօտ եւ տաղաչափ. Ցոլէլ, համառօտ։

Ժ. դարու չորս պատմագիրները պատմած են՝ միայն Կոստանդին Է.ի թագաւորութեան առաջին մասը. իր խնամակալներու՝ և իւր գահակցին Ռոմանոս Լեկաբենոսի վրայ ըրած իրենց դատաստանները՝ նոյն են: Թէպէտ և զԼեկաբենոս յանցաւոր կը նկատեն ճշմարիտ յափշտակութիւն մ'ըրած ըլլալուն համար, այնուհանդերձ ամենամեծ գովեստներ կու տան իւր կառավարութեան կերպին, իւր բարեպաշտութեան, իւր մարդասիրութեան վրայ. իր անկումէն վերջ՝ կը ցաւին իրեն վրայ՝ զինքը արժանի նկատելով օրինաւորապէս թագաւորելու, և իր գործերէն միայն մէկը եպերելով, ճիշդ այն՝ որով գահու վրայ բարձրացաւ:

Այս չորս պատմագիրներու համաձայնութիւնը կերպով մը բիւզանդական պատմութեան ձայնատուն եղած է. և Ժ դարէն մինչև ԺԳ դար, ժամանակագիրները ուրիշ բան չեն ըներ, բայց եթէ մի և նոյն դէպքերը և դատաստանները յեղյեղել: Մանասէ, իւր բանաստեղծական խանդէն մղուած, թերևս քիչ մը դաժան է յափշտակող Լեկաբենոսի նկատմամբ, բայց աններելի է, որ ինքն ալ ճիշդ այն աղբիւրները գործածած է, ինչ որ ունեցած են իրենց առջև Ժ դարու պատմագիրները:

Կոստանդին Է․ի Թագաւորութեան երկրորդ կիսուն վերաբերեալ պատմութիւնները, այսինքն ինչ որ իր անձնական կառավարութեան վրայօք գրուած է, նոյն համաձայնութիւնը չունին։

Այս Թագաւորին վրայ երկու տեսակ աւանդութիւն կայ. մին նպաստաւոր, միւսն աննպաստ. և ուշադրութեան արժանի է թէ ինչ եղանակաւ այս երկրորդը ի յայտ կու գայ բիւզանդական պատմութեան մէջ։

Լևոն Քերականագէտ և Գէորգ Կրօնաւորի շարայարողը, կանգ կ'առնուն 948ին, այսինքն Ռոմանոս Լեկաբենոսի մահուամբ, որ աքսորուած էր Փռօթի կղզւոյն մէջ, և յայտնի է որ ուրիշ նպատակաւ չեն սկսած Կոստանդին Է․ի առաջին չորս տարիներուն վրայ խօսիլ, բայց եթէ իրենց գլխաւոր դիւցազնին պատմութիւնը վերջացնելու համար. Սիմէոնի Շարայարողը՝ կ'երթայ մինչեւ 961, բայց Կոստանդին Է․ի՝ միայն մի քանի աննշան գլուխներ կը նուիրէ։ Ուստի մեզի ծանօթ Ժ դարու միակ պատմաբանը, որ իրօք Կոստանդին Է․ի պատմութիւն մը գրած ըլլայ, է Թէոփանէսի անանուն շարայարողը, կամ մանաւանդ Թէոփանէսի Շարայարութեան Զ գլուխը որ կը պարու-

նակէ, ըստ Գոննի տպագրութեան, Լեոն Զ.ի, Աղեքսանդրի, Կոստանդին Է.ի, — երբ սա խնամակալի ներքեւ էր, — Ռոմանոս Լեկապենոսի, Կոստանդին Է.ի, — երբ սա մինակ կը թագաւորէր, — Ռոմանոս Բ.ի թագաւորութեան տարիները։

Այսպէս, այս չորս պատմագիրներու խումբին մէջ, որ գրեթէ Ժ դարուն վերջը կ'աւարտէին, և զոր կրնանք Մակեդոնական խումբ անուանել, անուամբ այն հարստութեան՝ որուն ներքեւ ապրեցան. միայն մէկը, քիչ մը մանրամասնօրէն խօսած է Կոստանդին Ը.ի վրայ, և իր պատմութիւնը՝ գոլեստ է։ Ուրեմն տասներորդ դարուն մէջ տեղեկութեանց միայն մէկ աղբիւր կրնար գոհութիւն ունենալ յաջորդ դարերուն համար՝ Պերփեռուժէնի վրայօք, և այս տեղեկութիւնք բոլորովին նպաստաւոր էին։

Յաջորդ դարէն սկսեալ, ընդհակառակն, պատմական հաւաստագիրներու մէջ կը նշմարենք տեղեկութեանց կրկին հոսանք. պարսաւը՝ գոլեստին հանդէպ, զարմանքի քով արհամարհանքը։

ԺԱ դարուն մէջ Կեդրենոս և Սքիլիցէս կրկնած են շատ աղմուկներ՝ Պերփեռուժէնի աննպաստ. ԺԲի մէջ, Զոնարաս ալ նոյն

տրամադրութեան՝ տակ է. Գլիյկաս նախատինքներ ալ կ'ընէ. իրեն փոքր կու գան ապուշ և պատարկապորտ մակդիրները։

Ուսկի՞ց կու գայ աննպաստ տեղեկութեանց այս աղբիւրը, որուն մեկնակէտը ի զուր կը փնտռենք մակեդոնական խմբի գրութեանց մէջ, Ժ դարու, մեզի ծանօթ, գրականութեան մէջ։

Պէտք է որ այս ժամանակին գրուած ըլլայ պատմութիւն մը՝ բոլորովին այլ ոգւով քան ինչ որ է Շարայարողինը, պատմութիւն մը՝ որուն օրինակները բազմացնել ջանացած չեն մակեդոնացի իշխանները, և որ, մեզի համար, կորսուած է։

Այս յայտնի է որ Պերփեռուժէնի բոլոր պատմագիրները մեզի հասած չեն։ Լեւոն Սարկաւագ, ԺԱ դարու հեղինակ, կ'ըսէ որ Կոստանդինի թագաւորութեան դէպքերուն վրայ պիտի չխօսի, վասնզի ուրիշներ արդէն ընդարձակ խօսած են. այդ մեզի հասած պատմութիւններէն ո՛չ մէկը արժանի է ընդարձակ մակդրին։

Այսպէս, Կոստանդին Է.ի պատմչաց մէջ կան գովաբանողներ և ամբաստանողներ։ Մէկ կողմը կեցած է Շարայարողը, միւս կողմը՝ Կեդրենոս, Զոնարաս, Գլիյկաս, Եւ-

փրեմիոս։ Մէկը գրեթէ ժամանակակից է, միւսները՝ յաջորդ դարու կը պատկանին։

Մէկը գրեթէ պաշտօնական պատմագիր մ'է, միւսները՝ անկախ պատմագիրներ։

Առաջինն իր տրամադրութեան տակ ունեցած է մի քանի հաւաստագիրներ՝ որ թերեւս միւսներուն անգործածելի եղած են։

Բայց մենք կը տեսնանք որ Շարայարողը Հռովմէական Նաւատորմղին կործանել կու տայ արաբական Նաւատորմիղը՝ Փալերմոյի առջեւ, 956ին, մինչդեռ գլխաւորապէս փոթորիկն եղաւ, որ այդ գործը ի գլուխ հանեց։

Նա կ'անգիտանայ կամ կը կեղծէ Բիւզանդացւոց բոլոր պարտութիւնները յԻտալիա և յԱրեւելս, և միայն իրենց յաղթութեանց վրայ կը խօսի։ Կրետէի մեծ արկածին վրայ, 949ին, չի խօսիր։ Կը տեսնուի թէ արտաքին պատմութեան համար՝ գործածեր է միայն պաշտօնական վաւերագրերը, զօրավարաց յաղթութեան յայտագրերը, այն նպաստաւոր աղմուկներն և մեկնութիւնները՝ զորս Կոստանդին կը յանձնէ տարածել քաղաքին մէջ, երբ բանակը պատերազմի մէջ է։

Կեդրենոս, ընդհակառակն, յաջորդ դարու պատմագիրներու մէջէն ամենէն կարեւորը,

արտաքին եղելութեանց վրայ՝ աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ ունի. կ'երեւի թէ նա գործածեր է արաբական աղբիւրներ, վասնզի շատ մանրամասնօրէն և անկողմնակալ կերպով կը պատմէ Սարակինոսաց դէմ եղած պատերազմները։

Լաւագոյն է, թերեւս, արտաքին դէպքերը պատմողի մը համար, բոլորովին ժամանակակից չըլլալը։ Պաշտօնական գրութիւններէ չի խաբուիր. հակասութիւնները, տարբեր մեկնութիւնները՝ ժամանակ ունեցած են ծնանելու. օտարազգիները և նոյն իսկ թշնամիները՝ լոյս կը սփռեն դէպքերուն վրայ։ Պատմաբանը կ'օգտուի կարծիքի այս աշխատանքէն։

Բաց ի յոյն պատմագիրներէ, պէտք է ի նկատի առնուլ, ամենէն առաջ, այս թագաւորութեան ներքին պատմութեան և Կոստանդինի ներքին կենսագրութեան վրայօք Լուիթբրանդի, Քրեմոնայի եպիսկոպոսին՝ գրութիւնները, որուն վկայութիւնը, Պերփեռուժէնի նպաստաւոր, այնքան յարգի է՝ որչափ բիւզանդացի պատմագրացը։ Ինքը աւելի ստուգապէս ժամանակակից է՝ քան բոլոր `անոնք՝ զորս յիշեցինք։ Պերանժէ Թագաւորէն Կոստանդին Է.ի արքունիքը

դեսպան ղրկուած, քիչ վերջը այն յեղափոխութենէն՝ որով Պերփեռուժէն ազատեցաւ յափշտակող Լեկաբենոսի ձեռքէն, կրցած է շատ բան հաւաքել այս յեղափոխութեան մանրամասնութեանց, անձերու նկարագրին, կայսեր սովորութեանց վրայ անգամ, շատ մանրամասնութիւններ՝ զորս չենք գտներ ո՛չ Լեւոն Քերականագէտի, ո՛չ երբեք շարայարողներու մէջ՝ որ ժողովրդական ազմուկներու արդէն իսկ տկարացած արձագանգներն են։

Գերմանացի, իտալացի, հունգար, սերպիացի, ռուս, ասորի, արաբ, հայ պատմագիրներն ալ պէտք է աչքի առաջ ունենալ. բայց իրենց վկայութիւնը յարգ ունի, մանաւորապէս, արտաքին պատմութեան համար»։(Rambaud, L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyregénète էջ 1)։

2. Հայոց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Պերփեռուժէնի վրայ. — Ցովհան Կաթողիկոս, Գլուխ ԾԴ, էջ 333 (տպ. Երուսաղէմ) հետեւեալ գլուխը կը նուիրէ կոստանդնի.

«Ցաղագս գրելոյ Նիկողայոսի պատրիարգին

Կոստանդնուպօլսոյ նամակ առ Յովհաննէս Կաթողիկոսն, և նորա ևս գրելոյ առ Կոստանդին կայսր»։

Սա այն Նիկողայոս պատրիարգն է՝ որ Աղեքսանդր Արշակունւոյ շնորհիւ կրկին գահ ելաւ՝ գանակոծել տալով զԵւթիմիոս հայրապետ (912), Պերփեռուժէնի, խնամակալն եղաւ (913ին), կայսր օծեց զՌոմանոս (920), և որ 13 տարի հայրապետութիւն ընելէ վերջ՝ մեռաւ 925ի մայիս 17ին, երբ միասին կը թագաւորէին Ռոմանոս Լեկաբենոս՝ և Կոստանդին Պերփեռուժէն։

Կոստանդին Պերփեռուժէն երկու անգամ միայնակ թագաւորեց. մին՝ 913–920. միւսը՝ 944–959։

Այս վերջին շրջանին մէջ գրուած չի կրնար ըլլալ առ Յովհան Կաթողիկոս գրուած նամակը՝ որովհետև արդէն Նիկողայոս հայրապետ մեռած էր. գրուած չէ նոյնպէս այն ժամանակ երբ Պերփեռուժէն Ռոմանոսի հետ կը թագաւորէր, որովհետև առ Յովհան Կաթողիկոս գրուած նամակին մէջ Լեկաբենոսի (920–944) բնաւ յիշատակութիւնը չկայ, ուրեմն Նիկողայոսի այդ նամակը պէտք է գրուած ըլլայ 913 էն (երբ Պերփեռուժէն եօթը տարեկան էր) մինչև 920 թիւը՝ երբ Պերփեռուժէն չորեքտասանամեայ էր։

Այս հանգամանքները պէտք է ի նկատի առնուլ՝ մեկնելու համար Յունաց խաղացած աննշան դերը՝ այն ժամանակի Հայաստանին նկատմամբ։

Ընդհակառակն Յովհան կաթողիկոսի՝ առ Կոստանդին գրած նամակը պէտք է Ռոմանոս Լեկաբենոսի ժամանակ գրուած ըլլայ, թէպէտ և նամակին մէջ բնաւ ասոր յիշատակութիւն չկայ։ Զայս պիտի ապացուցանենք՝ երբ ի մէջ բերենք այդ նամակը։ Յոյժ հետաքրքրական են, ըլլալով դիւանական հարազատ գրութիւններ, և պատասխանին հեղինակն՝ ինքնին կաթողիկոս պատմագիրն ըլլալով։

«Վսեմականի[1], աստուածասիրի և հոգեւոր հօր՝ տեառն և յաւէտ սիրելի եղբօր մերում Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց մեծաց՝ ի՝ Նիկողայոսէ ողորմութեամբն Աստուծոյ յարքեպիսկոպոսէ Կոստանդնուպօլսի և ի Ծառայէ ծառայից Աստուծոյ՝ Տէրամբ խնդալ ։

1. Կարծենք թէ Յովհան կաթողիկոսի յունարէն բնագիրը հոս ունէր Σεβαστὸς բառը՝ որ կը նշանակէ թէ բարեպաշտ, և թէ՛ արքունական, վեհափառ, և որ ծագումն առած է վսեմական տարօրինակ սկզբնաւորութեան։

կարծեմ ոչինչ զանխուլ է ի քէն, տէր իմ, ի քոյոյ յաստուածասիրութենէդ՝ յոյժ տրամութիւն և անպակաս ցաւք սրտից մերոց յաղագս Հայոց և Վրաց և Աղուանից միահամուռ քոյդ հաւատացեալ հօտից[1]. որ[2] եհաս ի վերայ դառն տագնապ չարչարանաց և նեղութեան ի Սառակինոս[3] իսմայէլեան բռնակալացն: Զի թէպէտ մարմնով մեկուսի եմք, և աչօք ոչ տեսեալ զվտանգ հօտի ձերոյ, սակայն ի լսելն ի չարէն չարչարեալ զաշխարհս ձեր, յոյժ կծիմք անձամբ և յոգւոց ելանեմք մեծաւ տրամութեամբ:

1. Այս բացատրութիւնը՝ յոյն պատրիարքի մը կողմէ՝ շատ նշանաւոր է. զայն ի նկատի չեն առած հայ եկեղեցւոյ պատմաբանք, և Գելցեր կը սխալի՝ հայ կաթողիկոսը անուանելով՝ Վրաց և Աղուանից կաթողիկոսներուն նկատմամբ՝ միայն primus inter pares. «միահամուռ քոյդ հաւատացեալ հօտից» Բացատրութիւնը աւելի նշանակութիւն կ'առնու երբ ի նկատի առնունք այն եկեղեցական խռովութիւնքը՝ որ եղան Աբրահամու և Կիւրիոնի ժամանակ:

2. Ուղղելի որոց:

3. Այս անուանակոչութիւնը շատ հաղուադէպ է հայ պատմչաց քով, և թերեւս հոս պիտի չհանդիպէինք անոր՝ եթէ ի մէջ բերուած կտորը թարգմանութիւն մը չըլլար:

Իսկ եթէ մեք հեռագոյն ի ձէնջ՝ միայն ի լսելն այսպէս ընկալաք յանձինս մեր սուգ դառնութեան, ապա ո՜րչափ ես առաւել դուք հաղորդեալք ի չարչարանս՝ ընդ հօտից ձեր, և հալածեալք յանօրէն և պիղծ ապստամբացն[1]. և զի՞նչ պարտ է և պատշաճ է լինել, և կամ զի՞նչ այնչափ չարութեանն իմանալ մխիթարութիւն. և ո՞րպէս ուղղութիւն զհետ եկեսցէ փարատել զառաջիկայն՝ որ գալոցն է գայթակղութիւն։

Արդ՝ եթէ պատշաճ թուեսցի որբութեանդ ձերում, պարտ է նախ զաստուածային այցելութիւն և զօգնականութիւնն յամենայն ժամ վերակարդալ. և ձեռս ի վեր համբառնալ, և բոլորով սրտիւ ի գութ ողորմութեան կոչել զամենակալն Աստուած քոյոցդ հօտից Հայոց Վրաց և Աղուանից, և խնդրել զհասարակացն օգուտ. ապա մի՛ ես այլ անսալ կորստեան դեգա. փոյթ յանձին ունել ամենայնիւ յամենայնի առհասարակ զամենեսեան խրատել աստուածային գիտութեամբ, և քրիստոսաւանդ բանիւն՝ կապել և արձակել, որպէս և ընկալաք պատուէր իշխանութեամբ իսկ յերկինս և յերկրի, և դադա-

1. Այս բառը ուղղելի կը թուի ամբարշտաց։

բեցուցանել զմնէ ի հակառակութենէ չարութեանս որ ընդ միմեանս։ Եւ մի՛ տար թոյլ մնալ ի վայրենի գազանութեանն. որք բարկացեալք և գժմեալք են ի սպանումն միմեանց և դառնալ ի մարդկային մտածութիւնս, և ի քրիստոնէական հանդարտութիւն, որով բերի խոկ ի փրկութիւն մնացելոցդ մասանցդ մարդկան Հայոց աշխարհացդ[1] և Վրաց և Աղուանից։

Զայս նուաստութիւն իմ յառաջագոյն փութացայ գրով ճեպել առ ձեզ սուղ ինչ պատճառ յորդորման սիրոյ։ Ըստ սմին օրինակի առաքեցաք լժուղթս առ Կուրոպաղատդ, և առ աւագն Ափխազաց, խրատելով առ ի լսել խրատուցդ ձերոց, և մոռանալ զընդմիմեանս հարումն, և նայել ի սէր և ի միաբանութիւն և ի հաշտ խաղաղութիւն ընդ միմեանս, և ընդ հասարակ իշխանս Հայոց և Աղուանից, և միանալ միաբան և մարտնչել ընդդէմ ամբարիշտ թշնամւոյն Ապուսինճայ, զի մի՛ հասարակ ձեզ կորուստ եղիցի, և որ ընդ ձեզ այլ եւս մերձաւորաց ազգաց սատանումն բերցի։

Եւ արդ պարտ է ձերում սրբութեանդ

1. Ուղղելի՝ աշխարհացդ Հայոց։

բերան ի բերան և թղթով և պատգամօք, և եպիսկոպոսօք և քահանայիւք, և սրբովք արամբք գուն գործել, և ի բաց ի միջոյ բառնալ զչար հակառակութիւնս դոցա. և առանց բանի պղերգութեան հետեւել յայսպիսի մատակարարութիւնս, և մաղթել զառնալ առ ի լաւագոյնսն և փրկական խորհուրդս և գործս, զի այսպէս միախոհք և միաբանք լինելով՝ մի եւս կարողասցի ինչ ի վերայ աշխարհիդ ձերոյ ապականիչ չարն: Եւ մինչ այդ այսպէս ի ձէնջ կազմիցի, ապա և ինքնակալ և աստուածապսակեալ թագաւորս մեր ի դէպ ժամանակի սխրոյից առաքեսցէ զօր բազում յօգնականութիւն ձեզ. զի և Կուրոպաղատ եւս և աւագն Ափխազաց, և իշխանք և մեծամեծք Հայոց միաբանեալք մերոցն զօրաց, մեծաւ օգնականութեամբ Աստուծոյ և ձերով մեծ քահանայագործութեամբդ պատերազմեալ ընդ թշնամիսդ՝ կարծեցեալ կորստեան արբանեկին սատանայի վերագոյն գտցին: Յայնժամ ապա և մեղանչականութիւն հակառակութեանն՝ որ ընդ միմեանս եղին ապիրատութեամբ, և դուք և մեք առհասարակ դոցա թողութիւն շնորհեսցուք:

Եւ զիւրաքանչիւրոց զիրաւունս յիւրաքանչիւրսն ընձեռեսջիք, որպէս և վայելէ

իսկ ձերում սրբութեանդ. զի յառաջագոյն իսկ ի կարգս քահանայապետութեան իւրաքանչիւր ոք Հաստատեսցի։ Ցայսմհետէ խաղաղութիւնն Քրիստոսի Հաստատեսցի ի ձեզ, և սրբափայլ աղօթք ձեր եղիցի ընդ նուաստութեանս մերում։

Իսկ ես ընթերցեալ զայս և ընկալեալ սիրովն Քրիստոսի, ի սոյն միտս և ի սոյն խորհուրդ համոզեալ հաստատեցի զթագաւորն Վրաց, մինչև խոստովան եղև զհետ երթալ խաղաղութեան և սիրոյ և միաւոր միաբանութեան ընդ ամենեսին՝ և ընդ իշխանս և ընդ տեարս աշխարհիս Հայոց և Վրաց, անշուշտ յետակար երդման ինչ՝ այդ մասին առեալ։... Իսկ իմ ապա տեսեալ զծփական և զանդուլ հինից արշաւանս մինչ դեռ ես էի ի Տարօն գաւառի, գրեցի թուղթ առ Կոստանդէն կայսր Հոռոմայեցւոց՝ օրինակ զայս.

Գերաբուն և ինքնակալ կայսր Հոռոմայեցւոց օգոստոս Կոստանդիանոս, յաստուածուստ պսակեալ և պերճացեալ մեծ և բարեյաղթ թագաւորք տիեզերաց՝ աստուածասէրք և բարեպաշտք. ի Հանդիսի կենացս՝ Հաստա-

բակաց լուսաւորութեանց վերակացուք, և հանուրց եղելոցս ճշմարիտ խաղաղարարք, երկնացեղիկ իմն դասուց՝ համեմատք, և շինութեան հոգեւորի առիթք. այսքանեաց և այսպիսեաց ազգաց և ազանց՝ ստուգապէս առաջնորդք, աստուածային, արդարեւ արմաւենի ի տան Տեառն տնկեալք։

Ողջոյն ձեզ և խաղաղութիւն, և խնդութիւն բազում և սէր հաստատեացի յայսմիկ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ. որ թէպէտ և ի թշնամեաց ստէ զերեալ, և իբրև զանդաստ անջրդի խոզանացեալ՝ ըստ նմանութեան մօր անզաւակացեալ յորդւոց, սակայն կայ և մնայ ի սէր փառացն Աստուծոյ։ Ողջոյն ես և յինէն ի Յովհաննիսէ Հայոց նուաստ կաթողիկոսէ »։

Սոյն նամակի սկզբնաւորութիւնը՝ կը պարունակէ ժամանակագրական տեսակէտէ կարևոր հանգամանքներ։ Յիրաւի պէտք է դիտել։

1° *Յանուանէ կը յիշատակուի միայն Կոստանդիանոս։*

2° *Բայց Յովհան Կաթողիկոսի նամակը միայն առ նա ուղղուած չէ, զի ամէն անգամ երբ իր խօսակիցները յիշատակելու*

առիթ կուտայ՝ յոգնակի ձևեր կը գործածէ. «Թագաւորք տիեզերաց՝ աստուածասէրք և բարեպաշտք»։

3° Յովհան կաթողիկոս՝ իր նամակը ուղղած է՝ ինն կայսերական անձինքներու, զի կ'ըսէ. «երկնացեղիկ ինն դասուց համեմատք»։

Ռոմանոս Լեկաբենոսի վարքը պատմած ժամանակ տեսանք արդէն՝ թէ միաժամանակ կային հինգ կայսերներ, որոնցմէ չորսը ամուսնացած. հետեւապէս ինը կայսերական անձինք կային պալատին մէջ։

Կը հետեւի թէ Յովհան կաթողիկոսի նամակը գրուած է Ռոմանոս Լեկաբենոսի և Կոստանդին Պերփեռուժէնի դահակցութեանը ժամանակ (920–944)։

«Շնորհք և խաղաղութիւն բազմասցի ըստ Աստուծոյ Հօր, և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի։ Այլ որ ընդ իս իսկ եպիսկոպոսունք և բազմապատիկ ուխտք սրբոյ եկեղեցւոյ, որք զանեալք իսկ և հարուածեալք և չարչարեալք և հալածեալք եղեաք ի մահառիթ և ի նենգաւոր չնչոյն Ամաղեկայ, որ բղխեացն զմարդանախանձ չարին զչար մախանսն. եւ ըստ վայրենի մոլորութեան իւրոյ անեղեաց ի մեզ

զամպրոպ պառնութեան և զսրտմտութեան քարկութեան մրրժուց անհնարին։ Սակայն մեք կալցուք յանձինս մեր զշնորհ ուրախութեան և սիրոյ Տեառն, և ըստ որում աղաչէրն Պօղոս, նախ քան զամենայն արասցուք աղօթս մշտնջենաւորունջս և պաղատանս աղերսալիս, և խնդրուածս հաշտարարս, և գոհութիւնս արժանընկալս յաղագս անյաղթ և ինքնակալ և աստուածապսակեալ թագաւորացդ. կեալ ձեզ յամայր ամս ըստ պտղոյ արդարութեան կենացս, և ճշմարիտ խաղաղութեան երկնաւոր թագաւորին, և ըստ վայելուչ և գեղեցիկ տիեզերաբնակ բնակութեան պալատանդ կայսերականի։

Եւ զի պատրաստաբար և հանդարտաբար եղիցի գնալ ձեզ ի խորհուրդս կենսակիրս և աստուածամերձս, և ամենայն աստուածպաշտութեամբ և նազելի սրբամտութեամբ և ստոյգ ուրախութեամբ և մեծաւ խնդութեամբ ծաղկաւէտեալ ձեզ հանդիսի աստուածավայելուչ հանգստեանն ձերոյ. ըստ որում և ընկալայք իսկ պարգև ի բարեսիրութենէ այսի ձերմէ ըստ արժանի քաջնափայլ պերճութեան և առաքինազօր կրօնից ձերոց, որով հաւատացեալքս իսկ էք և սիրուն, և սրազինեալ եւ ընդ ուս ի

հաստատուցումն վրիժուց ամբարշտաց։ Աստուծոյ սպասաւոր և մեզ ի բարիս բարեացապարտ և ինքնակալ քրիստոսապսակեալ կայսր Հռովմայեցւոց[1]. զոր այժմս համարձակեալ հարկեցայ անցանել հրաշափառապէս պատմութեամբ ընդ արկածս նեղութեան՝ որ հասին մեզ, յաղագս մերոց տարակուսելոցս է՝ վասն որոյ և խօսիմք իսկ։

Խորհուրդ խօսողացս ի ձեզ հայցին յուսով խնդութեան, և այն եւս մեղմով և հեզիկ, որպէս և ուսաք իսկ՝ եթէ մի ոք լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա. վասնզի աստուածամերձ լսելիք ձեր ոչ ձայնի կարօտանան առ ի զգալ, քան թէ երկնային՝ իմաստութեանն ի ձեզ տպանալոյ, ի շարժմանէ նորին ճանաչել զհայցեալն։

Եւ արդ՝ շնորհս ունիմ այնմիկ որ պատրաստեալ զօրացոյցն զօգոստական և զինքնակալ թագաւորդ յապաւինութիւն մեզ։ Վասն որոյ և զգայուցանեմ զհայթայթանս համբաւոյ նեղութեանս մերոյ ի ներող լսելութիւնդ բարեպաշտացդ։ Վասնզի յամենայն

1. Կը թուի թէ այստեղ Յովհ. Կաթողիկոս «Կայսրն Ռոմանոս» գրած է, զոր ապագայ օրինակող մը հարկ տեսեր է թարգմանել!

զօրութենէ խուժէ յուզեցաւ ի վերայ մեր մախանք գազանականք թշնամւոյն ճշմարտութեան, և իբրև զսեղեխ չարաղաղաշ ալեափանօք յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստ Հարսին եկեղեցւոյ՝ առ ի յապականել զժառանգութիւն Տեառն, և պղծել զտաճար սուրբ նորա. այլ և յարագել ի կախումն և ի կործանումն և յընկճումն, և ի կորուստ ժողովրդեան տեառն, և ծառքելով ուտել զնոյս Իսրայէլ, և աւերել զտեղի փառաց անուան նորա։

Եւ քանզի յայտնի էր ամենայն ազգաց պահպանական պարիսպ ամրութեան երկրի ձերոյ ընդդէմ թշնամեացն, և ի հովանի թեւոց ինքնակալացդ պատրաստաբանակութեամբ կայաք որպէս ի վայելուչ քաղաքի, յայնժամ ապա և առագաստ Հարսին եկեղեցւոյ ոչ աղտեղացաւ ի բնակողէն Կեղարու, որ ատեացն իսկ զողջոյն սրբութեան, և բռնութիւն մարդակցին Բելիարայ զխաղաղարար փեսայն ոչ կարաց հեռացուցանել։

Իսկ իբրև անփոյթ գտաք ի ջատագով լինել ձեր, և զանխուլ եղև թոյնք զարանակալ օձին Թանայ յիրաւազատ մեծութենէ, և ոչ խնդրեցաւ պարտապանութիւն վրիժուց չարախօսին մերոյ, դարձեալ միւսանգամ

սկսաւ անիծեալն տարապարտ սողել զեռալ սպրդել՝ զանձն ի ներքս արկանել ի հո-գեւոր ցանկապատ յայգեստանս Տեառն զօ-րութեանց։

Եւ հուրն որ երբեմն արհամարհեցաւ և շիջաւ, սկսաւ վերստին արծարծել, և բո-ցակէզ հրդեհս մեծամեծս գործել։ Եւ պրծողք խարդախք գտան քրիստոնէական հաւատոյս որ ի Քրիստոս և յարուցեալ հալածանս ընդ-դէմ եկեղեցւոյ սրբոյ, արարին իբրև զխուղս մրգապահաց և իբրեւ զանտառս փայտից՝ փայտատով կոտորեցին զդրունս նորա, և այրեցին ի հուր զսրբութիւն Տեառն. և պղ-ծեցին յերկրի զխորան անուան նորա, և զենին զենումն անօրէնութեան. և զոհեցին զոհս պղծութեան ի յարկս արդարոց, և արհամարհեցին զյուսացեալս ի տէր Աս-տուած, և ի կերակուր գազանաց և ի գէշս թռչնոց երկնից արկին զդիակունս մարմնոյ սրբոյ Բարձրելոյն, և տարապարտ արիւնք կղերց եկեղեցւոյ իբրև զջուր հեղան շուրջ զԵրուսաղէմաւ։

Այլ և քաջութիւնս պատերազմող ձեռաց լքուցեալ սպանմամբ մեծաւ և արեամբ թօ-թափեցին, և զնախարարութիւնս Թորգո-մեանս ազգի՝ զքաղաքականս և զգեղջուկս

առհասարակ՝ վարատեալ վտարեցին պատն տաժանմամբ. զոմանս մատնեալ ի բանդ և ի շղթայս. և յանտանելի մետաղս չարչարանաց, իսկ զոմանս ծախեալ ծարաւի սրով. և զայլս չարաչուք դժնդակութեամբ գերեալս վաճառակուր լինել. և մնացեալքն ի չար արբանեկութենէ չարացն՝ մեծամեծք և փոքունք ցանեցիր ցնդմամբ սփռեալք ընդ երեսս երկրի, ղօղեալք և թաքուցեալք յայրս և ի փապարս, մերկութեամբ և սովով և սաստկութեամբ և դողմամբ ահի, և զառնաշխատ քրտամբք յերկունս մահու վտանգեալք, և իբրև զխաւ ինչ հողմոց տարաբերեալք՝ պանդաչեն իբրև զկիսամեռ ի վտանգէ նեղութեանց: Եւ յայսմ ամենայնի ձեռն Ամաղեկայ ոչ վաստակեցաւ զբազմախողխող երկաթն արեամբ արբուցանել. զի ի նենգաւոր շնչոյն իւրոյ մահ բղխէ յամենեսին. զոմանս կորստական և մահացու դեղոց արբուցմամբ ի ծածուկ խարդաւանէ. իսկ զոմանս հրկիզութեամբ առկայծեալ մաշէ. և զայլս հեղձամղձուկ սաստկմամբ վճարէ, և զոմանս սրախողխող զենութեամբ տապաստ արկեալ, մինչև ի սպանելոց անտի լցեալ եղեն հիմունք երկրի մերում:

Զի՞նչ բան այպ աստ յառաջ բերից յա-

ղազս Սմբատայ Բագրատունւոյ, և բոլորից արեւելեայցս գլխաւորի, որ Հոգեւորապէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնջ որդեգիր ծառայն ձեր. զի առ բարեգործն այն և խնամակալ եկեղեցւոյ եւս չարահատոյց քան առ ամենեսեան գտաւ չար թշնամին։

Վասնզի ըստ մեղաց մերոց մատնեցաւ խնամածուն այն հօտին Քրիստոսի ի մետաղս ՚անզգամին և ամբարշտին, և վտանգեալ տագնապեալ չարաչար չարչարանօք զնա, որ ի ծերութիւն պարարտութեան հոգւոր խաղաղացուցեալ էր զԱսքանազեան ազգս յամենայն վրդովմանց չարի՝ ի սադրելոյ ինքնակալ թագաւորացդ, և ժողովեալ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ։ Զի յարգելանս բանտից և ի խաւարային տեղիս և ի վիհս անհնարինս և յանձուկ վայրս և յաղէտս չարաչարս տագնապեալ տառապեցոյց զծերութիւն նորա։ Յետ որոյ ապա և դառն կոշկոճմամբ, և փութամահ տանջանօք մատնեաց զնա ի սպառումն սրոյն ծարաւոյ. և առհասարակ մեք զրկեալ մնացաք ի խնամոյ հաւատարիմ ծառային ձերոյ։

Եւ ահա այժմ մարտք ի ներքուստ, և արհաւիրք ի վերուստ տագնապէ զմեզ. և

խորհրդական որդւոցն ձեր չէ ի միջի, որ խրատէրն և յորդորէր ի մարտս զամենայն ձեռն պատերազմողաց։ Սեդեկիա ի գերութիւն վարեցաւ, և Զօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւն դղրդեալ աշխարհիս Հայոց։

Ագայէլ հրաւիրեալ է ի կոտորել զԻսրայէլ, և պատերազմ զմեզ շուրջ պատեալ և պաշարեալ, և Մակաբէ խարդաւանեալ ի պահճաց չարագունից ոչ զօրէ փրկել զմեզ ի վտանգէ նեղչացս։ Անտիոքոս բռնաւորէ թողուլ զքրիստոնէական օրէնս կարգաց մերոց, և Մատաթիաս չէ կենդանի՝ որ ընդդիմակացէ ընդդէմ չարամարտ բռնաւորին։ Եւ այսպէս եկեղեցի Քրիստոսի խոպանացեալ եղև և իբրև այրութեամբ իմն անխնամ և անհոգացող մնացեալ, և լռեալք ի տօնից տարեկանաց. և հօտք Քրիստոսի միանգամայն իսկ զրկեալք ի հայրենի օժանդակէն, և ի սեփհական վերակացուէն, և եղկելիք աշխարելիք մնացեալ աշխարհս արեւելեան միշտ շարժմամբ հեծէ. և աշխարհանս ողբերգական արտասուաց բերէ զաւէտախաղաց արկածս չարիս այսմիկ հասելոյ կալելոյ զմեզ, և զգայութիւն պաոն կատանացս։

Զի՞նչ ապա զիմ նուաստագունի Ցոլհան-

նու նեղութիւնս բերիցի համար, զի ոչ իսկ համարիմ զանձն արժանի արդարոցն լինել չարչարակից. սակայն որ ըստ մեղաց սաստկացաւ ի վերայ իմ վարանդումն և նեղութիւն և փրկութիւն ի փորձութեանցն որ կամաւ զիս առաջի եդի՝ հարկ առնեն այսոքիկ ըստ Պօղոսի պարծել զտկարութեանն. զի ժուժկալութեամբ ոմամբ ընկալեալ զվտանգաւորսն՝ բազում տառապանօք տագնապեցայ ի ձեռաց որդւոցն Հագարու, խաւարային բանտիւ և ընկեցիկ լինելով ի գուբ տղմոյ, և կապեալ երկաթի շղթայիւք, և գելանիւ և գանիւ, այլեւս պէսպէս հնարիմացութեամբք, որ բաւական էր քաղել հանել զշունչ իմ յինէն:

Այլ թէպէտ և այր մի տառապեալ եմ ես, սակայն յոյսն մեր Քրիստոս, որ զօրութեամբ ճանաչի և ոչ տեսլեամբ պատմի, ապրեցոյց զիս ի մարմնոյ աստի մահու, և դարձոյց զգերութիւն իմ և որք ընդ իսն են որպէս զուղխս ի հարաւոյ, և արտաքս կորզեալ եհան ի ժանեաց վիշապին, և ըստ Եղիայի փախստեայ եղէ ի Սարեփթա Սիդոնեան ի մարգարէագրեան Յեզաբելէ, և ըստ Պօղոսի վանդակաւ կախեցայ ընդ պատուար պարսպին Դամասկեայ, և փախեայ յազգապետէ Արետացւոյն:

Եւ կրեալ զայս ամենայն ըստ արժանի իմում, և ըստ տէրունեան հրամանին հալածեալ քաղաքէ ի քաղաք, հասեալ կամ առ դուրս հզօրագունիցդ և մեհագունից ինքնակալ Թագաւորացդ, ի հեռաստանէ աստ խնդրել զողորմութիւն ի բարեպաշտին և ի ներողամիտ խնամածութենէդ ձերմէ. ոչ միայն ինձ, այլ և բոլոր Ասքանազեանս գրոհի. շահել ձեզ զորդիս սպանելոց ծառայիցն ձերոց, որք առհասարակ արբաք զբաժակն բարկութեան ի հարաւային բռնութենէ. արբաք և քամեցաք զմրուր սրամտութեան և զբաժակ խռովութեան ի թշուառացուցչացն մերոց։

Եւ աղաչեմ զայն զի իմաստութեամբ և բարերարութեամբ շնչոյ ձերոյ համբարձջիք զձեռս ձեր ի վերայ ամբարտաւանութեան թշնամւոյն մինչեւ ի սպառ, և փրկեսջիք զվիճակ ժառանգութեան ձերոյ, և լցուցանիջիք սփիւռ ծախիւք զտաճար մեծվայելչութեան Աստուծոյ բարձրելոյ, որ գերեալ և կապուտ կողոպուտ Տեաց յապստամբացն անօրէն։

Եւ հալածեալ զգազանս շարաչարս, և զգայլս յափշտակողս, և զհեթանոսս ապստամբըս, և զբարբարոսս վայրենիս, նուաճեսջիք

զկոչմանս զայսոսիկ՝ զոր ստացայք ի սկզբանէ ի ձեռն քաղցր օրինաց ձերոց, որ լի է ողորմութեամբ։

Եւ թօթափեսջիք զմեզ ի հողոյ աստի՝ յոր և մածան մէջք մեր, և լուծէք զլուծ ի պարանոցէ մերմէ, որ ի ձեռն բռնակալիս այսմիկ ծանրացաւ մինչեւ ի մահ. և սրբեսջիք զայս աշխարհ և զքաղաքս, որ ի հակառակութիւն և ի նախանձ արկաւ ի պղծոց և ի կորուսելոց, և ի չարաչար իշխանաց ատելեաց Աստուծոյ, և ըստ մարգարէականին ժառանգեսջիք զերանութիւնսն, հաստացանելով զստերն թշուառականին, զորս և նա մեզն հատոյց։

Վասնզի և ըստ սմին իսկ պատճառի ընտրրեաց իւր Աստուած զանձինս բարեյաղթ թագաւորացդ, զի որք սիրեն զԱստուած ի ձեռն բարերարութեան կամաց ձերոց, խաղաղութիւն տացի նոցա, և խաղաղաւէտ կենդանութեամբ զպարտական ծառայութիւնն հատուսցեն ինքնակալացդ, և խաղաղութեամբ ժամանեսցեն առ Աստուած։

Եւ այսոքիկ վասն հասարակացս բանաւոր հօտի հաւատացելոց ինձ ի Տեառնէ մաղթանք աղերսանաց առաջի ձեր եղաւ։ Իսկ անձին առանձին այս ինչ է, զոր առ

քրիստոսապսակ և բարեյաղթ թագաւորացդ ունիմ ասել, նեղութիւն և անձկութիւն, հալածանք և չարչարանք, և սով և սուր և գերութիւն, և հարաւային բռնութեամբն տանջեալ տագնապեաց զծերութիւնս իմ։

Արդ ի գետս Բաբելացւոց նստեալ տո-չորիմ բազում արտասուօք, յորժամ յիշեմ զգերութիւն Սիօնի, և ի խնամս ողորմած և ինքնակալ կայսերդ ապաստանեալ հա-սեալ կամ առ ոտս ձեր, հայցեմ, ոչ զոր ոչ լեալ նախ քան քան զայս բնակութիւն, և կայանք աթոռակալացն սրբոց որ յառաջ քան զիս էին, այլ զոր ի սկզբան հաւա-տոյս ի հովանի թեւոց ի նախնեաց ձերոց ունէին զբնակութիւնս, և յապահովացեալք ի զօրութենէ տէրութեան սուրբ խաչիդ, և ի նախախնամող ողորմութենէ անյաղթ թա-գաւորացդ, արածէին անվեհեր փութով զհա-ւատացեալ հօտն՝ յիւրաքանչիւրումն ժամա-նակի անզբաղապէս սրտիւ և աներկեւան հաւատով։ Զոր և ես ինքն զնոյն հայցեմ՝ բարեխօս ունելով զկենսատու խաչդ փրկա-կան, մի՛ զրկեր զիս և որ ընդ իւս են՝ յերկրպագութենէ աստուածընկալ նշանիդ, և հանդիպման աստուածակարգ թագաւո-րացդ։

Եւ անձուկ յոյժ ունիմ ի բազում ամաց գալ առ ձեզ թէպէտեւ արգելեալ մինչեւ ցայժմ, այլ և զկայանս հանգստեան կենաց խաղաղականաց ընձեռել իմոցս՝ ըստ օգոստական պերճ և պանծալի հզօր թագաւորութեանդ, զի թէրեւս յիսմայէլականաց աստի արտաքս զերծեալ, և ի հովանի թեւոց ձերոց ամրացեալ և առկայացեալ՝ արածեսցուք որ ի մեզ հօտս է Աստուծոյ և առհասարակ մշտնջենաւոր աղօթս մատուսցուք առ Աստուած վասն խաղաղութեան և ապահովութեան և բարեհաստատութեան ինքնակալ և տիեզերաքարոզ թագաւորացդ. և օգնականութեամբ ձերով մեծաւ և փառօք շնորհօք պատրաստեսցուք զՀայաստանեայցս, ժողովուրդ կազմեալ նախ տեառն և ապա ձեզ՝ կամօքն Աստուծոյ։ Վասնզի յայտնի է այս ինչ առաջի փառաց աթոռոց ձերոց, զի եթէ նուազ հովիւս հօտից բնակիցեմ ընդ հովանեաւ զօրափառ սուրբ նշանիդ, և ընդ խնամակալութեամբ ինքնակալ թագաւորացդ, որչափ եւս առաւել հօտս Աստուծոյ և ժառանգութիւն Քրիստոսի զհետ շաւղաց իմոց հետեւեն, և հորդան տան ընդ խաչին արօտի այդմ տիեզերական ոչխարացդ բանականաց եղանել, և առհասարակ հետազօտել ընդ Հռոմայեցւոցդ իշխա-

՝նութեամբ որպէս Իտալիա և ամենայն Ասիա։

Իսկ որք ոչ գայցեն, և արտաքս ի գաւթէ հօտէ Տեառն ելանիցեն, այնպիսիքն կրեսցեն զպատասատանս ի մէնջ ո՛ ոք և իցէ, և եւ անպարտ և արտաքոյ մեղադրութեան մեացից։

Եւ արդ երկնաբերձ և լուսաշաւիղ ճառագայթաւէտ սուրբ Նշանդ, որ արեգակնապէս ընդ երկնայնոցն ի մէջ տիեզերական և փառաւոր քաղաքիդ այդ բնակեալ է, զբնակութիւն պալատան ձերոյ փրկեսցէ յամենայն կորստենէ ապականացու հնարից չարի. զի ոչ մրրիկ ինչ ծովանման վերասցի ի ձեռն ծփական ալեաց օտար հինից, և ոչ ուժգին հողմն ինչ անօրէն արձակիցի և ածիցէ ձմեռն ապականութեան. և ոչ կոհակք լեռնանմանք և սոսխք զովելեաց կարասցեն երկխղիւ շարժմանց լուծանել կամ վրժել զարքայդ քրիստոսաւանդ. որ ի ծագաց մինչև ի ծագս տիեզերաց բարձրացեալ և փառաւորեալ է անունդ ձեր։

Այլ մեծապէս խնդասջիք և ուրախ եղիջիք ի գեղեցիկ հանգստեան ձերում լռութեամբ խաղաղութեան. և ցնծասջիք ի փրկութեան ձերում, մի՛ եւս սասանել յողորմու-

թենէ բարձրելոյն. և ժամանեսջիք յօրհնութիւն քաղցրութեան նորա, որ պահեացն զձեզ հրաշալի փայլուն պսակաւ ի քարէ պատուականէ. և բարձրասցի արդարութիւն ձեր ի զօրութեան Քրիստոսի. և մեք փառաւորապէս օրհնեսցուք զանուն քո, ինքնակալ և բարեյաղթ բարեպաշտ թագաւոր, օգոստոս Կոստանդինոս կայսր հռովմայեցւոց»:

Յովհան կաթողիկոսը՝ այս նամակն ի մէջ բերելով յետոյ կը պատմէ անոր յառաջ բերած արդիւնքը, գլխու մը մէջ (ԾԵ) որուն վերնագիրն է. «Յաղագս գնալոյ Աշոտոյ արքայի առ կայսրն, և նուաճութեան Յուսփայ յերեսաց արքային Գագկայ»:

«Իսկ իբրև ընթերցեալ եղև այս թուղթ առաջի կայսեր, և ի միտ էառ տակաւին՝ որ պեռ ես շուրջ զմեօք էին զեղեալ հարուածին չար արկածք, և զդլլումն եւ զկործանումն մեր, և դարձեալ զելս կենաց բարեպաշտ և երջանիկ արքային Սմբատայ, զոր մարտիրոսական հանդիսի վիճակացն համարէին լինել վերընկալուչ, ապա վաղվաղակի առաքէ ի խնդիր իմ, և թա-

գաւորելոյն Աշոտոյ արքայորդւոյն՝ զօմն Թէոդորոս Վասլիկոս բազմահարկի պատուասիրութեամբ, և ընտանեբար սիրոյ հարազատութեամբ, ընդ ուշի եւս կապեալ զսէր կատարման հօր իւրոյ Բասլի՝ որ ընդ հօր նորա Սմբատայ էր. և փութացուցեալ երթալ ի միասին տեսանել և տնօրինել զհասարակաց օգուտ։ Եւ վասնզի արքայորդին Աշոտ էր յամուրս տէրութեան իւրոյ գարեալ դադարեալ, իսկ ես ի Տարօն գաւառի զետեղէի, վասն այսորիկ նախ առ իս չուեաց եկն Վասլիկոս։ Իսկ իմ ապա զհրաւիրումն երթալոյ նմա յանձն առեալ, առ արքայորդին Աշոտ յինէն յուղարկեցաւ, որոյ երթեալ և զկայսերական հրամանն առաջի ընծայեալ, յօժարական կամօք կազմուրեալ Աշոտոյ՝ չուէ գնայ վաղվաղակի զճանապարհայն, և բազում հիւրամեծարութիւնս և արքայական պատիւս յիջաւանս այնր պողոտայի գտեալ։

Երթայ ապա ի հանդիպումն մեծի կայսերն. և անդ առ ի նմանէն մեծավայելուչ գահիւ պատիւ առեալ քան զամենայն զահերէցս՝ ընկալեալ զփառաց փարթամութիւն, ոչ իբրեւ զայլս ոմանս պատուաւորս, այլ իբրև զթագաւորազուն բողբոջ. զրեթէ

ընդ իւրով իսկ կայսր զնա հարթայարմար ցուցանէր, և թագաւորական հրահանգաց հանդիսիւ ճոխացուցանէր։

Ապա միանգամայն իսկ և ուստր զնա մարախլոսի և որդի սիրելի կայսր իւր անուանէր. և զարդարէր զնա ծիրանազգեաց փառօք, և երեւելի ոսկեհուռն հանդերձիւք, և ոսկեատուն վառիւք. և կամարակապ ընդ մէջ ածէր, ոչ մի անգամ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ նոքա զայս արարեալ, և երիվարս սրավարս և ահիպարանոցս գեղեցիկ զինուք և զարդուք առաջի կացուցանէին. և այլք եւս բազում ըմպակս և սպաս և բազում կազմուածս ոսկեղէն և արծաթեղէն նմա պատրաստէին։ Այլ և իւրոցն եւս նախարարաց զկնի տարելոցն ոչ սակաւ պատիւ պերճութեան տային, և բազում հոգս և առատաձեռն ռոճիկս նոցա յարդարեալ կազմէին՝ մինչեւ ի դարձ նորա այսրէն»։

Աշոտի վերադարձին վերայ ի Կոստանդնուպօլսոյ կը խօսի Յովհ. Կաթ, ԳԼ. ԾԶ էջ 365.

«Իբրեւ զայս ամենայն լուաւ արքայորդին Աշոտ մինչդեռ էր ի հռովմայեցւոց տէրու-

թեանն, ապա մեծաւ շնորհակալութեամբ և բարեխորհուրդ ծառայական խոստմամբք խնդրէ հրաժեշտ դառնալոյ անդրէն ի Հայրենի տէրութիւնն ի կայսերէ, յայտարարեալ նմա՝ թէ այց արար Տէր և յաջողեաց ի բարութիւնս աշխարհին Հայոց։

Իսկ կայսր Կոստանդին ըստ ժամանակի լրութեան բարւոյն սիրալիր սրտիւ հաւանեալ խնդրոյն Աշոտոյ, ապա եւս յոգնապատիկ պատրաստէր նմա պարգեւս և պատիւս և բազում կարասիս և երեւելի զարդս և զէնս, և նժոյգս ոսկեղէնս և ոսկեսանձս, և բազում եւս գանձիւք զնա փարթամացուցեալ, և բազում զօրավարս և զօրս Հռովմայեցիս ի ձեռն նորա գումարեալ՝ յուղարկէ յիւրական աշխարհն։ Որոյ չուեալ երթեալ անցեալ զբազում օթեւանօք, և եկեալ հասեալ յաշխարհն իւր, զբազումս նուաճեալ ի հնազանդութիւն ինքեան կացուցանէր, և ի բազմաց նորընծայիւն հիրամեծարութեամբ ակնկալեալ սպասէր։ Իսկ վասնզի մեծ գաստակերան Կայք դիւրագրաւ (ուղղ. դիմագրաւ) ընդդէմ նորա գտանէին չարութեամբ, ոչ երբէք հաւանական միտս ի հնազանդութեան սակի ստացեալ, վասն այնորիկ իսկ ի գերութիւն Յունականացն զնոսա մատնէր»։

*

Սամուէլ Անեցի Համառօտս կ՚անցնէ Պերփեռուժէնի յիշատակութիւնը միայն ընելով. «Ջխե. Կոստանդնուպօլսի՝ Կոստանդին որդի Լեոնի ամս ԺԶ» (էջ 99)։

Կիրակոս Գանձակեցի «Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ Կոստանդին որդի Լեւոնի և ապա Ռոմանոս» (էջ 48)։

Վարդան պատմագիր «Յետ նորա (Ռոմանոսի) Կոստանդին, որդի Լեւոնի» (էջ 91)։

Մխիթար Այրիվանեցի «Ռոմանոս ԻԷ (ամս թագաւորեաց), Կոստանդին՝ ԺԶ» (էջ 20)։

Սմբատ Գունդստապլ «Ի ժամանակս թագաւորութեան Յունաց՝ Ռոմանոսի որդւոյ Կոստանդեայ» (էջ 21)։

Ստեփան Ասողիկ «Եւ ապա թագաւորեաց Կոստանդին՝ որդի Լեւոնի յ392 թուին ամս 16։ Ի սորա վեցերորդ ամին, և յ397 թուին՝ էառ զՄարաշ ի Տաճկաց։ Եւ ապա յերկրորդ ամին առաքէ կայսրն Կոստանդին զԴեմեստիկոսն զՉմշկիկ՝ զօրու ծանու ի կողմանս կարնոյ։ Որ եկեալ պաշարեաց զԹէոդուպօլիս և պատերազմեցաւ, պարտեալ զզօրն Խամայիլի, պատառեալ զխանդակ քա-

ղաքին, և փլոյց զբարձրաբերձ աշտարակս նորա և էառ զքաղաքն։ Ուր բազում գործս արութեան ցուցեալ Կիւռժան՝ Թոռն Զմշկայ ի մանկութեան տիս գոլով յայնժամ։ Եւ զկնի այսորիկ զօրն յունաց առնու զՍամուսատ քաղաք ի 407 Թուին։ Եւ մեռաւ Կոստանդին և Թագաւորեաց Ռոմանոս ամս 3»։

Դիւանագիտական Յարաբերութիւնք Պերփեռուժենի եւ Հայոց. Հայաստանի փոքր իշխանութիւնք. — « Հայաստանի ամենէն զօրաւոր Հարստութիւնն էր Բագրատունեաց Հարստութիւնը, իր ստացուածքները՝ ամենէն աւելի ընդարձակ ըլլալով. իր գլխաւորը յաջորդաբար պատուած էր Բիւզանդիոնի կայսրներէն և Պաղտատու խալիֆաներէն, Իշխանաց իշխան, Թագաւոր, և վերջապէս՝ երբ ուրիշ Թագաւորներ ալ եղան Հայաստանի մէջ՝ Արքայից արքայ մակդիրով։

Բայց Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը շատ հեռի էր ամբողջ Հայաստանն ըլլալէ։ Արքայից արքայները իրենց ստորակարգեալ ուրիշ իշխաններ ունէին, որոնք՝ իրենց կարգին, կը հրամայէին ուրիշ իշխաններու, ա-

ւատական այս կտրատումը, քաղաքական սարսափներու պատճառ կ'ըլլար, որոնք, օտար արշաւանքէ աւելի, Հայաստանը անապատ կը դարձնէին։

Ուրեմն բիւզանդական քաղաքագիտութեան վրայ կատարեալ գաղափար մը պիտի չունենայինք, եթէ չխօսէինք Սմբատ Խոստովանողի, Աշոտ Ա. Սմբատ Վկայի, Աշոտ Երկաթի և Աբաս Թագաւորներու հետ կնքուած դաշնադրութեանց վրայ։

Կայսրութեան հպատակող Հայ աւատական իշխաններու մէջ, Արքայից արքայէն վերջ կու գան[1]. ինն Հայ պետութիւններ և վրացի հինգ իշխաններ։

1° Իշխանն Վասպուրականի։ Արծրունի հզօր ընտանեաց գլխաւորը, Վասլի ժամանակ, Դերենիկ Գրիգորն էր. Լեւոն Զ.ի ժամանակ՝ Սարգիս Աշոտ, իր անդրանիկ որդին՝ որ մեռաւ 904ին. իր հայրենի կալուածները նա ձգեց իր Գագիկ և Գուրգէն երկու եղբայրներուն[2]. այս Գագիկը, Գագիկիոս կոչուած՝ Պերփեռուժէնի Տէրու-

1. Տե՛ս Արարողութեանց գիրքը Բ. 48, էջ 687։

2. Dulaurier, Recherches, հտ. Ա, էջ 272— Յովհ. Կաթ. գլ. 35 էջ 181։

թիւնը կառավարելու[1] գրոց մէջ, նշանաւոր դեր մը խաղաց այն քաղաքական պատերազմներուն մէջ՝ զորս կը պատմէ Յովհան Ջ պատրիարքը և թագաւոր տիտղոսն առացաւ[2]։

Ինքն է, որ, 926ին, Արաբացւոց դէմ կռուելով վայրկեան մը գաղափարն ունեցաւ Կոստանդին Է.էն՝ օգնութիւն ուզելու։ Բայց իւր թագաւորութեան մեծամեծները զինքը համոզեցին թէ «այս նոր քայլը, նախորդներուն պէս, ապարդիւն պիտի ըլլար. իրեն յիշեցուցին նենգութիւնը՝ որով կը վարուէին Յոյներն ուրիշ ազգերու՝ քրիստոնեայ ազգերու հետ, որոնց օգնութեան չէին գար՝ ընդդէմ անհաւատից[3]»։

Նա իրեն յաջորդ ունեցաւ, իբարու եւս, Կոստանդին Է.ի ժամանակ, իր եղբօր որ-

1. De adm. imp. գլ. 43 եւ 187. Kaxikios.

2. Թէոդոր Արծրունի (ուղղելի Թովմա Արծրունի) Տիւլորիէի քով, էջ 273, կը թուարկէ այն պետութիւնները՝ որոցմէ կը բաղկանար Գագիկի իշխանութիւնը։ — Վասպուրականի աշխարհագրութեան վրայ տե՛ս S. Martin, Ա հտ. 125 եւն. — Մովսէս Խորենացւոյ ընծայուած Աշխարհագր. անդ Բ, 363. — Աշխարհագրութիւն Վարդան Վարդապետի, անդ Բ, 429։

3. Պրոսսէ, յաւելուածք Լըպոյի վրայ, ԺԳ հտ. ըստ Չամչեանի, Բ, 813։

դիքները, Դերենիկ, Աշոտ և Աբուսահլ Համազասպ[1]։

2. Իշխանն Կոգովտայ (Κοκοβῖτ)։ Եթէ այս բառը մերձեցնենք Կոգանովտի հետ, զոր կը յիշէ Թովմա Արծրունի[2] երբ կը թուարկէ այն գաւառները որ Գագիկի եղբօրը բաժին ընկան, եթէ նկատենք որ Արարողութեանց գիրքը իրարու մերձ կը դնէ զՎասպուրական և զԿոգովիտ, պէտք ենք համարիլ՝ թէ Կոգովտի իշխանը ուրիշ ո՛չ այլ ոք է, բայց եթէ Արծրունեաց երկրորդական ճիւղը։

Կոգովտի իշխանութիւնը կը պատկանէր անտարակոյս այն Գուրգէն Արծրունիին, որ Գրիգոր Դերենիկի երրորդ որդին էր, Գագիկի կրտսեր եղբայրը, և իր դաշնակցաց մէջ՝ Հաւատարմագոյնը[3]։

1. Սէն-Մարթէն Ա, 424։

2. Տես Տիւլորիէ, էջ 273։ — Մովսէս Խոր. էջ 363, Վասպուրականի մէջ կը նշանակէ զԿոգանովիտ։ — Յովհ. Կաթ. գլ. 160, էջ 334, Կոգովտի լեռները կը նշանակէ իբր ապաւէն Արծրունի իշխանաց։ — Կոգովիտ, Արարատի մէջ. Մովսէս Խոր. էջ 367. — Կոգովիտ Սասունի մէջ. Վարդան վարդ. էջ 43, բայց ըստ իրեն, Սասուն կը պատկանի Արծրունեաց։

3. Թովմ. Արծր, Տիւլորիէի քով, էջ 274. — Յովհան կաթ. գլուխ 36, էջ 181։

3. Իշխանն Տարօնոյ (Ταρὼ)[1] — Սա այն Գրիգոր իշխանն է, որուն վերաբերութիւնները՝ կայսրութեան հետ, ընդարձակօրէն պատմուած են Տէրութիւնը կառավարելու գրքին մէջ, և որուն բոլոր ազգականները մեզի ծանօթ են Պերփեռուժենէն։

4. Իշխանն Մոկքի (Mῶεξ). Սէն-Մարթէն[2] այս խօսքը կը մերձեցնէ Տարօնի քաղաքներէն միոյն, Մուշի անուան հետ։ Բայց այս քաղաքը կախում ունէր Գրիգորէն, Տարօնի իշխանէն, և չէր կրնար առանձին իշխան մ'ունենալ։ Ընդհակառակն Մոկաց իշխանութիւնը, Նպատ լերան հարաւային կողմը, նշանաւոր է Հայաստանի պատմութեան մէջ։ Յովհաննէս Զ մեզի կը պատմէ Մոկաց Մուշեղ իշխանին պատերազմը՝ Անձեւացւոց իշխանին դէմ.[3] Կոստանդին Է.ի ժամանակ, Գրիգոր և Գուրգէն Մոկացի՝ նշանաւոր եղան, ամենէն

1. Այս իշխանութիւնը կը գտնուէր Տուրուբերանի մէջ. — Սէն. Մարթէն Mém. Ա, 99. Մովսէս Խոր. էջ 361 — Վարդան Վարդ. էջ 429. շատ մանրամասնութիւններ՝ Մշոյ Տարօնի մայրաքաղաքին վրայ։

2. Սէն — Մարթէն, Ուսումնասիրութիւնք հին աշխարհագրութեան, Բ. էջ 231։

3. Յովհ. Կաթ. գլ. 28 էջ 165։

առաջ միանալով Վասպուրականի Գագիկին հետ՝ ընդդէմ Սարակինոսաց[1]։

5. Անձեւացի իշխանը (῎Αυτζαν) Գուգարք գաւառի մէջ։

6. Սիւնեաց իշխանը (Σουνῆ). կարելի չէ ուրանալ որ Պերփեռուժէնի (Σουνῆ) է Սիւնիք. Յովհան կաթողիկոս[2] մեզ կը ներկայացնէ այս նախարարութեան պատմութիւնը, զԳրիգոր Սուփհան, որ կը մեռնի Աշոտ Ա.ի թագաւորութեան առեն, Սիսականի իշխանի մը դէմ տուած պատերազմին մէջ. զՎասակ Բակուր, իր որդին. զԳրիգոր Սուփհան, իր թոռը. զԱշոտ Գահերէց, զոհ՝ Յուսուփ ոստիկանի հալածանքներուն, և վերջապէս չորս եղբայրներ՝ որ ժամանակակից էին Կոստանդինի Է.ի. Սմբատ, Սահակ, Բաբգէն, Վասակ[3]։ Այս ընտանեաց պատմութիւնն է

1. Յովհ. կաթ. Գլ. 116, էջ 291. — Մոկաց գաւառին վրայ. Սէն Մարթէն. Mém. Ա. 174 և 361. — Վարդան վարդապետ. Մոկքը՝ իշխաննանիստ կ'աւանդէ, ընդհակառակն «Տարօն և Մուշ» Բ, 429. — Մովսէս Խոր. Բ, 363։

2. Յովհ. կաթ. գլ. 13։

3. Անդ. էջ 236 — 239։ — Սիւնիքի վրայ. Սէն — Մարթէն. Mém. Ա, 142, 210. — Աշխարհագրութիւն Խոր. Բ, 365։

որ, կարծես թէ, կը պատմուի Տէրութիւնը կառավարելու գրոց մէջ[1]։

7. Վայձորի իշխանը (Βαιτζώρ). Հաւանօրէն սա Սիսական գաւառն է։

Սիսականի կարեւոր գաւառը՝ երկար ժամանակ անկախ գոյութիւն մը ունեցած է։

Յովհաննէս Զ պատմաբանը մեզ կը ծանօթացնէ իր իշխաններէն շատերուն անունները, Կոստանդինի ժամանակէն առաջ։

Ըստ Սէն-Մարթէնի, նա կործանեցաւ ի ԺԲ դարու՝ Աթաբէկներէն։ Եւ սակայն Արարողութեանց գիրքը՝ չի խօսիր Սիսականի վրայ։

Բայց դիտենք.

1° Մովսէս Խորենացի՝ Սիսականը Սիւնեաց մէջ կը դնէ։

2° Թէ մին այն չորս եղբայրներէն, որ Կոստանդին Պերփերուժէնի ժամանակ Սիւնեաց իշխան եղաւ, կը կրէ, Յովհան Զ.ի պատմութեան մէջ, երբեմն Սիւնեաց իշխան և երբեմն՝ իշխան Սիսականի տիտղոսը։

Արդ, Վայոց ձորը կամ Եղեգիս, կամ Եղեգնաձոր, որ կը գտնուի Սիւնեաց լերանց մէջտեղ և Գեղամայ լճին շատ մօտ, կը

1. Գլ. 43, էջ 183։

վերաբերի նոյնպէս՝ Սիւնեաց տան։ Վայձոր իշխանութիւնը յիշուած է կոստանդինէն՝ անմիջապէս Սիւնեաց իշխանէն ետքը։

Ուրեմն Սիսականը՝ Սիւնեաց տան մէկ ստացուածքն էր, թերեւս կրտսեր ճիւղին կալուածը։

8° *Խաչենի իշխանը* (Χατξιένης) *կամ իշխան Արցախու, որուն կալուածները սահմանակից էին Սիւնեաց և մերձաւոր՝ Գեղամայ լճին։*

9° *Սերվոտեանց իշխանն* (οἱ ἄρχοντες τῶν Σερβοτῶν) *«ռամկօրէն կոչուած* Μαῦρα παιδία» *սեւ տղաքներ։*

Կարելի է մերձեցնել այս անունը Սարվան անուան՝ Կովկասի մէջ՝ և Եւրոպական Սերպիոյ։

Կովկասի և հիւսիսային Հայաստանի մէջ, կային մարդկային բոլոր ցեղերու ներկայացուցիչները. միայն սլաւ ժողովուրդներու վրայ խօսելու համար, Լիշերէ և Զէքերէ զատ՝ հոն կային Սերպիացիներ, Խուաթներ, և ըստ Յովհաննէս Զ.ի վկայութեան, Բուլղարիա մը[1]։

1. Յովհ. գլ 8 էջ 21. (Յովհան կաթողիկոսի այս

Կոստանդին Է.ի այս խօսքին հետ կրնանք համեմատել Յովհան կաթողիկոսի մէկ վկայութիւնը։

Աւշին ոստիկանի զօրավարներէն մին ըստ այս պատմագրին, յարձակեցաւ Գէորգի «Սեւորդեաց նահապետին վրայ. այս ընտանիքը այսպէս կը կոչուէր իր Թաչունին պատճառաւ՝ որ սեւ էր»։

Ըստ Կոստանդին Է.ի Սերբերները նոյն են Յովհաննէս Զ.ի Սեւորդեաց հետ, դիւրին է իրենց դիրքը որոշել։ Հայ պատմիչը մեզ կ'ըսէ թէ անոնք կը բնակէին Ուտի գաւառին մէջ, և Մասուդի զանոնք կը դնէ Կուրի վրայ՝ Թիֆլիզի և Բերդաայի միջեւ[1]։

տեղը, զոր կը մատնանշէ Ռամպօ, ոչինչ ունի Բուլղարաց վրայ, նա անշուշտ կ'ակնարկէ նոյն հեղինակի ուրիշ մէկ տեղը, «Յաւուրս սորա հատուածեալք ոմանք ի Հրէից բնակելոց ի Բուլկարս՝ որ ի ծործորս Կովկասու, եկեալ բնակէին առ ի ստորեւ Կողայ» Դ գլուխ, էջ 36։

1. Յովհ, կաթ. գլ. 57, էջ 210. — Սեւորդեաց հովիտ՝ Կասպից ծովու մօտ. Վարդան Վարդ. 425. Սէն-Մարթէնի ծանօթութեամբ հանդերձ Բ, 464. — Սեւորդիք կամ Սօլաւոշ Վէրտուան, հայ՝ շատ պատերազմասէր ժողովուրդ, սարսափելի եղած իր սեւորդեան կացիններովը, կը բնակին Կուրի վրայ, Թիֆլիզի և Բերդաայի միջև. Մասուտի, տպ. B. de Megnard, II, էջ 75։ Սէն — Մարթէն. Բ. 285. — Տօհսըն. էջ 15։

Իվերիա կամ Վրաստան՝ առանձին ամբողջութիւն մը կը կազմէր։ Վրաց ստատական իշխաններու գլուխը կը նկատուէր Կիւրոպաղատը, ինչպէս Հայ նախարարներուն գլխաւորը կ՚անուանուէր իշխանաց իշխան։

Վրաստանի այս իշխանը, որ Թագը առաջին անգամ ընդունած էր Սմբատ Ա.ի ձեռքէն, իրեն ստորակարգեալ ունէր՝ չորս ստատական իշխաններ՝ որ կը թուարկուին Արարողութեան գրքին մէջ[1]։

Վրաց արքայական ընտանեաց ցեղաբանութիւնը կը գտնուի Տերուբիւնը ի՛նչպէս պէտք է կառավարել գրոց մէջ։

Այս և Արարողութեանց մատեններն տեղեկութիւնքը իրարու հետ միացնելով՝ կը տեսնենք որ Վրաց Թագաւորին հպատակող իշխանները ընդհանրապէս անոր ազգական էին, և թէ կրտսեր ճիւղերը իրենց կալուած-

1. Վերիտասխի, Քարնաքայեսի, Քուէլի, և Աճառայի (Ճորոխի վրայ) իշխանները. Վախուշտ, Աշխարհագրական նկարագրութիւն Վրաստանի. էջ 109։ Քուէլի մօտեցող ամենէն նմանող անուն է Քուէլիս — Ցիխէ, քաղաք որ այժմ կործանած է և կը գտնուէր Քլարճէթ գաւառին մէջ, Քարթլիի նահանգէն. Անդ. էջ 89։ — Վերիտասխ կը յիշեցնէ Իմերէթի մէջ գտնուող Բեր — Ցեխէ կամ Քարթլիի Բերիսօբ. Անդ. էջ 243, 261 — Քարնաթայիս, Քարթլի?

ները ընդունուած կը համարուէին, իբրեւ Թագաւորող ճիւղին՝ աւատական իշխանները։

Այսպէս Արարողութեանց գիրքը մեզ ցոյց կու տան Աձառայի իշխան մը՝ սատրակարգեալ՝ վրաց Թագաւորին. և Տէրութիւնը կառավարելու գրքին մէջ կը տեսնենք՝ որ Աճառայի կամ Ճորոխի այս իշխանութիւնը յաջորդաբար անցաւ Աշոտ Քիսքապէտի և Գուրգէնի ձեռք, որոնցմէ մին Ատրներսեհի եղբայրն էր, միւսը՝ եղբօրորդին։ Վրաստանի արքայական ընտանիքը՝ շատ պահանջկոտ էր Կոստանդին Է. ի նկատմամբ. ոչ միայն զայն կը բռնադատէր Արտանուջեար (Արտանուշը) ետ դարձնելու, այլ նաեւ ձեռք կը դնէր Թէոդուպօլսի վրայ, և պահանջներ ունէր Արճիկի, Մասղատի և Բասենի (ֆազիանէս) գաւառի մասին, այսինքն Արարատի մեծագոյն մասին վրայ։

Կրօնական տեսակէտէն ալ, Վրաստան առանձին դրութիւն մ'ունէր։ Բիւզանդիոնի հետ աւելի հասարակաց շահեր ունէր՝ քան զՀայաստան։ Յունական ծէսը ընդունուած էր Վրացիներէն և իրենց իշխանները պատրաստ էին Բիւզանդիոնի աստուածաբաններուն պատը՝ զէնքով պաշտպանելու։

Հայ աւատական իշխաններու այս ցանկը

ամբողջակա՞ն է. տարակուսելի է։ Հայ յիշատակարանք, կոստանդին Է. ի շատ մօտ ժամանակով, մեզ ուրիշ թագաւորող տուներ ալ ցոյց կու տան։

Հաւանական է որ Ուտիքի Մովսէս իշխանը՝ Աշոտ Երկաթի ժամանակ՝ ուրիշ բան չըլլայ, բայց եթէ ապստամբ նախարար մը[1]։

Ռշտունեան հարստութիւնը գոյութիւն չունի այս ժամանակ[2], մասն է ստացուածոց Վասպուրականի արքային, Գագիկի։ Այլ եւս խօսք չըլլար Աշոտեանց, Տաշրաց, Խոռխոռունեաց, Գողթան իշխաններուն վրայ, որոնց մասին յիշատակութիւն կայ՝ մինչեւ 768 թուականը։

Ապացուցուած չէ թէ Գնդունիք Ժ դարուն մէջ առանձին արքայական տուն մը կազմած ըլլան։

Կարելի է որ Սպերի նախարարութիւնը, որուն ներկայացուցիչն էր, Աշոտի ժամանակ, Շապուհ Բագրատունի գոյութենէ դադրած ըլլայ՝ Ապրիանոսի, Սպերի իշխանին

1. Յովհ. Կաթ. գլ. 133։

2. Ռշտունեաց մասին, որ Վանայ հարաւային կողմը կը գտնուէին, տե՛ս Սէն—Մարթէն Ա, 238։

յոյն կայսրութեան դէմ բրած ապստամբութենէն ետքը։

Վերջապէս Գարամանի կարեւոր նախարարութիւնը կրնայ անհետացած ըլլալ Կոստանդին Է.ի և Աշոտ Երկաթի ժամանակ. Խաչակ, Գարդմանի իշխանը, այս վերջինիս դէմ ապստամբած ըլլալով, յիրաւի դատապարտուեցաւ, իր Գրիգոր որդին ալ միասին, կուրանալու։

Բայց,

1° Ինչո՞ւ համար Արարողութեանց գրքին մէջ չի խօսուիր Կապանի թագաւորութեան վրայ, որ Զորք գաւառին մէջ երեւան կու գայ՝ Յովհաննէս Զմշկիկի ժամանակ և որուն մէկ թագաւորը Փիլիպէ, 972ին, կը յիշատակուի Մատթէոս Ուռհայեցիէն։

2° Ինչո՞ւ չի խօսուիր Վարաժնունի նախարարութեան վրայ, որ ըստ Սէն-Մարթէնի՝ արդէն 360ին գոյութիւն ունէր և մինչեւ ԺԱ դար տեւեց։

3° Յովհան Զ կաթողիկոս կ՚ըսէ՝ որ Սմբատ թագաւորի ժամանակ, Գուրգէն, Անձեւացեաց իշխանը կը պատերազմէր Մոկաց իշխանին դէմ. Աշոտ, իր որդին և իր ժառանգը, Կոստանդին Է.ի ժամանակակից է. Յովհաննէս Զմշկիկի ժամանակ կը գտնենք

Գուրգէն մը՝ իշխան անձնւացեաց։ (Մաթ. Ուռհայեցի. գլ. 14)։

4° Դարձեալ Սմբատ Ա.ի ժամանակ, Արծրունի իշխան մը, Աբէլ Մաքրա, կը թագաւորէր Աղձնիքի մէջ և կը պաշտպանէր իր իշխանութիւնը՝ Ահմէտ ամիրայի (896) ոտնձգութեանց դէմ։

5. Մոլոխի՝ Ոստիկի ապստամբ կառավարչին՝ որդիներէն մին, ըստ Իբն Հաուքալի, էր իշխան Հարար, շուրջ 955ին[1]։

Ահաւասիկ հինգ իշխանութիւններ ո՛չ զուրկ կարեւորութենէ, որ չեն գտնուիր մեր ցանկին մէջ։ Զենք գիտեր՝ ի՛նչ պատճառաւ։

Նկատը՝ որ հայ իշխանները կը միացնէր Հռոմայեցի կայսեր, էր ամենէն առաջ՝ բիւզանդական պատիւներու բաշխումը՝ անոնց մեծագոյններուն. բիւզանդական արքունիքը Կովկասի և Հայաստանի մէջ կը բաժնէր իր իշխանական պատիւներու պարգեւագրերը, ինչպէս յետոյ Ս. Փետերսպուրկի արքունիքը պիտի բաժնէր իր ասպետական կարգերու՝ ժապաւէնները։

Կիւրոպաղատի պատիւը կերպով մը ժառանգական էր Վրաց Հարստութեան մէջ.

1. Տե՛ս Սէն-Մարթէն. Mém. Ա. 231։

բաց ի ուրեմն Բիւզանդիոնի արքունեաց Կիւրոպաղատէն, կար նաեւ Վրաստանի կիւրոպաղատ արքայն: Նա իւր մեհապետի պալատին պատուոյ մարաջախտն էր, ինչպէս Գաղղիոյ մէջ՝ Շամփայնեի կոմսը, կամ Գերմանիոյ մէջ՝ Հռենոսի պալատական կոմսը:

Կիւրոպաղատի պատիւը առանձին բան մ՚էր բիւզանդական նուիրապետութեան մէջ: Իրօք ամենէն մեծը՝ Մագիստրոսութեան պատիւն էր[1]: Ուստի նաեւ զայս միայն ամենէն մեծ իշխաններուն կու տային. այսպէս, Կոստանդին Պերփերուժէնի ժամանակ, Աբաս, Աշոտ Երկաթի եղբայրը, որ Հայաստանի մէջ սպարապետի և իշխանաց իշխանի տիտղոսը կը կրէր, և գրեթէ զօրութեամբ հաւասար էր իր եղբօրը:

Գրիգոր, Տարօնի իշխանը, որ երբեմն Մագիստրոս և իշխան Տարօնոյ, և երբեմն ալ Մագիստրոս և զօրավար Տարօնոյ տիտղոսը կրեց[2], ինչ որ ցոյց կու տար աւելի հպատակութիւն մը՝ կայսեր նկատմամբ[3]. Գէորգ Ափխազաց թագաւորը կամ Էքզուսի-

1. Արարողութեանց Բ. 52, էջ 727:
2. Արարողութիւնք Ա. 24, էջ 128:
3. Տէր. Կառ. գլ. 43 և 185:

ասպեւր. Դաւիթ՝ հօրեղբայր, Բագրատ՝ հայր, և Գուրգէն, խնամի եղած Արծրունեաց վրաց թագաւորին. Բագրատ, եղբայր՝ Վրաստանի Աշոտ Դաւիթ թագաւորին[1]*։*

Երկրորդ կարգը ունէին Պաարիկները. Տարօնեցի իշխաններուն մէջ՝ Աշոտ, Թոռնիկ և Բագրատ, որդի և եղբօրորդի Գրիգորի[2] *Սիւնեաց իշխաններուն մէջ՝ Գրիգոր եղբօրորդի Սմբատայ*[3]*. վրացի իշխաններուն մէջ՝ Աշոտ Քիւքազէս, Արծրունեաց թագաւորին եղբայրը*[4]*, պատրկութեան նշաններով պատուեցան։*

Փոքրասիացարիոս տիտղոսը՝ աւելի առատօրէն կը տրուէր. Լեւոն Զ.ի և Կոստանդին Է.ի ժամանակ՝ զանիկա տուին Գրիգոր Մագիստրոսի անհարազատ որդւոյն՝ և իր Ապուղամրմ եղբօրը[5]*. Արծրունեաց*

1. Անդ գլ. 46 էջ 206 — 207, գլ. 45, էջ 201։ — Տե՛ս Տիւլորիէ, Ծանօթութիւնք Մատթէոս Ուռհայեցւոյ վրայ, էջ 378–380. հոս կը յիշատակուին ուրիշ Հայեր ալ՝ որ Զմշկիկի ժամանակ նոյն պատիւն ստացած են։

2. Տէր, կառ. գլ. 43, էջ 188։

3. Անդ, գլ. 43, էջ 183։

4. Անդ 46, էջ 206։

5. Անդ. գլ. 43 էջ 184։

իշխաններուն մէջ՝ Աշոտի, Գրիգոր պատրկի որդւոյն[1]։ Բագրատունի մը, Թէոդոր, մեծ ընտանեաց կրտսեր մէկ անդամը, որ կայսրութեան կը ծառայէր նոյնպէս փռոտոսպաթարիոս ախաղոսն տառ[2]։

Յիշատակարանները անփոյթ եղած են մեզ իմացնելու թէ Հայերէն որո՛նք ընդունեցան սպաթարիոսի նման ուրիշ տարբեր կարգի պաշտօնները, ինչպէս հիւպատոսներ, սրբաթոռներ, եւայլն։

Երբ քանի մը հանճարեղ կայսրներ նոր պատիւներ հնարեցին, անոնք ընծայուեցան նաև Հայ իշխաններու. ԺԲ դարու մէջ Մատթէոս Ուռհայեցի կը յիշատակէ վասիլ Սեբաստոսը[3] և փռոտոսեբաստոս Թորոս Բ. Կիլիկիոյ պարոնը[4]։

Գիտենք որ Բիւզանդական արքունեաց մէջ կային նաև պատիւներ՝ գիտական տեսակէ. այսպէս (արխիատրի արքեբժիշկ, բժշկապետ) և ὕπατος φιλοσόφων (բշկութեան Հիւպատոսներ)։

1. Անդ. գլ. 46, էջ 206։
2. Ասողիկ. Բ. 48. էջ 657։
3. Մատթ. Ուռհայեցի, գլ. 260, էջ 332։
4. Անդ. գլ. 277, էջ 360։

Այսպիսի տիտղոս մ՚է այն՝ զոր Զմշկիկ կայսրը ընծայեց Լեւոն Հայազգի նշանաւոր վարդապետին. զինքը անուանեց րաբունապետ և փիլիսոփայ[1]։

Հայ իշխանները, աղքատ ըլլալով և գրական նկարագրով մարդիկ այնքան կարեւորութիւն կ՚ընծայէին Բիւզանդիոնի գրամին՝ որքան իր ազնուականութեան տիտղոսներուն։ Տէրութեան աստիճաններ ունենալնուն պատճառաւ՝ իրաւունք ունէին տարեկան ռոճիկի։ Այս պատճառաւ է որ Գրիգոր Տարօնեցի ոչ միայն տուն մ՚ունէր Կոստանդնուպոլիս, բարբարոսի տունը կոչուած, այլ կ՚ընդունէր նաև քսան լիբրայի[2] տարեկան թոշակ մը։ Իր այս ռոճիկին պատճառաւ շատ նախանձորդներ ունեցաւ. իւր Ապուղանրմ եղբայրը՝ իսկոյն կայսերմէն հրաման խնդրեց Կոստանդնուպոլիս երթալու, և ինքն ալ ռոճիկ ստանալու։

Հայաստանի մեծագոյն իշխանները՝ յուզուեցան այս բանիս համար. Վրաց Թագաւորը, Վասպուրականի Թագաւորը, Արքայից արքայն, գրեցին առ Ռոմանոս Լե-

1. Մատթէոս Ուռհ. գլ. 16, էջ 25 Ծանօթ. էջ 380։
2. Տէր. Կառ. գլ. 43, էջ 185։

կարենոս, թէ արդարութիւն չէ որ Տարօնեցին մինակ ամէնը ընդունի, և իրենք բան մ'ալ չը ստանան։ Կ'երեւի թէ ոսկեդրամը քիչ էր Հայաստանի մէջ. տուրքերը՝ առարկաներով կը վճարէին[1]. Գրիգոր Տարօնեցին կը գրէ առ կայսրը՝ թէ ոչ ոսկի ունի ոչ արծաթ[2] և Յովհան Զ[3]. — որչափ ալ վասիլեւս քիչ առատաձեռնութիւն ցոյց տայ՝ — կը զարմանայ այն անհագին գումարներուն վրայ զոր կ'ընդունին իր Հայրենակիցները[4]»։ (Ռամպօ, էջ 515)։

4. Ժամանակագրութիւն Կոստանդին Պերփիւռոժէնի կենաց.—Կոստանդին Պերփիւռո-

1. Յովհ. կաթ. գլ. 13, էջ 194։
2. Տէր. կառ. գլ. 43, էջ 188։
3. Յովհ. կաթ. գլ. 108. էջ 283։
4. Կոստանդին Է. կը յանդիմանէ զՏարօնեցին իր երկդիմի նկարագրին համար Յունաց և Արաբաց նկատմամբ, և զկիւրոպաղատն Վրաց՝ Թէոդուպօլսի Արաբներուն ցոյց տուած ակնածութեանը համար։

(Ըստ Ռամպոյի՝ հայ նախարարք Յունացմէ առատ կ'առնէին Արաբացւոց վճարելու համար, բայց յոյն պետութիւնն ալ ընծայներ կ'ընդունէր իշխաններէն թոշակի արժէքին հասնող. Գրիգոր Տարօնեցի, խնայողութեան համար, հրաժարեցաւ իր թոշակէն. Տէր. կառ. գլ. 43, էջ 188)։

ժէնի կենաց ժամանակագրութիւնը, ըստ լաւագոյն ուսումնասիրութեանց (տես Muralt, Chronographie byzantine) հետեւեալն է.

Ծնունդ Պերփերուժէնի 905 սեպտ. 1

Մկրտութիւն 906 յունուար 6

Աղեքսանդր կ'ուզէ զինքը սպաննել 913

Կոստանդին կը թագաւորէ խնամակալաց ձեռքին տակ 913 յունիս 17

Դուկաս կ'ապստամբի 913

Սիմէոն Բուլղարի արշաւանքը 913 օգ.

Ռուսաց արշաւանք 913

Սիմէոնի երկրորդ արշաւանք 914 մայիս

Ադրիանուպոլսի առումը 914 սեպտ.

Զօյէ Արաբաց հետ զինադուլ կ'ընէ 917

Յունական բանակի պարտութիւնը՝ ի Բուլղարաց 917 օգ. 21

Պատերազմ և յաղթանակ Լեւոն Փոկասի 918

Ռոմանոս Լեկաբենոս կը ձերբակալէ զԿոստանդին սենեկապան 919 մարտ 22

Ռոմանոս Լեկաբենոս, նաւատորմիղի ծովակալը, կը տիրէ արքունեաց 919 մարտ 25

Կոստանդին Պերփերուժէն կ'ամուսնանայ Լեկաբենոսի Հեղինէ աղջկան հետ 919 ապրիլ 27

Հունգարաց արշաւանքն յԻտալիա 920 փետր. 1

Լոմպարտացիներու միջոցաւ՝ Ռոմանոս Քալապրիացիները կը նուաճէ 920

Լեւոն Փոկասի ապստամբութիւնը, ձերբակալումը, կուրանալը 920

Զոյէ պալատէն կ'աքսորուի ի Ս. Եւփիմէ զՌոմանոս Թունաւորելու գլխաւորութեանը համար 920

Ռոմանոս Լեկաբենոս գահակից կ'անուանուի 920 սեպտ. 24

Ցոլհան Կաթողիկոս և Աշոտ կու գան ի Կոստանդնուպոլիս 920 նոյեմբ.

Ռոմանոս կայսր կը հռատարակուի 920 դեկտ. 17

Աքսոր Լեկաբենոսի 944 դեկտ. 19

Կոստանդին Պերփերուժէնի կայսրութեան երկրորդ շրջանը կը սկսի 944 դեկտ. 20

Ռոմանոս Լեկաբենոսի երկու որդիները Ստեփան և Կոստանդին, կ'աքսորուին արքունիքէն 945 յունուար 27

Ռոմանոս Բ. գահակից կ'անուանուի 945 ապրիլ 6 երկրաշարժ 945

Բանակցութիւն Արաբացւոց հետ՝ գերիներու փոխանակութեան համար 945

Պերփերուժէնի բանակցութիւնք Գերմա-

նիոյ կայսեր՝ Օթոնի հետ 945 հոկտ. 31

Լոթարիոս Իտալիոյ թագաւոր կը ծանուցուի 947

Սէյֆ Էտտուլահ կը յաղթէ Վարդ զօրավարին և Կոստանդին զօրավարը գերի կը բռնէ 947

Լեկաբենեան Ստեփաննոս ազատելու համար կազմակերպուած դաւադրութիւնը կը յայտնուի 947 դեկտ.

Լեկաբենեան Կոստանդինի մահը 948

Ռոմանոս Լեկաբենոս կը մեռնի 948 յուլիս 15

Կոստանդին Պերփերուժէն կը դաշնակցի փացինաքներուն հետ՝ ընդդէմ Մաճառներու, Ռուսաց և Բուլղարաց 948

Լուիթբրանդ եպիսկոպոսը, Գաղղիոյ կողմանէ պատգամաւոր ղրկուած, կը հասնի Պոլիս 948 հոկտ. 17

Բիւզանդացիները կը առնեն Մարաշու 949

Արաբական յարձակումները կը վերսկսին՝ Համտանի ազգականներու գլխատման՝ առթիւ 949

Մահ Բերթայի 949

Բանակցութիւնք՝ Գերմանիոյ Օթոն կայսեր հետ 949 նոյեմբ.

Սէյֆ Էտտուլայի պարտութիւնը ի Մաքթալաթաֆար 950 յունուար

Հունգարները քրիստոնէութիւն կ'ընդունին 951

Նաւական պարտութիւն Յունաց ի Կարքեդոն՝ Ապուլքարէ ամիրայէն 951

Յարձակումն Արաբացւոց՝ Քալապրիոյ վրայ 951

Մահ Թէոփիլակտոս Հայրապետի 956 փետրուար 27

Ապուլաշայիրի պարտութիւնը և Կոստանդին Պերփերուժէնի կատարած յաղթանակը 956

Նաւական յաղթութիւն Յունաց ի Տարսոն, ուր 1800 Արաբացի գերի կը բռնուին 956

Յոյները հալածելով Սէյֆ — Էտտուլան՝ կը տիրեն՝ Հալէպի շրջակայներուն 956. Նաւական յաղթութիւն Յունաց ի Նէապոլիս՝ Լոմպարտացւոց վրայ, դաշնակցութիւն՝ Սարակինոսներուն հետ 956

Նաւական յաղթութիւն Յունաց յԱփրիկէ՝ Սարակինոսներուն վրայ. դաշնակցութիւն՝ Սարակինոսներու և Կեղտաց հետ 856

Տրիպոլսի Իգէլթ իշխանի պարտութիւնը՝ Նիկեփոր զօրավարէն 956

Կոստանդին Պերփերուժէն զինադուլ կ'ը-նէ Պարսից և Եգիպտացւոց հետ 956

(Արաբիոյ զգեստները կը գտնուին 956)

Հրդեհ՝ որ կ'այրէ քաղաքը՝ Ս. Թովմաս եկեղեցիէն՝ մինչև Երկաթեայ դուռը 956

Կոստանդին Ղոնդիլլաս ներքինին պար-տութիւն կը կրէ Արաբներէն՝ ի Կրետէ 956

Ռոմանոս Բ. ի ամուսնութիւնը Թէոփա-նոյի հետ 956 դեկտ.

Պարտութիւն Սէյֆ-էտտուլայի. Հռով-մայեցիք կը առնեն Տիգրանակերտ, Ռէզէն և Մեֆրագէթա քաղաքներուն 957

Ծնունդ Վասիլ Բուլղարասպանի, Ռոմա-նոս Բ. ի որդւոյն 957

Ռուսաց Էլկա՛ թագուհւոյն մկրտութիւնը՝ ի Կոստանդնուպոլիս 957

Վասիլ Սենեկապան կը յաղթէ Սէյֆ-էտտուլայի, և կը առնէ Շամուշատը և յաղ-թանակաւ կը դառնայ Պոլիս 958

Փառ Արղիւրեան կը յաղթէ ի Թրակիա արշաւող Հունգարներուն 958 ապրիլ 11

Կոստանդինի հիւանդանալն և Պրուսայի բաղնիքներն երթալը 959 սեպտ.

Կոստանդին Պերփերուժէնի մահը 959 նոյեմբ.

5. Կոստանդին Պերփերուժէնի գերդաս-

տանը.– Կոստանդին Պերփեռուժէն ամուսնացաւ Ռոմանոս Լեկաբենոսի Հեղինէ աղջկան հետ, որ ծնաւ

1. Ռոմանոս Բ. Կրտսերը, որ յետոյ կայսր եղաւ։
2. Զոյէ
3. Թէոդորա, կին Զմշկիկի
4. Ագաթա
5. Թէոփանոյ
6. Աննա

Ducange Բիւզանդական պատմչաց հրատարակութեան ԻԱ հատորին մէջ՝ միայն Ռոմանոս Բ.ը և Թէոդորան կը ճանչնայ, իբրև որդի Կոստանդին Պերփեռուժէնի. կը սխալի. Թէոփանէս Ծնրայարեալի մէջ (յէջ 471) սլոշակի թուարկուած կը գտնենք Ռոմանոս Բ.ի քոյրերը.

Ռոմանոս «իւր Զոյէ, Թէոդորա, Ագաթա, Թէոփանոյ և Աննա քոյրերը, արքունական պալատէն աքսորեց Քանիքլեան (պալատը)» եւայլն։

6. Կոստանդին Պերփեռուժէնի դրամները. Կոստանդին Պերփեռուժէն իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ երկայնահեր մանուկ մը. ձախ ձեռքին մէջ խաչազարդ աշ-

խարհագունտ մ՚ունենալով, աջին մէջ, երբեմն, լապտերազարդ գաւազան մը. մի քանի դրամներու մէջ իր քով բազմած է նաև իր Ռոմանոս որդին, խաչ մ՚ունենալով իրենց մէջտեղ. արձանագրութիւնք են. Constant basil. Rom *կամ* Const. en teo basileus Rom. *կամ* Constant et Roman augg. b, *եւայլն:* (*Տե՛ս* Ducange, *Հրատարակութիւն բիւզանդական պատմչաց, հա. ԻԱ, էջ* 116):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՊԵՆՈՍԻ ՎՐԱՅ

---

7. *Ցուցակ ո՞ր պատմիչները խօսած են Լեկապենոսի վրայ. Ռոմանոս Լեկապենոսի վրայ ամենէն ընդարձակ և առատ աղբիւրն է Լուիդբրանդ. գաղղիացի եպիսկոպոս մը՝ որ իբրև պատգամաւոր ուղարկուած էր Պօլիս և անձամբ տեսած է բիւզանդական արքունիքը՝ Ռոմանոսի և Պորփիւրոժէնի ժամանակ, և զայն նկարագրած մանրամասն և զբօսեցուցիչ եղանակաւ:*

Յոյն պատմիչներէն կը խօսին Լեկապենոսի վրայ

Կեդրենոս, Բ Հատոր էջ 292 — 320
Թէոփանէս Շարունակող էջ 398 - 435
Սիմէոն Մագիստրոս 731 — 750
Գէորգ, Կրօնաւոր 890 — 920

Տես նաև Գենեսիոս, Եփրեմիոսի տաղաչափեալ պատմութիւնն, եւայլն:

8. *Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են*

Ռոմանոս Լեկաբենոսի վրայ. — Հայ պատմիչները, իրենց ժամանակագրական պատմութեան մէջ՝ միշտ Ռոմանոս Լեկաբենոսը՝ Կոստանդին Պերփերոժենէն առաջ կը յիշատակեն։

Լեկաբենոսը յանուանէ բնաւ յիշատակուած չէ Յովհան Կաթողիկոսի քով, բայց ասոր նամակն առ կայսրն Յունաց, զոր ի մէջ բերինք, պէտք է առ Ռոմանոս Լեկաբենոս գրուած ըլլայ։

Ռոմանոս Ա.ը կը յիշատակեն

Ստեփաննոս Ասողիկ. «Այլ յաւուրս Ռոմանոսի կայսերն Յունաց և ի ժամանակս Աբասայ թագաւորի Հայոց, առաւ Մելտենի ի Տաճկաց յ383 թուին։ Հան Ռոմանոս զԱլախութէթն՝ հալածիչ հաւատոյս մերոյ։ Եւ յ388 թուին Համտուն (ուղղելի՝ Համտան) ի Կողոնիա եմուտ զօրօք և անդրէն դարձաւ։ Եւ ապա թագաւորեաց Կոստանդին» (էջ 166)։

Միխիթար Այրիվանեցի. «Ալեքս Գ (ամս թագաւորեաց) Ռոմանոս՝ ԻԲ». (էջ 20)։

Սամուէլ Անեցի. «Կ. Պօլսի՝ Ռոմանոս ամս ԻԲ» (էջ 98)։

Վարդան. «Իսկ զկնի կայսերն Յունաց Լեւոնի՝ առնու զթագն Աղեքսանդր ամ մի.

և յետ նորա Ռոմանոս՝ ամս քսան և ինն։ ՅԱբասայ և ի սորա աւուրս առաւ Մելտենի ի Տաճկաց յերեքհարիւր ութսուն և երեք թուին, և յերեքհարիւր ութսուն և ութ՝ Համտուն ի կողմնիս եմուտ զօրօք և անդրէն դարձաւ» (էջ 88)։

Կիրակոս Գանձակեցի. «Յետ մահուան Սմբատայ Բագրատունւոյ թագաւորէ Հայոց՝ Աշոտ որդի նորա, հրամանաւ Ռոմանոսի կայսեր, յետ եօթն ամի սպանման հօրն, ամս ութ. իսկ յետ Վասլի կայսեր թագաւորեաց Լեւոն, և ապա Աղեքսն, և զկնի նորա Ռոմանոս։ Սա հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զքահանայս Հայոց՝ որք էին յաշխարհս Հոռոմոց, զի ոչ հաւանեցան դաւանութեան Քաղկեդոնի. և եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս Աբասայ, որդւոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս՝ զԿարմնջաձոր, և զԿապուտքար ի գաւառին Արշարունեաց հռչականուն, և զՀոռոմոսին կոչեցեալ վանք և զԴպրէվանք ի Շիրակ գաւառին. շինեցին եկեղեցի մի յանուն սուրբ Աստուածածնի ի վանքն՝ որ կոչի Սանահին, ի սահմանս Լոռէ քաղաքին, և զի կոչէին զերիցունս Հոռոմոց՝ երէց, անուանեցին զմի վանքն որ ի Շիրակ Հոռոմոց վանք, որ ցարդ եւս

Հռոմցի վանք տարի. Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ Կոստանդին որդի Լեւոնի» (էջ 48)։

Մատթէոս Ուռհայեցի կը յիշէ «Վասիլն և Կոստանդին՝ որդիք Ռոմանոսի ծերոյն» (էջ 5 և այլուր)։

Գրչագրական թանձր սխալ մ'է, որ պէտք է ուղղուի. Ռոմանոսի կրտսերոյն։ — Մատթէոս Ուռհայեցի երբէք առիթ ունեցած չէ խօսելու Լեկապենոսի վրայ։

Պէտք է գիտել՝ որ այս վերջին մակդիրը բոլորովին անծանօթ է հայ պատմչաց։

9. Հա՞յ էր Ռոմանոս. — Ռոմանոս Լեկապենոսի հայազգի ըլլալն ընդունուած է ամէն եւրոպացի գիտնականէ։ Ռոմանոսի աղքատ հայ մ'ըլլալը՝ կ'իմանանք գաղղիացի պատմչէ մը, որ ժամանակակից էր Լեկապենոսի. Լուիտպրանդէն (Ա. 3)։

Կ'երեւի թէ Ռոմանոս Լեկապենոսի ընտանիքը Տարօնէն եկած էր; որովհետեւ Կոստանդին Պերփիրուժէն կ'աւանդէ որ Տարօնոյ Բագարատ իշխանը Պոլիս եկաւ՝ և իրեն կին ուզեց կայսերական ընտանիքէն. Լեկապենոս իր պատուոյն հակառակ չնկատեց Տարօնոյ իշխանին խնամի ըլլալը։

Այս վէպքը կը ցուցնէ՝ թէ Հռոմէական պետութեան կայսրը առանձնական կապեր ունէր Տարօնոյ իշխանին հետ, և այս պատճառաւ բարեկամութեան բացայայտ նշաններ կու տար։

Կոստանդին Պերփեռուժէն մեզ կը տեղեկացնէ (Տէրութիւնը կառավարելու գրքին մէջ), որ Տարօնոյ իշխանը իր ժամանակ, ուրիշ առանձնաշնորհութիւններ ևս կը վայելէր։

10. Ժամանակագրութիւն Ռոմանոս Լեկապենոսի կենաց. — Ռոմանոսի մանկութեան պարագայները անծանօթ կը մնան։ Կ'արժանանայ Լևոն Զ. ի ուշադրութեանը (886 – 912). Աքելոուսի պատերազմը 917 օգոստոս 21։

Ռոմանոս, Ծովակալ, Բուքոլիոն արքունական նաւահանգիստը կը մտնէ իր նաւատորմիղով 919 մարտ 24

Ռոմանոս կը տիրէ պալատին. 919 մարտ 25

Ռոմանոսի Հեղինէ աղջիկը կը նշանուի Կոստանդին Պերփեռուժէնի հետ. 919 ապրիլ

Հեղինէի և Պերփեռուժէնի հարսանիքը 919 ապրիլ 27

Ռոմանոս, Լոմպարտացւոց ձեռքով, Քա-լապրիացիները կը նուաճէ 920

Ռոմանոս գահակից կ՚անուանուի 920 սեպտ. 24

Ռոմանոս կայսր կ՚օծուի 920

Ռոմանոսի Թէոդորա կինը՝ կայսրուհի կ՚օծուի 921 յունուար 6

Ռոմանոսի Քրիստոփոս որդին կայսր կ՚օծուի 921 մայիս 20

Եւթիմիոս և Նիկողայոս հայրապետներուն կուսակցութիւնները կը միացնէ Ռոմանոս, կ՚որոշէ ամէն տարի թափոր ընել տալ՝ ի յիշատակ այս միութեան 921 յունիս

Երեք դաւակցութիւն Ռոմանոսի դէմ 922

Կայսեր Ագաթա աղջիկը կ՚ամուսնանայ Արգիւրեան Լեւոնի Ռոմանոս որդւոյն հետ 922

Բուլղարաց Սիմէոն Թագաւորի յաղթանակները Յունաց դէմ՝ ի Թերմոպոլիս 922

Քրինիտէս Արոտրաս Պեղոպոնեսի ժողովուրդներուն վրայ յաղթանակներ կը տանի և զանոնք հարկատու կ՚ընէ 922 դեկտ.

Թէոդորա կայսրուհին կը մեռնի և կը թաղուի Միւրիէլեան վանքին մէջ 923 փետրուար 20

Քրիստոփոսի Սոփիա կինը կայսրուհի կ՚օծուի 923

Վրաց Կիւրապաղատը Պօլիս կու գայ՝ և կը հիանայ Ս. Սոփիայի վրայ 923

Բուլղարները Ս. Թէոդորայի պալատը հրդեհի կը մատնեն, մահ Սակտիկիոսի 923

Տաճատ Բաբերդցի հայ հարուստին ապստամբութիւնն, և ասոր նուաճուիլը՝ Յովհաննէս Գուրգէն հայազգիէն 923

Մօրիկ կայսեր և իր որդւոց աճիւնները կը գտնուին Ս. Մամասի մէջ, սափորներու մէջ դրուած 923

Բուլղարները կը տիրեն Ադրիանուպօլսի 924

Լևոն Տրիպօլսեցւոյն պարտութիւնը 924

Սարակինոսները կը տիրեն Օրիայի 924

Բուլղարները Պօլսոյ պարիսպներուն առջև. Լեկապենոս և Սիմէոն կը տեսակցին 924

Ռոմանոս իր Ստեփան և Կոստանդին որդիները թագաւոր կը պսակէ 924 դեկտ. 25

Նիկողայոս պատրիարքի մահը 925

Զորրորդ դաւակցութիւն Ռոմանոսի դէմ 925

Երկրաշարժ Թրակիոյ մէջ 925

Բուլղարներ և Սարակինոսներ կը փորձեն դաշնակցիլ Յունաց դէմ. Քալապրիացիները

կը ձերբակալեն անոնց դեսպանները և Պօլիս կը բերեն 925

Ռոմանոս կը ծրագրէ արշաւանք մը յԵգիպտոս 925

Բագարատ Տարօնոյ իշխանը կու գայ ի Պօլիս, կ'ամուսնանայ կայսեր ազգական՝ Թէոփիլակտոսի աղջկան հետ 925

Սքլաւոններու Միքայէլ Թագաւորը՞ կը տիրէ Սիպոնտոմ քաղաքին։ 926

Մահ Սիմէոն Բուլղարի 927 մայիս 27

Սարակինոսներ կը տիրեն Տարենտոնի 927 օգ. 15

Բուլղարաց Պետրոս Թագաւորը խաղաղութեան դաշինք կը կնքէ Յունաց հետ, և կ'ամուսնանայ Ռոմանոսի Թոռան Քրիստափորի՝ Մարիամ աղջկան հետ 927 հոկտ. 8

Բուլղարք կը խնդրեն՝ որ Քրիստափոր Կոստանդին Պերփիւռուժէնէն վեր համարուի կայսերաց աստիճանաւորութեան մէջ. 927

Յովհաննէս Գուրգէն և Մելիաս (Մլեհ) կը տիրեն Մելիտինէի գաւառին 928

Հինգերորդ դաւադրութիւն Ռոմանոսի դէմ. Նիկետաս Մագիստրոսը՝ կրօնաւոր ըլլալու կը բռնադատուի. 928

Մահ Ստեփաննոս հայրապետի 928

Սով. Ռոմանոս տախտակով շէնք կը շի-

Ռոմանոս Կոզմաս ծովակալը՝ 18 նաւերով Լոմպարտիա կ'ուղարկէ Արաբացւոց դէմ 937

Ծնունդ Ռոմանոս Բ.ի, Պերփիւռուժէնի որդւոյն 939

Հունգարաց արշաւանքն յիտալիա 940

Լեկաբենոսի կոստանդլին որդին՝ կ'ամուսնանայ Հայկազն Ադրիանոսի Սպերացւոյ Հեղինէ աղջկան հետ 941 յունուար 14

Ադրիանոսի դուստրը մեռնելով՝ կոստանդլին կ'ամուսնանայ Մամոսեան (Մամիկոնեան?) ընտանիքի պատկանող՝ Թէոփանոյի հետ 941 փետրուար 2

Ռուսաց նաւական պարտութիւնը Պոլսոյ առջև 941 յունիս 11

Յովհաննէս Գուրգէնի պաշտօնընկէցութիւնը 942

Հունգարաց արշաւանք և հնգամեայ զինադուլի դաշինք՝ 943 ապրիլ

Ռոմանոս կը նորոգէ քաղաքներ, կը շինէ հիւանդանոցներ՝ ծերերու և հիւանդներու համար 943

Իգոր, Ռուսաց իշխանը՝ մինչև Դանուբ հասած, կը դաշնակցի Յունաց հետ 944

Լեկաբենոս կը խնամենայ Գաղղիացւոց Հուգոն Թագաւորին հետ 944

Յոյները կ՚աշխարհակալեն Տիարպէքիրէն մինչև Եդեսիա, և Քրիստոսի սուրբ պաստառակը ձեռք կը բերեն՝ Արաբացւոց գերիները ազատ թողլով 944

Ռոմանոս Լեկաբենոս՝ իր որդիքներէն՝ Փռոթի կղզին կ՚աքսորուի 944 դեկտ. 19

Ռոմանոսի մահը 948 յուլիս 15 (տե՛ս Muralt, Chronographie byzantine).

11. Ռոմանոս Լեկաբենոսի գերդաստանը.— Լեկաբենոսի կնոջ անունն էր Թէոդորա, որմէն ունեցաւ հետեւեալ որդիքները.

1. Քրիստոփոս կամ Քրիստափոր կայսր եղած
2. Ստեփան կայսր
3. Կոստանդին կայսր
4. Թէոփիլակտոս պատրիարգ
5. Հեղինէ, կին Պերփերուժէնի
6. Ագաթա, կին Արգիյրեան Լեւոնի՝ որդւոյն
7. (Անանուն) կին Ռոմանոս Տարօնեցւոյ
8. Վասիլ, Բուլղար գերիէ ծնած, սենեկապան Պերփերուժէնի.

12. Լեկաբենոսի դրամները.— Ռոմանոս Լեկաբենոսի մեզ հասած դրամներուն վրայ;

իր դէմքին տեղ կը տեսնենք խաչ մը. Լեկաբենոսի դրամները հետեւեալ մակագրութիւնը կը կրեն. Romano Xristofor ce Constan ex xmeus eb basil R. Դրամին միւս կողմը՝ Յիսուսի պատկերը նկարուած է այս մակագրութեամբ. Ihsus Xristus nica.

(Տե՛ս այս մասին Ducange, հտ. XXI)։

Գ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՎՐԱՅ

13. *Յունաց որ պատմիչներ խօսած են Կրտսերն Ռոմանոսի վրայ. — Կրտսերին Ռոմանոսի վրայ խօսող պատմիչներէն գլխաւորներն են.*

1. *Թէոփանէս Շարունակեալ յէջս* 450–481.
2. *Սիմէոն Մագիստրոս յէջ* 756.
3. *Կեդրենոս Բ հա. յէջս* 336–344։

14. *Հայոց որ պատմիչներ խօսած են Կրտսերն Ռոմանոսի վրայ. — Ստեփաննոս Ասողիկ համառօտ յիշատակութիւն մը կը նուիրէ. «Եւ մեռաւ Կոստանդին և թագաւորեաց Ռոմանոս՝ ամս* 3 » (*էջ* 166)։

Նոյն (*էջ* 169). « *Այլ յաւուրս Ռոմանոսի՝ Յունաց թագաւորի, էր մաժիստրոս Նիկեփոր, և պատրիկ Կիւր—Ժան որք զարհուրեցուցանէին զամենայն Տաճկաստանեայս՝ զօրութեամբ իւրեանց։ Եւ ի մեռանել Ռո-*

մանուսին՝ նոքա պաշարեալ էին զԱնաւարզայ և Հալպ, զորս և առին իսկ։ Եւ Թագաւորեաց ի Կոստանդնուպօլիս՝ Մարինոս ոմն։ Իսկ Նիկեփոր և Կիւր—Ժան ամենայն զօրօքն գան յեզր ծովուն Ցունաց. և մտեալ ի Կոստանդնուպօլիս՝ ընկենու զՄարինոս և թագաւորեցուցանէ զՆիկեփոր ի 412 թուին, որ թագաւորեաց ամս 7»։

Բիւզանդական պատմութիւնը Մարինոս անուամբ կայսր չի ճանչնար այդ տարեթուին. Թերեւս մայր Վասլի (Թէոփանոյ) կամ մի այլ նման բառ՝ սխալ ընթերցուածի պատճառ եղած ըլլայ։ Իշխանաց մէջ չյիշատակուիր Մարինոս անուամբ մէկը, և ամենէն ազդեցիկ իշխանը, զոր կերպով մը Նիկեփոր գահազուրկ ըրաւ՝ կը կոչուէր Ցովսէփ Բրինգաս։ (Թերեւս Մարինոս=Ռոմանոս)։

Սմբատ Գունդստապլ. «Ի ժամանակս թագաւորութեան Ռոմանոսի՝ որդւոյ Կոստանդեայ ... և ի թուականին Հայոց 400 թագաւորէ Գագիկ Բագրատունի» (էջ 21)։

Ըստ այսմ՝ Ռոմանոս Բ. ըստ Սմբատայ թագաւորեց 952ին, մինչ նա գահ եղած է 959ին։ «Զկնի երկուց ամաց՝ մեռաւ թագաւորն Ցունաց Ռոմանոսն» (էջ 22)։

Միքիթար Այրիվանեցի «Կոստանդին ԺԶ (ամս), Ռոմանոս՝ Դ» (էջ 20)։

Սամուէլ Անեցի. « ՋԿԱ. Կ. Պօլսի Ռոմանոս՝ ամս Դ. Ռոմանոս Թագաւոր կոտորեաց զՏաճկաստան. զՀամաուն խանգրեցին. յԱրակլիա սուլ.» (էջ 100)։ « Փախոյց (Զմշկիկ) զորդիսն Ռոմանոսի » (էջ 102)։

Կիրակոս. « Յետ նորա Կոստանդին, որդի Լեւոնի. ապա Ռոմանոս, և ապա Նիկեփոր » (էջ 91)։

Մատթէոս Ուռհայեցի. « Ի Թուականութեանս ազգիս Հայոց ի ՆԸ ամին՝ զօրաժողով արարեալ Թագաւորն Հոռոմոց Ռոմանոս և գայ ի վերայ Տաճկաց. և անցեալ ընդ համատարած ծովն Ովկիանոս, և նաւուք անցանէր ի մեծ կղզին, որ ասի Կրիտ. և սաստիկ պատերազմաւ առեալ զնա ի զօրացն Եգիպտոսի, վասնզի զամենայն կղզեացն և զամենայն ծովեզերեայց աշխարհն՝ Արաբկաց ազգն ունէին զամս չորս հարիւր։ Յայնմ ամի կոտորեցին զօրք Հայոց զՀամաուն զօրապետն Տաճկաց » (էջ 2)։

« Իսկ զկնի անցանելոյ երկուց ամաց մեռաւ Թագաւոր Հոռոմոց Ռոմանոսն, և մնացեալ լինէր երկու որդիք, Վասիլն և Կոստանդին, որդիք Ռոմանոսի ծերոյն » (ուղղելի կրտսերոյն) էջ 5։ « Զորդիսն Ռոմանոսի զՎասիլն և զԿոստանդինն առ իւր պա-

հէր ի պաղատանն մեծաւ պատուով և փառաւորութեամբ » (էջ 5)։

15. *Ստո՞յգ է Ռոմանոսի հինգ տարեկան ամուսնանալը.* — Անհաւատալի պիտի թուի որ, արքունեաց մէջ, իշխանազուն մը հինգ տարեկան եղած ժամանակ՝ հարսանիք կատարած ըլլայ. և սակայն բոլոր բիւզանդացի պատմիչները (Սիմէոն Մագիստրոս, Սքիլիցէս, Թէոփանէս Շարայարեալ, Կեդրենոս) միաձայն կը վկայեն այս եղելութեան։

Տարակուսական է միայն՝ թէ Կրտսերն Ռոմանոսի երկրորդ ամուսնութիւնը Անաստասիայի հետ կատարուեցաւ ա՞յն ժամանակ՝ երբ տասն և մէկ տարեկան էր, թէ աւելի ուշ։ Ըստ Գելցերի, այս ամուսնութիւնը տեղի ունեցաւ՝ երբ նա 19 տարեկան էր. ըստ Muraltի՝ երբ նա 17 տարեկան էր (տե՛ս էջ 528)։

16. *Ժամանակագրութիւն Կրտսերն Ռոմանոսի կենաց.* — Ծնունդ Կրտսերն Ռոմանոսի 938

Բերթայի գալն ի Կոստանդնուպօլիս 944

Ռոմանոսի թագաւոր պսակուիլն 945 ապրիլ 6

Բերթայի մահը 950

Ռոմանոս կ'ամուսնանայ գինեպանի մը աղջկան հետ 956 դեկտ. 6

Ռոմանոս՝ Վասիլ անուամբ որդի մը կ'ունենայ 957

Կը թունաւորէ իւր Կոստանդին հայրը 959

Ռոմանոս Բ. կը սկսի թագաւորել 959 նոյեմբ. 10

Կ'աքսորէ իւր քոյրերը 959

Լեւոն արեւմուտքի զօրավար կ'ընտրուի, Նիկեփոր Արեւելքի 959

Ռոմանոսի Վասիլ որդին կայսր կ'օծուի 960

Նիկեփորի նաւական յաղթանակն Արաբացւոց վրայ 960 ապրիլ 22

Սէյֆ–Էտտուլահ կը յաղթուի Լեւոնէ 960

Սով 960

Առումն խանդաքսի 961 մարտ 7

Անյաջող դաւադրութիւն Վասիլ Փեթինոսի 961 մարտ

Նիկեփորի պատերազմ ընդդէմ Համտանի 961

Կոստանդին, Ռոմանոսի երկրորդ որդին կայսր կ'օծուի 961 ապրիլ 7

Մահ Հեղինէի, մօր կայսեր 961

Արգիւրեան Մարիանոսը Թուրքերը կը հալածէ Թրակիայէն 961

Նիկեփոր կը առնէ Անարզաբայի 962

Նիկեփոր Հալէպի քով կը յաղթէ Սէյֆ-էտտուլահի 962

Ապու-Ֆէրազի, Համտանի թոռը, գերի կը բռնուի 962

Ցոյնք կը տիրեն Հալէպի, բայց ոչ միջնաբերդին 962 դեկտ.

Կը նահանջեն 963 յունուար

Ռոմանոսի մահը 963

(Տես Muraltի Chronographie byzantine) էջ 532։

17. Կրտսերն Ռոմանոսի գերդաստանը. — Ռոմանոս Բ. իր Թէոփանոյ կայսրուհիէն հետեւեալ որդիները ունեցաւ.

1. Վասիլ (Բ Բուլղարասպան)
2. Կոստանդին (Ը.)
3. Թէոփանոյ կամ Ստեփանէ
4. Աննա։

18. Կրտսերն Ռոմանոսի դրամները. — Ռոմանոս Բ. իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ շնորհակերպ պատանի մը, ունենալով մէկ ձեռքին մէջ խաչազարդ գունդ մը, միւսին մէջ՝ լապտերակիր գաւազան։ Մակագրութիւնը. Roman basileus Rom. և Roman en teo basileus Romaion.

Դ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԶՄՇԿԻԿԻ ՎՐԱՅ

19. *Ցուցնաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Զմշկիկի վրայ. — Զմշկիկի կենաց ամենէն լաւ և հաւատարիմ պատմաբանն եղած է Լեւոն Սարկաւագ, որ տասն գլուխներէ բաղկացած պատմութիւն մը յօրինած է, մեծաւ մասամբ Հայ կայսեր գործերուն նուիրեալ, որուն վրայ կը խօսուի սկսեալ* 99 *էջէն՝ մինչեւ* 169։

Յաջորդ դարու բոլոր ժամանակագիրներն ու պատմագիրները ընդօրինակած են այն գեղեցիկ նկարը, զոր աւանդած է յետնոց Լեւոն Սարկաւագ։

Արդի գիտնականներէն, ինչպէս յիշեցինք գրքիս Յառաջաբանին մէջ, Շլիւմպէրժէ խօսած է ընդարձակօրէն Զմշկիկի վրայ « L'épopée byzantine » *վերնագրով հատորի մը մէջ։*

Այս գործը, որ ազգին մէջ եւս մեծ հռչակ կը վայելէ, իրօք այնքան ճոխ չէ պատ-

մական դէպքերու նոր յայտնութիւններով, որքան աշխարհագրական և հնախօսական ընդլայնումներով։ Ուստի նաեւ ընծայած չենք անոր, Զմշկիկի վարքը ներկայացուցած պահուն, այն կարեւորութիւնը, որ Թերեւս, կը սպասուէր։ Գաղղիացի պատմաբանին գրութեամբը հետաքրքրուողները կարող են անոր հայերէն թարգմանութիւնը գտնել «Լումայ»ի մէջ։ (Տե՛ս գրքիս յառաջաբանը)։ Բաւական կը համարինք տալ, քիչ յետոյ, երկու նմոյշներ այդ գրքէն, որ պիտի ապացուցանեն թէ Զմշկիկի կեանքը, հակառակ իր վիպական բոլոր երեւոյթին, ազգասէր կամ վիպասէր երեւակայութեան ստեղծագործութիւնը չէ, այլ գիտական աշխարհէ ընդունուած պատմական եղելութիւն։

20. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Զմշկիկի վերայ. — Զմշկիկի հայկական ծագումն և դիւցազնական համբաւը՝ չէր կարող անծանօթ մնալ Հայերուն, որոնց մի մասը սակայն դաւանութեամբ կը խօսին իր վերայ՝ Նիկեփորի պէս դիւցազ մը սպաննած ըլլալուն համար, Նիկեփոր մը՝ զոր Եւրոպացիներէն ոմանք հայ եւս կ'ենթադրեն, ազգական ըլլալով Զմշկիկի։

Հայ պատմչաց մէջ ամենէն հետաքրքրական վկայութիւնը կը գտնանք Ստեփանոս Ասողկայ քով, որ երկու անձ կը զանազանէ. Զմշկիկ և Կիւռժան. Զմշկիկը, ըստ իրեն, Կիւռժանի պապն է։ Ըստ այսմ՝ Զմըշկիկ ոչ եթէ անհատական մակդիր մ՚է, այլ ընտանեկան – ժառանգական վերադիր մը։ Յոյն պատմչաց համեմատ, ինչպէս տեսանք Զմշկիկի պապը՝ Թէոփիլոս կը կոչուէր, բայց անհաւանական չէ՝ որ Թէոփիլոս, ինչպէս Բիւզանդիոնի միւս Հայերը, հայկական անուն մ՚ալ ունենար, ըստ Ասողկան՝ Զմըշկիկ։

Կիւռժան կոչումը, ինչպէս նաև «մաժիստրոս» և այլ բառեր՝ հետաքրքրական են զգացնել տալով գաղղիական լեզուի ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը Արևելքի վրայ։

«Առաքէ կայսրն Կոստանդին զԴեմեսլիկոսն (Դոմեստիկոս բառի աղաւաղումը) զԶմշկիկ զօրու ծանու ի կողմանս Կարնոյ։ Որ եկեալ պաշարեաց զԹէոդուպօլիս և պատերազմեցաւ, պարտեալ զզօրն Իսմայելի, պատառեալ զխանդակ քաղաքին, և փլոյց զբարձրաբերձ աշտարակս նորա և էառ զքա-

ղաքն ։ Ուր բազում գործս արութեան ցուցեալ Կիւր—ժան՝ թոռն Ջմշկայ ի մանկութեան տիս գոլով յայնժամ ։ Եւ զկնի այսորիկ զօրն Յունաց առնու զՍամոսատ քաղաք ի 407 թուին » ։ (Էջ 166) ։

« Այլ յաւուրս Ռոմանոսի Յունաց թագաւորի, էր մաժիստրոս Նիկեփոռ, և պատրիկ Կիւր—ժան որ զարհուրեցուցանէին զամենայն Տաճկաստանեայս զօրութեամբ իւրեանց ։ Եւ ի մեռանել Ռոմանոսին նոքա պաշարեալ էին զԱնաւարզայ և զՀալպ զօրս և առին իսկ, և թագաւորեաց ի Կոստանդնուպոլիս Մարինոս ոմն ։ Իսկ Նիկեփոռ և Կիւր—ժան ամենայն զօրօքն գան յեզր ծովուն Յունաց, և մտեալ ի Կոստանդնուպոլիս, ընկենու զՄարինոս և թագաւորեցուցանէ զՆիկեփոռ ի 412 թուին, որ թագաւորեաց ամս 7 ։ ... Եւ ապա ի 418 թուին (էառ) զԱնտիոք մեծ քաղաք Ասորւոց ։ Եւ ի նմին ամի սպան Կիւր—ժան զՆիկեփոր ի պաղատանն՝ նենգութեամբ թագուհւոյն՝ մօրն Վասլին. և ինքն թագաւորեաց ամս 6 ։ Իսկ Վարդ՝ դուքսն մեծ՝ եղբօրորդին Նիկեփոռայ, ապըստամբեալ թագաւորեաց ի ծոունգն ։ Ընդ որ պատերազմեալ յաղթողն Կիւր—ժան, յաղթեաց և էարկ զՎարդ ի բանտ ի կղզին. և

ինքն գնաց յաշխարհն Բուլղարաց պատերազմել ընդ նոսա։ Որոց ազգն Ռուսաց օգնական եղեալ՝ ելանեն ի մարտ ընդ նմա և ի ճակատելն ընդ միմեանս՝ զերկուս թեւս ճակատուն Յունաց՝ վանէին Ռուսքն։ Իսկ Թագաւորն՝ ամենայն հետեւակ զօրուն Հայաստանեօքն անշարժ մնացեալ ի միջոցի ճակատուն. որ քաջապէս նահատակեալ զունդ հետեւակացն՝ որ սաղարքն տային, առաջի Թագաւորին պատառեալ զվահանափակն՝ որ ընդդէմ նոցա. ընդ Թագաւորին ամենայն հեծելազունդ զօրօքն մտեալ. և սուր ի գործ շահատակեալ՝ որախողխող զնոսա առնելով, և ցիրեւցան վայրացն տուեալ, ի հնազանդութիւն նուաճեաց զազգն Բուլղարաց։ Այս Կիւր—Ժան բազում գործս արութեան ի մանկութենէ ցուցեալ՝ զարմացուցանէր զբազումս որ և ի Թագաւորելն ինքնակամ հնազանդեցան հարկապրութեամբ ազգն Տաճկաց ըստ հարաւոյ կուսէ, և ազգն Սարմատացւոց, որ ըստ հիւսիսոյ, և ազգն Վրաց՝ որ ըստ Արեւելից»։ (էջ 171)։

Ստեփանոս Տարօնեցի՝ Զմշկիկի վրայ կը սկսի խօսիլ վերստին յէջ 173, գլխու մը մէջ՝ որու վերնագիրն է.

«Վասն պատերազմին Յունաց՝ որ յԱ-

միթ, և երեւման աստեղն և մահուանն Կիւր-Ժանայ թագաւորին։

Իսկ Կիւր-Ժան՝ թագաւորն Յունաց, բիւրաւոր զօրօք զՄլեհ Դեմեսլիկոսն առաքէ յԱմիթ. որ եկեալ պաշարէ զքաղաքն՝ մարտ եդեալ ընդ պայիկսն, յորում էր Աբուլթալհապ՝ թոռն Համտունայ։ Եւ յանկարծ յեղակարծ ժամու արք 400 սուսերամերկք հեծեալք յերիվարս ի բաց ելանէին ընդ դուռն քաղաքին, սուսերահար արարեալ զզունդն՝ որ առաջի դրանցն կայր, և զամենայն ցիր և ցան տուեալ, զբազումս սրախողխող արարեալ. և կալան զՄլեհ Դեմեսլիկոսն որ և մեռաւ ի Տաճկունսն։

Եւ ապա ի միւս ամին ի 423 թուին Նիզակաւոր աստղն երեւեցաւ յաւուրս հնձոցն՝ ի մուտս ամառնային եղանակին. ինքն յարեւելս կալով և զնշոյլս լուսոյն Նիզակաձեւ յարեւմուտս ձգեալ ի վերայ աշխարհին Յունաց. և տեւեաց մինչեւ յաշնանային եղանակն։ Եւ ի նոյն ամին յելըն մեռաւ Կիւր-Ժան թագաւոր ի պաղատանն։ Եւ զկնի նորա, ի 425 թուին՝ թագաւորեաց Վասիլ»։

*

Սմբատ Գունդստաբլ այսպէս կը պատմէ Նիկեփորի սպանումը (էջ 25)։

«Իսկ ի Թուականին Հայոց 418 խորհեցաւ կինն Նիկեփոռայ խորհուրդ չար. և զայր ոմն մահապարտ, որ յաքսորս էր ի կղզւոջ միում, Յովհաննէս անուն Զմշկիկ, գաղտ առաքեալ հանէր, որպէս թէ հրամանաւ թագաւորին, և եբեր ի Կոստանդնուպօլիս՝ առանց գիտելոյ թագաւորին. և ի ծածուկ առնէր ընդ նմա խորհուրդ սպանանելոյ զթագաւորն. և խոստացաւ լինել նմա կին և նստուցանել զնա յաթոռ թագաւորութեան։ Զոր յանձն առեալ Զմշկիկն՝ հաւանեցաւ առնել զկամս անօրէն թագուհւոյն։ Եւ զայս առնէր կինն չարաբուեստ յաղագս մլալաշոտ իւրոյ ցանկութեան. քանզի թագաւորն ողջախոհ էր և պարկեշտ ի մարմնական ցանկութիւնս, և ոչ կատարէր զանսահման յուզումն իւրոյ չար ցանկութեանն անխափան։ Իսկ թագաւորն ունէր սովորութիւն զի ի խաղաղական ժամու հանգստեան երեկոյին մտանէր ի սենեակն օթանոցի իւրոյ առանձինն, և ընթեռնոյր զգիրս Աստուածաշունչս. և ապա յարուցեալ առնէր զսովորական աղօթս իւր, և տարածեալ յանկողնի ննջէր։ Իսկ կինն աղտեղի, յերեկոյին, մինչ ընթեռնոյր թագաւորն զգիրսն՝ եկեալ նստէր մերձ, և շաղապատէր զթագաւորն.

և առեալ զսուսեր Թագաւորին կապէր փո-կոքն պնդագոյն անեղանելի. և ելանէր ար-տաքս առ խորհրդակիցն իւր։ Եւ եկեալ Զմշկիկ ծածկաբար՝ վազեաց ի ներքս ի սե-նեակն, ուր էր Թագաւորն. զոր տեսեալ Թա-գաւորին՝ զարմացաւ և ասէ. « Ծո՛ւն կա-տաղի, զի՞նչ յուզես աստ ». և առեալ ի ձեռն զսուսերն՝ ոչ կարաց հանել։ Յայնժամ Զմշկիկն գազանաբար յարձակեալ խողխո-ղեաց սրով զմարմին սուրբ Թագաւորին՝ որ ունէր այծազգեստ ի վերայ մարմնոյն՝ ներ-քեւ Թագաւորական ծիրանեացն. և այնպէս աւանդեաց զհոգին՝ Թաթաւեալ յարեան։ Զոր տարեալ Թաղեցին արժանաւորապէս պատուով և մեծաւ ողբովք ի սուրբ տեղ-ւոջն։

Եւ նստաւ Թագաւոր անարժանն Զմշկիկ. և հնազանդեցոյց զամենայն աշխարհն Յու-նաց։ Իսկ զորդիս Ռոմանոսի փախոյց յան-օրէն Թագուհւոյն ի Վասակաւան, ի Հան-ձիթ գաւառին, զի մի՛ մահացու դեղօք ըս-պանցէ զնոսա։

Բայց վասն անիրաւ մահուան Նիկեֆո-ռայ ի մեծ արամութեան էր Թագաւորն Զմշկիկ՝ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց » (էջ 26)։

Նոյնը կ՚ըսէ այլուր. (էջ 32).

«Մինչդեռ յայս խորհուրդս էին՝ եհաս համբաւ սպանման Նիկեփոռայ. և անհոգ եղեալ խնդացին յոյժ, և տարան զիշխանսն կապած առ Բաղդատ առ խալիֆայն, և ամենեքեան անդ մեռան։ Իսկ Դիմեսլիկոսն գրեաց առ Ջմշկիկն անէծս ցաւագինս այսպէս թէ. Մեք զարիւն մեր հեղաք ի դուրս Տիգրանակերտի և մարմինք մեր չեղեն արժանի գերեզմանի օրհնելոյ. արդ զարիւն մեր ի քենէ ուզէ Աստուած յօրն դատաստանի թէ ոչ առցես զվրէժ արեան մերոյ յազգէն Մահմէտի»։

Իբրև լուաւ զայս Ջմշկիկ, շարժեցաւ ի բարկութիւն, և ժողովեաց զամենայն զօրսն Յունաց, և էառ օգնականս ի Ֆրանկացն. և կամեցաւ նախ յառաջ Հայոց տիրել. և երեկ բանակեցաւ ի Կիլիկիայս, և ծածկեաց զօրօք զսահմանս Տարսոնի. և եղաւ համբաւ գալոյ նորա յաշխարհն Հայոց։

Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աշոտ՝ Կապանին թագաւորն Փիլիպէ, և թագաւորն Աղվանից Գէորգի, և Աբաս՝ Կարուց տէրն, և Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի տէրն, և Գուրգէն՝ Անձևացեաց տէրն, և ամէն տունն Հայոց, և զօրք արքունի զօր էառ քաջ արքայն Աշոտ և բանակէր ամե-

նոյն քաջօքն ի Հարք գաւառին. որոց թիւ համարացն էր հեծելոցն՝ երեք հարիւր հազար և վեց հարիւր, յորժամ ի գիր առին զօրագլուխքն։ Եւ երեկ դեսպան թագաւորին Զմշկայ առ թագաւորն Աշոտ. և տեսաւ զայն մեծ պատրաստութիւն պատերազմի. և գնաց, պատմեաց թագաւորին։ Առաքեաց դեսպան թագաւորն Աշոտ յառ արքայն Զմշկիկ զհետ դեսպանիերոյն Յունաց, եպիսկոպոսք և վարդապետք. և արարին սէր ընդ երկուս թագաւորս։

Եւ եղաւ Զմշկիկն Յովհաննէս ի Կիլիկիոյ, և եհաս ի գաւառն Տարօն շատ բազմութեամբ. եկն և թագաւորն Աշոտ շատ զօրօք ընդ առաջ նորա. և զկպեցան իրերաց ողջունիւ և սիրով և երետ Աշոտ օգնութիւն նմա զօրս ութսուն հազար ձիաւորս, և հետեւակս քսան հազար, և զօրագլուխ զքաջն Գէորգի, և ապուրս և ռոճիկս բազումս. և զեպիսկոպոսն Տէր Սարգիս և զվարդապետն Ղեւոնդ և զիշխանն Իւանէ առաքէ ընդ նոսա. և ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր։

Եւ կայսրն Զմշկիկ գնաց ի կռիւ ի վերայ զօրացն Տաճկաց, և արեամբ նոցա ներկեաց զերկիր, և շատ բերդս և քաղաքս ի հիմանէ շրջեաց, և երեք հարիւր հազար ձի

և ջուրն, և դարձաւ ի վերայ Ամթայ։ Եւ տէրն Ամթայ կին էր. և քոյր Համանայ ամիրային Տաճկաց։ Եկաւ կին ի վերայ պարըսպին աղաղակէր, և ասէր թէ. Ի վերայ կնո՞ջ զաս կռիւ, ո՛վ Զմշկիկ, և չհամարի՞ս քեզ նախատինք։ Եւ թագաւորն ասաց. Երդուեալ եմ քակել զպարիսպ քաղաքիդ։ Եւ ասէ կինն. Քակէ՛ զկանդարայն նորա ի վերայ Դգղած գետոյ, և կատարէ՛ այնով զերդումն քո։

Եւ արար այնպէս և գնաց։ Այլ ասէին թէ յառաջ թագաւորն շաղաշարեալ էր մեզօք, քանզի Զմշկիկն այն ի խոզնայ էր, ի Զմշկածակուցն. նոյնպէս և կինն եւս անտի էր։

Կամէր և զՈւռհա քակել, և վասն շատ վաներոյն խնայեաց և եթող, և գնաց զներքին կողմամբ նորին յԵրուսաղէմ. և ազատեաց զամենայն քրիստոնեայսն ի ծառայութենէ անօրինաց։

Եւ դարձեալ գայ ի Կիլիկիա, և առաքէ զիշխանն Հայոց և զզօրսն և զեպիսկոպոս բազում զօրօք և պարգևօք առ թագաւորն Աշոտ, և պարգևս թագաւորին շատ գանձ ոսկի, արծաթ, և գիր այսպէս.

« Աշոտոյ, արքայի Հայոց մեծաց, հագնւոյ որդւոյ իմոյ ի Տէր խնդալ։

Ծանիցէ իմաստութիւնդ քո թէ որչափ եղեւ ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ մեր, և ետ մեզ յաղթութիւն ի վերայ թշնամեացն մերոց, զի ոչ կարացին կալ ի դիմի։ Վասն որոյ մաշեցաք ի սուր սուսերի զզօրսն Տաճկաց. և զմնացուածս արարաք հարկատու մեզ. և բազում աւարաւ և գերութեամբ նոցա դարձաք ի ներքին կողմն աշխարհին, և հանաք զնշխարս սուրբ Ցակոբայ ի Մծբին քաղաքէ և տարաք զհետ մեր։

Եւ եկաք զներքին կողմամբքս մեր, ջնջեցաք ի սպառ զթշնամիս մեր. և յետ այնր դարձաք և ձմերեցաք ի դուրս, և տուաք զօրաց մերոց հոոգ, և ապա եկաք ի մեծն Անտաք, առաք զնա և գերեցաք զամէն աւանս նորա շուրջանակի. հասաք ի Համս և ի Համա. և հարկատուք մեր հնազանդութեամբ ընկալան զմեզ։ Գնացաք ի յանառիկն Հալապ. և ելան ի պատերազմ դէմ մեր. կոտորեցին զնոսա զօրքն մեր. և շատ գանձ ոսկի և արծաթ և աղջկունս խլեցին ի նոցանէ։ Նոյնպէս արարին զԱնտաօլիքն։ Գնացաք ի Դմշխ, և կամեցաք պաշարել

գնա. իսկ քաղաքապետն՝ այր իմաստուն և ալեւոր, ել բազում ծախօք և եկն յառաջ մեզ. և աղաչեաց լինել հարկատու մեզ. առին ի մէջ զօրավար, և տուին մեզ գիր ծառայութեան։

Գնացաք և ի Տիբերիա, ուր Տէրն մեր շրջեալ առնէր զաստուածային սքանչելիսն և զնշանս. և նոքա այլ բերին մեզ զանձս շատ. և առին ի մէնջ զօրավար, և տուին մեզ գիր ծառայութեան։

Գնացաք ի Նազարէթ, ուր սուրբ կոյսն Մարիամ ընկալաւ զաւետիսն ի հրեշտակէն։ Ելաք ի լեառն Թափոր ուր Տէրն մեր այլակերպեցաւ, և երկրպագեցաք։

Եւ ահա մինչդեռ անդ էաք՝ եկին առ մեզ յՌամլէ և յԵրուսաղեմէ, շատ աղաչեցին տալ մեզ հարկս, և առնուլ ի մէջ զօրավարս։

Կամեցաք զսուրբ գերեզմանն ազատել ի Տաճկաց. և առեցաք բազում հեծեալս և զօրավարս յամենայն գաւառս, և եղեն մեզ հարկատուք։ Առաք զԱքքա և զՏրապօլի և զամենայն բերդս և զքաղաքս ծովեզերով և զՋիպէլն և զՀեռուն և զՊուրզաւ. և վրաք յամէնն հեծեալս. և շահեցաք ի Գարանու զհողաթափ Քրիստոսի, և ի Բերիդոն՝ զպատ-

կերն Քրիստոսի, զոր յետ ժամանակաց Հրեայքն խաչեցին, և զհերս Յովհաննու Մկրտչի. և առաք, տանեմք ի պահպանութիւն աստուածապահ քաղաքին մերոյ Կոստանդնուպօլսի։ Արդ՝ լսելով զայս ամենայն ուրախ լեր և փառս տուր Աստուծոյ որ ի ձեռն մեր Թագաւորութեանս լայն և արձակ փառաւորի անունն Քրիստոսի։ Քանզի ի մեծէն Կեսարիոյ մինչև ի Բաղդատ հնազանդ արարաք ծովեզերովն՝ ի ներքեւ մեր հրամանացս. ընդ որում զոհութիւն տայուք Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»։

Գրեաց և Պրօթօսպաթարն և ի Տարօնոյ զօրավարն զի տարցեն առ Թագաւորն Հայոց Աշոտ զխոսաֆուլն և դեկան ոսկի երեսուն հազար և ծառայս երկու հազար, ձի տասն հազար և ջորի հազար վասն սիրոյն և միաբանութեան զոր արար ընդ նմա։

Գրեաց Աշոտ և առ վարդապետն Պանդալեոն և առ Սպաթարն զի արագ արագ ի Կոստանդնուպօլիս իրթիցեն շատ եպիսկոպոսօք մեծ տօն կատարել Քրիստոսի պատկերին և հողաթափացն և հերացն Յովհաննու և զի խօսեսցին ընդ վարդապետսն Յունաց առաջի արքային, զոր և առաքեաց հայրապետն անդանդաղ։ Գնացին, և մեծաւ պատուով և ընծայիւք դարձան ի Շիրակ։

Արդ յետ այսր անկանէր ահ ի սիրտ թագաւորին և երկիւղ մահու և ահ դատաւորին Աստուծոյ վասն անիրաւ սպանմանն Նիկեփորայ։ Եւ յետ հինգ ամի թագաւորութեան իւրոյ առաքեաց և եբեր զորդին Ռոմանոսի. և մեծաւ ժողովով եդ զթագն ի գլուխ Վասիլին և երկիր եպագ նմա. և ինքն գնաց կրօնաւոր եղաւ ի յապաշխարել զմեղս անձին իւրոյ»։

*

Միխիթար Այրիվանեցի՝ յանուանէ միայն կը ճանչնայ զՉմշկիկ. «Ռոմանոս՝ Դ (ամս), Նիկեփոր՝ Է, Կիւռ–ժան՝» (էջ 20)։

Սամուէլ Անեցի (էջ 101). «ՋՀԲ. Յովհաննէս Չմշկիկն ի Չմշկածակացն՝ եսպան զՆիկեփոռ կայսրն՝ խորհրդով թագուհւոյն զոր էառ՝ և նստաւ թագաւոր յՍտամպօլ։ ՋՀԲ. Կ. Պօլսի՝ Կիւռժան ամս Զ։ Անէութիւն հայրապետական աթոռոյն՝ ամ մի։ Տէր Խաչիկն ամս ԻԱ. բայց ԺԹ ստոյգ։ ՋՀԳ. գիսաւոր աստղ երեւցաւ։

Այս Յովհաննէս Չմշկիկ յորժամ եսպան զՆիկեփոռ և եղեւ ինքն թագաւոր, ելեալ յՍտամպօլայ ի դուրս բազմօք զօրօք և ի մեծէն Կեսարիոյ մինչեւ դուռն Բաղդատայ

և մինչ յԵրուսաղէմ ծովեզերօքն էառ՝ և հարկատու արար ԳՃ քաղաք։

Կոտորեաց և զզօրսն խալիֆայն և էառ ի նոցանէ ԽՌ ձի և ջորի, և յղեաց ԲՌ ձառայ և ԺՌ ձի Հայոց արքային Աշոտոյ. զի Աշոտ տուեալ էր յօգնականութիւն նմա ՋՌ ձիաւորս և այլ բազում հետեւակս։

Գրեաց գիր ողջունի առ Աշոտ թէ և յաղթութեան մերում շահեցաք զազատութիւն Երուսաղէմի, այլ և զհողաթափն Քրիստոսի և զպատկերն որ ի Բիւրիտոն, և զհերսն Յովհաննու. և զմարմին սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ տանիմք ի պահպանութիւն քաղաքին մեր՝ և դուք ողջ լերուք։

Եւ գիտելի է զի Զմշկիկ Յովհաննէս հայ էր ազգաւ. և ի սպանանելն զՆիկեփոռ՝ խնամօք փախոյց զորդիսն Ռոմանոսի՝ երկուցեալ ի Թագուհւոյն. զի մի՛ նենգիւ սպանցէ զանմեղ տղայսն, և յետոյ բերեալ Թագաւորեցոյց զնոսա ի նմին քաղաքի։

Եւ յետ Է. ամաց զղջացաւ Զմշկիկ. ընդ սպանումն Նիկեփոռայ, և զորդիսն Ռոմանոսի բերեալ, զՎասիլ և զԿոստանդին, և եդ զթագն ի գլուխ Վասլին և ինքն երկիր եպագ նմա. և գնացեալ ի վանսն կրօնաւորեցաւ՝ և բարւոք վախճանեցաւ։

ՋՀԷ. Զմշկիկ զղջացեալ եթող զթագաւորութիւն և եղեւ կրօնաւոր և թագաւորեցոյց զՎասիլ որդի Ռոմանոսին ։ Սա բարի անուն ստացեալ յաշխարհի, վասն որոյ զբազում հակառակորդս իւր արար հնազանդ» (էջ 102)։

Սամուէլ Անեցւոյ այս կտորին մէջ կան կրկնութիւնք, և ակն յայտնի է թէ ձեռագրական յաւելուած մը խառնուած է բնագրին հետ։

Վարդան պատմիչ ցուրտ յիշատակութիւն մը կ'ընէ միայն. «Ապա Ռոմանոս, և ապա Նիկեփոռ, ապա Կիւռ—ժան և ապա Վասիլն» (էջ 91)։

Նոյնը կ'ընէ նաեւ Կիրակոս. «Զկնի նորա Նիկեփոր, և զկնի նորա Կիւր-ժան» (էջ 48) «Յետ Կիւր-ժանայ կայսեր՝ առնու զթագն Վասիլն» (էջ 50)։

*

Ամենէն աւելի Զմշկիկի վրայ ընդարձակ խօսած է Մատթէոս Ուռհայեցի, որ աղբիւրն եղած է նաեւ Գունդստապլի.

«Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԺԸ. ամի մահապարտ որ և յարքեղական կղզւոջն կայր, որում անուն կոչէին Զմշկիկ,

գաղտ յուղարկեալ առ նա անօրէն և պիղծ թագուհին, որպէս թէ հրամանաւ թագաւորին, եհան զնա ի կղզւոյն և եբեր ի Կոստանդնուպօլիս, առանց գիտելոյ թագաւորին, և ի ծածուկ արար ընդ նմա դաշինս սպանանել զՆիկեփոռ թագաւորն, և խոստացաւ լինել նմա կին, և նստուցանել զնա յաթոռ թագաւորութեան։ Եւ հաւանեցաւ առնել զհրամանս անօրէն թագուհւոյն։ Եւ սուրբ թագաւորն Նիկեփոռ նստեալ կայր ի գահոյսն իւր ի ժամ երեկոյին, և վառեալ մոմեղինօք ընթեռնոյր զաստուածային կտակագիրսն։ Եւ եկեալ թագուհին շաղապատէր զթագաւորաւն, և զթուրն, որ կայր մօտ առ նա, փոխակապս արարեալ պնդագոյն և ելեալ գնաց առ չարախորհուրդն իւր. և ձեռօքն իւրովք տայր զթուրն մահաբեր ի նա՝ առ ի հեղուլ զարիւն արդարոյն։ Եւ եկեալ Զմշկիկն և ծածկաբար ի ներքս վազեաց ի սենեակ թագաւորին։

Եւ տեսեալ զնա թագաւորն՝ ասէ ցնա. «Շո՛ւն կատաղեալ, ասա զի՞նչ ուզես»։

Եւ քաջապէս յարուցեալ թագաւորն յուզէր զթուրն, և տեսեալ զի սաստկապէս պնդեալ էր, յայնժամ Զմշկիկն յարձակեցաւ ի վերայ թագաւորին և անխնայ գա-

զանարար խողխողէր զամենաբարի արքայն և հիրձեալ զնա յերկս մասունս. և սպանեալն սուրբ թագաւորն ծածկեալ լինէր ի մէջ արեանն իւրոյ և աւանդէր զհոգին ի Քրիստոս դառն մահուամբ։

Եւ տեսանէին զի այծեայս զգեցեալ էր թագաւորն մերկուց ի վերայ մարմնոյն՝ ծածկեալ ծիրանեօք. և արիւնն սփռեալ ցայտէր զերեսօք սպանողաց զայրն Աստուծոյ. և զմարմին նորա թաղեցին մօտ առ սուրբ թագաւորացն յարժանաւոր գերեզմանի։

Եւ նստաւ յաթոռ թագաւորութեան Յունաց անօրէն Զմշկիկն և տիրեալ էառ զԿոստանդնուպօլիս և զամենայն սահմանս աշխարհին Հոռոմոց արար ընդ իշխանութեամբ իւրով. և զորդիս Ռոմանոսի թագաւորին փախոյց ի յանօրէն թագուհւոյն ի Վասակաւան ի յԱնձիթ գաւառին. տարան զՎասիլն և զԿոստանդինն առ Սարամիկն՝ մեծ Մխիթարայ մայրն, զի մի դեղ մահու տացէ նոցա թագուհին և սպանանիցէ զնոսա։

Եւ յաղագս անիրաւ մահուանս այս կայր ի մեծի տրտմութեան թագաւորն Զմշկիկ անհանգիստ վիրաւորեալ ոգւով»։

Նոյնը կ'ըսէ յէջ 15 խօսելով Դեմեսլիկոսի վրայ՝ զոր Մշեհ կ'անուանէ։

«Եհաս (ի Տիգրանակերտ) համբաւ սպանմանն Նիկեփոռայ Թագաւորին Հոռոմոց։ Եւ յայնժամ իշխանք այլազգեացն յուղարկեցին զիշխանս քրիստոնէից զքառասունսն առ խալիփայն ի Բաղդատ քաղաք, և ամենեքեան անդ մեռան։ Եւ գրեաց Դեմեսալիկոսն ի Կոստանդնուպօլիս թուղթ, և գրեաց ի նմա անէծս ցաւագինս և ասէր այսպէս, զի թէ «Մեք ոչ էաք արժանի ըստ օրինի քրիստոնէից մտանել ի յօրհնել հող գերեզմանի, այլ եղաք ժառանգորդք անիծեալ հողոյ և չարագործաց գերեզմանի. և ահա մեք զձեզ ոչ գիտեմք, որ նստաւ յաթոռ սուրբ թագաւորութեանն Հոռոմոց. և զմահն մեր և զարիւն, զոր հեղաւ ի դուռն Ամիթ քաղաքին, և զօտար մահս մեր ի գլխոյ քո խնդրեսցէ Քրիստոս Աստուած մեր ի յաւուր դատաստանին, եթէ ոչ արասցես վրէժխնդրութիւն ի քաղաքէն Ամթայ»։

Եւ իբրեւ հասանէր թուղթն այս առ թագաւորն Զմշկիկ ի Կոստանդնուպօլիս, և եղեւ յորժամ լուաւ զայս թագաւորն, շարժեալ լինէր մեծաւ բարկութեամբ և լի իսկ եղեալ ամենայն սրտմտութեամբ, և ի նոյն ամին զօրաժողով արար առհասարակ զամենայն աշխարհն արեւմտից, գայր զօրացեալ, որ-

պէս հուր բորբոքեալ, և յարձակեցաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց և կամեցաւ զմուտն յաշխարհն Հայոց առնել։

Ցայնժամ ամենայն Թագաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն և իշխանքն և ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից ժողով արարին առ Թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. Թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ և Թագաւորն Աղվանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն և Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն և Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն և բովանդակ ամենայն տունն Սասանու. և բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին՝ որք իբրեւ ութսուն հազար։

Եւ եկեալ հրեշտակ Թագաւորին Հոռոմոց առ նոսա և ետեսին պատրաստական զամենայն տունն Հայոց ժողովեալ ի մի վայր և երթեալ պատմեցին Թագաւորին Զմշկանն. գնացին և յիշխանացն Հայոց զկնի հրեշտակացն Հոռոմոց՝ իմաստասէրն Ղեւոն և Սաս իշխանն Թոռնեցին և այլ եպիսկոպոսք և վարդապետք և արարին սէր և խաղաղութիւն ընդ Թագաւորին Հոռոմոց և ընդ Աշոտոյ արքային Հայոց։ Եւ գայր խաղայր Թագաւորն Զմշկիկ ահագին բազմութեամբ և հասանէր ի Տարօն գաւառ Հայոց և իջեալ

ի Մուշ առաջի Այծեաց բերդին. և յառաջին գիշերին բազում նեղութիւն կրեաց զօրքն Հոռոմոց ի հետեւակ զօրացն Սասանու և եկին իշխանքն և վարդապետն Հայոց առ թագաւորն Հոռոմոց և մատուցանէին առաջի նորա զթուղթ Վահանայ Հայոց կաթողիկոսին։

Եւ թագաւորն առեալ ընկալաւ զնա և յոյժ մեծարեաց զթուղթն և զբերողն. և հաստատեաց ուխտ սիրոյ ընդ Հայք և խնդրեաց զօրս յԱշոտոյ տալ նմա յօգնականութիւն. և տուեալ Աշոտ զօրս ի տանէ Հայոց մառելոց և այր պատերազմողս իբրեւ տասն հազար, խնդրեաց կերակուրս, ռոճիկս. և զամենայնն տուեալ նմա Աշոտ։ Եւ վարդապետն Հայոց զՂեւոնդ, զեպիսկոպոսն և զիշխանսն մեծաւ պարգեւօք յուղարկեաց առ Աշոտ թագաւորն Հայոց։

Յայնժամ Զմշկիկ՝ որ առէին Կիւռժան, դարձաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց և մեծաւ յաղթութեամբ և որամաութեամբ, կոտորածով և արեամբ ելից զամենայն երկիրն. և զբազում քաղաքս և զամուր բերդս ի հիմանց քարայատակս արար երեք հարիւր մինչեւ ի սահմանս Բաղդատ քաղաքին։ Բայց զՍուհա ոչ արար աւեր յաղագս կրօնաւո-

լացն՝ որ բնակեալ էին ի լերինն և յամենայն սահմանս նորա իբրև երկոտասան հազար, և գայր հասանէր ի վերայ Ամթայ քաղաքին բազում սրտմտութեամբ։ Իսկ տէրն Ամթայ քաղաքին կին էր, որ էր քոյր Համտնոյ ամիրային Տաճկաց։

Եւ յառաջ ժամանակաց Թագաւորն խառնակեալ էր ընդ նմա միջօք և վասն այնորիկ չարար հնարս առնելոյ զքաղաքն Ամիթ։ Եւ ելեալ կնոջն ի վերայ պարսպի քաղաքին, ասէ ցԹագաւորն. « Ի վերայ կնոջ գաս ի պատերազմ, և չհամարի՞ս զայս քեզ նախատինք »։ Եւ ասէր Թագաւորն. « Երդում ունիմ առ իս քակել զպարիսպ քաղաքիդ, և ազատեսցին մարդիկդ »։ Ասէր տիկինն քաղաքին. « Էջ քակեա զկանդարայն՝ որ կայ ի վերայ Տգլաթ գետոյ, և այնու կատարեսցես զերդումն քո »։ Եւ արար Թագաւորն այնպէս. և առեալ բազում գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ, և թողեալ զԱմիթ վասն կնոջն իւրոյ և վասնզի Ջմշկիկն էր ի գաւառէն Խոզնայ, ի տեղւոյն որ այժմ կոչի Ջմշկածակք, և կինն ի նմին սահմանացն էր. զի յայնմ ժամանակին Տաճկունքն էին տիրեալ բազում տեղեաց։ Եւ ահա Թագաւորն Յունաց խաղայր գնայր ընդ աշխարհն

. Տաճկաց արեանհեղութեամբ մինչեւ ի սահմանս Բաղդատ քաղաքին. և շրջան առեալ զներքին կողմն աշխարհին՝ գնայր յԵրուսաղէմ քաղաքն. և գրեաց թագաւորն Չմշկիկ թուղթ առ Աշոտ թագաւորն Հայոց այսպէս.

« Աշոտ շահանշա՜հ Հայոց մեծաց, և իմ հոգեկան զաւակ, լուր և իմացիր թէ որչափ ինչ սքանչելիս արար Աստուած առ մեզ և զարմանալի յաղթութիւնս, որ և իմանալն անկարելի է զԱստուծոյ քաղցրութիւնն և զահաւոր մարդասիրութիւնն՝ զոր արար Տէր ընդ ժառանգութիւնս իւր։

Ի յայսմ տարւոջս ի ձեռն թագաւորութեանս մերում կամեցաք և քո փառաւորութեանդ ծանուցանել, ո՛վ Աշոտ Բագրատունի և զաւակ իմ. իմացուցանեմ քեզ, որ և դու, որպէս և քրիստոնեայդ ես և հաւատարիմ սիրելի թագաւորութեանս մերում, ուրախանաս և փառաւորես զահաւոր զմեծութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և գիտասցես թէ որչափ օգնեսցէ Աստուած քրիստոնէից յամենայն ժամանակի, քանզի յետ հարկատու առնելոյ թագաւորութեանս մերոյ զամենայն արեւելս Պարսից. եւ կամ թէ որպէս հանաք զնշխարս սրբոյ Հայրապետին

Ցակոբայ Մծբնայ ի քաղաքէն Տաճկաց և առաք ի Տաճկաց զհարկն մեր, և զգերութիւնն հանաք ի նոցանէն և ելեալ գնացաք։

Եւ վասն ամբարտաւանութեան և հպարտութեան Դմիր—ըլ—մումնոյ իշխանին Ափրիկեցւոց, զորս Մախըր Արապիկ կոչեն, որ և բազում զօրօք եկեալ ի վերայ մեր և առ ժամ մի ի վտանգի արկին զզօրսն մեր. և ապա յաղթեցաք նոցա մեծաւ զօրութեամբ և օգնականութեամբն Աստուծոյ, և ամօթալիցս դարձաւ որպէս զայլ թշնամիսն։

Եւ յայնժամ առաք զնեղքին կողմն աշխարհին նոցա և ի սուր սուսերի մաշեցաք զգաւառս բազումս և փութապէս դարձաք ի դուրս և արարաք ձմերոց և զամենայն հեծելազօրսն մեր հանգեցաք. յապրիլի ամսեանն ի մուտն դիմեալ խաղացաք ի յաշխարհն Փիւնիկեցւոց և Պաղեստինացւոց և քննայոյզ առնէաք զպիղծ Ափրիկեցիսն, որք եկեալ էին ի գաւառն Շամայ։

Եւ ելեալ ամենայն զօրօք մերովք դիմեալ խաղալով գնացաք ի յԱնտիոքայ և անցաք ընդ ամենայն գաւառսն մերոյ թագաւորութեանս և ի հնազանդութիւնս արարաք մեծաւ հարկապրութեամբ և անհամար գերութեամբ և հասաք մինչև ի Հէմս քաղաք.

և ելեալ ընդունեցին զմեզ բարւոք՝ որք մեր Հարկատուքն էին գաւառականքն. և Հասանէաք մինչև ի Վաղոլմէքն, որ անուանեալ կոչի Իլուպօլիս, որ է Արեգ քաղաք, երեւելի և աՀաւոր պարսպեալ մեծ յոյժ և Հարուստ։

Եւ ելին պատերազմաւ ընդ առաջ մեր, և բազմութիւնք զօրաց մերոց Հալածական արարին զնոսա և ի բերան սրոյ կոտորեցին։ Եւ յետ սակաւ աւուրց պաշարեցաք զԱրեգ քաղաք և բազում գերութիւնս, մանկունս և աղջկունս առին զօրքն մեր և զգանձս ոսկւոյ և արծաթոյ անտառունս բազումս առին. և աՀա անտի ելեալ յառաջացաք ի մեծ քաղաքն Դամասկոս, կամեցաք և զայն պաշարել։

Իսկ քաղաքապետն աշխուր էր և այր իմաստուն, առաքեաց առ թագաւորութիւնս մեր և բազում ընծայիւք աղաչեաց զմեզ չանկանիլ ի գերութիւն և ոչ գնալ ի ծառայութիւն, որպէս զՎատոլմէքայ զբնակիչսն, և ոչ զգաւառսն աւերել որպէս զնոցայն։ Եւ բերին բազում տուրս պատուականս և յոլով ձիս և ջորիս երեւելիս և գեղեցիկ սարք յոսկւոյ և արծաթոյ և Հարկս յԱրաբացեաց ոսկւոյն քառասուն Հազար դաՀեկանս. առին

և ի մէնջ զօրավարս և տուին մեզ գիրս, զի յաւիտեան ծառայք կայցեն Թագաւորութեանս մերում՝ ազգ զհետ ազգի և ցեղ զհետ ցեղի։

Եւ կարգեցաք անդ զօրավար զայր ոմն որ կոչէր Թուրք, այր փառաւոր Բաղդատեցի, որ եկն առ մեզ ի ծառայութիւն հինգ հարիւր ձիաւորով և հաւատաց ի Քրիստոս. որ և յառաջն ծառայեալ էր Թագաւորութեանս մերում։ Եւ Դամասկացիքն արարին դաշինս երդման, զի տացեն անխափան ըզհարկն, և տացին զօլ Թագաւորութեանս մերում, և ընդ Թշնամիսն մեր մարանչել. և յաղագս այսորիկ անպաշարելի Թողաք զնոսա։ Եւ անտի յարուցեալ գնացաք ի Տիբերական ծովն, ուր տէր մեր Յիսուս Քրիստոս հարիւր յիսուն և երեք ձկամբքն զսքանչելիս արար. կամեցաք և զայն քաղաքն պաշարել, իսկ նոքա եկին ի հնազանդութիւն մերոյ Թագաւորութեանս և բերին մեզ ընծայս բազումս, որպէս Դամասկացիքն, և հարկս երեսուն հազար դահեկանս առանց այլ արոց և խնդրեցին զօրավարս ի մէնջ և գիր ծառայութեան տուեալ մեզ հաստատուն որպէս զԴամասկացիքն՝ հնազանդ լինել մեզ յաւիտեան և տալ անխափան զհարկն մեր։ Յայնժամ Թողաք

զնոսա ազատ ի գերութենէ և ոչ աւերեցաք զքաղաքն և ոչ զգաւառսն՝ և ոչ արարաք զնոսա յաւարս, վասն զի Հայրենի տուն էր սրբոց առաքելոցն: Նա աւանիկ և զՆազարէթ, ուր զաւետիսն իսկ ի հրեշտակէն լուաւ Աստուածածին սուրբ Կոյսն Մարիամ. նոյնպէս գնացաք և ի Թափորական լեառն և ելաք յայն տեղւոջն, ուր այլակերպեցաւ Քրիստոս Աստուած մեր: Եւ մինչդեռ յայն տեղւոջն կայաք, եկին առ մեզ ի Ռամլէէ և յԵրուսաղեմէ աղաչել զթագաւորութիւնն մեր՝ ողորմութիւնս գտանել ի մէնջ. խնդրեցին զօրավար և եղեն հարկատուք և ուխտեցին լինել մեզ ի ծառայութիւն, զոր արարաք իսկ: Կամեցաք և զսուրբ գերեզմանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ազատել ի գերութենէն Տաճկաց: Կարգեցաք զօրավարս յամենայն թեմս, որք հնազանդեցան և եղեն հարկատուք թագաւորութեանս մերում, որ է Պենիպալա, որ կոչի Դեկապօլիս, և Գենեսարէթ և ի յԱրկեա, որ կոչի Պաղմիա և գրով յանձին կալան առ յամէ անխափան տալ զհարկն և լինել ընդ ծառայութեամբ մեր: Գնացաք մինչեւ ի Կեսարիա, որ է եզր մեծի ծովուն Ովկիանոսի, հնազանդեցան և եկին ընդ մերով իշխանու-

թեամբս ։ Եւ եթէ ոչ, էին փախուցեալ ծո-
վեզերաց բերդերն, ուր էին բնակեալ պիղծ
Ափրիկեցիքն, զարհուրեալք ի մէնջ, օգնա-
կանութեամբն Աստուծոյ ի սուրբ քաղաքն
յԵրուսաղէմ էաք գնացեալ և ի սուրբ տե-
ղիսն Աստուծոյ էաք յաղօթս կացեալ ։ Եւ
իբրեւ լուաք եթէ փախեան ծովեզերաց բնա-
կիչքն, յայնժամ զմերին կողմն աշխարհին
հնազանդեցաք և ընդ Հռոմոց իշխանու-
թեամբ արարաք և կարգեցաք անդ զօրա-
վար և ի մեր կոյս արարաք և զոչ հնա-
զանդեալսն պատերազմաւ պաշարեցաք և ա-
ռեալ գնացաք ընդ ծովեզերին պողոտայն,
որ դէմ յանդիման երթայր ի Վոիտոն քա-
ղաքն յերեւելին և յանուանին պարսպեալ
յոյժ, որ այժմ ասի Պէրութ, պատերազմեալ
և սաստիկ կռուով առեալ զնա և հազար
Ափրիկեցի ձերբակալս արարաք, նոյնպէս
և զՆուսերի զԱմիր-ըլ-մումնոյ և զայլ լա-
ւագոյն իշխանսն. և յայն քաղաքն զօրավար
եդաք և անտի կամեցաք ի Սիդոմն անցա-
նել ։ Իսկ յորժամ լուան Սիդոմնացիքն, ա-
ռաքեցին առ մեզ զծերսն քաղաքին իւրեանց
եկին և աղաչեցին զթագաւորութիւնս մեր և
խնդրեցին, զի հարկատուք լինիցին մեզ մե-
ծաւ ահիւ և կալ մնալ մեզ ի ծառայութիւն.

զոր լուաք իսկ աղաչանաց նոցա և կատա-
րեցաք զկամս նոցա և տուաք ի նոցանէ
զհարկն և տուաք նոցա զօրավարս։ Եւ անտի
յարուցեալ գնացաք ի Բիբղոն Հին և ամուր
բերդն և զայն ես պատերազմեալ առաք և
զբնակիչս նորա ի գերութիւն մատնեցաք.
և մեծաւ աւարաւ և գերութեամբ անցաք ընդ
ամենայն ծովեզերեայ քաղաքնին ընդ պժուար
և ընդ նեղ ճանապարհին ընդ որ այլք զօրք
հեծելոց ոչ երբէք էր անցեալ նեղ և նուրբ
և չար ճանապարհ. և անդ գտանէաք չէն և
վայելուչ քաղաքանի և ամուր բերդեր, յո-
րում կային Տաճիկ պահապանք, զամենայն
պաշարեցաք և քարայատակ կործանեցաք,
և զբնակիչսն ի գերութիւն վարեցաք։ Եւ
յառաջ քան զհասանելն մեր ի Տրապոլիս
հեծելազօրս առաքեցաք զԹիմոսցիսն և զՏաշ-
խամատացիսն ի կապանն, որ կոչի Քարի-
տեօս, վասն զի լուեալ էր մեր, եթէ պիղծ
Ափրիկեցիքն անդ նստէին ի կապանին. եւ
հրամայեցաք քմինս դնել և դարանս մահու
գործեցաք նոցա. և ոպէս պատուիրեցաքն
նոյնպէս և արարին. և երկու հազարք յայտ-
նի եղեալ ի նոցանէ ի վերայ զօրաց մերոց՝
զորս զբազումս ի նոցանէ սպանին և յո-
լովս ի նոցանէ արարին կալանաւորս, և

ածին տաճարի մերոյ թագաւորութեանս. նոյնպէս և ուր հանդիպէին՝ փախստականս առնէին զնոսա: Եւ իսպառ ջնջեցաք զամենայն աշխարհն Տրապօլսոյ, զայգիսն և զձիթենիսն և զբուրաստանս նոցա առհասարակ կոտորեցաք և յաւեր դարձուցաք և արմատախիլ արարաք զամենայն գաւառսն. և Ափրիկեցիքն, որ էին անդ՝ համարձակեցան և ելին ի պատերազմ ընդդէմ մեր: Յայնժամ յարձակեցաք ի վերայ նոցա և կոտորեցաք զամենեսեան առհասարակ, և ապա առաք զմեծ քաղաքն զՃուէլն, որ Գաբաւոնն կոչէին, և զՎաղանեացն և զՄիհունն, և զինքն իսկ զհոչակաւորն Ջուրզաւ, և ոչ մնաց մինչեւ ցԽամլէ և ցԿեսարիա՝ ոչ ծով և ոչ ցամաք, որք ոչ հնազանդեցան թագաւորութեանս մերում, զօրութեամբն Անեղին Աստուծոյ, զի մինչեւ ցԲաբելոն հնազանդ արարաք թագաւորութեանս մերում և արարաք ծառայս զնոսա մեզ: Վասն զի ամիսս եւթն շրջեցաւ թագաւորութիւնս մեր յայնմ աշխարհին հանդերձ զօրօք բազմօք. և սպառեցաք զքաղաքս և զգաւառս և ոչ իշխեաց ելանել Ամիր-ըլ-մումնի ի Բաբելոնէ ընդդէմ մեր և կամ հեծեալս արձակել յիւր զօրացն յօգնութիւն: Եւ եթէ չէր լեալ խըս-

ստագոյն խորշակ և անջրդի ճանապարհ ի յայն անդիսն, որ մերձ է ի Բաբելոն, որպէս և քո փառաւորութիւն՝ իսկ գիտենալ ունի, թագաւորութիւնս մեր մինչև ՚ի Բաբելոն երթեալ էր. որ և զինքն իսկ յերկրին Եգիպտացւոց հալածեցաք և իսպառ յաղթահարեալ շնորհօքն Աստուծոյ, որ թագաւորեցոյցն զիս։

« Ազատեցան այժմ ամենայն Փիւնիկէ և Պաղեստին և Ասորիք ի ծառայութենէ Տաճկաց և հաւանեցան ընդ Հռոմոց իշխանութեամբ։ Այլ և Լիբանանու մեծ լեառն հնազանդեցաւ ընդ մերով իշխանութեամբս. և զամենայն Տաճկունք, որ անդ կային, ահագին բազմութեամբ, գերութեամբ առաք բաշխեցաք հեծելոց մերոց. և զԱսորեստան քաղցրապէս և մարդասիրապէս հովուեցաք. հոգիք իբրև քսան հազար հանաք, և ի Գաբաւօն բնակեցուցաք։ Ահա գիտասցես, զի այսպիսի յաղթութիւնս ետ Աստուած քրիստոնէից, որ ոչ եղեւ երբէք. և գտաք յայնմ քաղաքին ի Գաբաւօն զսուրբ հողաթափն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որով և շրջեցաւ իսկ ի վերայ աշխարհի. նոյնպէս և զպատկերն Փրկչին մերոյ, զորս Հրեայքն յետ ժամանակի խոցեալ էին, ուստի վաղ-

վաղակի եւ արիւն և ջուր, և զխոց տիգին. դատք և յայնմ քաղաքին զպատուական հերս գլխոյ Կարապետին և Մկրտչին Յովհաննու. և առեալ տանիմք ի պահպանութիւն աստուածապահ քաղաքին մերոյ: Եւ արդ ի սեպտեմբեր ամսոյն հաճութեամբն Աստուծոյ զմեր աստուածակեցոյց զօրքս ի յԱնտիոք հանաք և վասն այսորիկ քո փառաւորութեանդ գիտացուցաք, վասն զի ի ՚ձեռն մեր հրամանացս զալմանաս և զուրինքն իսկ փառաւորես զԱստուծոյ մեծ մարդասիրութիւնն և գիտասցես թէ որչափ բարի գործեցան այժմիկ և կամ քանի յաւելան և լայն և ընդարձակ եղեւ իշխանութիւն սրբոյ Խաչին Քրիստոսի և մինչեւ ցայս աւեղիք անունն Աստուծոյ գովլի և փառաւորի. և ճոխանայ Թագաւորութիւնս մեր անուամբ մեծութեամբ և զօրութիւնն Աստուծոյ բարեբանեալ գովլի ի բերանոյ մերմէ. զորս ընդ ձեռամբ մերով հնազանդեցոյց Աստուած, ընդ որում հանապազօր օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայելի:

« Եւ յանափոտաէն պատօսպաթրին Դերջնայ, Լեւոնի և Տարօնոյ զօրավարին ողջոյն և ի տէր խնդալ:

« Արդ գրեցաք որ զԱյծեաց բերդն որ-

պէս յանձին կալար՝ չես տուեալ. և այժմ գրեցաք առ զօրավարդ մեր, որ ոչ բերդն առնու և ոչ զցորեանն զոր սերմանեցեր, զի այժմ չեղեւ առ մեզ պէտք. բայց զքառասուն հազար ոսկոլոնն, զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր, որ առաքէ առ թագաւորութիւնս մեր. և զվաստակոցդ քոց և զարմտեացդ զտանես զփոխարէնն ըստ սերմանեացն զամենայն բարի մի ըստ միոջէ »:

Դարձեալ գրեաց և առ վարդապետն Հայոց ի Ղեւոնդն այսպէս. «Մեր հաճելի և սուրբ թագաւորութեանս սիրեցեալ մեծ իմաստասէր Պանդալեւոն, ողջոյն: Ահա հրամայեցաք մեք որ ի դարձին մեր ի Տաճկաց գտանեմք զձեզ ի սուրբ քաղաքս և կամ ի Սլեսինն, յորժամ եկիր առ մեզ ի յԱշոտոյ շահնշահէ և հոգիական զաւակէ մերմէ և պարծուցեր զամենայն սրտմտութիւնս ի նմանէ և տարար զԲագրատ ի Պայն յԱնձաւացին. դու և ես Սատ թոռնեցին պապօպալթարն: Եւ արդ ջանացիր, որ գտանեմ զքեզ յաստուածապահ քաղաքին մեր և անդ արասցուք տօն մեծ հողաթափացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և սուրբ հերացն Մկրտչին Յովհաննու: Եւ արդ ահա հաճեալ

ունիմ և զայս ինչ ի քէն, վասն զի խօսեցիս ընդ մեր իմաստասէրսն և ընդ փիլիսոփայիցն մերոց, և ուրախացուք մեք ի ձեզ. և Աստուած ի մեզ և ի ձեզ. և տէր Յիսուս եղիցի ընդ իւրում ծառայիցդ »: Իսկ յորժամ լուաւ զայս վարդապետն Հայոց Ղեւոնդ, յալուցեալ գնաց ի Կոստանդնուպօլիս, և ալատրին տօնս Հրաշափառս Հողաթափացն Աստուծոյ և Հերաց սրբոյ Կարապետին: Եւ եղեւ յայնմ աւուր մեծ ուրախութիւն ի Կոստանդնուպօլիս, և խօսեցաւ վարդապետն Հայոց առաջի թագաւորին ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հոռոմոց և անպարտելի երեւեցաւ ի մէջ վարդապետացն տանն Յունաց. վասն զի յամենայն Հարցմունս Հաճելի երեւեցաւ: Եւ բազում զովութեամբ բարեբանեցին զնա և զուսուցիչն նորա, և մեծաւ պարգեւօք ի թագաւորէն երեւելիք և պատուականք շնորհեցաւ նմա. և գնաց մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն Հայոց ի մեծ տունն Շիրակայ:

Արդ ի յետ բազում պատերազմացն և յաղթութեանցն, զոր վանեաց կայսր Զմըշկիկ, անկանէր ի վերայ նորա մահու երկիւղն և ահն ոսկալի դատաստանին Աստուծոյ և զմտաւ ածեալ յիշեալ զանիրաւ

մահն արդարոյն Նիկեփոռայ և զանպարտ
արիւն նորա, կոծ առեալ լայր և յոգւոց
հանէր: Եւ յայնժամ խորհեցաւ վարս ա-
ռաքինութեան ստանալ, զի թերևս ապաշ-
խարութեամբ մաքրել զարիւնն, զոր հեղաւ
ի տարապարտուց. և հինգ ամ միայն կա-
լեալ զաթոռ թագաւորութեան Յունաց: Եւ
մինչդեռ զայս ամենայն զմտաւ ածէր, խոր-
հեցաւ բարի խորհուրդս, որ ըստ կամացն
Աստուծոյ էր, և յուղարկեալ ի Վասակաւանն
ի գաւառն յԱնձթայ և բերել տայր զՎասիլ և
զԿոստանդինն զորդիսն Ռոմանոսի թագաւորին,
զորս փախոյց առ Սոփրամիկն ի յահէ անօ-
րէն Թագուհւոյն, վասն զի չարաբարոյ էր
յոյժ: Իսկ յորժամ եբեր զՎասիլն ի Կոս-
տանդնուպօլիս, ժողով արարեալ զամենայն
իշխանս մեծամեծս տանն Յունաց. և եղև
ահաւոր հանդէս ի պաղատ թագաւորին: Եւ
յայնժամ թագաւորն Զմշկիկ առեալ զթագն
ձեռօք իւրովք ի գլխոյ իւրմէ և եդեալ ի
գլուխն Վասլի և նստեցուցանէր զնա յաթոռ
թագաւորութեանն իւրոյ և երկիր պագանէր
ի վերայ երեսաց իւրոց Վասլին. և զամե-
նայն թագաւորութիւն տանն Յունաց նմա
յանձն արարեալ: Եւ առեալ ի Վասիլն զիւր
հայրենական աթոռն, և ինքն դիմեալ յա-

նապատ, և յանձն իւր առեալ զկարգս կրօնաւորութեան՝ ի վանս ընթացեալ բնակէր։ Ահա որ յերեկեան աւուրն թագաւոր և այսօր ընդ աղքատս նստեալ պաղարէր կամաւոր աղքատութեամբ, վասն զի ժառանգեսցէ զերանութիւն սուրբ Աւետարանին և վճարեսցէ զպարտ անձեղ անձինն Նիկիփոռայ»։

21. Ժամանակագրութիւն Զմշկիկի կենաց. — Զմշկիկի ծնունդը տեղը ունեցած է 925ին (կամ թերևս 924ին)։

(Այս թուականը կը ստանանք՝ նկատելով որ Զմշկիկ 976ի յունուար 10ին մեռաւ, երբ 51 տարեկան էր)։

Զօրավար կ'ընտրուի 958

Զմշկիկի առաջին և նշանաւոր յաղթանակն Արաբացւոց վրայ՝ Ամանայի մէջ 963

Տարօնի պատերազմը 965

Զմշկիկ կը սպաննէ զՆիկ. 969 դեկտ. 10

Զմշկիկ կայսր կ'օծուի 969 դեկտ. 25

Զմշկիկ զՎարդ պատրիարք կ'անուանէ մեռած Պոլիէքտոսի տեղ 970 յունուար 29

Նիկողայոս ներքինին կը յաղթէ Արաբներուն՝ Անտիոքայ քով 970

Զմշկիկ զօրքն կը բաշխէ երեք տարիէ վեր սովաման ժողովրդեան 970

Ռուսաց 300,000է կազմուած բանակը կը ջախջախուի Զմշկիկի բանակէն և «Անմահ» գունդէն. 970

Յոյներ կը տիրեն Մանազկերտի և շրջակայից 970

Թէոփանոյ աքսորէն կը փախչի, կրկին կ'աքսորուի 971

Զմշկիկ կ'ամուսնանայ Կոստանդին Պերփեռուժէնի Թէոդորա աղջկան հետ 971 նոյեմբեր

Կայսրը 300է աւելի նաւ կ'ուղարկէ Դանուբի վրայէն Ռուսաց դէմ 972

Անմահներու գունդը նշանաւոր յաղթանակ մը կը տանի Ռուսաց վրայ՝ 972 ապրիլ 3ին

Զմշկիկ կը տիրէ Փրեսթլաւայի ապրիլ 4

Զմշկիկ Ռուսաց վրայ յաղթանակներ կը տանի Դորոսթիլոն քաղաքի քով 971 ապրիլ–մայիս

Մենամարտ Անեմասի և Սփենտոսլաւի 7 յունիս 972. Ռուսեր, յաղթուած, հաշտութիւն կը խնդրեն 972 յունիս 8

Զմշկիկ Դրիստրա քաղաքը՝ Թէոդորուպոլիս կ'անուանէ 972

Զմշկիկ տուրքերը կը նուազեցնէ 972

Յոյներ Մծբինի շրջակայքը կ'աւերեն 973 մայիս

Ցոյներ Ամդայ քով կը յաղթուին 973

Զմշկիկ Արեւելք երթալով կը առնէ Ամիդ, Մուֆարղին և Մծբին քաղաքները 974

Զմշկիկ պաշտօնանկ կ'ընէ զՎասիլ պատրիարգ և անոր տեղ Անտոն կրօնաւորը կը դնէ 974

Զմշկիկ Արեւելք դառնալով՝ կ'անցնի Հայաստանէն, օգնական զօրք կ'առնէ Աշոտ Ողորմածէն և կը առնէ Միջագետքի ու Պաղեստինի 975

Զմշկիկի մահ 976 յունուար 10։

22. Զմշկիկ՝ ըստ Շլիւմպերժէի. — Հետաքրքրական է անշուշտ տեսնել օտար մատենագիրներու վերաբերմունքը՝ դէպ ի Զմըշկիկ.

« Յովհաննէս Զմշկիկ է թերեւս այդ դարուն մէջ՝ ամենէն փայլուն անձնաւորումը՝ պատերազմական քաջութեան։ Անվախ, չափազանց յանդուգն, անհամեմատ կերպով եռանդուն, օժտուած՝ զինուորական ամենէն մեծ և ամենէն լուրջ յատկութիւններով, նա պաշտուած էր իր զինուորներէն։ .:. Մի և նոյն ժամանակ զարմանալի կազմութիւն մ'ունէր, լաւ ձեւուած էր, ունէր կարգէ դուրս վայելչութիւն մը, կեցուածքի մեծ ազ-

նուականութիւն մը, հրամանատուի յանդուգն կերպ մը, մանաւանդ նիւթական ոյժ մը, տարօրինակ ճկունութիւն մը, ճարտարութիւն մը որ իր բոլոր ժամանակակիցներու զարմանքն եղած էր»։ (Շլիւմպէրժէ, Un empereur byzantin, էջ 277)։

«Կայսրութեան ամենէն լաւ ձիաւորն էր, ամենէն լաւ նետաձիգը, ամենէն լաւ նիզակաւորը» (Նոյնը, L'épopée byzantine, էջ 3)։

«Կը հասնինք վերջնական ողբերգութեան։ Նիկեփոր ոչ միայն ատելի եղած էր իւր ժողովրդեան և իւր նախկին զինակիցներուն, այլ նաև իւր կնոջ, Թէոփանոյ կայսրուհւոյն։ Այս բանս սակայն շատ բնական էր, և ինչպէս զարմանալ որ այս գեղեցիկ, երիտասարդ, կրքոտ, կատարելապէս ապականեալ արարածը, ագահ վայելքներու, իսկոյն բաժնուած ըլլայ, — եթէ նոյն իսկ երբէք սիրած էր, — այս մարդէն՝ որ իրմէն աւելի տարիք ունէր, տգեղ էր դէմքով, գրեթէ տձեւ, պարզ բարքերով, խիստ վարուք, անվայելուչ, միայն պատերազմով զբաղած։

Հանդոյց մը յօրինուած էր, թերևս եր-

կայն ժամանակէ ի վեր, մեղկ կայսրուհւոյն
և Յովհաննէս Զմշկիկի, յանդուգն զօրավա֊
րին միջև, որ բիւզանդական բանակի ամե֊
նէն փայլուն զօրավարն էր, ամենէն աւելի
տեսնուած արքունեաց մէջ, կուռք զօրաց։
Ոչ մէկ տեղեկութիւն չունինք այս կրքի
սկզբնաւորութեան վրայ, կիրք մը՝ որ պէտք
էր զօրաւոր եղած ըլլալ, գոնէ Թէոփանոյի
կողմանէ։ Զմշկիկի կողմանէ, և դէպքերու
շարքը կը վկայէ այս բանիս, խառնուած էր
անհուն փառասիրութեան մը դիւանագիտու֊
թիւնը, ու նաև քէն՝ իր հին զինակցին
դէմ։ . . . Գալով Թէոփանոյի, կ'երևի թէ
այն սիրոյն՝ զոր կը շնչէր իրեն հրապուրիչ
Հայը, կը միանար սաստիկ ատելութիւն մը
դէպ ի իր ծերունի ամուսինը, մեծ փափաք
մը ձանձրանալի և անտանելի շղթայն խզե֊
լու։ Թագաւորը որ թերևս բան մը կը կաս֊
կածէր, հետզհետէ աւելի տխուր, աւելի ան֊
հանդարտ երևոյթ առաւ և աւելի ընկղմե֊
ցաւ խիստ բարեպաշտութեան մը հրահանգ֊
ներուն և չափազանց պահեցողութեան մէջ։
Այստեղ շատ մօտէն կը հետևիմ Լևոն
Սարկաւագի բնագրին, որ շատ մեծավայե֊
լուչ կերպով պատմած է այս խռովեալ թա֊
գաւորութեան ողբերգական վախճանը։.. Յով֊

Հաննէս Զմշկիկ, առերեւոյթ անտարբերութեան մը տակ կեղծելով վրէժխնդրութեան այն վառ փափագը որով լի էր իւր սիրտը, առանձնացաւ իւր հարց բնակարանը, Քաղկեդոնի ասիական արուարձանին մէջ, որ է այժմեան Քատի–քէօյ։ Անկից իրեն աւելի դիւրին եղաւ, քան երբէք, գաղտնապէս իւր կայսերական սիրելւոյն հետ թղթակցիլ։ Նիկեփորի սառնասիրտ ընդունելութիւնը զինքը վհատեցուցած չէր, այլ աւելի դառնացուցած։ Բնազդաբար իմանալով որ ժամը հասած էր և ճանապարհը բացուած էր իր առջեւ, որ Նիկեփորի շրջանը ա՛լ աւարտած էր, թէ իւր հին զինակցի, որուն կայսր ըլլալուն օգնիր էր, անժողովրդականութիւնը՝ ծայրը հասեր էր, պատրաստ էր, երբ հարազատ մարդ իր դարուն և իր ցեղին, ամէն բան փորձելու, և վճռած ամենէն ծայրայեղ միջոցները ձեռք առնելու՝ իր կարգին իշխանութեան բարձրանալու համար։ Շնորհիւ մեքենայութեանց, զորս լաւ կարգադրած էր կայսրուհին, հարէմի հնարիմացութիւնք՝ ուր դիւրին է գուշակել ներքինիներու և գերիներու ձեռքը, յանդուգն զօրավարը, որ վախ ըսուած բանը չէր գիտեր, որուն փառասիրութիւնը շատ աւելի մեծ էր քան դէպ

ի՛ բոլոր մարդիկները կախարդող՝ Թէոփանոյն ունեցած սէրը, յաջողեցաւ շատ մը խորհըրդաւոր տեսակցութիւններ ունենալ իր սիրելւոյն հետ, նոյն իսկ կայսերական կանանոցի խորութեանց մէջ։ Պէտք էր, իր եղեռնաւոր ժամադրութիւններ իրագործելու համար, ամէն իրկուն նաւակով Վոսփորը անցնիլ և յետոյ կորսուիլ պալատական շէնքերու բաւիղին մէջ։ Ամենէն թեթեւ անխոհեմութիւնը բաւական պիտի ըլլար երկու յանդուգն էակներուն մահուան պատճառ ըլլալու։ ... Այդ թատերական ժողովակներուն մէջ ուր փառասիրութիւնը, ատելութիւնը, վրէժխնդրութեան փափագը, ու սէրը կ'ամբոխէին միասին, Նիկեփորի մահը վերջնականապէս վճռուեցաւ։ Այն պայմանաւ որ նա պիտի սպանուի, Թէոփանոյ խոստացաւ Զմշկիկի հետ ամուսնանալ և թագն իրեն տալ։ Երկու դաւակիցները, կեղծելէ և սպասելէ յոգնած, վճռեցին շուտով գործել։ Կարգադրութիւնը եղաւ ճարտար կերպով. Յովհաննէս շատ դժուարութիւն չքաշեց՝ աժպոհներուն մէջ դաւակիցներ գտնելու, անոնց թիւը ամէն օր կ'աճէր՝ Նիկեփորի խստութեան հետ։ Ամենէն նշանաւորներն եղան երկու հոգի, Վուրց զօրավարը, Անտիոքայ

փառապսակ յաղթականը, որ կատղած էր անիրաւ տեղ երեսէ ընկած ըլլալուն համար, և ուրիշ պատրիկ մը, Լեւոն Փետիաոիմոս։

... Սպանումը սահմանուեցաւ դեկտեմբերի տասէն մինչեւ տասնըմէկի գիշերը։ Ամենէն հաւատարիմ դաւադիրները, կին ծպտելով և ձեւացնելով իբր թէ թագուհւոյն այցելութեան եկած են, զէնքերնին իրենց երկայն զգեստներուն տակ ծածկելով, մի առ մի կանանոցը մտան, ուր Թէոփանոյ զիրենք ծածկեց մութ անկիւններու մէջ, ճիշդ կայսեր սենեակին մօտ։ Նոյն օրը, երեկոյեան դէմ, ժամերգութիւն ըսելու ժամուն, Նիկեփոր, աւելի քան երբէք՝ տխուր նախազգացումներու մէջ կը գտնուէր. ընդունեցաւ նաեւ տոմսակ մը պալատական քահանայներէն միոյն ձեռքէն. նա կը պարունակէր հետեւեալ բառերը միայն՝ սարսափեցնող լակոնաբանութեամբ. «Գիտցիր, թագաւոր, որ նոյն իսկ այս գիշեր, ահաւոր մահ մը կը նիւթեն քեզ։ Եթէ կ'ուզես համոզուիլ, ուրիշ բան հարկ չէ բայց եթէ կանանոցը խուզարկել. հոն պիտի գտնուին՝ զքեզ սպաննելու եկած զինեալ մարդիկներ»։ Ինքնակալը, որ ամէն օր այսպիսի ազդարարութիւններ կ'ընդունէր, զարմա-

ցաւ ասոր յստակութեանը վրայ։ Պահելով իր բոլոր հանդարտութիւնը, հրաման տուաւ Միքայէլի, իր ննջասենեկի պետին, կամ, ուրիշ բառով, ներքինեաց գլխաւորին և տան վերակացուին, խնամով խուզարկել կանանոցին բոլոր անկիւնները։ Խուզարկութիւնը, որ իսկոյն տեղի ունեցաւ, ոչ մէկ արդիւնք տուաւ։ Կա՛մ կայսեր զայրոյթէն վախնալով, կամ դաւադրութեան մասնակից ըլլալով, կամ անհոգութեամբ կամ հեղգութեամբ, Միքայէլ իր առջեւ բանալ տուաւ այդ ընդարձակ թաղի բոլոր խուցերը, ի բաց առեալ ճիշդ անոնք՝ ուր ծածկուած էին զինեալ դաւակիցները։ Յետոյ վազեց Թագաւորին իմացնելու որ այս անգամ ալ ինքը խաբուած էր։ Սակայն գիշերը կանուխ եկած էր ձմեռնային այդ տխուր օրուան մէջ, և արդէն բաւական ժամերէ ի վեր կը տեւէր։ Դաւակիցները, անգութ հոգերով տանջուած, գաղտնի սարսափներէ ցնցուած, ուրիշ բանի չէին սպասեր՝ բայց եթէ իրենց գլխաւոր գործիչին, Յովհաննէս Չմշկիկի, դաւադրութեան գլխաւորին։

Պիտի գար նա։ Ոչ ոք կը տարակուսէր իր քաջասրտութեան վրայ. բայց կրնա՞ր նա, գիշերուան այդ ժամուն, այդ սարսափելի

օդով. Վոսփորը անցնիլ և պալատ մանել։

Պէտք էր սակայն ամէն գնով Նիկեփորի կասկածները քնացնել։ Թէոփանոյ իր մօտ կ՚երթայ։ Այս դէպքերը տեղի կ՚ունենային Պուքոլէոնի ճիշդ այն դղեակին մէջ, զոր նոր շինած էր իր առանձին գործածութեան համար, կարծելով, ամուր, թէ անառիկ ապաւէն մը շինած է։ Բուլղար իշխաններու աղջիկներ, բիւզանդացի իշխաններու նշանուած (ծանօթ է արդէն որ այն ատեն բուլղարական նոր դաշնակցութեան մեղրալուսինը իր լրման մէջ էր) նոր հասած էին Կոստանդնուպոլիս։ «Պիտի երթամ, ըսաւ Նիկեփորի, քանի մը վայրկեան այդ օտարականները զբաղեցնելու։ Ննջասենեակի դուռը բաց թող. քիչ ատենէն քովդ կու գամ, (որովհետեւ նոյն սենեակը կը բնակէին), յետոյ ամէն կողմ կը գոցես։ Կայսրը խաբուեցա՞ւ այս նենգութենէն։ Ո՞վ գիտէ։ Թերեւս կասկածները փարատեցան, բայց աչքի առաջ ունենալով մահը, որուն այնքան անգամներ դիմագրաւած էր Կիլիկիոյ կիրճերուն մէջ՝ ինչպէս Ասորիքի անապատներուն, հետզհետէ աւելի անջատուած նենգաւոր և անարգ աշխարհէն, այս քաջ մարդը, որ արդար մըն էր, երկայն ժամանակ ընկղմե-

ցաւ իւր աղօթքներուն և Ս. Գրոց ընթերցման մէջ։ Յետոյ, քունէն յաղթուած, փաթթուեցաւ Միքայէլ Մալէյինոս սուրբ կրօնաւորի վերարկուին մէջ ու պառկեցաւ, ինչպէս սովոր էր ընել, մանաւանդ յետ իւր ծերունի հօրը մահուան, ոչ եթէ կայսերական մեծ անկողնին մէջ, այլ պարզապէս գետնի վրայ փռուած վագրի մը մորթին վրայ, Յիսուսի, Աստուածածնայ և Յովհաննու Մկրտչի պատկերներուն տակ։ Առաջին անգամ, կ'ըսէ, Իբն—էլ—Աթիր, Նիկեփոր քուն կ'ըլլար, առանց իր զէնքերը քովն ունենալու։

Սլաքը գիշերուան հինգերորդ ժամը ցոյց կու տայ։ Բուռն հով մը կը բարձրացնէ Պրոպոնտիսի ալիքները. ցուրտը սաստիկ է. առատ ձիւն կու գայ։ Յովհաննէս Զմշկիկ, երեք մարդիկներու հետ փոքրիկ նաւակով մը Քաղկեդոնէն մեկնած, ափունքի երկայնքէն կը մօտենայ Պուքօլէոն պալատին, որձաններու խմբի մը քով՝ որ կը ներկայացնէր ցուլի մ'եւ առիւծի մը կռիւը. ահա նշանաւոր նաւահանգիստը՝ այդ անունը կրող։ Դաւակիցները, սուր ի ձեռին, տագնապալից, կը ջանային իր գալուստը գուշակել։ Մէկը անոնցմէ որ կայսերական նոր դղեակի

ամենէն բարձր մասերու տանիքներու վրայ, բացօթեայ, դրուած էին իբրեւ դէտ, վերջապէս խոր մթութեան մէջ կը նշմարէ չորս մարդիկները։ Նախապէս սահմանեալ նշանը՝ սուլոց մը՝ կը լսուի, և կայսեր սենեակէն նետուած չուանէ սանդուխով մը, դաւրուի մարդասպանները կը միանան իրենց գործակիցներուն հետ։ Կեդրենոս և ուրիշներ խօսք չեն ըներ սանդուխի մասին և կ՚ըսեն թէ Զմշկիկ և իւր երեք ընկերները մի առ մի կանանոցին մէջ վեր քաշուեցան ուռենիէ կողովներով կամ բարձերով՝ որոնց գործածութիւնը այնչափ սովորական եղած է, ամէն ժամանակ, ամբողջ Արեւելից մէջ։ Ամենէն վերջ Զմշկիկ մը մտնէ պալատը», և այլն (Schlumberger, « Un empereur byzantin, *էջ* 754)։

23. *Յովհաննէս Զմշկիկի գերդաստանը.* — *Յովհաննէս Զմշկիկի ճիւղագրութիւնը հետեւեալն է.*

Յովհաննէս Կուրգէն

Ռոմանոս պատրիկ և Եւփրոսինէ

Յովհաննես Կուրգէն

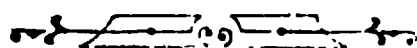
Ռոմանոս Կուրգէն

Թէոփիլոս, կառավարիչ Միջագետքի

— (Հայր Զմշկիկի)
Յովհաննէս Զմշկիկ
Յովհաննէս

Զմշկիկ նախ ամուսնացած էր Վարդի Մարիամ քրոջ հետ, որու մահուանէն յետոյ՝ Պերփեռուժէնի Թէոդորա աղջկան հետ։

24. Զմշկիկի դրամները. — Զմշկիկ իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ կանգուն, երկայն նիզակ մ'ի ձեռին, ձախ ձեռքին մէջ ունենալով խաչազարդ աշխարհագունդ մը։ Ունի նաեւ ուրիշ դրամներ, ուր իր պատկերին հետ՝ Յիսուսի, Աստուածածնայ կամ խաչի պատկերը դրոշմուած են։ Մակագրութիւնք ընդհանրապէս են « Յիսուս, Էմմանուէլ », և կամ « Այսու յաղթեա » բառերը։

Ի. ՏԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ՎԱՍԻԼ Բ.

ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆԻ ՎՐԱՅ

25. *Յունաց որ պատմիչներ խօսած են Վասիլ Բ. Բուլղարասպանի վրայ. — Լաւագոյն աղբիւրը՝ Վասիլ Բ.ի կենսագրութեան է*

Կեդրենոս, Բ հա. էջ 416–480.

Զոնարաս, Գիրք ԺԷ.

Գլիյկաս, Յովէլ, Եփրեմիոս, և այլն։

26. *Հայոց որ պատմիչներ խօսած են Վասիլ Բ.ի վրայ. — Վասիլ Բ.ի մասին ընդարձակ և թանկագին տեղեկութիւններ ունի Հայ պատմութիւնը.*

Ստեփաննոս Ասողիկ կը պատմէ, ԺԴ գլխոյն մէջ։

ԺԴ. — Յաղագս թագաւորելոյն Վասլի

Յունաց. և բռնակալութեան Վարդայ. և աւերածոյ աշխարհին Յունաց։

Եւ իբրեւ թագաւորեաց Վասիլ ի 425 թուին, որպէս յառաջն ասացաք, Վարդ որ ըստ աւելաձայնութեան սկլերոս կոչիւր, ապստամբեալ թագաւորեաց ի կողմանս Ջանանայ և Մելտենոյ. որ էր այր քաջ և կորովի ի գործ պատերազմաց։ Եւ միաբանեալ ընդ ինքեան զՀեծելագունդ զօրս Հայոց որ ընդ Յունաց թագաւորութեամբն, և բաժանեալ զթագաւորութիւն Յունաց, Հասանէ մինչեւ ցԲիւթանիա ճակատ տալով ընդ թագաւորին Վասլի զամս. և արեան ճապաղիք լնուին զաշխարհն ամենայն։ Վասն զի թագաւորն Վասիլ գումարեաց զզօրսն Բիւզանդիոնի և զԹրակացին և զՄակեդոնացին հանդերձ ամենայն արեւմտեայ ազգօքն առաքէ ի պատերազմ ընդդէմ Վարդայ բռնակալին։ Իսկ Վարդայ զինեալ ընդդէմ նորա ի պատերազմ, յորում քաջապէս մարտուցեալ զօրն Հայոց, որպէս ոմնք իշխանին Տարօնոյ Գրիգոր և Բագարատ և Ջափրանիկ՝ իշխան Մոկացի, ահաբեկ արարեալ զզօրսն Յունաց զորէն փոթորկեալ մրրկի շփոթէին, զյոլովս սրախողխող արարեալ, և զբազումս ձերբակալ. ուր սպանեալ եղեւ ներքինին Պետանոս՝ զլուխ զօրուն։

Եւ ապա ողորմածաբար գթացեալ յազգս քրիստոսական հաւատոցն՝ մնացելոցն կեանս շնորհէին։ Եւ այսպէս երկիցս և երիցս ի բազում անգամ մարտուցեալք՝ յաղթեցին արեւմտեայ զօրուն․ և գրեթէ ընդ բոլոր աշխարհն Յունաց տարածեցաւ պատերազմն, մինչ զի գեօղ ընդ գեօղ և քաղաք ընդ քաղաք մարտնչէր․ և ամենայն ուրեք արեանց հեղմունք լինէին․ և սով սաստիկ յընդհանուր աշխարհս տարածեցաւ․ և գիակունք մեռեալք ի ճանապարհս և ի գռեհս բազմանային․ և կենդանիքն ողորմելի քան զմեռեալս շրջէին, և գայլք գիշատիչք ի մարմինս մեռելոց խանձեալք՝ և զկենդանիսն ուտէին։ Եւ մինչ զայսու շփոթմամբ էր թագաւորութիւն Յունաց, Խլաթայ և Նփրկերտոյ ամիրայն Բասան վերստին շինէ զքաղաքն Մանազկերտ․ և սով և գերութեամբ անմարդացոյց զգաւառն Տարօնոյ, յաւառի առեալ զքաղաքն Մուշ․ խողխողեալ զքահանայս յեկեղեցւոջն որ սուրբ Փրկիչ անուանի, ողորմելի տեսակաւ, յորում արեան ներկուածք ցարդ եւս ցուցանին ի նոյն յեկեղեցւոջ։

ԺԵ. — Վասն վերջին պատերազմին Յունաց. և փախստական լինելոյ բռնակալին Վարդայ։

Եւ ապա յետ այսր ամենայնի անցիցն անցելոց Վասիլ՝ թագաւորն Յունաց, զԹոռնիկ զօրավարն որ էր յազգէն Վրաց, աբեղայ ի սուրբ լերինն այնմիկ, հանեալ առաքէ առ Կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ. և խոստանայ տալ նմա զԽոտոյառիճ Կղէսուրան, զՁորմայրի և զԿարին, զԲասեն և զՍեւուկ բերդակ որ է Մարդաղի, զՀարք և զԱպահունիս, զորս և ետ իսկ, որպէս զի զօր առաքեսցէ յօգնականութիւն նմա։

Եւ Կիւրապաղատին Դաւթի գումարեալ զզօրսն Վրաց, և զիշխանաց իշխանն զՋոջիկ տայ զկնի Թոռնկայ պատերազմել ընդ Վարդայ բռնակալին։ Որք սկսեալ ի Տայոց աշխարհէն քանդեալ աւերեցին զամենայն աշխարհն Յունաց որ ընդ ձեռամբ բռնակալին։ Նոյնպէս և հանեալ թագաւորին ի բանտէ զՎարդ որ և Փոկաս կոչիւր. զոր արկեալ էր Կիւր–Ժանայ ի կղզին. և տայ ի ձեռս զամենայն արեւմտեան զօրն Յունաց. և հանդերձ Վրաց զօրուն առաքէ ի վերայ բռնակալին Վարդայ երկուս բանակս։ Իսկ բռնակալին ընդ միոյ բանակին մարտուցեալ,

այն ինչ ի փախուստ դարձուցանէր և ապա հասեալ ի վերայ երկրորդ բանակին՝ նորոգապէս յարդարէին զպատերազմն։

Ցորմէ զանգիտեալ բանակալին Վարդայ՝ փախստեայ լինէր։ Եւ ելեալ յաշխարհէն Յունաց՝ Թիկունս օգնականի կալեալ զամիրայն Բաղդատայ, որ Իբն Խոսրով կոչիւր, զի և յառաջն իսկ բարեկամացեալ էր ընդ նմա։ Եւ երթեալ հասանէ մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսացպօլիս որ է Նփրկերտ, ի տեղին որ փշփաշն կոչի։ Իսկ Թագաւորն Վասիլ հրեշտակ խաղաղութեան առաքեալ զկնի գտանել անդրէն Թագաւորին Վարդայ։ Զոր իմացեալ աւագ հեճպացն Իբն Խոսրովու՝ զգացուցանեն նմա ի Բաղդատ։ Եւ նորա հրաման տուեալ ունել զԹագաւորն՝ եթէ հնար լիցի։ Եւ նոքա յանկարծ ժամու ի վերայ հասեալ՝ ձերբակալ արարեալ զԹագաւորն Վարդ հանդերձ մեծամեծօքն՝ հասուցանեն ի դուռն Իբն Խոսրովու, ի քաղաքն Բաղդատ որ է Բաբելոն, զոր հրամայեաց երկաթեղէն կապանօք ի բանտի պահել զամենայն աւուրս կենաց իւրոց Իբն Խոսրով։

ԻԲ. — Թէ զիարդ չարաչար մահուամբ մեռաւ Մետրապօլիտն Սեբաստիոյ, և վասն

թագաւորացն Բուլղարաց, որ սպանին զնա։

Իսկ յետ ընդունելոյ զԹուղթս գայս ա-մօթալից լինէր մետրապօլիտն այն. բայց ոչ ինչ թուլացաւ յերմէ չարութենէն։ Այլ ի նմին ամի առաքեաց զնա թագաւորն Վասիլ յաշխարհն Բուլղարաց խաղաղութիւն առնել։ Եւ նոցա խնդրեալ զքոյր թագաւորին Վասլի ի հարսնութիւն ինքեանց։ Եւ տուեալ թագաւորին կին մի ի ծառայից իւրոց ի կերպ քեռն իւրոյ, առաքեաց ի ձեռն մետրապօլտին։ Եւ յերթալն յաշխարհն Բուլղարաց ծանեան զկինն զայն. և կապեալ զմետրապօլիտն իբրեւ զշուն և խաբեբայ՝ ցօղուն և ժժան պատեալ զնովաւ՝ հրով տոչորեցին թագաւորքն Բուլղարաց. զի էին նոքա երկու եղբարք, որք կոմսաձագքն կոչէին. անուն երիցուն Սամուէլ, յազգէս Հայոց, ի գաւառէն Դերջանայ, զոր ընդ գունդս ռաղարացն տարեալ էր զնոսա թագաւորն Վասիլ ի Մակեդոնիա պատերազմել ընդ Բուլղարացն։ Որոց ի դիպող ժամու ապըստամբեալ ի թագաւորէն Յունաց՝ գնացին առ թագաւորն Բուլղարաց, որ էր կուրա. և ըստ քաջութեան իւրեանց մեծացան յաչս նորա։

Եւ յետ այսորիկ թագաւորն Յունաց Վա-

սիլ ի պատերազմի կալաւ զԹագաւորն Բուլղարաց զկուրոն։ Իսկ Կոմսաձագքն տիրեալ ի վերայ աշխարհին Բուլղարաց՝ ընդդէմ կացին խիստ մարտիւք Թագաւորին Յունաց, զոր ըստ ժամանակին ասասցուք։

ԻԳ. — Եւ թէ որպէս չոգաւ զօրօք թագաւորն Յունաց Վասիլ յաշխարհն Բուլղարաց, և պարտեալ փախստեայ անդրէն դարձաւ.

Եւ զկնի այսորիկ ինքն Թագաւորն Վասիլ զօրաժողով եղեւ գնալ յաշխարհն Բուլղարաց։ Եւ հաստաբուռն զօրութեամբ երթեալ՝ ունի զմիջոց աշխարհի նոցա լայն բանակաւ։

Եւ Բուլղարացն անճապարեալ կալան զնեղ տեղիս, զկիրճս կապանաց ճանապարհին. զի են վայրք մացառուտք և դժուարագնացք։ Եւ ի բանալ արգելեալ զԹագաւորն հանդերձ ամենայն զօրօքն՝ սրախողխող առնէին զամենեսեան. այլ հետեւակազունդն Հայոց, ի մէջ առեալ զԹագաւորն Վասիլ զկնի և յառաջոյ, ընդ այլ ճանապարհ լեռնագնաց տարեալ հանին ի Մակեդոնիա։ Եւ ամենայն հեծելազունդ զօրն մատնեցաւ նոցա հանդերձ աւարաւ և պալատամբ Թագաւորին։

ԻԴ. — Վասն եղանելոյ թանկագին վարդայ ի Բաղդատայ, և մտանելոյ յաշխարհն Հոռոմոց ։

Եւ յայսմ ամի, որ էր ի 435 Թուին Հայոց, յորում չարչարեալ մեռանէր Գաբրիէլ երէց Սեբաստիոյ. և մետրապօլիտն, որ էր պատճառ սպանման նորա, չարաչար մահու չարչարեալ ի Բուլղարս՝ սատակէր վրէժխնդրութեամբն Աստուծոյ։ Եւ հարաւ զօրն Վասլի յաշխարհին Բուլղարաց։ Ի նոյն ամի Թագաւորն Վարդ՝ ելեալ ի Բաղդատայ ի Մելտենի մտանէ, վասն զի Իբն Խոսրով, զոր յառաջն ասացաք ի մահուան իւրոյ պատուէր տուեալ որդւոյ իւրոյ արձակել ի կապանաց զԹագաւորն Վարդ, զի էր դաշնադիր երդմամբ։ Եւ նորա զինուք, հանդերձիւք և երիվարօք արձակեալ զնա ամենայն իւրայովքն և հանեալ ըստ քաղաքն Բաղդատայ բացագոյն ինչ՝ ամենայն խառնիճաղանճ բազմութիւն քաղաքին շարժեցաւ զկնի՝ սպանանել զնա։ Այլ վայրաբնակ Արապկացն ընդդէմ կացեալ՝ առեալ զԹագաւորն ընդ անշէն տեղիս ածեն ի վրանս իւրեանց. և անտուստ արագ հասուցանեն ի Մելտենի քաղաք ի Բաբելոնէ յաւուրս 31։ Եւ ամենայն զօրք աշխարհին առհասարակ ի հնա-

զանդութիւն գայլին և Բասոն Ապահունեաց և Նփրկերտոյ ամիրայն և Վայրաբնակ Արապիկք, որ ընդ նմա ։ Եւ դարձեալ առաջին խռովութիւնն շարժեցաւ յաշխարհին Յունաց ։

ԻԵ. — Ելն Փոկասու–Վարդայ. և ուզել զթագաւորն, և թագաւորել ինքեան ։

Իսկ Վարդ որ և Փոկաս, հրամանաւ Վասիլի, գայ ընդդէմ նորա ի պատերազմ ամենայն զօրօքն Յունաց և Վրաց ։ Եւ բանս պատրողականս առաքէ առ նա ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց ասելով. «եթէ ե՛կ զի խաղաղութիւն արասցուք առ միմեանս. և ի միջի մերում բաժանեսցուք զաշխարհս Յունաց բառնալով զթագաւորութիւն Վասլի»։ Որում հաւանեալ Թագաւորն Վարդ, արձակեաց յինքենէ զզօրսն Տաճկաց, և ի հանդիպելն միմեանց Վարդ որ և Փոկաս, ստեալ երդմանն իւրոյ, յետ աւուրց եօթանց կալանաւոր արարեալ զՍկլերոսն Վարդ՝ զինակիր պատրաստութեամբ հրամայէ տանել ի բերդն Ճեռաւս ։ Իսկ տաճիկ զօրն, որ արձակեալ էին ի Սկլերոսէն, երթեալ ի բնակութիւնս իւրեանց՝ և յորժամ լուան զհամբաւ ունելոյ Սկլերոսին ի Ճեռաւս քա-

ղաքի, գերի առին ի Հարաւոյ մինչեւ յԱ-
պահունիս։ Եւ Վարդն որ և Փոկաս, ի 435
թուին Թագաւոր բռնակալ եղեալ՝ ճակատա
տալով ընդ Թագաւորական քաղաքին Կոս-
տանդնուպոլսի հանդերձ ամենայն Յունաց
և Վրաց զօրուն ամս երկու։ Որ և ընդդէմ
Թագաւորական քաղաքին ամրոց շինեալ, և
զՏլփինոս մածիստրոս հանդերձ զօրականօք
պահապան կացուցանէ. զի մի ել լիցի ի
քաղաքէն կամ մուտ արտաքնոցն։ Այլ պա-
հապան նաւահանգստին՝ ուխտ խաղաղու-
թեան առ Թագաւորն Վասիլ հաստատեալ՝
զամենայն զօրս քաղաքին և որ ինչ արհե-
մրտեալ կողմանցն՝ ի միում գիշերի յայս-
կոյս անցուցանէր։

Որք ելեալ ընդ Թիկանցն կողմանէ ամ-
րոցին՝ ղօղեալ Թաքչէին. իսկ ընդ քաղա-
քին կողմանէ յառաւօտանալ ժամուն, նաւս
պատերազմականս պատրաստեալ մոմեղինօք
զալ ընդդէմ ամրոցին. որոց տեսեալ որ
յամրոցին՝ ելանէին ի պատերազմ ընդդէմ
նոցա։ Իսկ ղօղեալ զօրն ի Թիկանց կող-
մանէ յարուցեալք ի վերայ՝ սրախողխող և
ծովընկէց առնելով զզօրսն Տլփինոսայ՝ ձեր-
բակալ արարին և զՏլփինոս՝ գլուխ զօրուն,
զոր յանդիման արարին Վասիլ Թագաւորին.

և դատապարտեցաւ ի փայտ ելանել ։ Այս եղեւ ի 437 թուին ։

ԻԶ. — Գալն Փոկասու Վարդայ յեզր ծովուն զօրօք, և ելանելն Վասլի և սպանանելն զնա ։

Իսկ Փոկասու Վարդայ արձակեալ յինքենէ զզօրսն Վրաց, և ինքն ամենայն զօրօք Յունաց խաղայ յեզր ծովուն ։ Իսկ ի գալ ամին միւսոյն, մինչդեռ գարնանային էր ժամանակն, Թագաւորն Վասիլ հանդերձ եղբարբն Կոստանդեաւ և ամենայն զօրօքն արտաքս ելեալ և յերկուս բաժանեալ զզօրսն, մասն մի ընդ ծով առաքէ ի վերայ բանակին Վարդայ, որք եկեալ հրով լուցին զնաւս նորա յեզր ծովուն ։

Եւ ինքն Թագաւորն ցամաքաւն եկեալ մերձենայր ի բանակն. և ի լուցանելն նաւուց, զի զայն նշանակ տուեալ էր, հնչեցուցանել հրամայէր զպատերազմական փողսն և շփոթեալ բանակին Վարդայ ահաբեկ լինէին ի փախուստ դառնալով ։ Մեռաւ և ինքն Վարդ բռնակալ Թագաւորն չարաչար մահուամբ ։

ԻԷ. — Յաղագս երեւման աստեղն. և շարժման Կոստանդնուպօլսի. և մահն ապըստամբին Զորտուանելի ։

Ի սոյն ամի, որ էր ի 439 Թուին Նիզակաւոր աստղն կրկին անգամ երեւեցաւ յամսեանն Քաղոց, որ օր 15 էր ամսոյն, ի տօնի փոխման ամենասուրբ կուսի Աստուածածնին՝ յարեւելից կուսէ երեւեալ և զնշոյլս լուսոյն ընդ հարաւ առաքէր աւուրս ինչ. և ամփոփեալ յայնմ տեսութենէ՝ կայր ի վերայ արեւմտեայ աշխարհին ընդ մուտս արեւուն, զնիզակաձեւ լոյսն ընդ արեւելս ձգելով: Եւ զկնի սակաւ աւուրց շարժեցաւ աշխարհն Յունաց ահաւոր դղրդմամբ, մինչեւ կործանել բազում քաղաքաց և գիւղից և գաւառաց, եւս առաւել ի Թրակացւոց և Բիւզանդացւոց աշխարհին հանդերձ ծովափն, որ ի մէնջ նոցա ծածանեալ ծփէր սաստանմամբ, մինչեւ ի նոյն ինքն ի Թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպօլսի մեծաշուք և բազմապայծառ զարդք հրաշատեսիկ սեանց և պատկերաց և եկեղեցեաց մեծամեծաց կործանեալ փլուզանէին. և նոյն ինքն Սոփիայն, որ կաթողիկէն է, հերձանէր պատառմամբ վերուստ ի վայր: Վասն որոյ բազում ջան եդեւ արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց առ ի վերստին նորոգել: Այլ անդգիտեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի, այս զօրինակ շինուածոյն ի-

մաստուն հանճարով՝ պատրաստեալ զկազա-պարս կազմածոյն և սկզբնաւորեալ զշինելն. որ և գեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն։ Այլ դեռ ևս մնացեալ էր յապըստամբացն, որ ընդ Փոկասուն Վարդայ՝ Զօրտուանէլ մաժիստրոսն՝ եղբօրորդի Թոռնկայ աբեղայի, որ բռնացեալ էր ի կողմանս Դերջանայ և Տարօնոյ, յորոյ վերայ առաքէ թագաւորն Վասիլ զճանն պատրիկ, որ և Պոռռնզ կոչիւր։ Որ եկեալ պատերազմեցաւ միանգամ. և յերկրորդումն սպան զնա ի գաւառին Բագառիջոյ, ի Դերջան գաւառի, ի 439 Թուին։ Եւ յայնմհետէ խաղաղանայր աշխարհն Յունաց ընդ ձեռամբ Վասիլի նուաճեալ։

ԼԵ. — Ելն տաճիկ զօրուն Եգիպտացւոց յաշխարհն Յունաց, և միանգամ և երկիցս պատերազմելն և ելն թագաւորին Վասիլի ի վերայ նոցա։

Յայսմ ժամանակի ամիրայն Եգիպտացւոց որ ի Բաբելոն Ազազ անուն՝ զօրօք բազմօք առաքէ ի վերայ քաղաքին Հալպայ և ի կողմանս Անտիոքացւոց։ Որոց ընդդէմ երթեալ Ռոմանոս մաժիստրոսն՝ որդի Սիկլերոսին, սակաւ զօրօք և ոչ կարացեալ

պատերազմել՝ ամրանայ ի կողմանս լերանցն։ Եւ նոցա զօակաւ տեղիս յաւարի առեալ՝ գանձան յԵգիպտոս։ Եւ զկնի երկրորդ ամի նոյն ամիրայն զամենայն Մախր Արապին և զզօրսն Երուսաղէմի և Լիբէացւոց առաջէ յաշխարհն Յունաց ի նոյն կողմանս Անտիոքու։ Որոց ընդդէմ երթեալ Բուռճն մաժիստրոսն, հրամանաւ Թագաւորին Վասլի ի 443 Թուին, պատերազմի ի Բուրզոյ դաշտին, և պարտեալ ի նոցանէ՝ ի փախուստ դառնայ։ Որոց հետամուտ եղեալ զօրն Տաճկաց, զբազումս սրախողխող առնէին և զյոլովս ձերբակալ, որպէս զձանակ պարքեկ՝ որդի Խաւռասայ, և զԹորոս բարեպաշտ և աստուածասէր ի գաւառէն Հաշտենից, և զայլս յաշխարհէն Հայոց ազատաց։ Զայս լուեալ Թագաւորն Յունաց՝ ինքնին զօրօք անդր հասանէր. և Եգիպտացւոցն զգացեալ զգալուստ Թագաւորին, զաղխս բանակին իւրեանց ի գիշերի հրով տոչորեալ, և ինքեանք փախստեայ գնացին յաշխարհն իւրեանց։

Եւ Թագաւորն անցեալ յաշխարհս նոցա, զբազում գաւառս յաւարի առեալ և յեզր ծովուն մեծի քաղաք շինեալ յամրութիւն զօրաց իւրոց և ինքն դարձաւ անդրէն ի կոստանդնուպօլիս փութանակի։

ԼԷ. — Դարձեալ ելն Եգիպտացւոց զօրուն և վարն Բաբելոնի և մահ Դալասանոսին։

Դարձեալ ի 437 թուին նոյն Եգիպտացւոց ամիրայն՝ որդին Ազազին, յետ մեռանելոյ հօրն նորա, զօր գումարեալ ստատկագոյն քան զհայրն իւր յԵրուսաղեմէ, ի Բաբելոնէ և առաքէ յաշխարհն Յունաց։

Այս Բաբելոն ոչ է այն, որ յերկրին Սենէար ի Քաղդէացւոց աշխարհին, ուր աշտարակն շինեցաւ, զոր Նաբուգոդոնոսոր որդին Նապուպալլասարայ, 15 ամ պարըսպեաց. որ այժմ փոխեալ տեղւոյ քաղաքին սակաւ բացագոյն՝ Բաղդատ անուանի։ Այլ է սա բերդ իմն յերկրին Եգիպտացւոց Բաբելոն անուանեալ, որպէս պատմէ Եպիփան ի գիրսն ականց։ Որ այժմ արքունիք շինեալ՝ մեծացաւ անուամբ. յորմէ ելեալ զօրն գայ յաւուրս առնուլ զկողմանս Անտիոքու Ասորւոց։

Որոց ընդդէմ ելեալ հրամանաւ արքային Յունաց մաժիստրոս Դալասանոս՝ պատերազմեցաւ ընդ նոսա, և պարտեալ ի փախուստ դարձուցանէր։ Եւ ապա զաւարաւ բանակին եղեալ զօրն Յունաց. և սաճրիկ զօրուն ընդ կրունկն դարձեալ ի վերայ նո-

ցա՝ քաջաձիգ աղեղամբք և կորովասէգ Նի-զակօք սուսերահար արարեալ զզօրն Յու-նաց։ Եւ մեռաւ մաժիստրոսն Դալասա-նոս եղբարրն և որդւովք, և այլ ամենայն զօրն ի փախուստ դառնային. և գլոլովս ի նոցանէ ձերբակալ արարեալ տանէին ընդ այլսն և զՋորդւանէլն պատրիկ՝ եղբօրոր-դին Թոռնկայ աբեղայի։

ԽԲ. — Մուտն միւսանգամ թագաւորին Վասլի յաշխարհն Տաճկաց ի կողմն Ասոր-ւոց։

Իսկ յետ հարկանելոյ զօրացն Յունաց ի յեգիպտացւոց զօրացն, յորում մեռաւ Դա-լասանոս մաժիստրոսն. ինքն իսկ թագաւորն Վասիլ եկն յԱնտիոք։ Եւ անցեալ ընդ Հալ-պի դաշտն Ասորւոց, ի տեղին ուր հարան զօրքն նորա. և ժողովեալ զխաղխաղակոյտ ոսկերացն՝ հրամայեաց փոս հատանել և ի միում տեղւոջ թաղել զամենայնսն, և ի վերայ նոցա եկեղեցի շինեաց։ Եւ ինքն ան-ցեալ՝ առնու զքաղաքն Շաժար և այլ բերդս յոլովս, և ասպատակ սփռեալ մինչեւ ցլեառն Լիբանոս՝ յաւարի էառ զաշխարհն զայն։ Եւ ի սոնէ Խաչվարացին մինչեւ ցօր Յայտնու-թեան Տեառն յամեաց յաշխարհն յայն, և

ապա դարձաւ, եկն նա ձմեռել յաշխարհն Կիլիկեցւոց, ի Տարսոն քաղաք, զոր շինեալ էր Սենեքերիմայ արքայի Ասորեստանեայց։ Սապէս գունակ Բաբելոնի. զի և ընդ սորա մէջն անցանէ գետն Կիդնոս, որպէս տարածանի ընդ մէջ Բաբելոնի (Տիգրիս)։ Եւ այս եղեւ ի 447 թուին։

ԽԳ. — Վասն մեծի կիւրապաղատին Դաւթի մահուան, և գալն Վասիլի՝ թագաւորին Յունաց յաշխարհն Արևելից։

Այլ վասն մահուան մեծի կիւրապաղատին Դաւթի պա՛րտ վարկանէի երկարաձիգ ողբովք մխիթարանել, եթէ ոչ զերկարանալ բանիս կամէի կարճել. զի ո՛չ ճառից են ժամանակ, այլ գոյժն յիշատակարանաց։ Բայց զի էր այրն հեզ և հանդարտ առաւել քան զամենայն թագաւորս որ ի ժամանակիս յայս։ Եւ եղեւ նա պատճառ խաղաղութեան և շինութեան ամենայն արեւելեայց, մանաւանդ Հայոց և Վրաց, զի զգոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց դադարեցոյց նա՝ յաղթող եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց. և ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա։ Սա լցեալ աւուրբք, ծերացեալ ժամանակօք՝ վախճանեցաւ յաւուր մեծի փր-

կական Ջաւիկին, ի 649 թուին. բայց զի ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեան նորա, յանձն արարեալ էր զագատագունդն իւր թագաւորին Յունաց Վասլի։

Որ և ի լսել զլուր համբաւոյ մահուան նորա ի Տարոն Կիլիկեցւոց թագաւորն Վասիլ՝ փութանակի յառաջեաց գալ յաշխարհս մեր։ Եւ եղ նա ի կողմանս Մելտինոյ. և ի գալն առաջի քահանայիցն Սեբաստիոյ՝ հրամայեաց համարձակ լինել յամենայն գործս հաւատոց, և հնչեցուցանել զձայն ժամահարի, զոր արգելեալ էր Մեսրոպոլիտն, որպէս յառաջն ասացաք։ Եւ անցեալ թագաւորն ընդ Հանձիթ և ընդ Բալու՝ ելանէ ի լեառն Կոհերայ յաւուր Վարդավառի տօնին, որ ընդ մէջ Հաշտենից, Ծոփաց և Խորձենոյ և անդուստ գայ, հասանէ ի գաւառն Արշամունեաց, ի քաղաքն Երիզա։ Եւ ամիրայն Նփրկերտոյ՝ քուերորդի Բասիլի, եկն առ նա ի քաղաքն Երիզայ, և արքունատուր ընծայիւք պատուեալ զնա՝ առ զմաժխստրոսութեան պատիւն։ Եւ հրամայէ զօրացն Չորրորդ Հայոց և Տարօնոյ օգնական լինել նմա յոր պէտս և կոչեսցէ։

Եւ ինքն չուեալ հասանէ ի լեառն Հաւ-

ճիչ, ի քաղաքն յայն։ Անդ ընդ յառաջ ելեն նմա Բագարատ՝ Թագաւո՛րն Ափխազաց, և հայրն նորա Գուրգէն՝ Թագաւոր Վրաց, զոր մեծապատիւ մեծարանօք ընկալեալ զԹագաւորն Ափխազաց՝ տայ նմա զկիւրապաղատութեան պատիւն, և զհայրն նորա մաժիստրոս արարեալ արձակեաց զնոսա գնալ յաշխարհս իւրեանց։ Եւ ի նոյն օր գնալոյ նորա պատերազմ մեծ եղեւ ի բանակին Յունաց յաղագս դոյզն ինչ պատճառի. զի իշխանք և ազատք Կիւրապաղատին Դաւթի եկեալ, բանակեալ էին մերձ բանակին Յունաց. և ի հետեւակազնդէն Ռուսաց ոմն ելեալ խոտ սանէր երիվարին իւրոյ։

Իսկ ոմն ի Վրաց մատուցեալ խլեաց զայն. եկն ոմն յիւրոցն օգնել նմա. նոյնպէս և Վրացւոյն յիւրսն աղաղակեալ, որք եկեալ սպանանէին զառաջին Ռուսն։ Եւ ապա բոլոր ազգն Ռուսաց որ ի տեղւոջն յայնմ շարժեցան ի պատերազմ. զի էին նոքա արք 6,000 հետեւակամարտք՝ նիզակ և ասպար ի ձեռս նոցա, զորս էր խնդրեալ Թագաւորն Վասիլ ի Թագաւորէն Ռուսաց յորժամ ետ զքոյրն իւր կնութեան նմա։ Յորում ժամանակի և հաւատացին նոքա ի Քրիստոս։ Եւ ամենայն իշխանք և ազատք

Տայոց ելին ընդդէմ նոցա, և պարտեալք ի նոցանէ մեռաւ մեծ իշխանաց իշխանն, որում Պատրիարքն կոչիւր, և երկու որդիքն Աշոպընտրեայ Գաբրիէլ և Յովհաննէս, և Զորդուանէլ՝ Թոռն Ապուհարպայ, և այլք բազումք. զի ցասումն Աստուծոյ էր ի վերայ նոցա ըստ մեծամատութեան իւրեանց։

Եւ սակաւ ինչ յառաջ խաղացեալ Թագաւորն Վասիլ՝ եկն առ նա Թագաւորն Վանանդայ մանուկն Աբաս՝ ի ձիավարելն ունելով զնշան քաջութեան արիականաւ զարդարեալ գեղով. և Սենեքերիմ՝ Թագաւորն Վասպուրականի, եղբայր Գուրգենայ։ Ընդ որս առեալ ուրախ եղեւ Թագաւորն Վասիլ և պատուեաց զնոսա արքունատուր պատուով, և ետ նոցա ձիս և ջորիս և հանդերձս պայծառս և ոսկի յոլով. և դարձոյց զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս։ Եւ ինքն չուեալ անցանէ ի գաւառն Հարք, ի Մանազկերտ քաղաք. և անդուստ ի Բագրեւանդ՝ բանակի ի դաշտին մերձ ի քաղաքն Վաղարշակերտ՝ մնայր գալստեան Գագկայ՝ արքային Հայոց։ Այլ նա իբրեւ փոքրութիւն համարեալ զգնալն իւր առ նա. իսկ քեռորդին Գագկայ Ապուսահլ չարախօս եղեւ զնմանէ առ Վասիլ։ վասն որոյ Գագիկ հրաման տուեալ որդւոյ

քուրոյ Յոլհաննիսի և յաւարի էառ զգաւառն Ապուսահլի զկոզայոյլիտն և զՄաղկոյոտն։

Իսկ Թագաւորն Վասիլ չու արարեալ գնաց ի քաղաքն Ուխթեաց. և զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով՝ զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա. և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց. և դարձաւ նա ընդ Խաղտոառիճ ի Կոստանդնուպօլիս։

ԽԶ. — Յաղագս նախապետութեան Արծրունեաց, որ զմերովք ժամանակօքս թագաւորեցին Վասպուրականի։

Այլ այն նահապետութիւն, որ ընդ որդւոցն Սենեքերիմայ՝ Ասորեստանեայց թագաւորի, որ ի ժամանակս Պարուրայ Հայկազնոյ եկեալ բնակեցան յաշխարհն մեր և անուանեցան Արծրունիք։ Որք ծննդաբանութեամբ եկեալ հասին մինչեւ ցԳագիկ, որ յաւուրս Սմբատայ մեծի, որ զփայտէ կախեալ եղեւ յանօրէն որդւոյն Աբուսաճի; զոր վերնագոյն յիշեցաք. և յաւերման աշխարհիս Հայոց թագաւորեաց նա ի կողմանս Վասպուրականի ամս 29. և վախճանի յ392 թուին։ Իսկ զկնի մահուան Գագկայ՝ Թա-

գաւորեաց Դերենիկն՝ որդի նորա, ամս 17. և վախճանեցաւ ի 407 թուին. և ապա թագաւորեաց Աշոտ՝ որդի Աբուսահլի, ամս 22. և վախճանեցաւ ի 439 թուին։ Եւ ի միասին թագաւորեցին երկու եղբարք նորա Գուրգէն և Սենեքերիմ՝ որդի Աբուսահլի։ Եւ ի գալ թագաւորին Յունաց Վասլի յաշխարհս արևելից՝ եկեալ հանդիպեցան նմա նախ Սենեքերիմ և ապա Գուրգէն՝ երէց եղբայր նորա. և արքունատուր ընծայիւք պատուեալք ի նմանէ առատաձեռն ոսկւով և արծաթով. և հրովարտակ առաքեալ առ մերձաւոր ամիրայն Տաճկաց զի մի մեղիցեն աշխարհին Վասպուրականի. և դադարեցոյց զառ և զգերութիւն և զհարկապահանջ բռնութիւն։ Եւ ապա Գուրգէն վախճանի ի 452 թուին. և Սենեքերիմ ունի զաթոռ թագաւորութեան ամս 20։

ԽԷ. — Յաղագս շինելոյն Գագկայ արքային ի քաղաքն Անւոյ զեկեղեցին մեծ անուամբ սրբոյն Գրիգորի։

Յայնմ ժամանակի, յորում լնոյր լրութեամբ ամն 1,000 մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ ի Վասլի կայսեր յաւուրս, Գագիկ՝ արքայ Հայոց, խորհուրդ

բարի ի յանձին կալեալ, զմեծաշէն եկեղեցին, որ ի Բաղաքուպաշաի անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ և կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձեւ շափով և յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անւոյ հիմնարկեալ ի կուսէ Ծաղկոցաձորայն, ի բարձրաւանդակ տեղւոջն, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ, վիմարդեան, կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ քանդակաւ յօրինեալ, լուսանցոյց պատուհանօք, երկաթի դրանց դրանդեօք, սքանչատես տեսլեամբ գմբէթաւորեալ գունակ գերամբարձ և երկնանման գնդին»:

Արիստակէս Լաստիվերտցի մինչեւ իւր պատմութեան Ե. գլուխը յաճախ կը խօսի Վասիլ Բ.ի վրայ: Իր տեղեկութիւնները, թէ և յոյժ հետաքրքրական, ստիպուած ենք զանց ընել, արդէն իսկ ի մէջ բերուած վկայութիւնք չափազանց երկարած ըլլալով:

27. Ժամանակագրութիւն Վասիլի կենաց. — Ծնունդ Վասլի 957

Վասիլ կայսր կ'օծուի Պօլիեքտոս Հայրապետին ձեռամբ 960

Վասիլ Բ կը թագաւորէ իրապէս 976

Վարդ Սկլերոսի ապստամբութիւնն ու պատերազմները 976–979, 988 (*փախուստ Պաղտատէ*), 989 (*անձնատուր կ'ըլլայ*)

Արաբական պատերազմներ 977, 986, 987, 989 (*Հայաստանի մէջ*), 993, 994, 1001, 1002, 1003, 1011. 1020

Բուլղարական պատերազմներ 981, 990 (*Գրիգոր Տարօնեցի*), 999, 1000, 1001, 1014 (*աչքեր կուրացնել*) 1015-1019 (*վերջնական յաղթանակ*)

Մահ Անտոն պատրիարքի 982

Մեծ երկրաշարժ. Ս. Սոփիայի գմբէթը կը ճեղքուի 986. *վերստին կը շինուի* 992

Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնը 988, 989 (*մահ*)

Վլատիմիր սպառնալեօք կ'ամուսնանայ կայսեր Աննա քրոջ հետ 991

Սով 992

Մահ Նիկողայոս պատրիարքի 995

Մահ Գրիգոր Տարօնեցւոյ 996

Աշոտի և Բուլղար արքայադստեր ամուսնութիւնը 996։ *Կ. Պօլիս կը փախչին* 997

Վասիլ օրէնք մը կը հաստատէ՝ որով հարուստը աղքատին տուրքը պիտի վճարէ 1002

Վասիլ Տայոց գաւառին կը տիրէ 1003

Պարիի մէջ Իտալացիք Յունաց դէմ կ'ապստամբին 1009, 1011, 1013

Մահ Աննայի, քրոջ Վասլի 1011

Խազարաց պատերազմ 1016

Սենեքերիմի գաղթելը 1016

Գէորգ Ափխազի և Յովհաննէս Սմբատի ապստամբութիւնը 1022–1023

Ռուսք, 800 հոգի Պոլիս կու գան, պատերազմ. 1024

Մահ Եւստաթիոս պատրիարգի 1025

Մահ Վասիլ Բ.ի 1025։

28. Վասլի գերդաստանը. — Ոչ մէկ յիշատակութիւն չկայ՝ Վասիլ Բ.ի ամուսնացած ըլլալու մասին. Ադրիանոս պապի մէկ կոնդակին մէջ միայն կը յիշատակուի Մարիամ կայսրուհի «Յունաց», և Ռեծվինա կայսրուհի Հռովմայեցւոց, երկուքն ալ դուստր Օթոն կոմսի. այսպիսի հակասական տեղեկութիւն մ'ի հարկէ վստահելի չէ, և ձեռագրական վրիպակ կ'ենթադրուի։

Ըստ Արիստակէս Լաստիվերտցւոյ՝ Վասիլ Բ. պատերազմի զբաղած, փոյթ չէր ունեցած ամուսնանալու։

30. *Վասլի դրամները.* — *Վասիլ իր դրամներու մէջ կը ներկայանայ իր փոքր եղբօրը հետ միասին. իրենց մէջտեղն ունին կրկնագիծ խաչ մը. մակագրութիւն.* Basils Constantinoz en to xristo bas Romai.

Ջ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.Ի ՎՐԱՅ

---

24. *Ո՞ր պատմիչներ խօսած են Կոստանդին Ը.ի վրայ.* — *Այն պատմիչները որ Վասիլ Բ.ի կենսագրութիւնը կ՚ընեն, կը խօսին նաեւ իր եղբօր ու գահակցի՝ Կոստանդինի Ը.ի վրայ. այսպէս Կեդրենոս, Զոնարաս, Գլիկաս, եւ այլն։*

Հայ պատմիչները խաղաղասիրութիւն կ՚անուանեն Կոստանդինի Ը.ի քաղաքական անգործութիւնը. «Թագաւորեաց զկնի վասլին Կոստանդին նորուն հարազատն՝ ամս չորս. և քանզի այր խաղաղասէր էր և առատ, յառաջին ամին իւրոյ թագաւորութեան եկաց ի լռութեան. և հանգեաւ երկիր ի մեծամեծ տագնապէ. և զիշխանս որ գաւառակալք էին, զորս մեծն Վասիլ կարգեալ էր ի նոյն հաստատեաց». (Լաստիվերացի, Գլուխ Ե. էջ 29)։

25. *Կոստանդինի կենաց ժամանակագրութիւնը. — Իր ծնունդը.* 959։

Ռոմանոս Բ. Պոլիքտոս հայրապետի ձեռամբ զինք գահակից կայսր կ'օծէ 961 *ապրիլ* 7

Վասիլ Բ.ի հետ կը թագաւորէ 976–1025

Կոստանդին միայնակ գահ կը բարձրանայ 1025

Դիոգինէս զօրավարը՝ Փացինակները (*Փեչէնէք*) *Դանուբէն անդին կը հալածէ* 1026

Արաբացիք Անտիոքայ վրայ կը յարձակին 1026

Նաւական յաղթութիւն Յունաց ընդդէմ Արաբացւոց՝ յԱրշիպեղագոսի 1027

Որեստ Հռեգիոն քաղաքին կը տիրէ 1027

Կոստանդին կը հիւանդանայ 1028 *նոյեմբեր* 9

Կոստանդին Ը. կը մեռնի 1028 *նոյեմբեր* 11։

26. *Կոստանդինի Ը.ի գերդաստանը.* — *Կոստանդին Ը. իր Հեղինէ թագուհիէն՝ հետեւեալ աղջիկներն ունեցաւ.*

1. *Եւդոկիա*
2. *Զոյէ*
3. *Թէոդորա*

Այս երկու վերջինները, ինչպէս տեսանք, թագաւորեցին միասին՝ Բիւզանդիոնի վրայ։

27. **Կոստանդին Ը.ի դրամները.** — Կոստանդին Ը. իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ Վասիլ Բ.ի ձախակողմը, աջ ձեռքովը՝ ծիրանին, ձախովը՝ խաչը բռնած։ Դրամներու մակագրութիւնը՝ ընդհանրապէս, Basil Constantinoz en to xristo bas romai.

(Տես Ducange, Historia Byzantina, հտ. XXI).

34. — **Յաւելուած.** Սոյն գիրքը աւարտած էինք արդէն, երբ ծանօթացանք Շլիւմպէրժէի մի նոր գրքին հետ, հնագիտական պարունակութեամբ և յոյժ կարեւոր նաև Հայկական բիւզանդագիտութեան համար. «Sigillographie de l'empire byzantin» Paris MDCCCLXXXIV).

Այս գործը չենք կարծեր բնաւ ծանօթ ըլլայ ազգին, որուն համար սակայն յոյժ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ։

1. Այստեղ կը գտնենք (պատկերով միա-

սին) Թորոս Ռուբէնի (=Թորոս Ռուբինեանի) կնիքը։

Մէկ կողմը կը ներկայանան երկու զինուորական սուրբեր նիզակ ու վահան ի ձեռին. (Ս. Գէորգ և Ս. Թէոդոր, ինչպէս կը մեկնէ Շլիւմպէրժէ)։

Միւս կողմը կայ մակագրութիւնը, յունարէն լեզուով. Δύας φρούρει καλλινικῶν μαρτυρ
(ων) σεβάστον θεοδώρον τον ρουπένιον (Զոյգ քաջայաղթ մարտիրոսացն՝ պահեսցէ զԹէոդորոս Ռուբէնիոս)։

(Տե՛ս էջ 695)։

Սեբաստոս, որ հին ժամանակ կը գործածուէր միայն արքունական ընտանեաց անդամներուն համար, յաջորդ դարուց մէջ, սկսեալ գլխաւորապէս Ալեքս Կոմնենոսէն, կը նշանակէր պալատականներու բարձրագոյն կարգը (տե՛ս Sigillographie էջ 581)։

Շլիւմպէրժէ կ'անգիտանայ թէ ով կարող է լինել այդ Թէոդորոս Ռուբէնը և այսչափ կը խորհրդածէ Ռուբէնիոս ձեւի նկատմամբ.

«Nom grécisé d'une illustre famille arménienne qui a donné au trône de la Petite Arménie une longue série de rois»:

Բայց դիւրին է այդ Թէոդորոս Ռուբէնիո-

սի մէջ ճանչնալ Թորոս Բ.ը (1144-1167). իր Լեւոն Ա (1123-1143) հօրը հետ միասին գերի տարուած և բանտուած ի Կոստանդնուպօլիս, նա յետոյ արքունեաց մէջ պատիւներ ստացաւ և եղաւ ամենէն բարձրաստիճան պալատականներէն մին, ամուսնացաւ յոյն իշխանուհւոյ մը հետ, մինչև որ յաջողեցաւ փախչիլ Կիլիկիա, և վիպասանական արկածներէ յետոյ՝ իր հայրենի ժառանգութիւնը ձեռք բերել:

Շլիւմպէրժէ «Բուբէնիոս»ը «Բիւզանդական ընտանիքներու» շարքին մէջ դասակարգած է. մինչ, եթէ ստոյգ է մեր տուած մեկնութիւնը, նա ընտանեկան կնիք մը չէ, այլ Թորոս Բ.ի անձնական կնիքը:

Այսպէս ուրեմն Հայոց պատմութեան ամենէն սիրելի և ամենէն ժողովրդականացած դէմքերէն մին՝ մեզ թողուցած է իր կնիքը՝ ցարդ Հայոց անծանօթ մնացած:

Թորոս Բ. Ալեքս Ա. Կոմնենոսէն (1081-1117) շատ յետոյ ապրած ըլլալով ո՛չ մէկ առարկութիւն կրնայ վերցնել Սեբաստոս տիտղոսը:

2. Լեւոնի Հայկազնի վրայ խօսելով, յիշեցինք իր անուամբ հատած դրամներու սա-

կաւութիւնը։ Ի փոխարէն՝ ունինք այս Հայերէն՝ կնիք մը։ Իրեն պէտք է ընծայել, Շլիւմպէրժէի կարծեօք, ինքզինքը «Հայոց զօրավար» անուանող Լեւոնի մը կնիքը, Ժ դարուն պատկանող։

Հետաքրքրականն այն է որ այդ կնիքի մակագրութեան մէջ՝ փոխանակ յն. տրական Λεοντη ձեւին գրուած է Λεοντα. Շլիւմպէրժէ կ'անվրադարձնէ այս երեւոյթը, առանց մեկնութիւն տալու. արդեօք հայկական հոլովման մը (Ղեւոնդայ) ազդեցութիւնը չկա՞յ այստեղ։

3. Մենք այլուր Լալակոն անուան վրայ խօսելով զայն Մամիկոնեանի հետ համեմատեցինք։

Կնիքներու հաւաքածոյքը կը յայտնէ մեզի Հայաստանի Կիւրոպաղատ մը – մինչև ցարդ հայ կիւրոպաղատներու ցանկէն բացակայ – Լեւոն Լալակոն անուամբ, որ ինքզինքը կ'անուանէ Դուքս Հայոց։ Կնիքը Ժ դարէն է։

„C'est ici le sceau de Léon Lalacon, duc des (contingents) Arméniaques, dont le Porphyrogénète nous a raconté les exploits contre

les Sarrasins au chapitre XLV du *Livre de l'Administration.* Ce sceau nous apprend que Léon Lalacon était en plus revêtu de la haute dignité de curopalate. Il était le chef du thème Arméniaque en 986» (Շլիւմպ. էջ 296)։

Ակնարկուած Լալակոնն է այն՝ որ 996 թուին Հայաստանի նահանգապետն ըլլալով յարձակեցաւ Արաբացւոց վրայ որ Բասեան նահանգի եկեղեցիները աւերած էին և զանոնք հալածեց Հայաստանէն, յետոյ, Թէոդուպօլսէն. Քաթաքալոն զօրավարին հետ յարձակեցաւ շրջակայ երկիրներու վրայ և աւերեց զանոնք. (տես Muralt, Chronographie byzantine էջ 483)։

Այս Լալակոնը կը թուի ճիշդ այն ընտանիքէն, որուն կը պատկանէր նաև Նիկետաւէն յիշատակուած և 858ին ապրող Լեւոն Լալակոն, որ Նումերեան կոչուած գունդին զօրավարն էր, և որ Իգնատիոս հայրապետը չարչարեց։ (Նոյնը, էջ 434)։

Մորտմանի կնիքներու հաւաքածոյքին մէջ կը գտնուին հետեւեալները՝ հայկական քանակութեամբ պաշտօնաւորներուն պատկանող.

Խերոսփաքքես, (Միկիլիոյ) հայ լեգէոննե-րու դասաւոր, Գէորգ, Պետրոս, Հայոց հիւպատոսներ։

Շլիւմպէրժէի հաւաքածոյքին մէջ կը գըտ-նենք նաև հետեւեալ Հայազգիներու կնիք-ները.

Արև (էջ 622) ԺԱ դարու մէջ ապրող Հայազգի զօրավար, որ Աքրիտասի պղեակը պաշտպանեց ընդդէմ Լատինացւոց և 2091ին Ալեքս կայսեր դէմ դաւադրութիւն կազմե-լով՝ աքսորուեցաւ։

Թովմաս Արտաւան պատրիկ, ԺԱ դար. (էջ 622).

Եպիփան Արտաւազդեան, վեստ, Կոմնե-նեանց ժամանակ (էջ 623).

Յովհաննէս Արտաւազդեան «Վեստ, հիւ-պատոս, դասաւոր Վելումի և Կեպիրհերա-տէսի». Ժ դար). Ս. Նիկողայոսի պատկե-րով (էջ 262).

Արտաւազդ «պատրիկ, կիւրապաղատ և կոմս կայսերական աստուածապահ Օփսիկե-ոնի» (Ը դար)։ Սա այն նշանաւոր թագա-պահանջն է որ նախ Օփսիկեոնի կոմս ըլ-լալով՝ յաջողեցաւ յետոյ կայսր հռչակել ինքզինք 742–743 (էջ 249)

Քրիստափոր Վասպուրականցի. (Ափրաքանի՛թիս). Ժ դար.

Վարազբակուր (էջ 249). 711ին, Յուստինիանոս կայսեր հետ՝ սպանուեցաւ Վարդան Փիլիկ կայսրէն. նա Օփսիկիոնի կոմս էր։

Թէոդոր Խորձեանեցի (Ժ–ԺԱ դար) էջ 635

Միքայէլ Քուրդիկ (Ժ դար), որ 978ին ապստամբ Վարդի ծովակալն էր և յաղթուեցաւ։

Նիկետաս Միխիթար (Նիկետաս Մախիթար, ԺԲ - ԺԳ դար). էջ 675

Վասիլ Միխիթար (էջ 675). «Վեստ, դատաւոր, և նահանգապետ Մելիտինէի և Լիւկանդոսի» (Ժ դար)։

Գէորգ Մլեհ (Մելիաս), Ժ դար (էջ 679)

Բակուրիանոս Վլաստոս, ԺԲ - ԺԳ դար։

Ռոմանոս Սքլերոս ԺԱ դար, նշանաւոր անձ իր դարու պատմութեան մէջ (էջ 696).

Գրիգոր մագիստրոս Տարօնեցի, ժամանակակից՝ Ռոմանոս Լեկաբենոսի էջ 706

Յովհաննէս Տարօնեցի Կիւրոպաղատ (1093ին կը յիշուի այս անուամբ զօրավար մը). էջ 706

Անտոն Թոռնիկ էջ 708.

Միքայէլ Վարդան (ԺԲ - ԺԳ դար) էջ 712

Ելփիտիոս Վրախամիոս (Վահրամ) կիւ-

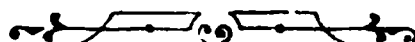
բռպաղատ և դուքս Կիպրոսի, հաւանօրէն որդի 1078ին Անտիոքայ վրայ իշխող Փիլարետ Վահրամ հայ դուքսին. (էջ 714)։

Վահրամ իշխան, ԺԱ դար. (էջ 714).

Դեմետր Վահրամ, վեստ և զօրավար (էջ 714).

*

Բիւզանդական արդի պատմչաց ցանկին վրայ (զոր տե՛ս Գրոցս Ա. հատորին, Ներածութեան մէջ) պէտք է աւելցնել գրութիւն մը, զոր գրքիս աւարտումէն յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու. Gibbon անգղիացւոյն, 12 հատորով, The history of the decline and fall of the roman empire, London MDCCXCVII.

ՑԱՆԿ ԳՐՈՅՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻՆ

Է. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆ

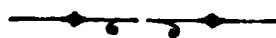
Ը. ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱԲԵՆՈՍ

Թ. ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

Ժ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՁՄՇԿԻԿ

ԺԱ. ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆ

ԺԲ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐԸ

Ա. ՄԱՐԻԱՆԷ

Բ. ԹԷՈԴՈՍԻԱ

Գ. ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ

Դ. ԹԷՈԴՈՐԱ Ա.

Ե. ՀԵՂԻՆԷ

Զ. ԹԷՈԴՈՐԱ Բ.

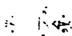
Է. ԹԷՈԴՈՐԱ Գ.

Ը. ՌԻԹԱ

ՑԱՆԿ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԵԱՆՑ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑԱՆԿ

ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ «ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐԱՑ»

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

Ա. ՀԱՏՈՐ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

(Բ. ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՋ)

ՎԵՐՋ